

ՀԱՄՈՒՆՈՒԹՅԱՆ
ԱՐՄԵՆԻԱՆ ԴԱՐԱԳՅՈՋՅԱՆ



ԳԱՌՄԻ

ՀԻՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻՑ
ՄԻՆՉԵՎ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՄՈՍՈՒԹՅԱՆ
ԱՐՄԵՆ ՂԱՐԱԳՅՈՋՅԱՆ

ԳԱՌՆԻ

(հին ժամանակներից մինչև մեր օրերը)



ԵՐԵՎԱՆ - 2023

Աշխատանքը կատարվել է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտում

*Գիրքը հրատարակվում է գառնեցի գործարար և
քարերար Աղասի Ալեքյանի հովանավորությամբ*

Խմբագիր՝ ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, պրոֆեսոր
Աշոտ Մելքոնյան

Սուքիասյան Համո Կարենի, Ղարազյոզյան Արմեն Հայկազի

Ս 981 Գառնի. հին ժամանակներից մինչև մեր օրերը / Հ.Կ. Սուքիասյան; Ա.Հ. Ղարազյոզյան; Խմբ.՝ Ա.Ա. Մելքոնյան.- Եր.: «Աստղիկ գրատուն», 2023.- 239 էջ + 48 էջ ներդիր:

Գրքում ամփոփ ներկայացվում է Հայաստանի վաղագույն բնակավայրերից մեկի՝ Գառնիի պատմությունը՝ սկսած հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը: Նախ համառոտ շարադրված է գյուղի հին և միջնադարյան պատմությունը, նկարագրված են նյութական մշակույթի հուշարձանները, ապա առավել մանրամասն՝ բնակավայրի XIX-XXI դարերի պատմությունը: Գյուղի անցած ուղին մատուցվում է Հայաստանի պատմության համայնապատկերի վրա:

Գիրքը նախատեսված է պատմաբանների, Հայաստանի բնակավայրերի պատմությամբ հետաքրքրվող ընթերցող լայն շրջանակների համար:

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Հայաստանի Հանրապետության Կոտայքի մարզի Գառնի գյուղը հայկական ամենից նշանավոր, հնագույն ու բազմամարդ բնակավայրերից է: Գյուղի տարածքը բնակեցված է եղել անհիշելի ժամանակներից, ինչը հաստատվում է հնագիտական պեղումների արդյունքում ի հայտ եկած գտածոներով, հայ և օտարազգի մատենագիտների վկայություններով: Ուստի բնակավայրի անցած ողորմասին շարադրանք կատարելն ամենևին դյուրին աշխատանք չէ:

Գառնիի պատմության վերաբերյալ առկա աղբյուրագիտական նյութը բազմազան է՝ հնագիտական պեղումների արդյունքներ, վիճագիր արձանագրություններ, պատմագրական ստեղծագործություններ, ձեռագրերի հիշատակարաններ, անձնական ծագման աղբյուրներ (հուշագրություններ, օրագրություններ, անձնական նամակագրություն), պաշտոնական, կուսակցական փաստաթղթեր, իրավական ակտեր, մամուլի հրապարակումներ, ֆոտո-ֆոնո-վիդեո նյութեր և այլն: Վերը նշված տեսակների աղբյուրները տեղեկատվություն են պարունակում տարբեր պատմափուլերում գյուղի պատմության վերաբերյալ:

Գառնիի պատմությունն ուսումնասիրելու նպատակով օգտագործվել են բնակավայրի և նրա բնակիչների մասին ստեղծված ամենատարբեր նյութեր: Հին շրջանի և միջնադարի պատմության շարադրման համար կարևոր են եղել հնագիտական նյութը և առանձնապես հայ և օտարազգի պատմիչների աշխատանքները, հայերեն ձեռագրերի

հիշատակարաններն ու այլ նյութեր: Գյուղի մասին եզակի վկայություններ են պարունակում օտարազգի և հայ ճանապարհորդ-ուղեգիրների աշխատությունները: XIX-XX դարերին վերաբերվող շարադրանքում օգտագործված նյութերի կարևորագույն մասը Հայաստանի ազգային արխիվում պահվող փաստաթղթերն են, որոնց հիմնական մասը շրջանառության մեջ է դրվում առաջին անգամ: Օգտագործվել են արխիվի տարբեր ֆոնդերում պահվող ինչպես ողջ հանրապետությանն առնչվող, այնպես էլ տեղական ծագման նյութեր: Օգտվել ենք նաև բնակավայրին այս կամ այն կերպ առնչվող հրատարակված աղբյուրներից՝ ներառյալ օրենսդիր և գործադիր իշխանության մարմինների ընդունած օրենքները, որոշումներն ու կարգադրությունները, հրատարակված արխիվային փաստաթղթերը:

Ինչպես հանրապետության այլ բնակավայրերի դեպքում է, Գառնիի խորհրդային տարիների պատմության վերաբերյալ ուշագրավ տեղեկություններ կան շրջանային մամուլի էջերում: Այդ առումով անփոխարինելի է 1933 թվականից Քանաքեռում, իսկ այնուհետև Աբովյանում հրատարակվող «Կոտայք» թերթը (1933-1962 թթ. այն տպագրվել է «Սոցիալիստական տեմպով», 1965-1990 թթ.՝ «Արշալույս» անուններով):

Գիրքը շարադրելու ընթացքում ամենայն սրտացավությամբ և ամենօրյա խորհուրդներով մեզ օժանդակել է Գառնիի պատմությանը և ներկային քաջածանոթ գյուղացիներից մեկը՝ Մարտիրոս Պողոսյանը: Նա սի-

րահոժար մեզ հետ կիսվել է գյուղի և նրա բնակիչների (որոնց գրեթե բոլորին անուն առ անուն ճանաչում է) մասին իր ունեցած տեղեկություններով, որով առավել ամբողջական են դարձել արխիվային փաստաթղթերից ու մամուլից մեր քաղած տեղեկությունները: Գառնիի պատմաճարտարապետական հուշարձանների լուսանկարները դասավորելու և վերնագրելու հարցում մեզ օժանդակել է հուշարձանագետ Նորիկ Գրիգորյանը:

Գառնիի նման նշանավոր բնակավայրն ուշադրության է արժանացել ոչ միայն Հայաստան այցելած ճանապարհորդների, պատմիչ-պատմագիտների, մշակույթի ու արվեստի գործիչների, այլև բազմաթիվ հետազոտողների կողմից: Մասնավորապես մեծ թիվ են կազմում հեթանոսական տաճարին նվիրված աշխատությունները¹: Հետազոտությունների մյուս խումբը հնագետ-պատմաբանների աշխատանքներն են՝ նվիրված բնակավայրի հին և միջնադարյան շերտերում իրականացված պեղումներին, որոնց արդյունքները հիմք են հանդիսացել նոր աշխատանքների շարադրման համար²: Շարադրանքում օգտագործվել են նաև իրենց աշխատություններում Գառնիին այս կամ այն կերպ անդրադարձած պատմաբան-հետազոտողների ուսումնասիրությունները:

¹ Այդ աշխատանքների շարքում առանձնանում են Ա.Ա. Սահիյանի ուսումնասիրությունները *Գառնիի անտիկ կառույցների ճարտարապետությունը*, Երևան, 1983, *Архитектура античных сооружений Гарни*, Ереван, 1988):

² Տե՛ս **Արաքելյան Բ.Խ.**, *Գարու I. Результаты работ археологической экспедиции Института истории Академии наук Армянской ССР 1949–1950 гг.*, Ереван, 1951, **Նույնի՝ Գարու II. Результаты работ гарницкой археологической экспедиции 1951–1955 гг. (античный период)**, Ереван, 1957, **Առաքելյան Բ.Ն., Կարախանյան Գ.Հ., Գառնի III. 1949–1956 թթ. պեղումների արդյունքները (միջին դարեր)**, Երևան, 1962, **Խոսեֆյան Է.Լ.**, *Գառնի IV. Պեղումների արդյունքները 1949–1966 թթ. (վաղ բյուզանդական և միջին դարեր)*, Երևան, 1969, **Ջախարյան Զ.Ժ.**, *Գարու V. Античный некрополь (результаты раскопок 1956–1972 гг.)*, Ереван, 1976, **Պետրոսյան Հ.Լ.**, *Գառնի IX–XIV դարերում*, Երևան, 1988, *Գառնի. գրքակ, զվ. խմբագիր՝ Ա. Փիլիպոսյան*, Երևան, 2019 և այլն:

Տարիներ առաջ մեր երջանկահիշատակ գործընկերոջ՝ պատմական գիտությունների թեկնածու Արմեն Ղարապետյանի (1951–2021) հետ ձեռնամուխ եղանք Գառնի գյուղի անցած ուղին ներկայացնող գրքի պատրաստմանը: Ա. Ղարապետյանը շարադրում էր գյուղի հին և միջնադարյան ժամանակաշրջանի, մենք՝ XIX–XXI դարերի պատմությունը: Սակայն հիվանդությունն ու վաղաժամ մահը նրան հնարավորություն չտվեց ավարտել սկսած աշխատանքը. նա հասցրեց միայն գյուղի պատմության և նյութական մշակույթի վերաբերյալ նախնական ուրվագծային շարադրանք կատարել, որը խմբագրվելուց հետո ներառվել է սույն գրքի առաջին բաժնում:

Ինչպես յուրաքանչյուր կատարված աշխատանք, ներկայացվող գիրքը ևս չի կարող զերծ լինել առանձին թերություններից ու բացթողումներից: Գառնիի նման հարուստ, բազմադարյա պատմություն ունեցող, պատմաճարտարապետական հուշարձաններով հարուստ բնակավայրի դեպքում հնարավոր չէ նրա անցած ուղին մեկ գրքի շրջանակներում համակողմանի ներկայացնել, անդրադառնալ յուրաքանչյուր բնակչի, նրա ծնողների, զավակների ու հարազատների կատարած գործերին, բնակավայրի բազմաթիվ ճանաչված ներկայացուցիչների կյանքին ու գործունեությանը: Ուստի՝ նման խնդիր մեր առջև չենք դրել: Աշխատանքի հիմնական նպատակը Հայաստանի պատմության համայնապատկերի վրա գյուղի ամփոփ պատմությունը ներկայացնելն է: Այն կարող է Գառնիի մասին նոր գրքերի լույս աշխարհ գալու ազդակ հանդիսանալ:

Համո Սուքիասյան
պատմ. գիտ. թեկնածու, դոցենտ

ԲԱԺԻՆ

Ա.

**ԳԱՌՆԻՆ ՀԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ ԵՎ
ՄԻՋՆԱԴԱՐՈՒՄ**



ԳԱՌՆԻՆ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆԻՑ ՄԻՆՉԵՎ XVII ԴԱՐԸ (ուրվագիծ)

Գառնին Հայաստանի հին բնակավայրերից է: Այն բնակեցված է եղել հնագույն ժամանակներից՝ սկսած պղնձեքարեդարյան ժամանակաշրջանից: Այստեղ կան մի քանի մշակութային շերտեր, ինչը Մերձավոր Արևելքում և այլ տարածաշրջաններում ոչ հաճախ հանդիպող երևույթ է: Բրոնզի և վաղ երկաթի ժամանակաշրջանների մշակույթի մասին վկայում են 4 կիկլոպյան ամրոցները և դամբարանները, որոնք գտնվում են Գառնիից դեպի հյուսիս և արևելք՝ 2–5 կմ հեռավորության վրա¹:

Վանի թագավորությունը Արգիշտի I-ի (մ.թ.ա. 786–764 թթ.) և Սարգուրի II-ի (մ.թ.ա. 764–735 թթ.) օրոք երկրի հյուսիս-արևելքում և հարավ-արևմուտքում ունեցավ տարածքային զգալի աճ, որի արդյունքում նրա կազմի մեջ ընդգրկվեց նաև Գառնիի տարածաշրջանը²: 1963 թ. Գառնիում իրականացված հնագիտական պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել է սեպագիր արձանագրություն ունեցող վիշապակոթող, ըստ որի Արգիշտի I-ի կողմից նվաճվել է Գառնիանի երկիրը³: Մ.թ.ա. VIII–VI դդ. Գառնին

ընդգրկված է եղել Վանի թագավորության կազմի մեջ: Այդ ժամանակաշրջանի մշակութային վերաբերող գտածո է նաև պատկերով սև քարե կնիքը, որը հայտնաբերվել է Գառնի ամրոցի հյուսիսային պատի V աշտարակի մոտ⁴:

Գառնիի մասին տեղեկություններ հաղորդում են հայ և օտարազգի հեղինակները: Դրանք հիմնականում վերաբերում են բնակավայրի հիմնադրմանը, տեղում կատարված շինարարական աշխատանքներին, տնտեսական ու քաղաքական կյանքին: Պատմահայր Մովսես Խորենացին Գառնիի հիմնադրումը վերագրում է առասպելական ժամանակներին: Ըստ նրա՝ Հայկ նահապետի թոռ Ամասիայի որդի Գեղամը «Գեղ լեռան ստորոտում, ամուր ձորակի մեջ շինում է մի ձեռակերտ և իր անունով կոչում է Գեղամի, որը նրա Գառնիկ թոռան անունով անվանվեց Գառնի»⁵: 1346 թ. ընդօրինակված մի ձեռագիր հիշատակարանում նշվում է, որ «2717 տարի առաջ քան հայ թվականը (մ.թ.ա. 2166 թ.) շինվեց Գառնի գյուղաքաղաքը Գեղամի և Գառնիկի կողմից»⁶: Հնագիտական պեղումների արդյունքները վկայում են, որ Գառնին բնակեցված է եղել

¹ Аракелян Б., Гариш И. Результаты работ археологической экспедиции Института истории Академии наук Армянской ССР 1949–1950 гг., Ереван, 1951, с. 26–27.

² Հարությունյան Բ., Հայաստանի պատմություն, 11-րդ մաս, Երևան, 2004, N 14. Վանի թագավորությունը Բ.ա. IX–VII դդ.:

³ Арутюнян Н.В., Чтение и интерпретация урартской надписи из Гарни, “Историко-филологический журнал”, 1966, N 2, с. 293–297. Аракелян Б.Н., Находка урартской надписи в Гарни, “ИФЖ”, 1966, N 2, с. 290–293. Ն. Մաթթ ժամանակին «Արտաշատից ոչ հեռու, Գառնիի լեռներում ... գտել 1, վիշապակալ քարեր, երկր

մետր և ավել երկարությամբ, որոնց վրա մնացած նշանները ցույց են տալիս, թե նրանք եղել են պաշտամունքի առարկաներ» (Լեո, Երվեղի ժողովածու, հ. I, Երևան, 1966, էջ 389):

⁴ Аракелян Б., Гариш, I, с. 27.

⁵ Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1968, էջ 92:

⁶ ԲԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ.Ս. Խաչիկյանը, Երևան, 1950, էջ 351:

ավելի վաղ ժամանակներում, որովհետև սրբատաշ քարերից կանգնեցված ամրոցը կառուցվել է բրոնզեդարյան ամրոցի տեղում⁷։ Բերդի հնության մասին է վկայում նաև Գառնիում հայտնաբերված Արգիշտի I-ի սեպագիր արձանագրությունը, որի մեջ տեղանունը վկայված է Գելամիա (Գեղամի) ձևով⁸։

Մ.թ.ա. VII դ. վերջին – VI դ. սկզբին Մարական տերությունը պարտության մատնեց Ասորեստանին և Վանի թագավորությանը։ Նրա տիրապետության տակ ընկան ընդարձակ տարածքներ՝ սկսած Փոքր Ասիայի Հալիս գետից մինչև Կենտրոնական Իրանի անապատները։ Նշված ժամանակաշրջանում Գառնիի տարածաշրջանի մասին ակնհայտ փաստեր չկան։ Մ.թ.ա. VI–IV դդ. Հայաստանը գտնվում էր Աքեմենյան Պարսկաստանի գերիշխանության ներքո։ Նրա տարածքն ընդգրկված էր XIII և XVIII սատրապությունների կազմում⁹։ Մ.թ.ա. IV դ. վերջից մինչև III դ. վերջը Հայաստանը բաղկացած էր երեք մասից՝ Մեծ Հայք, Փոքր Հայք և Ծոփք։ Մեծ Հայքում իշխում էին Երվանդունի թագավորները, որոնք Արարատյան դաշտում կառուցել են բերդեր և քաղաքներ։ Նշված ժամանակում դրանցից նշանավոր էին Երվանդաշատ քաղաքը և Երվանդակերտ ամրոցը¹⁰։ Այս շրջանում Գառնիի և նրա շրջակայքի մասին տեղեկություններ չեն պահպանվել։

Մ.թ.ա. 190 թ. Մագնեսիայի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում սելևկյան թագավոր Անտիոքոս III-ի զորքերը պարտութ-

յուն կրեցին հռոմեացիներից¹¹։ Մեծ Հայքի սելևկյան կառավարիչ Արտաշեսը և Ծոփքի կառավարիչ Զարեհն իրենց անկախ հայտարարեցին¹²։ Արտաշես I-ի (մ.թ.ա. 189–160 թթ.) գահակալման ժամանակաշրջանից Գառնիի մասին անմիջական տեղեկություններ մեզ չեն հասել։ Սակայն, ամենայն հավանականությամբ, Արտաշատ մայրաքաղաքի հյուսիսում գտնվող Գառնին իր տարածաշրջանով միանշանակորեն ընդգրկված է եղել արքունի ոստանի սահմանների մեջ։ Հավանական է, որ Գառնին նույն կարգավիճակն է ունեցել նաև Տիգրան II Մեծի օրոք (մ.թ.ա. 95–55 թթ.)։

Մ.թ.ա. I դ. վերջերին և մ.թ. I դ. սկզբներին Մեծ Հայքի թագավորությունը գտնվում էր Հռոմեական կայսրության քաղաքական ազդեցության ոլորտում։ Նա Հին աշխարհի երրորդ մեծ պետությունն էր և «իրենից ներկայացնում էր մի միաձույլ էթնիկական թագավորություն։ Այն բնակեցված էր մեկ ժողովրդով, որը խոսում էր մի լեզվով, այդ հայ ժողովուրդն էր»¹³։ Հռոմը արտաքուստ հանդես էր գալիս որպես Արտաշեսյան արքայատոհմի ներկայացուցիչների իրավունքների պաշտպան։ Ձգտելով իր ազդեցության ոլորտում պահել Ատրպատականը՝ Հռոմը հայկական գահի վրա հաստատում էր այդ պետության թագավորող արքայատոհմի այն ներկայացուցիչներին, որոնք արյունակցական կապեր ունեին Արտաշեսյանների հետ։ Ատրպատականում Արշակունիների արքայատոհմի հաստատումից հետո այդ երկիրն ազատվեց Հռոմի ազդեցությունից։ Հռոմեական կայսրերը սկսեցին դիմել այն երկրների թագավորական տներին, որոնք արյունակ-

⁷ Առաքելյան Բ.Ն., Կարախանյան Գ.Հ., *Գառնի III*. 1949–1956 թթ. պեղումների արդյունքները, Երևան, 1962, էջ 9։

⁸ Կարազեղզեան Յով., *Սևագիր տեղանուններ*, Երևան, 1988, էջ 95։

⁹ Հայաստանը և մարական տերության քարտեզն ըստ Բ. Հարությունյանի՝ «Հայաստանի պատմության տարածք», Ա մաս, N 14. Զ.ա. VI դ. առաջին կես։

¹⁰ Հակոբյան Թ.Խ., *Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն*, Երևան, 1968, էջ 95–96։

¹¹ Հայ ժողովրդի պատմություն (ՀՍՍՀ ԳԱ իրատ.), հ. I, Երևան, 1971, էջ 524։

¹² Նույն տեղում, էջ 516։

¹³ Նույն տեղում, էջ 707։

ցական կապեր ունեին Արտաշեսյանների հետ և համարվում էին հայկական գահի օրինական հավակնորդներ: 37 թ. Հռոմը վրաց Փառնավազյան արքայատոհմի ներկայացուցիչ Միհրդատին հաստատեց հայկական գահի վրա: 51 թ. վրաց Փարսման թագավորն իր գահի հավակնորդ որդուն՝ Հռադամիզդին, հրահրում է Միհրդատի դեմ: Վերջինս Փարսմանի եղբայրն էր և դստեր ամուսինը, իսկ նրանց դուստր Զենոբիան՝ Հռադամիզդի կինը: 51 թ. Հռադամիզդը մեկնում է Հայաստան: Միհրդատը ընդունում է նրան մեծ սիրալիրությամբ ու հարգանքով: Հռադամիզդը կապեր է հաստատում Միհրդատից դժգոհ հայ ավագանու ներկայացուցիչների հետ: Դավադրությունը նախապատրաստելով, Հռադամիզդը հոր հետ հաշտվելու պատրվակով վերադառնում է հայրենիք: Փարսման թագավորը մեծ գորք է տրամադրում Հռադամիզդին, որը հանկարծակի ներխուժում է Հայաստան: Միհրդատը փակվում է Գառնիի ամրոցում: Հռադամիզդին հաջողվում է իր ապաստանից դուրս բերել Միհրդատին և նրա կնոջը: Սակայն դրժելով իր խոստումը սպանում է նրանց՝ զցելով գետնին և ծածկելով ծանր գորգերով: Սպանվում են նաև Միհրդատի որդիները: 51 թ. Կապադովկիայի հռոմեական կուսակալ Պելիզնոսն Արտաշատ մայրաքաղաքում անձամբ թագադրում է Հռադամիզդին¹⁴:

Հայաստանում հռոմեացիների վարած քաղաքականությունը ծայրահեղ դժգոհություն էր առաջացրել: Այս հանգամանքն օգտագործեց Վաղարշ I-ը, որը Պարթևստանում իշխող Արշակունիների արքայատոհմի

ամենաեռանդուն գործիչներից մեկն էր: Նա իր եղբորը՝ Բակուրին, նշանակել էր Ատրպատականի թագավոր, իսկ Տրդատին որոշել էր դարձնել Հայաստանի գահակալ: 52 թ. պարթևական զորքերը Տրդատի գլխավորությամբ մտնում են Հայաստանի գլխավոր քաղաքները՝ Արտաշատ ու Տիգրանակերտ: Հռադամիզդը փախչում է Իբերիա իր հոր՝ Փարսման I-ի մոտ: Ըստ հռոմեական աղբյուրների՝ Հռադամիզդի հետ փախուստի է դիմում նաև նրա կինը՝ Զենոբիան, որը հղի էր և չէր կարողանում տանել ճանապարհի ծանրությունը: Բայց որովհետև մի կողմից չէր ուզում արգելք դառնալ իր ամուսնու փախուստին, իսկ հալածողների ձեռքն ընկնելը համարում էր անպատվություն, ուստի խնդրեց Հռադամիզդին սպանել իրեն: Սա վճռեց սրախողխող անել սիրած կնոջը և զցել Արաքսի մեջ: Սակայն Զենոբիան միայն վիրավորված էր և չէր խեղդվել գետում: Նրան գտան հայ հովիվները և պահեցին իրենց մոտ մինչև վերքերը բժշկվելը: Տրդատը երբ վերադարձավ պարթևական զորքերով, նրա մոտ տարան ազատված տիկնոջը: Տրդատը նրան մեծ պատվով պահում էր Արտաշատում: 53 թ. Հռադամիզդը նորից գորքի գլուխն անցած ներխուժում է Հայաստան և վերականգնում իր գահը: 54 թ. հայ ժողովուրդն ապստամբում է, իսկ Հռադամիզդը խուսափելով մահից փախչում է Իբերիա, որտեղ գահի համար պայքարում կնքում է իր մահկանացուն¹⁵:

55 թ. Արևելք է ժամանում հռոմեացի խոշոր զորավար և քաղաքական գործիչ Կորբուլոնը: Երկար նախապատրաստական աշխատանքներից հետո՝ 58 թ. նա մեծաքանակ զորքով ներխուժում է Հայաստան: Միաժամանակ արևմուտքից Հայաստան են ներխու-

¹⁴ Տակիտուս Կ., *Օտար աղբյուրներ հայերի մասին*, N 3, քաղեց և լատիներենից թարգմանեց Պ. Սոսնիկյան, Երևան, 1941, էջ 45, 55, 59-63, *Հայ ժողովրդի պատմություն*, հ. I, էջ 726-729:

¹⁵ Լեո, *Երվեղի ժողովածու*, հ. I, էջ 344, *Հայ ժողովրդի պատմություն*, հ. I, էջ 730-732:

ժում Կոմնագենեի, Փոքր Հայքի, Ծովքի, հյուսիսից՝ հենիոլիսների և մաքելոնների, ինչպես նաև Իբերիայի թագավորությունների գորքերը: Արտաշատի մատույցներում Տրդատը հարձակվում է թշնամու վրա, սակայն պարտվում է և պատսպարվում Ատրպատականում: Շուտով Արտաշատն անձնատուր է լինում: 59 թ. հռոմեացիները Հայաստանի մայրաքաղաքից նահանջելուց առաջ ավերեցին այն, կործանեցին նաև Գառնի ամրոցը: 62 թ. հայ-պարթևական միացյալ ուժերը Հռանդեայում պարտության մատնեցին հռոմեական գորքերին, որոնք հարկադրված հեռացան Հայաստանից¹⁶:

66 թ. Հայաստանում գահակալած Տրդատ I թագավորի (66–88 թթ.) օրոք վերաշինվեց Արտաշատ մայրաքաղաքը և արքայական Գառնի ամրոցը: Ըստ պատմահայր Մովսես Խորենացու՝ «Այս ժամանակներում Տրդատն ավարտում է Գառնի ամրոցի շինությունը՝ տաշած որձաքար վեմերով, որոնք ագուցված էին երկաթե գամերով և կապարով: Նրա մեջ շինում են հովանոց՝ արձաններով, սքանչելի դրվագներով և բարձրաքանդակներով, իր Խոսրովիդուխտ քրոջ համար, և նրա վրա գրում է իր հիշատակը հունարեն գրերով»¹⁷:

Մովսես Խորենացին Գառնի ամրոցի և նրա մեջ գտնվող հովանոցի շինության կառուցումը վերագրել է Տրդատ III-ին: Սակայն բերդի պարսպի և հեթանոսական տաճարի շինարարական արվեստի քննությունը բերել է այն համոզման, որ ամրոցը վերաշինվել է Տրդատ I-ի ժամանակ: 1945 թ. գտնված հունարեն արձանագրության մեջ նշվում է, որ ամրոցը կառուցվել է Տրդատ I-ի թագավորության 11-րդ տարում, այսինքն՝ 77 թ.: Հետագայում ևս Գառնիում կառուցվել են պա-

լատական շենքեր, արքայական բաղնիք, բնակելի շենքեր, զորանոցներ: Տրդատ I Արշակունու հետ Հռոմից Հայաստան ժամանած արհեստավորները մասնակցել են նաև Գառնիի Միհր (Տիր, Արեգ) աստծուն նվիրված տաճարի շինարարական աշխատանքներին¹⁸:

Տրդատ I Արշակունին աստվածացվել է Հայաստանում: Գառնիի հունարեն արձանագրության մեջ նա իրեն կոչում է «Հելիոս-Տիրիդատես, թագավոր Մեծ Հայքի»: Նա Հայաստանում սահմանել էր նաև իր տոհմի նախնիների պաշտամունքը: Հայ Արշակունիների տոհմական դամբարանները գտնվում էին Դարանաղյաց գավառի Անի ամրոցում: Դրանց հիմքը դրվել է Տրդատ I-ի կողմից¹⁹:

Գառնիի արամեերեն արձանագրությունը (II դ. վերջ – III դ. սկիզբ) պահպանվել է թերի վիճակում: Կարդացվում է «(...) թագավոր Մեծ Հայքի, որդի Վուլոգաս թագավորի»: Արձանագրությունը համընկնում է Վաղարշ II-ի որդի Խոսրով I Հայոց թագավորի տարիներին, իսկ պակասող անունը վերագրվում է նրան²⁰:

226 թ. նախկին Պարթևական տերության տարածքում հաստատվում է Սասանյան արքայատոհմի իշխանությունը: III դ. տասնամյակներ շարունակ կատաղի պայքար էին մղում միմյանց դեմ Հայոց թագավոր Խոսրով Մեծը (Տրդատ) և նրան հակադրվող Արտաշիր I-ը (226–239 թթ.) ու նրա թոռ, հետագայում «Արմենիայի մեծ թագավոր» Որմիզդ-Արտաշիրը, որը բազմում է Սասանյան

¹⁸ Тревер К.В., *Очерки по истории культуры древней Армении*, Москва-Ленинград, 1953, с. 200, **Առաքելյան Բ.Ն., Կարախանյան Գ.Հ.,** *Իշխ. աշխ.*, էջ 11:

¹⁹ Саркисян Г.Х., *Обожествление и культ царей и царских предков в древней Армении*, «Вестник древней истории», 1966, № 2, с. 3–26, **Նույնի՝** *Հայկականության դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին*, Երևան, 1966, էջ 59–62, *Հայ ժողովրդի պատմություն*, հ. I, էջ 826:

²⁰ *Հայ ժողովրդի պատմություն*, հ. I, էջ 792:

¹⁶ *Հայ ժողովրդի պատմություն*, հ. I, էջ 736–739, 753:

¹⁷ **Մովսես Խորենացի,** էջ 229–230:

Պարսկաստանի գահին Որմիզդ I (272–273 թթ.) անունով²¹: 298–330 թթ. Հայաստանի թագավորն էր Խոսրով Մեծի որդի Տրդատ III-ը: Նրա օրոք 301 թ. Հայաստանում քրիստոնեությունը հռչակվում է պետական կրոն: Տրդատ III-ի որդու՝ Հայոց Խոսրով Կոտակ արքայի օրոք (330–338 թթ.), երկրում շինարարական մեծածավալ աշխատանքներ են իրականացվում: Ազատ գետի ձորում՝ մինչև Մեծամորի դաշտը և Դվին կոչվող բլուրը, որը գտնվում էր Արտաշատ քաղաքի հյուսիսային կողմում, գետով ցած՝ մինչև Տիկնունի ապարանքը, տնկվեց ընդարձակ անտառ, որը կոչվեց «Տաճար մայրի», և արքունական որսատեղ հիմնվեց²²:

IV դ. Գառնին հանդիսացել է Գեորգ անունով եպիսկոպոսի նստավայրը²³:

387 թ. Հայաստանը բաժանվեց Սասանյան Պարսկաստանի և Հռոմեական կայսրության միջև: Սասանյաններին անցավ Մեծ Հայքի տարածքի հիմնական մասը, ուր թագավոր դարձավ Խոսրով IV Արշակունին: Բյուզանդական կայսրության մաս կազմեցին Բարձր Հայք նահանգը (Վերին Եփրատի հովիտը), որն այդ ժամանակ կոչվում էր Ներքին Հայք և Ծոփաց աշխարհը (հետագա Չորրորդ Հայքը): Բարձր Հայքում, իր տոհմական տիրույթում, թագավորում էր Արշակ III-ը, որի նստավայրն էր Չրմես ավանը: Հայաստանի բաժանումից հետո Բարձր Հայքը կոչվում էր Մեծ Հայք, իսկ հռոմեական վարչական բաժանման համաձայն՝ Ներքին Հայք²⁴: Մեծ Հայքի թագավորությունը որպես միասնական պետություն այլևս գոյություն չունեց: 387–428 թթ. Գառնի ամրոցն իր

ավանով գտնվում էր Հայաստանի՝ Սասանյան Պարսկաստանին պատկանող մասում²⁵:

Հայաստանում Արշակունյաց հարստության անկումից հետո (428 թ.) իշխանությունն անցավ հայոց նախարարներին: Նախարարական Հայաստանը դառնում է Պարսկաստանի վարչական միավորներից մեկը՝ մարզպանի իշխանության ներքո: Մարզպանական գործը տեղակայված էր ռազմավարական տեսակետից կարևոր վայրերում, որոնք հին ժամանակներում կոչվում էին «թագավորական» կամ «Ձմեռոց արքունի»: Այդ վայրերում գտնվող զորակայանները կոչվում էին «կայանք զօրաց»; իսկ կայազորները՝ «կայենականք»²⁶: V դ. հեղինակ Եղիշեն խոսելով արքունի ձմեռոցի մասին կարևոր զորակայաններից մեկն է համարում Գառնին²⁷: Վարդանանց պատերազմի ժամանակ (450–451 թթ.) հայոց բանակի մարտական գործողությունների արդյունքում գրավվեցին պարսից ռազմական ուժերի կենտրոնատեղիներ հանդիսացող բերդամրոցները, որոնց թվում նաև Գառնին: Պարսից կայազորները ոչնչացվեցին հայ ապստամբական ուժերի կողմից²⁸: Երկրի մարզպան Վասակ Սյունին, որը ապստամբության ղեկավարներից մեկն էր, անցնում է պարսիկների կողմը՝ ավերելով արքունի ձմեռոցները, որոնք զորակայաններ էին՝ Գառնին, Երամոնսը, Դրասխանակերտ դաստակերտը, Օշական ամրոցը, Փառախտը, Սարդյանը, Ձողակերտ ավանը, Արմավիրի բերդը, Կուաշ ավանը, Արուճը, Աշնակը²⁹: Ապստամբությանը հաջորդած իրա-

²¹ Հայ ժողովրդի պատմություն (ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.), հ. II, Երևան, 1984, էջ 25:

²² Նույն տեղում, էջ 83:

²³ Ինճիբեկյան Ղ., Հնախոսություն հին Հայաստանեաց, Վենետիկ, 1889, էջ 15: Ալիշան Ղ., Աղյարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 362:

²⁴ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. II, էջ 112–113:

²⁵ Հարությունյան Բ., Հայաստանը 387–428 թթ.: Մեծագույն Մաշտոցը և հայ գրերի գրույթը քարտեզը (Հայաստանի պատմության ատլաս, Ա մաս, N 46):

²⁶ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. II, էջ 166:

²⁷ Եղիշի վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին, Երևան, 1957, էջ 63:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 63:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 78–79:

դարձությունները վկայում են, որ «պարսից արքունիքը ստիպված էր վերականգնել Հայաստանի ինքնուրույնությունը և նախարարների արտոնությունները»³⁰:

457 թ. Պարսկաստանում սկսվեցին գահակալական կռիվներ, որոնք տևեցին երկու տարի: 459 թ. գահ բարձրացավ Հազկերտ II-ի որդի Պերոզը: Նրա օրոք կտրուկ շրջադարձ կատարվեց ներքին քաղաքականության ասպարեզում: Հայոց կաթողիկոս Գյուտ I Արահեզացին հեռացվեց քաղաքական ասպարեզից, ապա հալածանքներ սկսվեցին նրա կողմնակիցների դեմ: Հակապարսկական շարժումը հանգեցրեց մեծ համաժողովրդական ելույթի՝ հայկական պետականությունը վերականգնելու համար: Ապստամբական շարժումը գլխավորեցին Սահակ Բագրատունին և Վահան Մամիկոնյանը³¹:

482-484 թթ. հայ ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարի արդյունքները նշանակալից էին: 484 թ. Նվարսակ գյուղում Վահան Մամիկոնյանի և պարսից արքունիքի միջև կնքված պայմանագրի համաձայն Հայաստանի մարզպանությունը կոչվեց «Տանուտիրական երկիր», իսկ մարզպանը՝ «Հայոց տանուտեր»: Այդ պայմանագրով երկիրը ձեռք բերեց կիսանկախ կարգավիճակ³²:

572 թ. պատերազմական գործողություններ են սկսվում Սասանյան Պարսկաստանի և Բյուզանդական կայսրության միջև, որոնք ընթանում են փոփոխակի հաջողությամբ: 590 թ. պարսկական բանակում բռնկվում է ապստամբություն, որը փոխում է պատե-

րազմի ընթացքը հոգուտ Բյուզանդիայի: Միաժամանակ Ումիդդ IV արքայի դեմ կազմակերպվում է դավադրություն: Վերջինս դառնում է պալատական հեղաշրջման զոհ: Գահակալում է նրա որդի Խոսրով II Փարվեզը (590-628 թթ.): 591 թ. Մորիկ կայսեր և Խոսրով II-ի միջև կնքվում է հաշտության պայմանագիր, որով և ավարտվում է պարսկա-բյուզանդական 20-ամյա պատերազմը: Գծվում է նոր սահմանագիծ երկու տերությունների միջև: Պարսկաբյուզանդական հաշտության պայմանագրով Հայաստանի մեծ մասը (Տանուտիրական երկիրը, Կոտայք գավառը, Բզունյաց ծովի ափը, Առեստավանը և Կոգովիտ գավառը մինչև Հացյուն ու Մակու) անցավ կայսրությանը: Նոր սահմանագծի հյուսիսում սահման է հանդիսացել Ազատ գետը և նրա վերին հոսանքի աջ ափին գտնվող Գառնի ավանը: Կոտայք գավառը դարձել էր Բյուզանդական, իսկ Ոստան Հայոցը՝ մնացել էր պարսկական: Մինչև Վանա լիճ սահմանային կետեր էին Հացյունը, Մանուկը և Առեստավանը, որոնք մնացել էին պարսիկներին: Սահմանագիծն այնուհետև անցնում էր Առեստավանով մինչև Ընձաքիսար լեռը՝ Վանա լճի արևելյան մասը թողնելով Պարսկաստանին: Տարոնը, Բզունիքը Խոռխոռունիքը, Հարքը, Ապահունիքը և Այրարատի արևմտյան մեծ մասը անցան Բյուզանդիային, իսկ Վասպուրականը և Մոկքը՝ Պարսկաստանին: Աղձնիքը ևս անցել էր կայսրությանը³³:

VII դ. առաջին կեսին առաջացած Արաբական խալիֆայությունը, իրականացնելով նվաճողական գործողություններ, դարձավ ժամանակի հզոր տերություններից մեկը:

³⁰ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. II, էջ 192: Շաղառ գյուղի դիմաց, դեպի Նախիջևան տանող ճանապարհի եզրին («Սյունիքի մարզի Անգեղակոթ գյուղի տաքածքում») գտնվում է «Վարդան Չորավար» կամ «Սուրբ Վարդան» ուխտատեղի մատուռը: Ըստ ավանդության, այդտեղ է թաղված Ավարայրի մեծ նահատակ հերոսը (Հասարության Մ., Պատմա-հնագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, 1985, էջ 76-79):

³¹ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. II, էջ 193-197:

³² Նույն տեղում, էջ 205-206:

³³ Նույն տեղում, էջ 262-265:

641 թ. ներխուժելով Տարոն և անցնելով Վանա լճի արևմտյան և հյուսիսային ափերով՝ արաբները Բերկրիի ձորով մուտք գործեցին Կոգովիտ, ապա Արարատյան դաշտ և պաշարեցին Դվինը: Քաղաքը գրավվեց, կողոպտվեց և ավերվեց, իսկ բնակչությունը՝ գերեվարվեց: Հայոց սպարապետ Թեոդորոս Ռշտունին (639-654 թթ.) Կոգովիտ գավառում դարանամուտ լինելով փորձեց ջախջախել թշնամուն և ազատել գերիներին, սակայն ապարդյուն: Արաբները պարտության մատնեցին Թեոդորոս Ռշտունու զնդին, որի մնացորդները նահանջեցին և գնացին Գառնի: 654 թ. Օսման խալիֆը կարգադրում է Ասորիքի և Վերին Միջագետքի կուսակալ Մուավիային գործ մտցնել Հայաստան, Վիրք և Աղվանք: Վերջինս ուղարկում է Հաբիր Իբն Մասլամային 6 հազար մարտիկներով: Մեկը մյուսի հետևից Մասլամային ենթարկվեցին Ապահունիքի, Արճեշի, Շիրակի, Աշոցքի, Բագրևանդի և Տալիի տները: Դվինը, ինչպես նաև Սյունիքը, դիմադրեցին, սակայն շուտով անձնատուր եղան: Արաբական գործը մուտք գործեց նաև Գառնի, ապա՝ Աշոցք գավառ: 701 թ. Աբդ ալ-Մալիք (685-705 թթ.) ամիրապետի օրոք արաբական գործը խալիֆի եղբայր Մուհամմադի գլխավորությամբ նվաճում է Հայաստանը, Վիրքը, Աղվանքը, Մերձկասպյան շրջաններն ու Չողա երկիրը (Դարբանդ), որոնք կազմեցին Արաբական խալիֆայության Արմինիա նահանգը³⁴:

VIII-IX դդ. Գառնի ամրոցն ավերված վիճակում էր, սակայն նրա ավանը պահպանում էր իր գոյությունը³⁵:

Ստեփանոս Օրբելյանի վկայությամբ, VIII դ. Գառնիի ձորի մի այրում ճգնել է բանաստեղծ, թարգմանիչ Ստեփանոս Սյունեցու քույրը՝ բանաստեղծուհի Սահակագուխտը, որը շատ հմուտ էր երաժշտական արվեստին և սովորեցնում էր շատերին՝ նստած վարագույրի ետևում: Նա ստեղծել է քաղցրեղանակ մեղեդիներ և կցուրդներ, որոնցից մեկն էր Մարիամ սրբուհին, որն իր անունով էր հորինված: Պատմիչի հաղորդմամբ՝ «Նա մահացավ և այնտեղ էլ հանգչում է գերեզմանում, որից շատ բժշկություններ են լինում»³⁶:

VIII-IX դդ. Գառնին տվել է խոշոր եկեղեցական գործիչներ: 791 թ. Հակոբ կաթողիկոսի մահից հետո Հայոց կաթողիկոս դարձավ Սողոմոն Գառնեցին: Հովհաննես Դրասխանակերտցու հաղորդմամբ՝ վերջինս մանկությունից կրել է կրոնավորական կյանքի հետ կապված դժվարությունները, վարժ տիրապետում էր փիլիսոփայությանը, բայց առավել հմտացած էր սաղմոսերգության մեջ³⁷: 877-897 թթ. Հայաստանում կաթողիկոս էր Գևորգը, որը նույնպես Գառնի գյուղաքաղաքից էր³⁸:

IX դ. երկրորդ կեսին Արաբական խալիֆայությունն անկում էր ապրում: Բյուզանդիայի առաջխաղացումը Փոքր Ասիայում և հայ ժողովրդի պայքարն արաբական տիրապետության դեմ հանգեցրին Հայաստանի անկախության վերականգնմանը: 874 թ. Սևանի արձանագրությունից հայտնի է, որ Աշոտ Բագրատունին հայ նախարարների կողմից ճանաչվել է թագավոր հայոց³⁹:

³⁴ Ստեփանոս Օրբելյան, *Պատմություն հայաստանի Սիսական*, Թիֆլիս, 1910, էջ 139:

³⁷ Հովհաննես կաթողիկոս, *Պատմություն*, Թիֆլիս, 1912, էջ 110, Ստեփանոս Տարոնացի, *Պատմություն տիեզերական*, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 106:

³⁸ Հովհաննես կաթողիկոս, էջ 137:

³⁹ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. III, Երևան, 1976, էջ 221:

³⁴ Լեո, *Երկրի ժողովածու*, հ. II, Երևան, 1967, էջ 306, 311, 313. Багдасарян, *Книга завооеванных стран*, перевод П.К. Жызе, Баку, 1927, с. 10-11, *Հայ ժողովրդի պատմություն*, հ. II, էջ 326:

³⁵ Մարտիկյան Բ.Ն., *Կարախանյան Գ.Հ., Եղվ. աղյ.*, էջ 13:

Գևորգ Բ Գառնեցին եղել է հայ նշանավոր կաթողիկոսներից մեկը. 885 թ. Երազգավորսում նա Հայոց թագավոր է օծել Աշոտ Բագրատունուն, ընդհանրապես մեծ ներդրում ունեցել հայկական անկախ պետականության վերականգնման գործում: Վերջինիս հաջորդած Մաշտոց Եղիվարդեցի կաթողիկոսը թաղվել է Գառնիում՝ Խոսրովիդուխտի հովանոցի՝ Գառնիի հեթանոսական տաճարի մոտ: Առ այսօր պահպանվում է Մաշտոց կաթողիկոսի արձանագիր տապանաքարը և մատուռի մնացորդները⁴⁰:

871-874 թթ. Մաշտոց կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ Սևանա կղզում կառուցվում են ս. Առաքելոց և ս. Աստվածածին եկեղեցիները: Վանքը զարդարվում է արժեքավոր սպասքներով, որոշվում են վանքի տիրույթների սահմանները: Այցելության եկած իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունին, որի դուստրն էր վանքը հիմնադրող Մարիամը, վանական հաստատությանն է նվիրաբերում Վարսեր, Ցամաքաբերդ, Գոմաձոր, Բերդք, Ուռյաց տափ գյուղերը, Կռակծի որսը (ձկնորսությունը) և այգիներ՝ Գառնիում, Երևանում և այլուր⁴¹:

IX դ. երկրորդ կեսին Գառնին հանդիսացել է Բագրատունիների տիրույթ: 879 թ. Գառնիի արձանագրության մեջ Աշոտ Բագրատունու տիկինը՝ Կատրանիդեն, անվանվում է Հայոց թագուհի⁴²: X դ. սկզբին Սյունյաց Գրիգոր Սուփան իշխանին էին պատկանում Կոթ գյուղաքաղաքը, հողեր, այգիներ, տներ ու կուղպակներ Եղեգիսում, Գառնիում, Երևանում և այլուր⁴³: Նշված ժամա-

նակահատվածում Գառնին հիշատակվում է որպես գյուղաքաղաք⁴⁴:

XI դ. Ազատ գետի վրա կառուցվել է Գառնին Հավուց թառ վանքի ու Գեղաձոր գավառակի հետ կապող միաթռիչք կամուրջը⁴⁵: Բագրատունյաց Հայաստանում Գառնին մի օղակն էր այն պաշտպանական գոտու, որն ապահովում էր Անիի մատույցների անվտանգությունը հարավից՝ Ատրպատականի կողմից⁴⁶:

XI դ. առաջին կեսին սելջուկյան արշավանքները, ամայացնելով Հայաստանը և թուլացնելով Բյուզանդիայի արևելյան սահմանների պաշտպանական գծերը, հող նախապատրաստեցին ոչ միայն ամբողջ Հայաստանի, այլև Բյուզանդական կայսրության Փոքր Ասիայի արևմտյան նահանգների նվաճման համար: Սելջուկները նվաճում են Հայաստանը և հայաբնակ Արևելյան Փոքր Ասիան, որոնք իրենց վրա ընդունեցին նրանց հարվածների ամբողջ ծանրությունը: 1022 թ. Դվինին և Արարատյան դաշտի հարավային հատվածին տիրում է Գանձակի Շադդադյան ամիրա Աբու-լ-Ասվարը: 1047 թ. բյուզանդական զորքերը կարճ ժամանակով գրավեցին Սուրմարին, Ամբերդը, Խոր Վիրապը, Ծիծեռնակաբերդը, որոնք գտնվում էին Աբու-լ-Ասվարի տիրապետության տակ: 1054 թ. սելջուկյան սուլթան Տուղրիլ բեկը հպատակեցրեց իրեն Աբու-լ-Ասվար ամիրային, սակայն հետագայում ևս Դվինը և նրա մոտ գտնվող Գառնին գտնվում էին սելջուկյան սուլթաններին ենթակա Շադդադյան ամիրայության ենթակայության տակ: XI դ. վերջին նվաճված Հայաստանում

⁴⁰ Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմություն Հայոց*, Երևան, 1961, էջ 81:

⁴¹ Առաքելյան Բ.Ն., Կարախանյան Գ.Հ., *ևլ. աշխ.*, էջ 13:

⁴² Պետրոսյան Հ.Լ., *Գառնին IX-XIV դարերում*, Երևան, 1988, էջ 19:

⁴³ Ստեփաննոս Օրբելևան, էջ 173-174:

⁴⁴ Առաքելյան Բ.Ն., Կարախանյան Գ.Հ., *ևլ. աշխ.*, էջ 15:

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 33:

⁴⁶ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. II, էջ 276:

տարածվեց թուրքական ցեղերի գաղթականությունը:

XI–XII դդ. սկսվում է քրդական ցեղերի աստիճանական տեղաշարժը դեպի Հայաստան: XII դ. վերջին և XIII դ. սկզբին հայվրացական զինական համագործակցության հետևանքով Հյուսիսարևելյան Հայաստանն ազատագրվեց սելջուկ-թուրքերի տիրապետությունից: 1130 թ. Արզնի ամիրայի զորքերը գրավում են Դվինը: Վրացական թագավորությունը փորձեց օգտվել ստեղծված իրավիճակից՝ Դվինը գրավելու համար: 1131 թ. Աբուլեթ և Իվանե իշխանների զլխավորությամբ վրացական զորքը հարձակվեց Գառնիի վրա, սակայն ծանր պարտություն կրեց: XII դ. վերջին – XIII դ. սկզբին հայվրացական զորքերը սելջուկյան տիրապետությունից ազատագրեցին Հայաստանի մի զգալի մասը: 1203 թ. տեղի ունեցավ Գառնիի ազատագրումը⁴⁷:

1225 թ. Խորեզմի շահ Ալա-ադ-դին Մահմադի որդին՝ Ջալալ-ադ-դինը, նվաճելով Իրանի հյուսիսային շրջաններն ու Ատրպատականը, արշավանք է ձեռնարկում դեպի Վրաստան և Հայաստան: Գառնիի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում հայվրացական զորքերը չհամաձայնեցված գործողությունների հետևանքով պարտություն են կրում: Ստեփանոս Օրբելյանի վկայության համաձայն՝ «... հետապնդվելով թաթարների կողմից՝ Խորեզմի սուլթան Ջալալեդինը՝ Խորազմշահի որդին, գալով Պարսկաստան ու անցնելով Ատրպատականով, մտնում է մեր Հայոց աշխարհը, որտեղ հասնում է, ավերում, թալանում ու կոտորում է՝ չխնայելով ո՛չ մարդու, ո՛չ էլ անասունի: Ապա գալով Այրարատյան նահանգ՝ բանակ է դնում այնտեղ: Այդ պատճառով Իվանե աթաբեկը

հավաքում է Հայաստանի ու Վրաստանի ռազմական բոլոր ուժերը և կամենում է բախվել նրա հետ պատերազմով: Իրենց համար դետք ու ազդարարիչ են նշանակում ոմն Շալվեի ու Գրիգոր կոչնակին, որոնք տեսնելով Խորասանի զորքի խիստ նվազ լինելը, մեր զորքերին ազդարարում են՝ հարձակվեցե՛ք: Բայց հաղթանակները տնօրինող աստված խիստ կամենում էր ոչնչացնել անօրինացած ու ամբարտաձանացած ժողովրդին և ազդարարողների այդ ասածը սրանց ականջներում փոխվեց «փախե՛ք»-ի: Սրանք էլ այնտեղ թողնելով իրենց կարասիներն ու վրանները, շտապով նետվեցին դեպի ձիերը, փախան ինչպես խելացնորվածներ, առանց զենք ու զրահի, չպատերազմելով գահավիժեցին Գառնու ձորի մեծ քարափի փլվածքից: Բոլորն էլ այդպես թափվելով, կործանվեցին, միայն աթաբեկը տասը մարդով մի կերպ ազատվելով ընկավ Գեղեամրոցը»⁴⁸: Թշնամին գրավում է Գանձակը, Լոռին, Տփղիսը: Վերջինս դառնում է Անդրկովկասում նվաճված երկրամասերի կառավարիչի նստավայրը: Խորեզմցիները պաշարում են Անին և Կարսը, սակայն չեն կարողանում գրավել այդ քաղաքները⁴⁹:

1227 թ. հայվրացական ուժերը ազատագրում են Տփլիսն ու Դվինը և ոչնչացնում խորեզմյան կայազորները: 1230 թ. թշնամին գրավում է Խաթը: Շուտով Ջալալ-ադ-դինի զորքերը ծանր պարտություն են կրում Խաթի տիրակալ Մելիք Աշրաֆի, Իկոնիայի սելջուկյան սուլթանության, Կիլիկիայի հայկական թագավորության և խաչակիրների միացյալ ուժերից: 1231 թ. Ամիդի

⁴⁸ Ստեփանոս Օրբելյան, *Մյուկիքի պատմություն*, Երևան, 1986, էջ 320–321: Գառնիի ճակատամարտի մասին մանրամասն տե՛ս Մարգարյան Հ., *Գառնիի ճակատամարտի պատմություն շուրջ*, «Լրագրեր հասարակական գիտությունների», 1982, N 3, էջ 72–81:

⁴⁹ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 604–605:

⁴⁷ Հայ ժողովրդի պատմություն, Կ. III, էջ 430, 452, 481, 549:

մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում մոնղոլները ջախջախում են խորեզմցիներին: 1231-1232 թթ. ձմռանը Ջալալ-ադ-դինը սպանվում է Ամիդի լեռներում⁵⁰:

XIII դ. առաջին կեսին տեղի ունեցավ նոր նվաճողների՝ մոնղոլների և թուրքալեզու այլ ցեղերի տեղափոխություն դեպի արևմուտք: XIII դ. երկրորդ կեսին Հայաստան գաղթեցին թուրքմենները: Այդ ցեղերի ներխուժումներն էթնիկապես մասնատեցին Հայկական լեռնաշխարհը, որը կործանաբար հետևանքներ ունեցավ հայ ազգաբնակչության համար: Նրա մի մասը կոտորվեց: Այնուամենայնիվ, XIII դ. վերջերին Հայաստանի՝ որպես բազմաթիվ քաղաքներ ու գյուղեր ունեցող մեծ երկրի, հիմնական բնակչությունը կազմել են հայերը: Մոնղոլական արշավանքների շրջանում Գառնին չավերվեց, որովհետև Ավագ Զաքարյանը նրանց հետ հաշտության եզրեր գտավ⁵¹:

XIII դ. Գառնին տվել է երկու նշանավոր գործիչ: Մեկը Այրիվանքում դաստիարակված, ճգնակյաց հոգևորական Հովհաննես Գառնեցին էր, որին վերագրվում էին տեսիլներ, հրաշապատում գրույցներ, որոնք նպատակ էին հետապնդում պայքար մղել հայերի դավանափոխության և կրոնական զգացմունքների թուլացման դեմ: Հովհաննես Գառնեցին պայքարել է նաև Սուրբ Գրքից կատարվող շեղումների դեմ: Նա Հաղպատի վանքում հայտնաբերում է հին՝ թարգմանչաց ժամանակների սաղմոսների բնագիր, որն արտագրվել էր Հովհաննես Սարկավագի կողմից: Հովհաննես Գառնեցին ստուգում, վավերական է համարում այն և տարածում բնակչության մեջ իբրև պաշտոնական բնագիր, որը նրա անունով կոչվում է «Գառնեցի»: Հովհաննես Գառնեցին գրել

է նաև աղոթքներ: Երկրորդ գործիչը XIII դ. կեսերին Խաչեն գավառում, Հանդաբերդ ամրոցի հարևանությամբ գտնվող բնակավայրում, որտեղ Ծար անունով ջերմուկն էր, բնակություն հաստատած ջրաղացպան Դավիթն էր: Նա մարդկանց հավատացրել էր, թե ինքն ի վերուստ օժտված է բուժելու շնորհով: Դավիթին հարած և նրա համբավը տարածող մարդիկ նրան կոչում էին «Դավիթ Միայնակյաց և Սքանչելագործ»: Նա ծիթհանի գերանից խաչ է պատրաստում, կանգնեցնում եկեղեցու բակում և որպես բժիշկ սկսում իր գործունեությունը: Նա առանց վարձի բուժում է հիվանդներին և բոլորին իր կողմը գրավում աղանդավորական քարոզներով: Դավիթը հայտարարել էր, թե ինքն Արշակունիների տոհմից է և իր որդիներից մեկը պետք է դառնա թագավոր, իսկ մյուսը՝ կաթողիկոս: Դավիթ գործունեությունն անհանգստացնում է հայ հոգևորականությանը, որոնց հաջողվում է չեղաքացնել նրան և վերադարձնել Գառնի⁵²:

XIII դ. Այրիվանքը, Հավուց թառը և Գառնին հանդիսացել են գրչության կենտրոններ: Հայտնի է, որ Այրիվանքում գրիչ Աբելի կողմից ընդօրինակվել է Ավետարան, որի ստացողն է եղել կուսակրոն քահանա Խաչատուրը: 1297 թ. գրված Ավետարանի հիշատակարանից պարզվել է, որ Գառնին և նրա շրջակայքը հանդիսացել են Ավագ Զաքարյանի տիրույթ⁵³: Պողոս II Գառնեցի կաթողիկոսի օրոք «Այրիվանքում և Գառնիում ավարտվել է մի Մաշտոցի արտագրությունը»⁵⁴: Միջնադարյան Հայաստանի ամենահարուստ գրատուն-մատենադարաններից

⁵² Նույն տեղում, էջ 321-328:

⁵³ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, կազմեց Ա.Ա. Մաթևոսյանը, Երևան, 1984, էջ 105:

⁵⁴ ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մաս Ա, կազմեց Լ.Ս. Խաչիկյանը, Երևան, 1955, էջ 303-304:

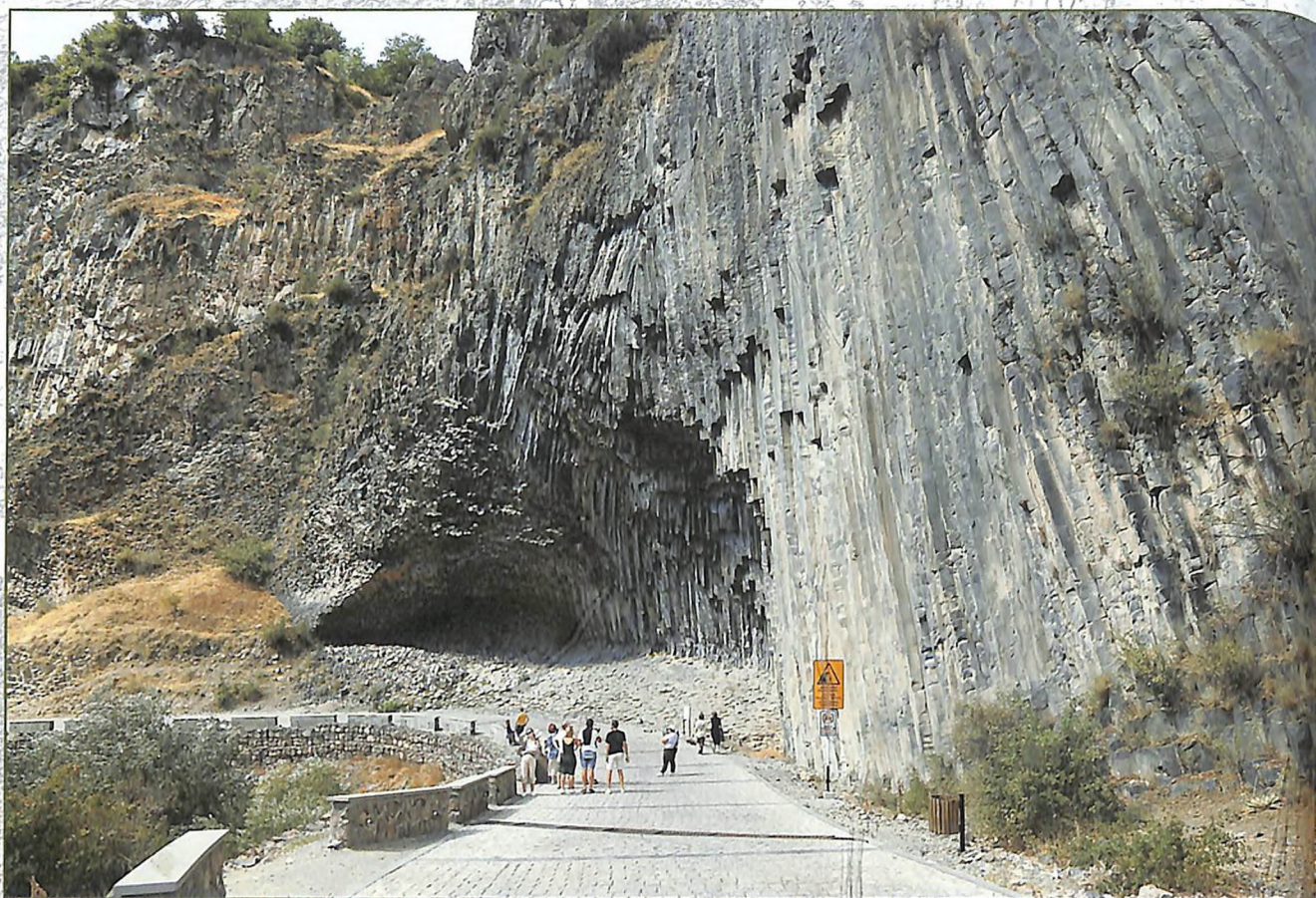
⁵⁰ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. III, էջ 604-605:

⁵¹ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 345-355:

Գյուղի համայնապատկերը
Հավուց թառից



Գյուղի համայնապատկերը Սբ Սարգիս մատուռից

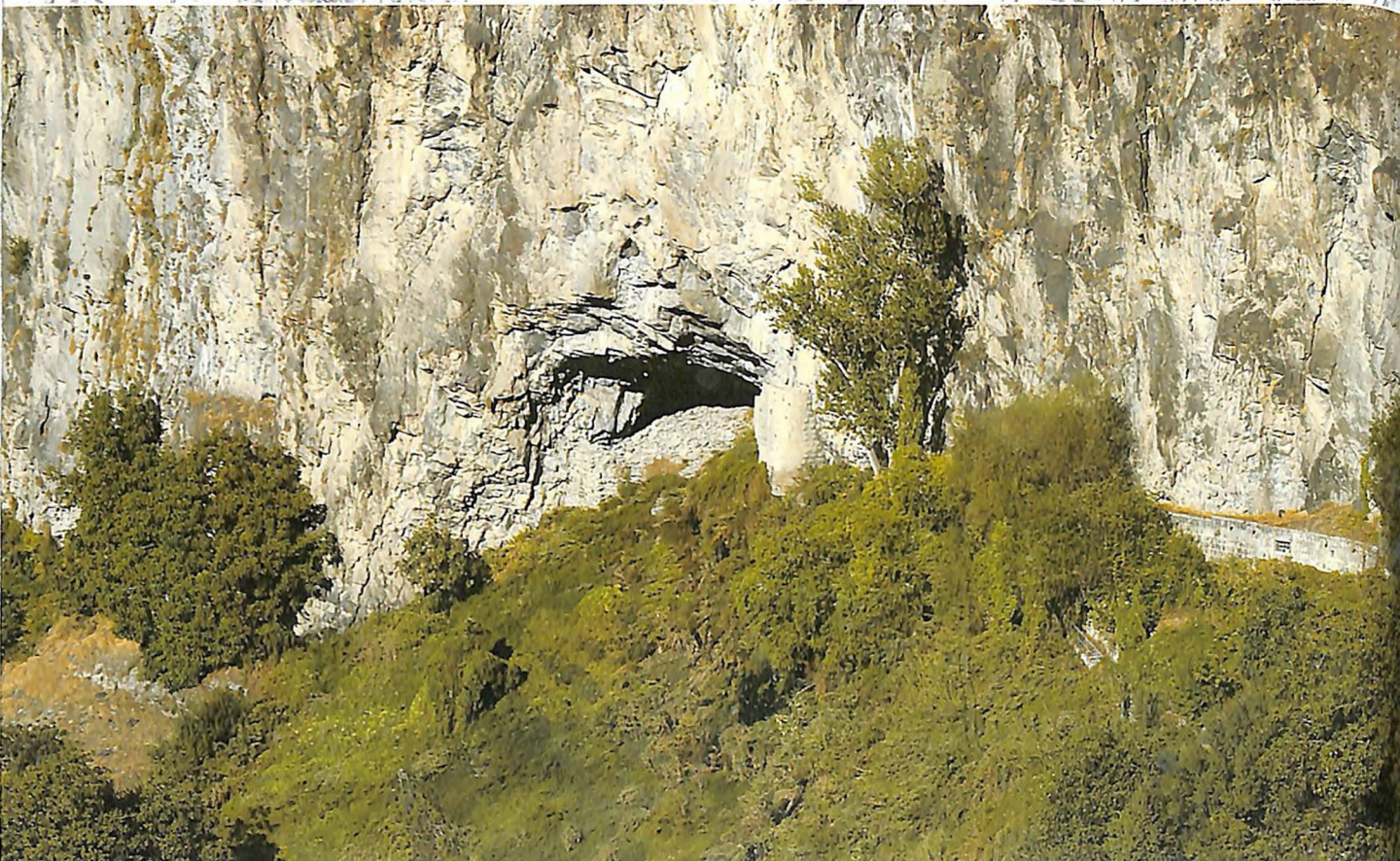


«Քարերի սիմֆոնիա» բնական հուշարձանը

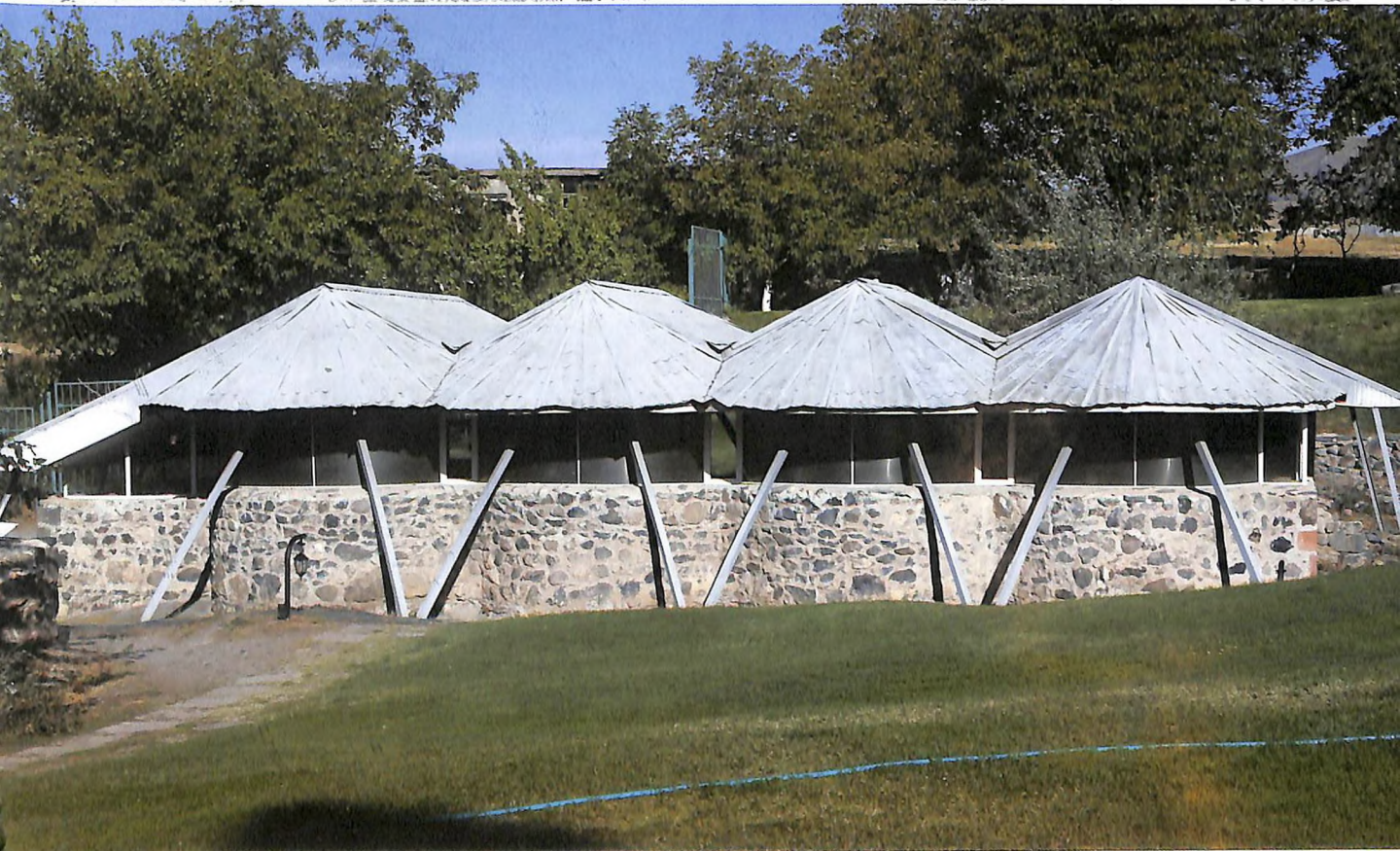


«Ղալաքի ձոր» և «Գևորյի աղբյուր» տեղանքները

Կամուրջ Ազատ գետի վրա, XI դ.



«Աղջկա բերդ» քարայր-կացարան, XIV դ.











«Խոմարածան», IV-V դդ.



Սբ Աստվածածին եկեղեցի (Մաշտոց Հայրապետ, «Սումպենց վանք»), XII-XIII դդ.

Սբ Աստվածածին եկեղեցի, XII-XIII դդ.



Սբ Աստվածածին եկեղեցի, XVII-XIX դդ.



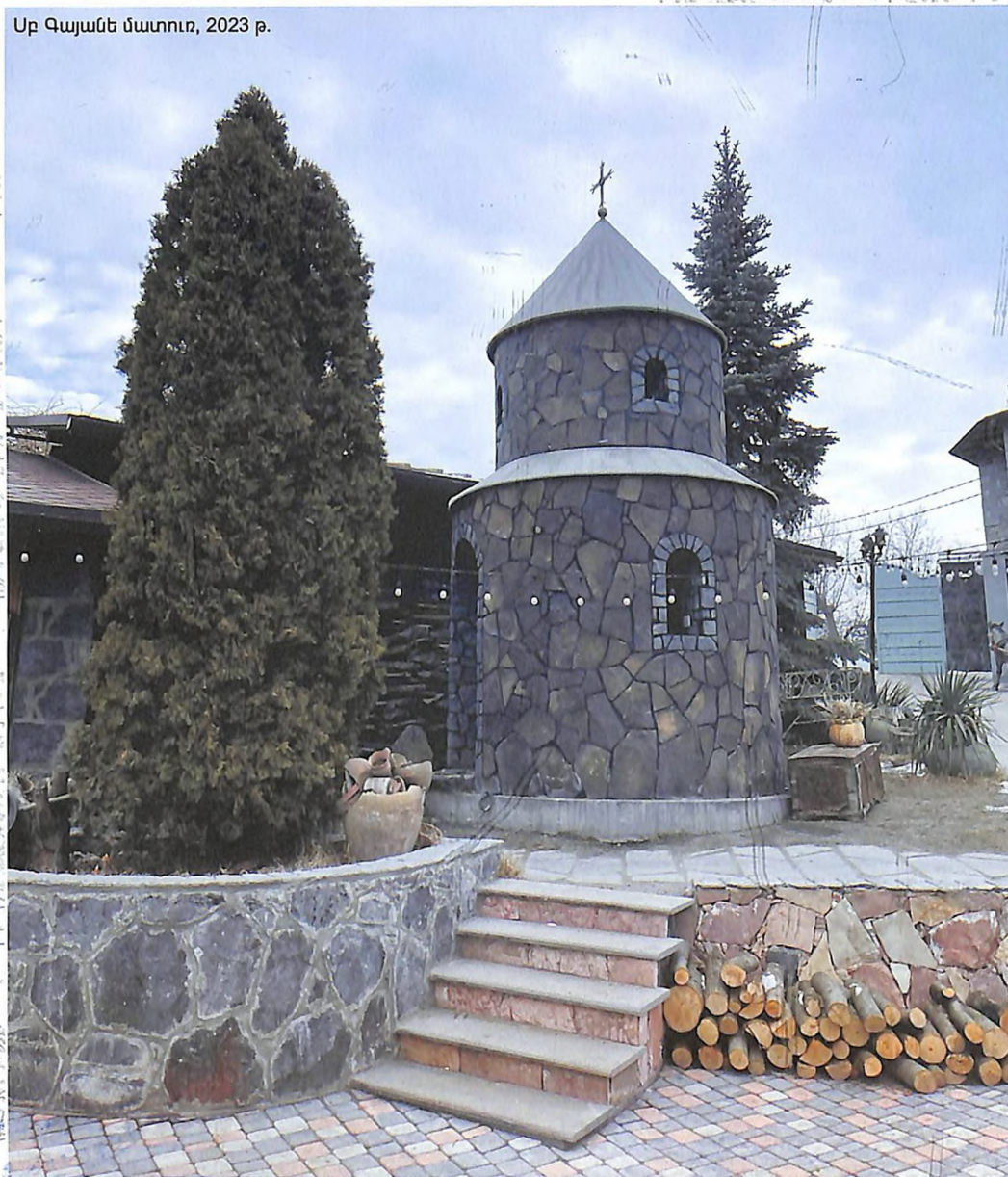
Սբ Խաչ եկեղեցուն կից նորակառույց մատուռ



Նորակառույց անավարտ եկեղեցի Սբ Սարգիս մատուռի մերձակայքում

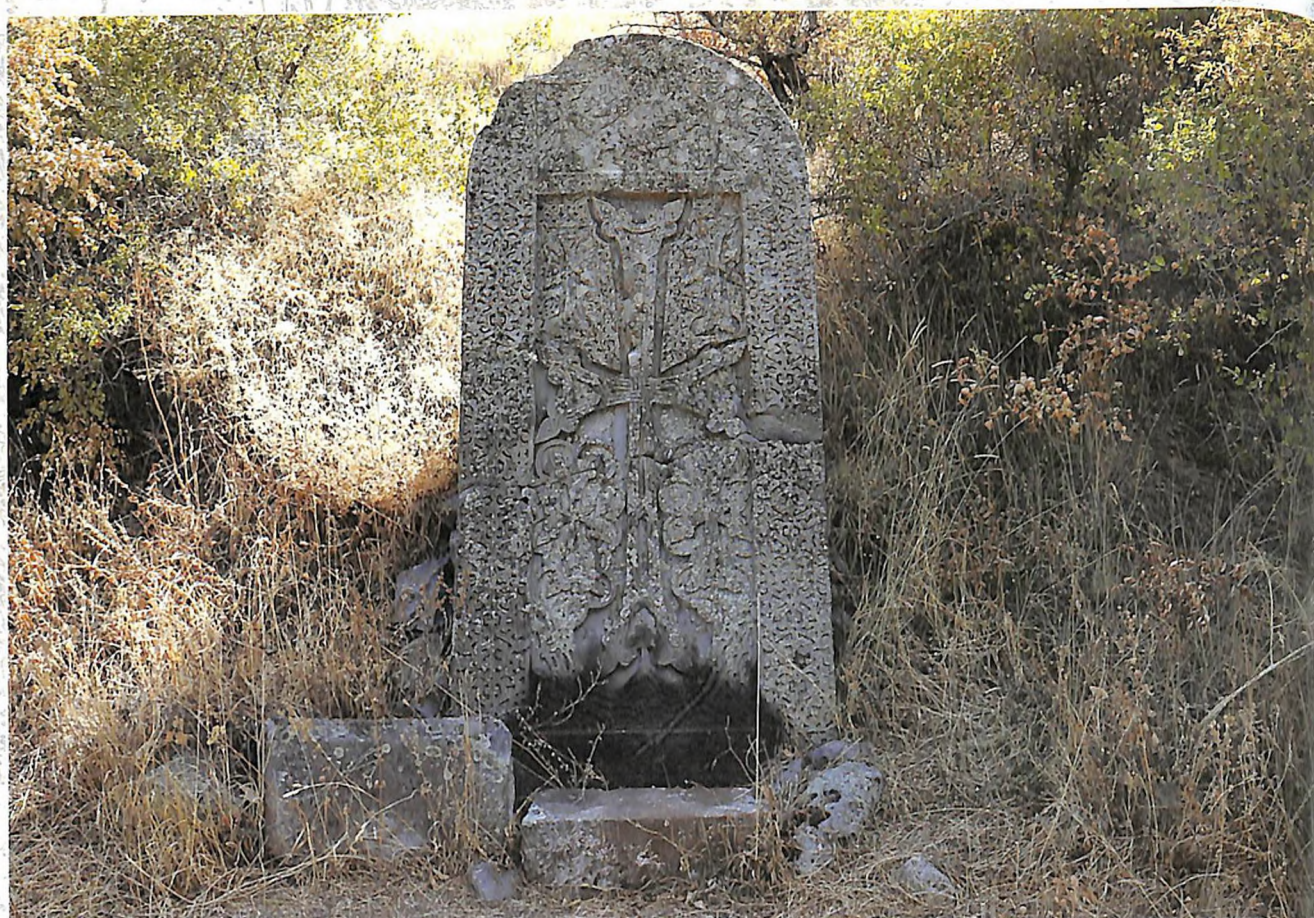


Սբ Գայանե մատուռ, 2023 թ.





Սբ Ամենափրկիչ եկեղեցի, XIII դ.



Խաչքար Սբ Սարգիս, XIII դ.











Խաչքարեր Սբ Աստվածածին եկեղեցու բակում, XI-XV/III դդ.























մեկը գտնվում էր Հաղպատում, որից օգտվելու նպատակով այնտեղ էին մեկնում մարդիկ Հայաստանի տարբեր վայրերից՝ նաև Գառնիից: 1423 թ. Պողոս Գառնեցի կաթողիկոսի հայրապետության օրոք Այրիվանքում, ապա Գառնիում գրիչ Դավթի կողմից գրվել է «Մաշտոց՝ Սարգիս քահանայի և նրա եղբայր Դավթի համար՝ ի հիշատակ նրանց ծնողների»⁵⁵: 1429 թ. Գառն գավառի Մանվելի անապատում գրիչ Գրիգորն ավարտում է «Հոգիաբուխ Մանրուսմունս, որ կոչի տետր»⁵⁶:

X-XIII դդ. Գառնին իր բնակչության թվով (2-5 հազար), տնտեսությամբ, արհեստների և առևտրի զարգացման մակարդակով եղել է փոքր քաղաք: Նա զբաղեցրել է 90-95 հա տարածություն: XII-XIV դդ. Գառնիում գործում էր հինգ եկեղեցի: Հավուց թառի ս. Կարապետ մատուռի վրա 1321 թ. փորագրված արձանագրության մեջ Գառնին անվանված է «շահաստան դոյակ»⁵⁷: Գառնիում ներհամայնքային հարաբերությունները կարգավորվել են տանուտիրական խորհրդի կողմից, որի մեջ ընդգրկված էին թաղապետերը և քաղաքի մյուս մեծամեծերը: Գառնին ունեցել է նաև դատավոր⁵⁸:

XII-XVI դդ. Գառնիի բնակելի արտադրական համալիրների մասն են կազմել հնձանները, որոնք բաղկացած էին մեկ կամ երկու հորերից, 3-8 կաթսաներից: Շուկա հանվող ապրանքների մեջ զգալի էր արհեստագործական արտադրանքը (երկաթյա աշխատանքային գործիքներ, հասարակ խեցեղեն, պղնձյա առարկաներ և այլն): XIII դ. կեսերից կազմակերպվում է ջնարակապատ խեցեղենի, ապակե ապարանջանների և

ուլունքների արտադրություն: Մասնագիտացված արհեստների գոյության մասին են վկայում հանքային ներկեր և նյութեր մանրելու համար անհրաժեշտ մարմարյա ողորկ գնդերը, փոքր սանդերը, կշռաթասերը: Պեղումներից հայտնաբերված նյութերը (կիսամշակ ոսկրե իրեր, իլիկների գլուխներ, ջուլհակագործության հաստոցի կախիկներ) վկայում են ոսկրամշակության և ջուլհակագործության մասին: XIII դ. վերջերին Գառնիում գործում էր դրամահատարան: XIV-XV դդ. հատված դրամների մեջ զգալի են Բաբերդում, Անիում, Երևանում, Նախիջևանում, Սալմաստում, Վանում, Ոստանում, ինչպես նաև Գառնիում և Հայաստանի այլ վայրերում կոփված դրամները: IX-XIII դդ. Գառնին սերտ կապեր է ունեցել առևտրաարհեստագործական հայտնի կենտրոններ Դվին և Անի քաղաքների հետ: XIII դ. երկրորդ կեսին և XIV դ. Գառնին ունեցել է տնտեսական կապեր Ոսկե Հորդայի քաղաքների հետ⁵⁹:

Ըստ XIII դ. վերջի մատենագրական և արձանագրական տեղեկությունների՝ Գառնին պատկանել է Զաքարյանների Ավագյան ճյուղին: Հայտնի է նաև, որ «Ավագի մահից հետո (1250 թ.) նրա տիրույթներն անցան կնոջը՝ Գոնցային, ապա դստերը՝ Խոշաքին: 1291 թ. Գառնիի տաճարի վրա Խոշաքը և նրա որդի Զաքարեն փորագրել են տվել մի հրովարտակ, որտեղ Գառնին անվանում են «Սեփական հայրենիք»: XIV դ. առաջին կեսին Ավագյանների կալվածքներն անցնում են Անիի Շահնշահյանների ձեռքը⁵⁹:

XIII դ. երկրորդ կեսին և XIV դ. առաջին կեսին Գառնիի ներքին կյանքի մասին պահ-

⁵⁵ Նույն տեղում:

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 91:

⁵⁷ Առաքելյան Բ.Ն., Կարախանյան Գ.Հ., *Եղի. աշխ.*, էջ 15-19, Պետրոսյան Հ.Լ., *Եղի. աշխ.*, էջ 31, 115:

⁵⁸ Հայ ժողովրդի պատմություն (ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.), հ. IV, Երևան, 1972, էջ 71, Պետրոսյան Հ.Լ., *Եղի. աշխ.*, էջ 107-111, 126:

⁵⁹ Պետրոսյան Հ.Լ., *Եղի. աշխ.*, էջ 21-22:

պանված վիմագրական տեղեկությունները և հնագիտական նյութերը վկայում են, որ այն հանդիսացել է երկրագործական, արհեստագործական և առևտրական նշանավոր կենտրոն: Երկրագործական տնտեսության բարձր արտադրողականությունը պայմանավորված էր արհեստական ոռոգման լայն կիրառմամբ⁶⁰:

1370 թ. Լանկ Թամուրը, որի աթոռանիստն էր Սամարղանդ քաղաքը, կազմակերպեց նվաճողական արշավանքներ դեպի Ոսկե Հորդա, Հնդկաստան, Պարսկաստան, Անդրկովկաս ու Փոքր Ասիա: Նրա գորքերն ամենուրեք տարածեցին մահ ու կոտորած, ոչնչացրեցին նյութական ու հոգևոր արժեքները, գերեվարեցին հազարավոր մարդկանց: 1386 թ. Լանկ Թամուրի զորախմբերը գրավում են Թավրիզը, ապա Նախիջևանը և պաշարում Երևջակ բերդը: Այնուհետև շարժվելով տարբեր ուղղություններով, նրանք հասնում են Կարբի, Բջնի, Գառնի, Սուրմարի և Կողբ: Թշնամուն հաջողվում է հաղթահարել Շահապոնք ամրոցի, Կողբ գյուղի, Սուրմարի բերդաքաղաքի պաշտպանների երկարատև ու համառ դիմադրությունը⁶¹: Հնագիտական պեղումների արդյունքներից դատելով՝ այդ արշավանքի ժամանակ Գառնին ավերվել է, իսկ ամրոցի տարածքը՝ լքվել⁶²:

XIV դ. առաջին կեսին քայքայվող մոնղոլական կայսրությունում սկսված գահակալական կռիվները տարածվեցին նաև նրա կազմում ընդգրկված Հայաստանում: Լայնածավալ պատերազմական գործողությունների հետևանքով ավերվեցին բազմաթիվ քաղաքներ ու գյուղեր: Զգալի կորուստներ կրեց երկրի բնակչությունը: Անկում ապրե-

ցին արհեստագործությունն ու առևտուրը, հետադիմեց գյուղատնտեսությունը, կասեցվեց մշակութային կյանքի զարգացումը: Մեծ չափեր ընդունեց հայ բնակչության արտագաղթը⁶³:

XIV դ. սկզբներին բազմաթիվ բախումներ տեղի ունեցան դեռևս XIII դ. վերջերին Միջին Ասիայից արևմուտք տեղափոխված թուրքմենական Կարակոյունլու և Ակկոյունլու ցեղերի միջև: Կարակոյունլուներն իրենց առաջնորդ Յուսուֆի գլխավորությամբ նվաճում են Արարատյան դաշտը, Մարանդը, Նախիջևանը, Շարուրը և Մակուն: Այնուհետև նրանք պարտության են մատնում Թամուրյաններին, ապա Իրաքում իշխող Ջելաիրյաններին և իրենց տիրապետությունը հաստատում Իրաքում, Ատրպատականում, Քրդստանում, Հայաստանում և Առանում (1410–1468 թթ.)⁶⁴: 1468 թ. Մարանդի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում ակկոյունլուները պարտության են մատնում կարակոյունլուներին և հաստատում աշխարհակալ մի պետություն, որի մասն էր նաև Հայաստանը: Անընդմեջ ռազմական գործողությունները Հայաստանի հարավում ձևավորված քրդական ամիրայությունների, Օսմանյան կայսրության, Եգիպտոսի և Սիրիայի սուլթանությունների դեմ, ինչպես նաև ներքին հակամարտությունները սպառեցին ակկոյունլուների կենսական ուժերը: 1502 թ. նրանք կատարյալ պարտություն կրեցին Սեֆյաններից՝ թողնելով քաղաքական ասպարեզը⁶⁵:

— XIV դ. վերջին և XV դ. սկզբին Հայկական լեռնաշխարհ թափանցած թուրքալեզու

⁶³ Ղարաբյոզյան Ա.Հ., *Ժողովրդագրական տեղաշարժերը Հայաստանում (մ.թ.ա. II – մ.թ. XV դդ.)*, Երևան, 2005, էջ 23:

⁶⁴ Կիրակոսյան Գ.Ե., *Նպաստավոր Լանկ-Թամուրի և թուրքմեն ցեղերի աղշավանքների շրջանում*, Երևան, 1997, էջ 79:

⁶⁵ Ղարաբյոզյան Ա., *ևրվ. աշխ.*, էջ 23:

⁶⁰ Պետրոսյան Հ.Լ., *ևրվ. աշխ.*, էջ 102:

⁶¹ *Հայ ժողովրդի պատմություն*, հ. IV, էջ 24:

⁶² Պետրոսյան Հ.Լ., *ևրվ. աշխ.*, էջ 23:

ցեղերը հաստատվեցին կոտորածների, տեղահանության և գերեվարության հետևանքով նվազած ու նոսրացած էայ ազգաբնակչության մեջ (Սուրմարիի, Արտագի, Կոգովիտի, Ալաշկերտի, Նախնաձանի շրջաններում, Սյունիքում, Դաշտային Արցախում): XV դ. Գառնիում հաստատվել էր մի իշխանավոր, որն «արաբներն մակագրությամբ դրամներ է հատել և շքադյուսներով զարդարված շենք է կառուցել իր համար»: Ապա Գառնիին «տիրացել էին ոմն «տաճիկ» Հեյդարի հետնորդները, որոնք գավթել էին նաև Հավուց թառի վանքի տիրույթները»: XV դ. վերջին քառորդին Գրիգոր Պահլավունու շառավիղ, Հավուց թառ վանքի վանահայր Զաքարիա վարդապետը վերագնում է վանքապատկան ինը գյուղեր (Մանկուս, Ավանիկ, Ուտիս, Հայոց թառ, Կուտուց վանք, Ավանասար, Թառնիս, սբ. Սարգիս, Կոխթ), որոնք «կապալագրով ձևակերպում է իր անվամբ, քանի որ վանքը իր կալվածքներով նույնպես հանդիսանում էր Մագիստրոսի տոհմի ժառանգական սեփականությունը»: Հիշյալ ժամանակաշրջանում Գառնիում գոյություն ունեին մի քանի եկեղեցիներ, որոնց ավերակները պահպանվում են բնակավայրի տարբեր մասերում⁶⁶:

XVI դ. սկզբներին Կարբի և Օշական գյուղերը ենթարկվում են ջալալիների ասպատակությանը: Այդ վայրերի բնակչությունը մասամբ փախչում է Գառնի: Գյուղի մոտ գտնվող քարայրում հավաքվում է 500-ից ավելի մարդ: Ասպատակիչները խարույկ վառելով քարայրի մուտքի առջև ծխահեղձ են անում այդտեղ ապաստանածներին: Գյուղացիներից մեկը բնակչության անասունների տեղը ցույց տալու պատրվակով ջալալիներին տանում է Քոռադարա կոչվող

ձորը: Դրանից օգտվելով՝ տեղաբնակները այրից հանում են ծխահեղձներին և փրկում շատերին⁶⁷:

XVI դ. երկրորդ կեսին նշանավոր մանկավարժ և բանաստեղծ Սիմեոն Ապարուցին այցելել է Գառնի Տրդատ թագավորի պալատ: և անցյալի ու ժամանակի իրական ազդեցության տակ գրել «... ի վերայ թախթին Տրդատայ թագաւորին» ողբը, որն ուշագրավ չափածո ստեղծագործություն է⁶⁸: Գրիգոր Դարանաղեցին Սիմեոն Ապարանցուն բնութագրել է որպես «... բանիբուն փիլիսոփա և տաղասաց»⁶⁹:

1555 թ. կնքված թուրք-պարսկական պայմանագիրը սահմանային էական փոփոխություններ չառաջացրեց: Պարսկաստանի տիրապետության տակ գտնվող երկրամասերը ենթարկվում էին Չոխուր-Սաադի, Ղարաբաղի և Ադրբեջանի բեկլարբեկություններին: XVI դ. թուրք-պարսկական նոր սահմանի հաստատմամբ, «այդ վիլայեթի մեջ, որպես նահիե կամ մահալ, իրենց նոր անվանումներով, մտնում էին Այրարատի Վարաժնունիք (Դարաչիչագ), Նիգ (Ապարան), Շիրակ (Շորագյալ), Մագազ-Ուրծ-Մասյացոտն (Գառնի-Վեդի), Ճակատք (Սուրմալու), Արագածոտն (Կարբի), Կոտայք (Գրիքուլաղ) և Սյունյաց աշխարհի Գեղարքունի, Սոթք (Գյոգչադանգիզ) գավառները»⁷⁰:

Կարճ ժամանակ անց թուրք-պարսկական հակամարտությունը վերսկսվեց: Օսմանյան կողմի ռազմական հաջողության պայմաններում 1590 թ. կողմերի միջև կնքված հաշտության պայմանագրով Այսրկովկասն ու

⁶⁷ Առաքել Դավրիժեցի, *Պատմություն*, Երևան, 1988, էջ 81-83:

⁶⁸ *Հայ ժողովրդի պատմություն*, հ. IV, էջ 531:

⁶⁹ *Ժամանակագրության Գրիգորի վարդապետի Կամախեցույ կամ Դարանաղեցույ*, Երուսաղեմ, 1915, էջ 579:

⁷⁰ *Հայ ժողովրդի պատմություն*, հ. IV, էջ 249-250:

⁶⁶ Առաքելյան Բ.Ն., Կարախանյան Գ.Հ., *և Վ. ա. ի.*, էջ 20-21:

Ատրպատականն անցան օսմանյան գերիշխանության տակ: Նոր նվաճված տարածքներում օսմանյան պաշտոնյաներն իրականացրել են բնակչության և նրանց ունեցվածքի մանրամասն ցուցակագրություն: Ըստ ցուցակագրության՝ Երևանի վիլայեթի Գառնիի գավառի մեջ այդ ժամանակ մտնում էր 42 գյուղ (որից 27-ը անբնակ էր): Գավառի ամենից մեծ բնակավայրը Գառնի գյուղն էր, ուր արձանագրվել էր 100 չափահաս հարկատու (այն է՝ նույնքան ընտանիք) բնակչություն, որից 96-ը հայեր էին, 4-ը՝ մուսուլմաններ: Գյուղում մեծ տարածում է ունեցել այգիների մշակությունը. գավառի 151 այգիներից 101-ը եղել են Գառնիում⁷¹:

1603 թ. Պարսկաստանի շահ Աբաս I-ը (1587–1629 թթ.) պատերազմ սկսեց Օսմանյան կայսրության դեմ՝ 1590 թ. պայմանագրով նրան զիջած երկրամասերը (Վրաստան, Արևելյան Հայաստան, Ատրպատական) վերագրավելու նպատակով: 1603–1604 թթ. պարսկական զորքերը գրավեցին Թավրիզը, այնուհետև՝ Նախիջևանը, ապա՝ Երևանը:

Շահ Աբասը չկարողացավ կասեցնել հակահարձակում սկսած օսմանյան բանակի առաջխաղացումը: Ռազմավարական և տնտեսական-քաղաքական նպատակներ հետապնդելով՝ նա հրամայում է իր զորքերին նահանջել դեպի Թավրիզ՝ կարգադրելով հրկիզել և ավերել նահանջի ճանապարհին գտնվող բոլոր բնակավայրերը, այրել հացահատիկն ու ցանքերը, իսկ բնակչությանը տեղահանել և վերաբնակեցնել թիկունքում: 1604 թ. տեղահանվեց և Պարսկաստանի խորքերը գաղթեցվեց շուրջ 300 հազար մարդ: Արարատյան երկիրը, Ապարանը, Լոռին, Շիրակը, Կաղզվանը, Մակուն, Աղբա-

կը, Խոյը, Սալմաստը դատարկվեցին: Հայր Օգոստինոս Բաջեցին նկարագրել է, թե ինչպես Շահ Աբասը հանկարծ կարգադրել է, որ Նախիջևանի և Երնջակի հայերը վերադառնան իրենց հայրենիքը: Պատմաբան Լեոն այս առթիվ գրում է. «Շահ Աբասի այս բացառիկ շնորհը վերաբերում էր Նախիջևանի, Երենջակի հայ կաթոլիկներին, կամ ինչպես անվանում էին նրանք իրենց, ունիթոռներին: Այս հայերն իրենց արյունակից, բայց դառնությամբ բաժան ազգայինների նման անտեր ու անպաշտպան չէին: Ամենից առաջ Հռոմի պապն էր նրանց պաշտպանում, ապա Եվրոպայի կաթոլիկ պետությունները, որոնց դեսպանները հատուկ նամակներ էին տանում Պարսկաստանի վեհապետներին, խնդրելով նրանց ուշադրությունն ու հովանավորությունը Պարսկաստանի հպատակ կաթոլիկների վրա: Հենց այդ մեծ տեղահանության ժամանակ, ինչպես երևում է և Բաջեցու վկայությունից, Շահի մոտ էր եկել «ֆրանկների» դեսպանը, որ և, անշուշտ, միջնորդեց Նախիջևանի և Երնջակի ունիթոռների համար: Եվ շահը, որ ինչպես տեսանք, ինքն էր ամեն միջոց որոնում արևմտյան քրիստոնյա պետություններին մերձենալու համար, հարկավ, չէր կարող անտես առնել նրանց դեսպանների այս տեսակ խնդրվածքները, մանավանդ, որ նրանք վերաբերում էին հայության մի շատ փոքրիկ մասին միայն: Մյուս հայադավան մեծամասնության համար ոչ մի միջնորդություն չէր լինում որևէ քրիստոնյա պետությանց կողմից, որովհետև հայ եկեղեցին հերձվածող էր, միացած չէր կաթոլիկ եկեղեցուն և նրա որդիները եթե տառապում էին ամենադառն ստրկության մեջ, այդ այն պատճառով, որ նրանք իրենց հերձվածողության համար պատժված էին քրիստոնեության աստծուց: Այսպես էր բացատրում կաթոլիկ եկեղեցին,

⁷¹ Միրզաբեկյան Գ., *Գառնիի գավառը 1590 թ. օսմանյան հարկացուցակում*, «Կանթեղ. գիտական հոդվածներ», 2018, N 1, էջ 108–112:

որի համար հայերի կյանք տանջանքները չէին կարող անցանկալի լինել. քանի որ այդ տանջանքներն էլ պիտի հաբկադրեն նրանց դիմել կաթոլիկության, տեսնելով որ կաթոլիկները համեմատաբար ապահով ու հովանավորված են»⁷²: Գառնի գյուղն էր, որ ընդդիմացավ: Նրա բնակիչները փայտեր ու քարեր վերցնելով հարձակվեցին գերեվարողների վրա և դատաստան տեսան նրանց հետ: Շուտով պարսկական մի մեծ զորամաս մուտք գործեց Գառնի: Պարսիկները բռնեցին գյուղի տղամարդկանց և «տարան խառնեցին ժողովրդի չվերթին»⁷³: Բնակչության մի մասն ապաստանեց մի մեծ քարայրում, որտեղ այլևս պաշտպանվել չկարողացավ: Պարսիկները պարաններով իջնում են այն ժայռի ճակատից, որի մեջ մեծ այրն էր: Մտնելով նրա մեջ սկսեցին անխտիր բոլորին կոտորել: Մանուկներին խլում էին մայրերի ձեռքից և ցած շարտում: Շատ աղջիկներ և հարսներ տեսնելով, որ իրենց վիճակված է գերի ընկնել, տանջվել և պատվազուրկ դառնալ, ցած թռան այրից ու մեռան «հերոսական անվասության»⁷⁴:

Գառնի գյուղի և Գեղարդավանքի ձորի այրերում պատսպարվեցին շատ փախստականներ: Դրանց թվում էին Մանվել և Աստվածատուր եպիսկոպոսները, որոնք չէին կամենում թողնել իրենց վանքերը (Հավուց թառը և Գեղարդը) ու գերեվարվել Պարսկաստան: Պարսիկ զինվորները քարագնացությամբ մուտք են գործում այրի մեջ և սպանում բոլորին⁷⁵: XVII դ. պատմիչ, իրադարձությունների ժամանակակից Առաքել Դավրիժեցին իր աշխատության մեջ ներկայացրել է գերեվարության մանրամասները.

«...միանգամից անմարդաբնակ դարձրեց ամեն ինչով լի ու հուռթի աշխարհս Հայոց, որովհետև տարագրելիս ոչ թե մեկ կամ երկու գավառ քեց Պարսկաստան, այլ շատ գավառներից: Եվ սկսեցին Նախիջևանի սահմաններից, անցան Եղեգնաձոր, Գեղամա ծովի եզերքով, Լոռիով, Համզաչիման գավառը, Ապարանը, Շարաբխանան, Շիրակավանը, Զարիշատը, Կարսի գյուղերը մի մասը, Կաղզվանի ձորը ամբողջովին, բովանդակ Ալաշկերտը, Մակուի գյուղերը, Աղբակի, Սալմաստի, Խոյի, Ուրմիայի գավառները, նաև ինչ որ պանդուխտներ, որոնք մուսցել էին Թավրիզ քաղաքում կամ գյուղերում, բովանդակ Արարատյան դաշտը, Երևան քաղաքը, Կոտայքի շրջանը, Ծաղկունքի ձորը, Գառնու ձորը, Ուրծաձորը, սրանցից առաջ Կարինի, Վանա գավառները ավարով ու գերեվարությամբ բերել էին Երևան, բոլորին սրանց հետ քեցին տարան: Արդ՝ այս բոլոր գավառները և նրանք, որ սրանց հետ էին, շահը հրամայեց՝ քեցին տարան Պարսկաստան, և հայոց վայելչատես աշխարհը ավերակ ու անմարդաբնակ դարձրեց»⁷⁶:

1638 թ. օսմանյան զորքերի կազմում գտնվող թաթարական զորամասերն ավերեցին, կոտորածի ու կողոպուտի ենթարկեցին Գառնին և մերձակա գյուղերը: Այս դեպքերից հետո «Գառնին իբրև շեն բնակավայր այլևս չի հիշատակվում»⁷⁷:

XVII դ. կեսերից Հայաստանն ապրեց խաղաղ մի ժամանակաշրջան: Ժողովուրդը ձեռնամուխ եղավ ավերված բնակավայրերը, եկեղեցական շինություններ, կամուրջներն ու քարավանատները վերականգնելու աշխատանքներին: Խոշոր աշխատանքներ

⁷² Լեո, *Երկերի ժողովածու*, Կ. III, Երևան, 1969, էջ 251–252:

⁷³ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 48:

⁷⁴ Լեո, *Երկերի ժողովածու*, Կ. III, էջ 243:

⁷⁵ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 48–49:

⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 52–53:

⁷⁷ Առաքելյան Բ.Ն., *Կարախանյան Գ.Հ., Լշվ. աշխ.*, էջ 25:

կատարվեցին Էջմիածնում, վերակառուցվեց Մայր տաճարը, որը զգալի վնասվածքներ էր ստացել, նորոգվեցին մյուս տաճարները՝ ս. Գայանեն (1652 թ.) և ս. Հովսիմեն (1653 թ.): XVII դ. կեսերին վերանորոգվեցին Սա-նահինի և Հաղպատի վանքերը: Խոշոր կա-վածքներ ստացան և ավատատիրական տնտեսություններ ստեղծեցին Էջմիածնի, Տաթևի, Հադիճի, Գնդեվանքի, Հովհան-վանքի վանական հաստատությունները: Վանքերը շրջապատվեցին պարիսպներով, որոնք ներսում կառուցվեցին բնակելի, ար-տադրական-տնտեսական շենքեր, հյուրա-տներ, դպրոցներ: Նորակառույց շատ վան-քեր և եկեղեցիներ զարդարվեցին որմնանը-կարներով: XVII–XVIII դդ. տաճարներին կից կառուցվեցին զանգակատներ: XVII դ. նոր եկեղեցական շինություններ կանգնեցնելիս օգտագործվեցին V–VII դդ. մեծ տարածում ստացած գմբեթավոր բազիլիկների, թաղա-ծածկ դահլիճի, եռանավ բազիլիկայի, գմբե-թավոր սրահի տիպերը: XVII դ. Գառնիում կառուցվեց երկու զույգ մույթերով եռանավ բազիլիկ եկեղեցի⁷⁸: 1659 թ. Գառնո գավա-ռի եպիսկոպոսն էր Սիմեոն Զուղայեցին, որը համարվել է «գերիմաստ գիտնական, քերական՝ պատմաբան»⁷⁹:

1679 թ. Գառնու կողմերում տեղի ունեցած հուժկու երկրաշարժի հետևանքով փլուզվե-ցին Արարատյան երկրի շինությունները՝ գե-ղեցկահարկ բնակարանները, վանքերն ու Հավուց թառի եկեղեցիները, հիմքից կործան-վեց Գառնիի հեթանոսական տաճարը⁸⁰: Այ-դուհետ մատենագրական աղբյուրներում պակասում են նաև Գառնիի հիշատակումնե-րը: 1730-ական թվականներին Աբրահամ

Կրետացի կաթողիկոսը հիշատակել է Գառ-նո, Ծաղկաձորի, Գեղարքունիքի, Ապարանի և Շիրակավանի մելիքներին: 1734 թ. նա «ե-րկուական օր գիշերել է Հավուց թառում ու Այրիվանքում և մի օր էլ՝ Գառնիում»⁸¹:

XVIII դ. վերջին Պարսկաստանում կենտ-րոնական իշխանության համար պայքարն ավարտվում է Ղաջարների հաղթանակով, որոնք փորձեցին իրենց տիրապետությունը հաստատել նաև Այսրկովկասում: 1795 թ. Ղաջարների հարստության հիմնադիր Աղա Մուհամադ շահը իրականացրեց ավերիչ մի արշավանք, իսկ երկու տարի անց՝ մեկ ուրի-շը և վերահաստատեց Պարսկաստանի գե-րիշխանությունը Արևելյան Այսրկովկասի մի մասի վրա⁸²: Ռազմական գործողություննե-րի հետևանքով Արարատյան երկիրն ավե-րածությունների է ենթարկվում:

XIX դ. առաջին երեսնամյակին Արևելյան Հայաստանը միացվեց Ռուսաստանին: Երկ-րամասի բնակչության աշխարհագրության մեջ տեղի ունեցան լուրջ տեղաշարժեր: 1828–1829 թթ. Պարսկաստանից Արևելյան Հայաստան են գաղթում տասնյակ հազա-րավոր հայեր: Գառնիում հաստատվեց 100 ընտանիք, որոնք գաղթել էին գլխավորա-պես Մակվի շրջանից⁸³: Վերջինս տարածա-կանորեն համապատասխանում է Մեծ Հայ-քի Վասպուրական աշխարհի Արտազ գա-վառին: Գառնիում հաստատվածները նոր բովանդակությամբ են հագեցնում գյուղի և նրա տարածաշրջանի պատմությունն ու մշակույթը:

⁷⁸ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. IV, էջ 593–595:

⁷⁹ Առաքել Դավթիսեցի, էջ 52–53:

⁸⁰ Չաքարիա Սարկավազի Պատմություն, Վաղար-շապատ, 1870, էջ 104:

⁸¹ Առաքելյան Բ.Ն., Կարախանյան Գ.Հ., *կղ. աղյ.*, էջ 25:

⁸² Նույն տեղում, էջ 57:

⁸³ Аракелян Б., *Гарни I, результаты работ 1949–1950 гг.*, с. 10.

ԳԱՌՆԻԻ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

Գառնիում պահպանված նյութական մշակույթի հուշարձանները մեծ նշանակություն ունեն հայկական մշակույթի պատմության վաղ շրջանի ուսումնասիրման, նրանց ակունքների և բնույթի պարզաբանման համար: Դրանք ներկայացնում են իրենց տեսակի մեջ դեռևս եզակի ռազմական, քաղաքացիական և պաշտամունքային շինությունների համախումբ և կարևոր նշանակություն ունեն հին և միջնադարյան հայկական ճարտարապետության պատմության համար:

Գրավոր աղբյուրների սուղ և միակողմանի լինելու պարագայում կարևոր նշանակություն են ձեռք բերում նյութական մշակույթի տվյալները, որոնք կարող են ձեռք բերվել հատկապես լայնածավալ պեղումների շնորհիվ: Գառնիում մեծամասշտաբ պեղումներ սկսվել են 1949-1950 թթ. Հայկական ԽՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի կողմից (ղեկավար՝ Բ. Առաքելյան): Արդյունքում հայտնաբերվել են նոր ճարտարապետական հուշարձաններ և տարբեր ժամանակաշրջանների հնագիտական նյութեր՝ սկսած պղնձեքարեդարյան ժամանակաշրջանից և վերջացրած ուշ միջնադարով¹: Գիտությունների ակադեմիայի հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի կողմից Գառնի գյու-

ղի տարածքում հնագիտական պեղումները շարունակվել են նաև հաջորդ տասնամյակների ընթացքում: Արդյունքում ի հայտ են եկել բազմաթիվ եզակի գտածոներ:

Գառնիի ամրոցը հանդիսացել է հին Հայաստանի նշանավոր պաշտպանական կառույցներից մեկը: Ըստ Գառնիում գտնված հունարեն արձանագրության՝ Մեծ Հայքի Տրդատ I թագավորն իր գահակալության II-րդ տարում (մ.թ. 77 թ.) կառուցել է ամրոցը: Գառնիում նրա իրականացրած շինարարական աշխատանքների մասին վկայում է նաև պատմահայր Մովսես Խորենացին²: Սակայն, ինչպես ցույց են տալիս ուսումնասիրությունները, նա Տրդատ I-ի շինարարական գործունեությունը վերագրել է Տրդատ

² Հայ ժողովրդի պատմություն, հ.1, էջ 852: Գառնիի տաճարի հիմնադրման ժամանակաշրջանի վերաբերյալ կան տարակարծություններ: Ն. Մանի կարծիքով տաճարը հիմնադրվել է II-III դդ.: Ճարտարապետ Կ. Ռոմանովը, որը ներկայացրել է տաճարի վերակազմությունը, հուշարձանը նախապես համարել է I-II դդ., իսկ այնուհետև՝ Տրդատ III-ի ժամանակաշրջանի շինություն (Романов К.К., Развалы храма римского типа в Баи Гарни. Из истории докатолических формаций. Сборник статей, Москва-Ленинград, 1933, с. 649): Թ. Թորոմանյանը Գառնիին նվիրված իր մի շարք ուսումնասիրություններում այդ կառույցը համարել է աշխարհիկ բնույթի շինություն, իսկ հետագայում եկել է այն համոզման, որ վերջինս հանդիսացել է պաշտամունքային կառույց (Թորոմանյան Թ., Նյութեր հայ ճարտարապետության պատմության, հ. 1, Երևան, 1942, էջ 83, 167, 282-283): Ն. Բունիաթյանը տաճարը համարում է I դ. շինություն, իսկ նրա կառուցումը վերագրում է Տրդատ I-ին (Бунятыан Н., Языческий храм при дворце Тиридата в крепости Гарни. Ереван, 1933): Ն. Բունիաթյանի տեսակետը կիսում է Ն. Տոկարսկին (Токарский Н.М., Архитектура древней Армении, Ереван, 1946, с. 30):

¹ Аракелян Б., Гарни I. результаты работ 1949-1950 гг., с. 6, Խույնի՝ Гарни. II. результаты раскопок 1951-1955 гг., Ереван, 1957:

III-ին³: Հայ մատենագիրների մոտ Գառնին վկայվել է որպես արքունական ամրոց, նաև որպես զորակայան⁴:

1909 թ. ամռանը Ն. Մառը սկսել է իրականացնել Գառնիի տաճարի պեղումները: Այդ ժամանակ հուշարձանն ամբողջությամբ «ծածկված էր հողաթմբով, որի վրա աճել էին բազմաթիվ ծառեր: Այս հանգամանքը շատ էր դժվարացնում պեղումները, և Անիից բերված փորձառու բանվորներն էին միայն, որ կարողացան անվնաս դուրս բերել մեծազանգված նուրբ զարդամոտիվներով ծածկված քարերը: Գառնիի տաճարի պեղումները շարունակվեցին և՛ 1910, և՛ 1911 թվականներին»: Ն. Մառի կարծիքով՝ քրիստոնեական շրջանում հեթանոսական տաճարի ներսում կառուցվել է աղոթարան, իսկ բուն տաճարը ենթարկվել է որոշ վերակառուցումների, որոնցից առավել կարևորը համարվել է նրա ծածկի վերափոխումը: Ըստ նրա՝ «քրիստոնեության տարածումից հետո Գառնին որպես թագավորական նստավայր դառնում է եպիսկոպոսական կենտրոն, իսկ հեթանոսական տաճարը, վերածվելով քրիստոնեական եկեղեցու, ստանում է քարե ծածկ, որն իր ձևերով հնագույններից է հայկական քրիստոնեական ճարտարապետության մեջ»⁵:

Գառնի ամրոցը կառուցված է բարձր հրվանդանի վրա, որի եռանկյունաձև տարածքը երեք կողմից շրջափակված է ուղղաձիգ ժայռերով, իսկ մնացած մասում կառուցվել են 6.00–6.20 x 6.70 մ չափի 14 աշտարակներից և 2.07–2.08 մ լայնությամբ և 10 մ ավելի բարձրությամբ պարսպապատերից բաղկացած պաշտպանական մի ամուր հա-

մակարգ: Դժվարամատչելի հատվածներում աշտարակների քանակը քիչ է: Նրանք ունեն միմյանցից մեծ հեռավորություն, իսկ մյուս մասերում ավելի շատ են և միմյանց ավելի մոտ: Այս հատվածում՝ մուտքից դեպի արևմուտք, IV–V աշտարակները մյուսների համեմատ կառուցված են ավելի ներս, որպեսզի ստեղծված արհեստական աղեղի մեջ ներքաշված հակառակորդը դառնար հեշտ խոցելի: Ամրոցի պատերը շարված են տեղական կապտավուն որձաքարի սրբատաշ խոշոր զանգվածներով՝ առանց շաղախի: Որմնաքարերը հորիզոնական ուղղությամբ միացված են իրար երկաթյա կապերով, որոնք քարի հետ ամրացված են կապարով: Աշտարակներն ունեցել են երկու տեսակի շարվածք: Գլխավոր մուտքի մոտ գտնվողները շարված են խոշոր քարերով, մնացած մասերում արտաքին պարագծով կառուցված են 1,15–1,50 մ հաստության քարե շրջանակներ, որոնց մեջ լցված է բուտաբետոն: Պարսպապատերի կառուցվածքում երևում են շինարարական մի քանի շրջաններ: Նախնական կառուցվածքում (մ.թ.ա. III–II դդ.) և առաջին վերակառուցման ժամանակ պատերը կառուցվել են շինարարական միևնույն տեխնոլոգիայով, սակայն վերակառուցման ենթարկված շարվածքի քարերի մշակման որակը զիջում է նախորդին: Մուտքի արևելյան կողմից կցված կլոր աշտարակի պատերը կառուցված են առանց մետաղակապերի: Որմնաքարերի միացման համար օգտագործվել է կրաշաղախ: IV դ. կատարվել են մյուս վերակառուցումները: Ամրոցի ներսում հայտնաբերվել է կառույցների խոշոր խումբ: Բացված են հեթանոսական տաճարի պալատական շինությունների և բաղնիքի մնացորդներ: Դրանք ժամանակին կազմել են մի ինքնատիպ համախումբ, որի կենտրոնում եղել է

³ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, էջ 852:

⁴ Եղիշի Վասն Հարության և հայոց պատմագրվին, էջ 68:

⁵ Մեհացականյան Ստ., Նիկորայու Մառը և հայկական ճարտարապետությունը, Երևան, 1969, էջ 22–23, 48:

սյունազարդ տաճարը: Նրա արևմտյան մասում գտնվել է պալատական ռամալիքը, որը բաղկացած է եղել մի քանի շինություններից: Բացվել են 40 մ երկարությամբ և 15 մ լայնությամբ արքունի պալատի մնացորդները: Դրանց հարավարևելյան մասում գտնվել է կամարակապ դահլիճ և տարբեր չափերի ու նշանակության սենյակներ: Դահլիճի մնացորդների մի մասը գտնվում է VII դ. քառաբսիդ տաճարի հիմքերի տակ⁶:

Ամրոցում կատարված պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են միջնադարյան բնակելի և տնտեսական նշանակության շենքերի մնացորդներ: Նրանցից մեկը բաղկացած է երկու ոչ մեծ դահլիճից և կից սենյակներից: Դահլիճի ծածկը հենվել է սյուների վրա: Պահպանվել են առանձին սյուների խարիսխները: Իբրև խարիսխ ծառայել են բազալտե վեցանկյունանի բեկորներ: Դահլիճներից մեկն ունի աղյուսաշար խորշ: Մյուս բնակարաններն ունեն փոքր չափեր: Միջնադարյան շերտերում բացված շենքերը պատկանում են XII-XIV և XV-XVII դարերին: Առանձին դեպքերում XV-XVII դդ. շենքերի հիմքերի տակ գտնվում են XII-XIV դդ. թոնիրներ, կարասներ, պատեր, բազմաթիվ իրեր և առարկաներ, ջնարակված խեցեղեն և դրամներ: Երկու շերտի շենքերն էլ կառուցված են ճեղքված անտաշ քարերից, կավե շաղախով և պատված են եղել կավե սվաղով: Ամրոցում եղել են նաև շքաղյուսներով զարդարված շենքեր: Գառնիի միջնադարյան շենքերին բնորոշ է թոնիրների և կարասների առկայությունը: Պեղումների արդյունքում պարզվել է, որ XIV-XVII դդ. Գառնի ամրոցը շատ խիտ կերպով բնակեցված է եղել: Դա բացատրվում է այն իրողությամբ, որ մշտա-

կան արշավանքների և ասպատակությունների ժամանակաշրջանում ավանի բնակչությունը ապաստանել է ամրոցի ներսում՝ ասպատակություններից զերծ մնալու նպատակով: XVI-XVII դդ. ամրոցի պարիսպը մասամբ ավերված էր, սակայն չէր կորցրել իր պաշտպանական նշանակությունը: Ամրոցում եղել են նաև մառաններ, գինու հնձաններ, գետնի մեջ փորված և գաջով սվաղված գինու հորեր: Ամրոցի հյուսիսարևելյան մասում բացվել է սալահատակ, որի համար օգտագործվել են տապանաքարեր և ավերված շինություններից վերցված քարեր⁷:

Բաղնիքին գրեթե կից հայտնաբերվել են պալատական կառույցների խմբին պատկանող մի շինության մնացորդներ: Այդ շինությունն ունեցել է ներքին բաժանումներ, որոնցից մեկը ծառայել է որպես հնձան: Այն հարևան սենյակից անջատված էր ցածրադիր պատով: Երկրորդ սենյակը, ինչպես և մյուսները, հանդիսացել են մառաններ: Հայտնաբերված հնձանը համարվում է Հայաստանում հայտնի դարձած հնձաններից հնագույնը (III դ.): Ամրոցի պեղված մասում հայտնաբերվել են ևս տասը միջնադարյան հնձանների մնացորդներ⁸:

XIX դ. առաջին կեսին Հայաստան այցելած ճանապարհորդներ Զ. Մորիերը, Ռ. Կեր-Պորտերը և Ֆ. Դյուբուան հիացմունքով նկարագրել են Գառնիի ավերակները: Ըստ նրանց նկարագրությունների՝ Գառնի ամրո-

⁷ Առաքելյան Բ.Ն., Կարախանյան Գ.Հ., *Էջմ. աշխ.*, էջ 34-35: 1945 թ. ամռանը նկարիչ Մ. Սարյանը և գյուղատնտես Յ. Դավթյանը Գառնիի գերեզմանատանը շրջելիս տապանաքարերից մեկի վրա նկատել են հունարեն ընդարձակ արձանագրություն: Նրանք պարզել են, որ քարը տեղափոխվել է գերեզմանոց մոտակա ջրաղացից և դրվել է ննջեցյալի գերեզմանի վրա: Նորագույն հունարեն արձանագրությունը փոխադրված է եղել ջրաղաց ամրոցի միջից և պատկանում է ներսում կառուցված շինությանը (Մանանդյան Հ., *Երկիր*, Է, Բանասիրական ուսումնասիրություններ, Երևան, 2010, էջ 465):

⁸ Առաքելյան Բ.Ն., Կարախանյան Գ.Հ., *Էջմ. աշխ.*, էջ 38-39:

⁶ Аракелян Б., Гарни, I, *Результаты раскопок 1949-1950 гг.*, с. 31. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, էջ 853-855:

ցի մեջ եղել են արքունի պալատ և այլ շինություններ: Հատկապես ուշագրավ է տաճարի վերականգնման ֆ. Դյուբուայի փորձը: Նա կարողացել է ուրվագծել իր վերականգնած տաճարի արտաքին ճակատը:

Գառնիի տաճարը կառուցվել է մ.թ. I դ. երկրորդ կեսին և նվիրված է եղել Արեգ-Միհրի պաշտամունքին: Ներսում դրված է եղել աստծո արձանը: Ծիսակատարությունը տեղի է ունեցել դրսում: Շենքը կառուցվել է կապտավուն որձաքարով, պատերը շարված են առանց շաղախի, որմնաքարերը միացված էին մետաղակապարով: Մետաղի ու քարի միացման խոռոչները լցված են կապարով: Դահլիճը 5,05 x 7,98 մ չափի սրահ էր՝ հյուսիսային կողմից երկայնական պատերի շարունակությունների միջև ներգծված նախասրահով, արտաքուստ շրջապատված է եղել 24 սյուներով, որոնք դրվել են բարձր պատվանդանի վրա և պսակվել անտանրեմենտով: Տաճարը ուղղված է հարավից դեպի հյուսիս: Նրա պատվանդանի խարիսխն ու քիվը, գլխավոր ճակատով մեկ ձգված աստիճանները պատվանդանին հաղորդում են հորիզոնականություն և ընդգծում սյունաշարի ուղղագիծ հորինվածքը: Տաճարը նման է հունահռոմեական նույնատիպ հուշարձաններին⁹: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ «... այդ հուշաձևնը կառուցված է եղել Տրդատ Մեծից շատ և շատ առաջ, և չէր կարող համարվել Խոսրովի դուխտի հովանոց, ինչպես ժամանակին ենթադրել է Մովսես Խորենացին: Հավանական է համարվում այն մասնագետների կարծիքը, որոնք այդ շինությունը համարում են հեթանոսական տաճար, մեհյան: Հիմնվելով Գառնիում հայտնաբերված հունարեն արձանագրության վրա՝ Հ. Մանանդյանը կարծիք

է հայտնում, թե Գառնիի տաճարը վերստին կառուցվել է Տրդատ Մեծի կողմից, որն իշխել է «երկրում որպես գերագույն տեր»¹⁰: Գառնիի տաճարի մասին Թ. Թորոմանյանը գրում է. «Զարմանալի երևույթ է Հայաստանի համար, որ Տրդատա սարավույթի նման հռոմեական ոճով վերին աստիճանի գեղարվեստական շինությունը ոչ մի ազդեցություն չի ունեցել Հայաստանի ճարտարապետության վրա և ինքը մենակ է մնացել բովանդակ Հայաստանի մեջ, իբրև հռոմեական ոճի շենք, իսկ այդ շենքից անմիջապես հետո թե՛ նույն շրջանում և թե՛ Հայաստանի հեռավոր սահմաններում երբեք նույն ոճով շենքեր չգտնվելե զատ, հազիվ նշմարելի է, որ մեկ կամ երկու շենքերի մեջ Գառնիի շենքի մասնավոր գծերից օգտվել և խառնել են Հայաստանի գուտ արևելյան ոճի մեջ»¹¹: Գառնիի տաճարը կանգուն էր մինչև XVII դ.: Կործանվել է 1679 թ. ավերիչ երկրաշարժի ժամանակ:

Բաղնիքը և պալատական մյուս շինությունները կառուցված են նույն տեխնիկայով ու նյութերով և համարվում են III դ. վերջի գործեր¹²:

1553 թ. Գառնիում հայտնաբերվել է հայկական խճանկարի առաջին նմուշը (III դ. – IV դ. սկիզբ): Այն բացվել է բաղնիքի հանդերձարանի հատակին: Խճանկարը պատրաստված է Ազատ գետի հունից վերցված գույնզգույն քարերով և բաղկացած է առասպելական ծովային տեսարաններից: Նրա կենտրոնում՝ գեղեցիկ շրջանակի մեջ Օվկիանոսի և Ծովի կիսանդրիներն են՝ թավ մագերով եղջերավոր տղամարդու և կնոջ

¹⁰ Մանանդյան Հ., *Երկիր*, Է. Բանասիրական ուսումնասիրություններ, Լջ 468, 473-474:

¹¹ Թորոմանյան Թ., *Հնգրական ճարտարապետություն*, Երևան, 1942, Լջ 283

¹² Հայ ժողովրդի պատմություն, Կ. 1, Լջ 856-858:

⁹ Հայ ժողովրդի պատմություն, Կ. 1, Լջ 861:

կերպարանքով, որի գլխին խեցգետնի երկու շոշափուկներ են: Այս պատկերի վերևում հունարեն մակագրություն է. «Ոչինչ չստանալով՝ աշխատեցինք»: Շրջանակի շուրջը պատկերված են իխթիոկենտավրոսներ, ծովինարներ (ներեիդներ), աստվածություններ, ձկներ, ձկնորսներ, ոստրեններ և այլն: Դրանք բազմագույն են՝ կատարված մեծ վարպետությամբ: Մոզաիկ պատկերներն անձնավորում են զանազան հասկացություններ: Հյուսիսային պատի տակ, նրա երկարությամբ պատկերված են ձուկ և իխթիոկենտավրոս: Ձկան պատկերի վերևում գրված է՝ «ծովի խորքը»: Իխթիոկենտավրոսի մեջքին նստած է մի ծովինար, որի գլխի ձախ կողմում գրված է «Գալեն» («ծովային անդորր»): Նրանից աջ ձկնորսների և ծովագնացների հովանավոր աստծու՝ Գլավքոսի, ապա՝ Աքիլլեսի ծնողների պատկերներն են: Ավելի ցած պատկերված է փոքր դելֆին, որի վերևում գրված է «ծովափ»: Դելֆինի աջ կողմում ձկնորսի պատկեր է, որը, կանգնած նավի եզրին, ծովից հանում է ձկներով լցված ուռկանը: Արևմտյան պատի երկարությամբ պատկերված են սիրո աստված Էրոսը, պերճախոսության աստվածուհի Պիթոսը, ցանկության աստված Պոթոսը: Ենթադրվում է, որ հատակի քանդված մասում եղել են սիրո և գեղեցկության աստվածուհի Ափրոդիտեի և ամուսնության աստված Հիմենայոսի պատկերները¹³: Գառնիի խճանկարը ներկայացնում է մի տեսարան, որը «նշանավորում է կյանքի սկզբնավորումն ըստ հին հունական պատկերացումների՝ օվկիանոսից ու ծովից, ու նրա հարատևությունը սիրո ու ամուսնության միջոցով»¹⁴:

վ»¹⁴: Գառնիի հունարեն արձանագրության մեջ հիշատակվում է ոմն Մենեաս լիտուրգոս, որն իր վրա էր վերցրել թագավորական ամրոցի նորոգման ծախսը: Այդ շինարարությունը տեղի է ունեցել Վեսպասիանոս կայսեր (70–79 թթ.) ժամանակաշրջանում¹⁵: Բաղնիքի խճանկարի (մ.թ. III դ.) հունարեն արձանագրությունը նույնպես լիտուրգիայի դեպք է արձանագրում¹⁶:

Գառնիում գտնվել են մարմարից պատրաստված արձանների բեկորներ, որոնք համարվում են հելլենիստական քանդակների (II–III դդ.) մնացորդներ: Հեթանոսական տաճարի քանդակների թվում են երկու երիտասարդ ատլանտների բարձրաքանդակները, որոնք տեղադրված են աստիճանների աջ և ձախ կողմերից բարձրացող պատերի ճակատին: Ենթադրվում է, որ Տրայանոս Օգոստոսի (98–117 թթ.) ժամանակներում կայսեր արձանը դրվել է Գառնիի տաճարում՝ Արեգ աստվածության կողքին: Գառնիի հունարեն արձանագրությունը պատկանում է Տրդատ I Արշակունուն: Գառնի բերդից հայտնաբերված արամեերեն արձանագրությունը (II դ. վերջ – III դ. սկիզբ) համընկնում է հայոց Խոսրով I թագավորի գահակալության տարիներին: Ենթադրվում է, որ պակասող անունը նրանն է: Պեղումների ժամանակ գտնվել են մարմարե հարթաքանդակների և քանդակազարդ քիվերի բեկորներ, ապակյա սրվակներ, փորագիր ակերով մատանիներ, ոսկյա և արծաթյա առարկաներ, նկարազարդ խեցեղեն անոթներ (մ.թ.ա. III–I դդ.), մեծ քանակությամբ ապակեղեն¹⁷:

¹³ Аракелян Б.Н., *Мозаика из Гарни*. "Вестник древней истории", 1956, № 1, с. 143–156, նույնի՝ *Результаты раскопок 1951–1955 гг.*, с. 23–41.

¹⁴ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I, էջ 877:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 762:

¹⁶ Тревер К.В., *Изд. узр.*, էջ 60–61:

¹⁷ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I, էջ 761, 773, 792, 873–875, 881, 886–889:

Պեղումների ընթացքում հայտնաբերվել են նաև միջնադարյան բնակելի և տնտեսական նշանակություն ունեցող բազմաթիվ շենքերի մնացորդներ: Դրանք հիմնականում վերաբերում են XII–XIV և XV–XVII դարերին: XV–XVII դդ. շինությունների հիմքերի տակ գտնվում են XII–XIV դդ. թոնիրներ, կարասներ, պատեր, բազմաթիվ իրեր և առարկաներ, ջնարակած խեցեղեն, դրամներ: Երկու շերտի շենքերն էլ կառուցված են ճեղքված անուռ քարերից, կավե շաղախով և պատված են եղել կավե սվաղով: Ամրոցում եղել են նաև շքադյուսներով զարդարված շենքեր: Գառնիի միջնադարյան շերտերում գտնվել են բազմաթիվ թոնիրներ և կարասներ¹⁸:

Գառնի ամրոցի միջնադարյան շերտերի պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են երկաթից, պղնձից և բրոնզից պատրաստված մետաղե իրեր և առարկաներ: Դրանց թվում կան գործիքներ, զենքեր, պայտեր, դրամներ, կենցաղային իրեր, զարդեր, որոնք վկայում են միջնադարյան գյուղաքաղաքի բնակչության տնտեսության մեջ և կենցաղում մետաղագործության դերի և նշանակության մասին: Երկաթյա իրերը պատրաստված էին կռելու, իսկ պղնձե իրերը՝ կռելու և ձուլելու եղանակով: Զգալի է պղնձից և բրոնզից ձուլված իրերի քանակը: Գառնիում գտնվել են բրոնզե հայելիներ և դրանց բեկորներ, բրոնզե ձուլածո անոթների մնացորդներ, ինչպես նաև պղնձից և բրոնզից ձուլված տարբեր նպատակների համար օգտագործվող խողովակներ¹⁹:

Գառնիում գտնված ձուլածո պղնձե խաչերից մեկը փոքր է (X դ.), իսկ մյուսը՝ մեծ: Պահպանվել են վերջինի միայն անկյուն

կազմող երկու թևերը: Այն համարվում է XII դ. գործ: Հայտնաբերվել են նաև ձուլածո զարդեր, պղնձից ձուլված ժապավենաձև ապարանջան, բրոնզե օղեր, մատանիներ, վարսակալ, գնդաձև գլխով մեծ քորոց, գոտու օղեր և այլ իրերի բեկորներ: Հիշատակության արժանի է նաև սափորաձև իր կամ զարդ ձուլելու բրոնզե երկփեղկ կապարի մի փեղկի հայտնաբերումը քառախորան եկեղեցու հիմքից ոչ հեռու: Հայտնաբերված նյութերը վկայում են միջնադարյան գյուղաքաղաքում արհեստի տարբեր ճյուղերի առկայության մասին: Գառնիում կատարված պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են նաև տեղական բազալտից պատրաստված բազմաթիվ սանդեր և երկանքաքարեր: XV–XVII դդ. վերաբերվող մի բնակարանում գտնվել է քարե սանդաձև և մեծ տարողության բոլորաձև տաշտ: Ամրոցի ներսում գտնվող մեկ այլ բնակարանում հայտնաբերվել է քարից պատրաստված խուփ: Նրա մակերեսը պատված է վարդյակներով և այլ զարդերով: Գտնվել են նաև սրաքարեր, քարե փոքր հավանքներ, դաստակներ, իլիկների գլուխներ²⁰:

Գառնիում պեղումների ժամանակ հայտնաբերված խեցեղենը բաժանվում է երկու մեծ խմբի՝ հասարակ և ջնարակած: Հասարակ խեցեղենի նմուշների մեջ հաճախ հանդիպում են խոհանոցային մրապատ, լայնաբերան կճուճների, պուտուկների, պնակների, ճրագների ամբողջական օրինակներ ու բեկորներ: Հասարակ խեցեղենի զարդարման համար կիրառվել են փորագրելու, ներճկելու, դրոշմակնիքներով զարդարելու եղանակներ: Հասարակ խեցանոթները զարդարված էին վերադրման, դրոշմակնիքներով զարդարելու եղանակով: Հատուկ ձև և

¹⁸ Առաքելյան Բ.Ն., Կարախանյան Գ.Հ., *Լեզվ. պիս.*, էջ 34:

¹⁹ Նույն տեղում. էջ 47–59:

²⁰ Նույն տեղում. էջ 60. 62–64:

փորագիր զարդեր են կրում ամանների խուփերը, որոնք ունեն կոնաձև և փոսիկավոր բռնակներ: Հասարակ խեցեղենի հավաքածուներում շատ են հասարակ, անզարդ, սրածայր պատրույգներով, փովող շուրթերով և նավակաձև ձիթաճրագները, որոնց օրինակները հանդիպում են Դվինի IX–XIII դդ. խեցեղենի հավաքածուներում: Գառնիի ամրոցի միջնադարյան շերտերում հայտնաբերվել են կաղապարի օգնությամբ զարդարված խեցանոթների բեկորներ: Գառնիի խեցեղենի հավաքածուներում առանձին խումբ են կազմում կարմրաներկ, փայլեցրած, զարդարուն կարասները, որոնք հիմնականում պատրաստվել են աղյուսագույն և վարդագույն կավից: Փորագիր զարդեր ունեցող կարասները թվագրվում են X–XI դդ.: Գառնիի պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են նաև վերադիր զարդեր ունեցող կարասների բեկորներ: Հայտնաբերված խեցեղենի մեջ զգալի քանակ են կազմում երկրաչափական զարդեր ունեցող դրոշմազարդ կարասների բեկորները: Միջնադարյան խեցեղենի վրա հանդիպում են նաև զարդամոտիվներ, որոնք բնորոշ են ավատատերերի և ժողովրդական կենցաղի առանձին կողմերին²¹:

Գառնիի միջնադարյան խեցեղենի հավաքածուներում, կարմրաներկ փայլեցրած կարասների վրա հանդիպում են խիստ ոճավորված նախշեր: Հասարակ խեցեղենի օրինակներում հանդիպում է ձի պատկերող մոտիվը: Այծի, այծյամի մեջքին նստած թռչնի մոտիվը հանդիպում է ինչպես Գառնիի, այնպես էլ Դվինի և Անիի խեցեղեն օրինակների վրա: Այդ զարդամոտիվները հանդիպում են նաև դրոշմումով զարդարված սափորների վրա: Գառնիի խեցեղենի հավաքածուներում

հանդիպում են նաև գազանների պատկերով դրոշմազարդ կարասների բեկորներ, իսկ զարդարուն կարասների վրա՝ պարող մարդկանց տեսարան պատկերող օրինակներ: 1951 թ. պեղումների ժամանակ Գառնիի ամրոցի մուտքի աջ կողմում գտնվող աշտարակի հետևում հայտնաբերվել է կարմրաներկ, փայլեցրած խեցանոթի բեկոր: Նրա վրա ռելիեֆ կերպով ներկայացված է ոչխարի ֆիգուր: X–XIII դդ. Գառնին ունեցել է զարդարուն, մասնավորապես դրոշմազարդ խեցեղենի տեղական արտադրություն, որը հիմնականում կոչված էր բավարարելու տեղի բնակչության կենցաղային պահանջմունքները²²:

Դրոշմազարդ կարասների օրինակներ հայտնաբերվել են նաև Անիում, Դվինում, Անբերդում, Գանձակում և այսրկովկասյան այլ հնավայրերում: Դրանք հիմնականում թվագրվում են XII–XIII դդ.²³:

Գառնիում հայտնաբերվել են նաև ապակյա անոթներ և ապարանջանների բեկորներ, որոնք բազմազան են ըստ ձևի ու գույնի և պատկանում են տարբեր ժամանակների: IV–VI դդ. ապակեղենն իր մշակման և զարդարման առանձնահատկություններով դեռևս կրկնում են անտիկ ժամանակաշրջանի ավանդույթները: VII–XI դդ. մշակութային շերտերում հայտնաբերված շրջանաձև հենակով և բարձր ոտքով գավաթները տարբերվում են անտիկ ժամանակաշրջանի ապակույց: XI–XIII դդ. ապակեղենի տարբերությունը հին ապակեղենից ավելի մեծ է: Ապակյա անոթների վրա արվել են վերադիր զարդեր, կապույտ փիրուզագույն գանգվածից կետեր և գծեր: XII–XIII դդ. առաջանում է գույներով նկարազարդված

²¹ Նույն տեղում, էջ 74–81:

²² Նույն տեղում, էջ 81–86:

²³ Նույն տեղում, էջ 79–80, **Պետրոսյան Հ.Լ.,** *կղ. աշխ.*, էջ 55–56:

ապակին: Գառնի ամրոցի ներսում իրակա-
նացված պեղումների ժամանակ գտնվել են
ապակյա ապարանջանների բեկորներ:
Ապարանջանները բազմազան են ըստ գույ-
ների և երանգների: Առավել հին ապա-
րանջանները պատրաստված են փիրուզա-
գույն զանգվածից, կապույտ ապակուց և
թվագրվում են V–VII դդ.: IX–XIII դդ. ապակ-
յա ապարանջանները լայն գործադրություն
են ստացել՝ «դառնալով առավելապես շու-
կայի համար էժանագին զարդ»²⁴:

Գտնվել են նաև ոսկրե իրեր և առարկա-
ներ՝ իլիկների գլուխներ, բրուտի գործիք,
սանր, խոշոր թռչունի ազդոսկրից պատրաս-
տած սրինգ: XII–XIV դդ. շերտերում հայտ-
նաբերվել են սպիտակ կավից պատրաստ-
ված ուլունքներ և կախիկներ: Գառնիում
գտնվել են նաև հախճապակու բեկորներ:
Սակայն ջնարակապատ խեցեղենի համեմա-
տությամբ հախճապակին սակավ գործածա-
կան է եղել²⁵:

Գառնիում հայտնաբերվել են չինական
բարձրորակ խեցեղենի նմուշներ և բաց կա-
նաչավուն ջնարակով պատած սպիտակա-
խեցի պնակների բեկորներ: Պեղումներից
հայտնաբերված չինական խեցեղենի՝ սելա-
դոնի նմուշները թվագրվում են XII–XIII դդ.:
Ամրոցի միջնադարյան շերտերում հայտնա-
բերվել են կաղապարի օգնությամբ զար-
դարված խեցանոթների բեկորներ: Պեղում-
ների ժամանակ հայտնաբերվել են նաև
զգալի քանակությամբ միագույն զանազան
ձևերի շքաղյուսներ, որոնք թվագրվում են
XII–XV դարերով²⁶:

Ամրոցում կատարված պեղումների ըն-
թացքում հայտնաբերվել են նաև միջնադար-

յան բնակելի և տնտեսական նշանակություն
ունեցող բազմաթիվ շենքերի մնացորդներ:
Դրանք հիմնականում վերաբերում են XII–
XIV և XV–XVII դարերին: XV–XVII դդ. շի-
նությունների հիմքերի տակ գտնվում են XII–
XIV դդ. թոնիրներ, կարասներ, պատեր,
բազմաթիվ իրեր և առարկաներ, ջնարակած
խեցեղեն, դրամներ: Երկու շերտի շենքերն
էլ կառուցված են ճեղքված անտաշ քարե-
րից, կավե շաղախով և պատված են եղել
կավե սվաղով: Ամրոցում եղել են նաև
շքաղյուսներով զարդարված շենքեր, Գառ-
նիի միջնադարյան շերտերում գտնվել են
բազմաթիվ թոնիրներ և կարասներ²⁷:

Գառնիում իրականացրած պեղումների և
շինարարական աշխատանքների ժամանակ
հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ հել-
լենիստական–հռոմեական ժամանակաշրջա-
նի և միջնադարյան դրամներ: Պեղումների
ընթացքում գտնվել են նաև արծաթից պատ-
րաստված արաբական դրամներ: Հայաս-
տանում կիրառված դրամների մասին անմի-
ջական և կարևոր վկայություն է Գառնիում
գտնված հռոմեական գանձը, որի մեջ ամ-
փոփված են Վեսպասիանոս (69–79 թթ.),
Տիտոս (78–81 թթ.), Տրայանոս (98–117 թթ.),
Անտոնինոս Պիոս (138–161 թթ.), Մարկոս Ավ-
րելիոս (161–181 թթ.), Կոմոդոս (182–192 թթ.)
կայսրերի օրոք հատված 49 հատ արծաթ-
դենարներ²⁸: 1963 թ. Գառնիի ամրոցի պե-
ղումների ժամանակ հայտնաբերվել է Սա-
սանյան դրամ (III դ. առաջին կես), որը վե-
րաբերվում է Արտաշիր I-ի ժամանակաշրջա-
նին²⁹:

Հայտնի է, որ XIII դ. վերջերին Գառնիում
հատված դրամներ են գտնվել բնակավայրի
տարածքում, Երևանի մոտ, Տավուշում, Բաք-

²⁴ Առաքելյան Բ.Ն., Կարախանյան Գ.Հ., *և՛. աշխ.*,
էջ 70:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 71:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 100–102:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 34:

²⁸ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I, էջ 819:

²⁹ Հայ ժողովրդի պատմություն, ն. II, էջ 278:

վում: Գառնիում հայտնաբերվել են նաև արծաթե արաբական դրամներ: Հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ բյուզանդական ոսկե դրամներ: Կատարվել են նաև սելջուկյան տիրապետության ժամանակաշրջանի, վրացական, մասնավորապես Թամար թագուհու և Դավիթ Շինարարի ժամանակաշրջանների դրամների գյուտեր: Մեծ է մոնղոլական ժամանակաշրջանին վերաբերվող դրամների քանակը: 1941 թ. Գառնիի արևելյան մասում, ջրանցքի կառուցման ժամանակ գտնվել են մեծ քանակությամբ պղնձե և արծաթյա դրամներ: 1958 թ. գտնվել են մոնղոլական ժամանակաշրջանի (XIII դ. երկրորդ կես) արծաթյա 500 դրամներ: Գառնիում հայտնաբերված ուշ ժամանակների դրամները հատվել են Պարսկաստանում, Օսմանյան կայսրությունում և եվրոպական երկրներում³⁰:

Գառնին և շրջակայքը հարուստ են եկեղեցիներով: Գեղարդավանքից հարավ՝ Գառնի գյուղից մոտ 6 կմ հարավ-արևելք, լեռնալանջի վրա գտնվում է Աղջոց վանքը: Ըստ ավանդության՝ այն հիմնադրել է Գրիգոր Լուսավորիչը: Ավերված վիճակում մեզ հասած ճարտարապետական համալիրը կառուցվել է XIII դ. առաջին քառորդում: Բաղկացած է ս. Ստեփանոս գլխավոր տաճարից, ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցուց, գավթից, ավանդատնից, պաշտպանական պարսպից, օժանդակ զանազան կառույցներից: Աղջոց վանքը եղել է գրչության հայտնի կենտրոն: XIV-XV դդ. այստեղ ընդօրինակված մի քանի ձեռագրեր հասել են մինչև մեր օրերը: Վանքն ու գյուղը հիշատակում են մի շարք մատենագիրներ և գրիչներ: Աղջոց վանք անունը տարբեր հեղինակներ ստուգաբանում են տարբեր կերպ՝ «Աղջիկների վանք» (Հռիփսիմյան կույսերից), «Արջերի վանք» և այլն³¹:

Գառնիից արևելք՝ Ազատ գետի ձախ ափի լեռան գագաթին, գտնվում է միջնադարյան Հայաստանի նշանավոր կրոնական և մշակութային կենտրոն Հավուց թաղը: 1013 թ. Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին այստեղ կառուցել է ս. Ամենափրկիչ եկեղեցին: XII-XIV դդ. Հավուց թաղն ապրել է վերելքի ժամանակաշրջան: Վանական այս հաստատությունն ավերվել է 1679 թ. երկրաշարժի ժամանակ: XVIII դ. վանքը վերանորոգել է Աստվածատուր կաթողիկոսը: Վանական համալիրը բաղկացած է երկու հուշարձանախմբից: Արևմտյան հուշարձանախմբի գլխավոր եկեղեցին (XIII դ.) ներքուստ խաչաձև, արտաքուստ ուղղանկյուն, չորս անկյուններում ավանդատներով հորինվածք է: Շինությունը կառուցված է սրբատաշ կարմրավուն տուֆով: Պատերին կան արձանագրություններ: Ավերված են եկեղեցու զմբեթն ու ծածկը: Նրան հարավից կից են երկու միանավ կիսավեր մատուռներ: Արևելյան հուշարձանախումբը հիմնովին վերակառուցվել է XVIII դ. առաջին կեսին: Վերակառուցման ժամանակ օգտագործվել են Գրիգոր Մագիստրոսի կառուցած եկեղեցու և վանքի քառամույթ գավթի քարերը³²:

XI դ. Գառնիի ձորում, Ազատ գետի վրա կառուցվել է միաթոփշ կամուրջ, որը Գառնին կապել է Հավուց թաղ վանքի ու Գեղաձոր գավառակի հետ:

³¹ Հստատանի և հարակից շրջանների տեղամասերի քառաբան, Խ. Ի. Երևան, 1986, էջ 192: Գառնու գավառի Աղջոց վանքի գյուղից էր Մելիքսյոթը, որին Դավիթ կաթողիկոսը «ձեռնադրեց այն հույսով, որպեսզի իրեն օգնական լինի, սակայն նա եղավ խանգարիչ ու հակառակորդ նրան» (Առաքել Դավիթբեցի, էջ 530):

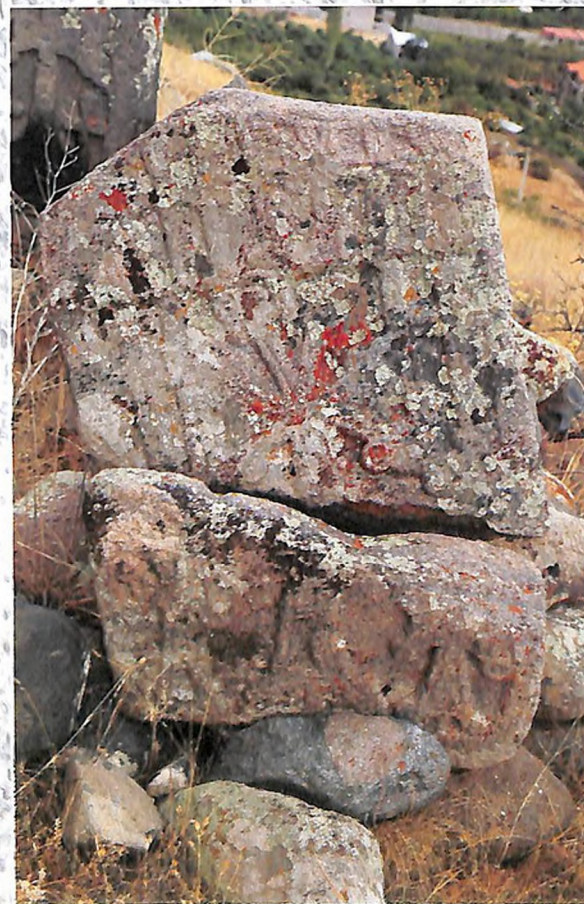
³² Հսկվածի տվյալների համադրությամբ, Խ. Զ. Երևան, 1980, էջ 270:

³⁰ Առաքելյան Բ.Ն., Կարախանյան Գ.Հ., *Եզր. աշխ.*, էջ 71-73, Պետրոսյան Հ.Լ., *Եզր. աշխ.*, էջ 110:









Գառնի գյուղը հարուստ է եկեղեցիներով: Առավել նշանավորներից են IV դարի միանավ եկեղեցին (ավերակ է), ս. Պողոս-Պետրոս (XII–XIII դդ.), ս. Սարգիս (XI դար), Մաշտոց Հայրապետ (XII դ.), ս. Աստվածածին (XII դ.) եկեղեցիները, «Թուխ Մանուկ» և Սուրբ Սարգիս մատուռները և այլն: Գառնին հարուստ է նաև միջնադարյան խաչքարերով:

Գառնիի ձորն ունի բազալտե զառիվեր կողեր: Ազատ գետի այդ հատվածը Հայաստանի ամենից նշանավոր բնության հուշարձաններից է, որը հայտնի է «Քարերի սիմֆոնիա» անունով: Հրաբխային լավայի

սառչելու և բյուրեղացման հետևանքով ստեղծված սույն հուշարձանը կազմված է շուրջ 50 մետր բարձրությամբ հնգանկյուն ու վեցանկյուն գլանների նմանվող բազալտե սյուներից:

Ձորի աջակողմյան զառիթափերից բխում են սառնորակ և քաղցրահամ աղբյուրներ: Գետի ափերին կան այգիներ և դեկորատիվ ծառեր: Գառնին իր տարածքով համապատասխանում է Մեծ Հայքի Այրարատ աշխարհի Ոստան գավառին: Տարբեր հետազոտողներ Գառնին տեղադրել են նաև Մազազում, Գեղարքունիքում և Կոտայքում:

Խաչքարեր «Կույս Վարվառա» մատուռի մերձակայքում, XI-XIV դդ.







Խաչքար, XII-XIV դդ.



Նորահայտ խաչքար



Խաչքարեր Սբ Սարգիս մատուռի մերձակայքում, XII-XV դդ.

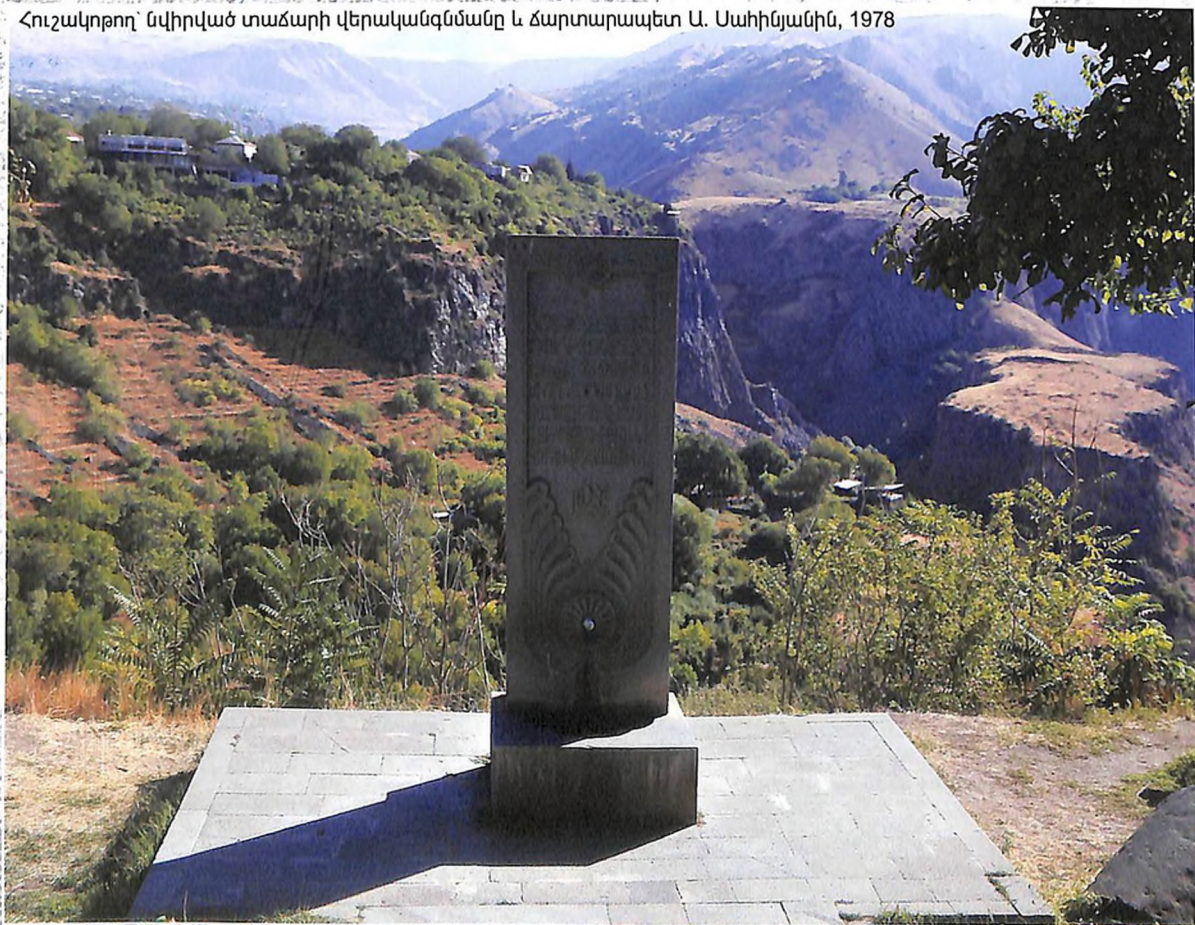




Երկրորդ աշխարհամարտում զոհված գաղնեցիներին նվիրված հուշարձանը, 1974 թ.



Հուշակոթող նվիրված տաճարի վերականգնմանը և ճարտարապետ Ա. Սահինյանին, 1978



Գառնեցի գեղանկարիչ Ռուբեն Բաբայանի արվեստանոցը





ԲԱԺԻՆ

Բ.

**ԳԱՌՆԻՆ ՆՈՐ ԵՎ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ
ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐՈՒՄ**



ՊԱՐՍԿԱՀԱՅԵՐԻ ՀԱՍՏԱՏՎԵԼԸ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ: ԳԱՌՆԻԻ ՎԵՐԱԲՆԱԿԵՑՈՒՄԸ

Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանին միացման գործընթացը

Օսմանյան և պարսկական տիրապետությունից Հայաստանի ազատագրմանն ուղղված ձեռնարկումներում XVIII դարակզբում նոր փուլ արձանագրվեց, երբ Իսրայել Օրու գործունեությունից սկսած հայ ազատագրական շարժման գործիչներն իրենց ուշադրությունը սևեռեցին Ռուսաստանի վրա՝ խնդիր դնելով վերջինի օգնությամբ հասնել Հայաստանի արևելյան և արևմտյան հատվածների ազատագրմանը: Այս ուղղությամբ ակտիվ գործունեություն ծավալեցին ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչներ Հովսեփ Էմինը, Մովսես Սարաֆյանը, Շահամիր Շահամիրյանը, Հովսեփ Արղությանը և ուրիշներ: Սրան նպաստել էր ռուս ինքնակալներ Եկատերինա II-ի և Պավել I-ի՝ հայերին իրենց հովանու ներքո առնելու խոստումները, Ռուսաստանի տարածքում գտնվող հայկական գաղթօջախներին նրանց կողմից տրվող արտոնությունները: Մասնավորապես ռուսահայ գործիչներին ոգևորել էր 1783 թ. հուլիսի 24-ին Ռուսաստանի և Վրաստանի միջև ստորագրված Գեորգիևյան պայմանագիրը, որով Ռուսաստանն իր հովանու ներքո էր վերցրել Արևելյան Վրաստանը և պարտավորվել անհրաժեշտության դեպքում օգնա-

կան զորք տրամադրել նրան: Պայմանագրի համաձայն՝ վրացական Հերակլ II թագավորը հրաժարվեց ինքնուրույն արտաքին քաղաքականություն վարելուց: Չնայած հայ գործիչների ակնկալիքներին ու գործադրած ջանքերին, այդուհանդերձ Ռուսաստանի հովանավորությամբ հայկական ինքնուրույն պետություն ստեղծելու ոչ իրատեսական առաջարկները ռուսական արքունիքում նույնիսկ քիչ թե շատ լուրջ քննարկման չարժանացան¹:

Խնդիրն այն է, որ ռուսական պետության արտաքին քաղաքականությունն ուղղված էր ոչ թե Անդրկովկասում անկախ պետությունների ստեղծմանը, այլ տարածաշրջանում իր ազդեցության տարածմանը, այդտեղ ամրապնդմանն ու այն Ռուսական կայսրության կազմում ընդգրկելուն: Դա առարկայորեն դրսևորվեց 1801 թ., երբ վրացական Գեորգի XII թագավորի մահվանից հետո Ալեքսանդր I ցարի 1801 թ. սեպտեմբերի 12-ի հրամանագրով Արևելյան Վրաստանը միացվեց Ռուսաստանին, ինչը վրացի գործիչների կողմից ոչ միանշանակ ընդունվեց: Վրաստանի կազմում ռուսական գերիշխանության տակ անցան նաև Հայաստանի հյուսիսարևելյան մի քանի շրջաններ (Լոռի-Փամբակը, Ղազախը, Շամշադինը)²: Այս

¹ Դիլյան Լ., *Հայ ազգային-ազատագրական շարժման «կողմնորոշման» կարգի շուրջ*, «Պայքար», Երևան, 1995, N 6-7, էջ 13-18, *Հայոց պատմություն*, հ. III, գիրք I, Երևան, 2010, էջ 167-178:

² *Присоединение Восточной Армении к России*, сборник документов, т. I (1801-1813), Ереван, 1972, с. 60-62.

հանգամանքով պայմանավորված՝ տասնամյակներ շարունակ խորհրդահայ պատմագիտության կողմից Հայաստանի նոր շրջանի պատմության սկիզբ էր համարվում 1801 թ., ինչը քաղաքական հիմք ուներ և չափազանց պայմանական էր: Այն ոչ միայն հակասում էր Հայոց պատմության զարգացման ընթացքին, այլև դուրս էր համաշխարհային պատմության ժամանակագրական բաժանման ընդունված օրինաչափություններից:

Ընդգծենք, որ դեպի հարավ Ռուսաստանի առաջնադարումը բխում էր հայ ժողովրդի և Հայաստանի հետագա զարգացման շահերից, այդ պատճառով էլ աջակցություն էր գտնում ժողովրդական լայն զանգվածների կողմից: Փաստն այն է, որ հայ ժողովուրդը կրավորական դիրք չի գրավել, այլ ունեցել է իր իդեալներն ու ձգտումները և պայքարել դրանց կենսագործման համար: Հայերը չէին ձգտում պարսկական տիրապետությունը փոխարինել ռուսականով, այլ նպատակ էին հետապնդում ռուսների հովանու ներքո ազգային ինքնավարություն ձեռք բերել: Ի դեպ, սա գիտակցում էր նաև ռուսական կառավարությունը և Արևելյան Հայաստանը գրավելուց հետո ստիպված եղավ առժամանակ մասնակի տուրք տալ դրան՝ ստեղծելով Հայկական մարզը³:

Վրաստանի՝ Ռուսական կայսրության կազմում ընդգրկվելուց հետո միանգամայն նոր իրադրություն ստեղծվեց անդրկովկասյան տարածաշրջանում: Ակնհայտ էր, որ ռուսական արքունիքի հաջորդ գործուն քայլը հանդիսանալու էր արևելահայկական և

անդրկովկասյան մյուս տարածքները կայսրությանը միացնելը:

Անդրկովկաս Ռուսաստանի մուտքը սրեց ռուս-պարսկական առանց այն էլ ոչ բարեկամական հարաբերությունները, ինչի հետևանքով 1804 թ. մայիս-հունիսին պատերազմ սկսվեց երկու պետությունների միջև: Ռուսական կողմի համար հաջող ընթացած ռազմական գործողությունների ընթացքում 1804-1806 թթ. նրանք գրավեցին Գանձակի, Ղարաբաղի, Շաքիի, Շիրվանի և Բաքվի խանությունները: Այս պատերազմի ընթացքում ռուսական զորքերը 1804 թ. հունիս-հուլիսին և 1808 թ. հոկտեմբերին պաշարեցին Երևանի բերդը, սակայն այն գրավել չկարողացան: Ռազմադաշտերում պարսկական բանակների շարունակական պարտությունները Ֆաթ-Ալի շահին այլ ընտրություն չթողեց, քան Ռուսաստանի հետ հաշտություն կնքելը: 1813 թ. հոկտեմբերի 12-ին Արցախի Գյուլիստան մելիքանիստ գյուղում կողմերի միջև ստորագրված հաշտության պայմանագրով Պարսկաստանը հրաժարվեց Վրաստանից, Գանձակի, Ղարաբաղի, Շաքիի, Շիրվանի, Բաքվի, Ղուբայի, Դերբենդի և Թալիշի խանությունների տարածքներից: Պայմանագրի համաձայն՝ ռուսական իշխանության ներքո անցան մի շարք հայկական տարածքներ՝ Շիրակը, Լոռին, Ղազախը, Շամշադինը, Սյունիքն ու Արցախը⁴: Այս հանգամանքը ոգևորություն առաջացրեց արևելահայերի շրջանում, ինչի արտահայտություններից էր պարսկական տիրապետության ներքո գտնվող հայկական տարածքներից հայ բնակչության շարունակական փախուստները ռուսական տիրապետության

³ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. V, Երևան, 1974, էջ 113-114:

⁴ Դիլոյան Վ.Ա., Արևելյան Հայաստանը XIX դարի առաջին երեսնամյակին և հայ-ռուսական հարաբերությունները, Երևան, 1989, էջ 230-265:

⁵ Հայոց պատմություն, հ. III, գիրք I, էջ 200, Գրիգորյան Չ.Տ., Հայ և ռուս ժողովուրդների դադափուր բաժնկամությունը, Երևան, 1960, էջ 222:

Պատրոն Սարգսին նվիրված խաչքարը, 1195 թ.



խաչքար, XII-XIII դդ.

Արևմտյան Հայաստանում գրված գաղտնեցիներին նվիրված խաչքար





Քաջևաթարանի ճակատամարտում զոհված երեք գաղմեցիների տապանաքարերը



Խմբապետ Մակեդոնի տապանաքարը



Խմբապետ Խնկոյի փախարձանը

Արցախյան պատերազմում զոհված զառնեցիների պանթեոնը



տակ անցած հայկական և վրացական շրջաններ:

Գյուլիստանում ստորագրված հաշտության պայմանագրով նախանշված լուծումները Ռուսաստանը և Պարսկաստանը ժամանակավոր հանգրվան էին համարում: Եթե Պարսկաստանը չէր հաշտվում պարտության և Անդրկովկասում իր տարածքների զգալի մասի կորստի հետ ու հարմար առիթի էր սպասում պայմանագիրը չեղարկելու և Անդրկովկասում կորցրած տարածքները վերագրավելու համար, ապա Ռուսական կայսրությունը խնդիր էր դնում զարգացնել ռազմադաշտում ձեռք բերած հաջողությունները՝ նոր հաստատված տարածաշրջանում ամրապնդվելու նպատակով: Ռուսները ցանկանում էին գրավել նաև Երևանի ու Նախիջևանի խանությունները՝ կայսրության սահմանագիծը հասցնելով մինչև Արաքս գետը, որը երկու պետությունների միջև բնական սահմանագիծ կհանդիսանար:

Օգտվելով դեկաբրիստների ապստամբության հետևանքով ռուսական կենտրոնաձիգ իշխանության որոշակի թուլացումից՝ պարսկական թագաժառանգ Աբբաս-Միրզայի ղեկավարած բանակը 1826 թ. հուլիսին անցավ ռուս-պարսկական սահմանագիծը: Եթե պատերազմի բռնկմանը հաջորդող առաջին շաբաթներին առավելությունը պարսիկների կողմն էր (ինչը պայմանավորված էր հարձակման անակնկալությամբ), ապա 1826 թ. սեպտեմբերից սկսած հաջողության նժարը թեքվեց ռուսների կողմը, ինչին նպաստեց նաև հայ բնակչության գերակշիռ մասի որդեգրած դիրքորոշումը: Ոգևորված հայկական տարածքները պարսկական գերիշխանությունից ազատագրելու գաղափարով՝ հարյուրավոր հայ երիտասարդներ կամավորագրվում էին ռուսական

բանակ և զենքը ձեռքին մարտնչում Արևելյան Հայաստանի տարածքների ազատագրման համար: Այս առումով կարևոր դերակատարություն էր ստանձնել Հայոց եկեղեցու Վրաստանի և Իմերեթի թեմի առաջնորդ Ներսես արքեպիսկոպոս Աշտարակեցին, ում նախաձեռնությամբ 1827 թ. գարնանը Թիֆլիսում կազմակերպվեց հայկական անդրանիկ կամավորական ջոկատը: Նա բազմաթիվ կոչերով ու դիմումներով ոգևորում էր ռուսական զորքերի կազմում կովող հայ կամավորներին՝ զենք բռնելու ընդունակ հայերին հորդորելով համալրել ռուսական զորամասերի շարքերը և մասնակից լինել սեփական հայրենիքի ազատագրմանը, ամեն կերպ օժանդակել ռուս զինվորներին՝ նրանց ապահովելով պարենով ու անհրաժեշտ մթերքներով⁵:

1827 թ. գարնանը նոր թափով վերսկսված ռազմական գործողությունների ընթացքում քայլ առ քայլ մոտենում էր պարսկական բանակների վերջնական պարտության պահը: Հունիսի 19-ին Էջմիածնից դուրս գալով՝ ռուսական զորամասերը գեներալ Իվան Պասկևիչի հրամանատարությամբ Գառնիով անցան դեպի Նախիջևան և երկու օր անց դուրին կերպով գրավեցին գրեթե անպաշտպան մնացած քաղաքը⁶: Պարսկական զինուժի ջախջախման տեսակետից վճռական նշանակություն ունեցավ օգոստոսի 17-ին Օշականի մերձակայքում ռուսական և պարսկական զորամասերի միջև տեղի ունեցած արյունալի ճակատամարտը, որն ավարտվեց համեմատաբար փոքրաթիվ ռուսական զինուժի (հրամանատար՝ գեներալ

⁵ Հովհաննիսյան Կ.Մ., *Արևելյան Հայաստանի անցումը Ռուսաստանին և Նեքուսի Աշտարակեցին*, «Պատմաբանասիրական հանդես», 1973, N 3, էջ 120-121:

⁶ Օրմանեան Մ., *Ազգապատում*, հ. Գ, Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 4041:

Աֆանասի Կրասովսկի) վստահ հաղթանակով: Տեղեկանալով ճակատամարտի մասին՝ Ի. Պասկևիչը Նախիջևանից կրկին Գառնիով (սեպտեմբերի 3-ին նա հանգրվանեց գյուղում)⁷ սեպտեմբերի 5-ին վերադարձավ Էջմիածին: Այնուհետև զարգացնելով հաջողությունները՝ ռուսական զորամասերը գրավեցին ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող Սարդարապատի բերդը, իսկ արդեն սեպտեմբերի 25-ին երրորդ և վերջին անգամ գեներալ Ի. Պասկևիչի հրամանատարությամբ պաշարեցին Երևանի բերդը: Այն ժամանակի անմատչելի ամրություններից էր համարվում, որի մի կողմում Զանգու (Հրազդան) գետի ժայռոտ ափն էր, իսկ մյուս կողմերից պաշտպանված էր կրկնակի պարիսպներով: Երևանի Հասան խանը կարծում էր, որ ռուսական զորամասերին և հայ կամավորներին կկարողանա երկար դիմադրություն ցույց տալ: Բերդի հնգօրյա շրջափակման ընթացքում ռուսական պաշարողական թնդանոթները պարբերաբար ոմբակոծում էին այն, ինչի հետևանքով սեպտեմբերի 30-ին բերդի պարիսպները քանդվեցին: Հոկտեմբերի 1-ի առավոտյան ռուս զինվորներն ու հայ կամավորները գրոհով վերցրեցին բերդը՝ գերելով խանին, նրա կայազորը, առգրավելով մեծաքանակ զենք ու զինամթերք⁸:

Անկասկած, Արևելյան Հայաստանի տարածքում պարսկական վերջին հենակետ Երևանի գրավումը 1826–1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմում բեկումնային իրադարձություն էր: Այն միաժամանակ ռուսական զենքի հաջողությունների բարձրակետն էր, ինչը մեծ ոգևորություն առաջ բե-

րեց հայրենիքում և նրա սահմաններից դուրս բնակվող հայության ամենատարբեր խավերի շրջանում:

Երևանի գրավումից հետո ռուսական զորքերը նոր թափով շարունակեցին հարձակումը: 1827 թ. հոկտեմբերին 13-ին նրանք գրավում են Թավրիզը, ապա մինչև 1828 թ. սկիզբը՝ Մարաղան, Ուրմիան, Խոյը, Սալմաստը, Արդաբիլը, ինչն այս վայրերի հայ բնակչությունը մեծ ոգևորությամբ էր ընդունում: Տեսնելով, որ մայրաքաղաք Թեհրանի գրավման իրական վտանգ է ստեղծվում, պարսից շահը, այլ ելք չունենալով, հաշտություն խնդրեց՝ պատրաստակամություն հայտնելով ընդունել ռուսների առաջադրած պայմանները⁹:

1828 թ. փետրվարի 10-ին Թավրիզից Թեհրան տալուղ ճանապարհին գտնվող Թուրքմենչայ գյուղում Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև հաշտության պայմանագիր ստորագրվեց: Դրանից հետո երկու պետությունների միջև այլևս ռազմական գործողություններ տեղի չունեցան: Թուրքմենչայի պայմանագրի ստորագրման գործում մեծ դեր է կատարել ռուս ճանաչված գրող ու դիվանագետ Ալեքսանդր Գրիբոյեդովը: Նա է ձևակերպել և վերջնականապես խմբագրել պայմանագրի հիմնական հոդվածները: Պայմանագրի համաձայն՝ Ֆաթ-Ալի շահը իր և ժառանգների անունից Ռուսաստանի մաս ճանաչեց Երևանի և Նախիջևանի խանությունները: Պայմանագրի 15-րդ հոդվածով սահմանվում էր, որ Ատրպատականում բնակվող պարսկահպատակ քրիստոնյաներն իրավունք էին ստանում մեկ տարվա ընթացքում իրենց ընտանիքնե-

⁷ Օրմանեան Մ., *Ազգապատմություն*, հ. Գ, էջ 4044:

⁸ *Присоединение Восточной Армении к России*, сборник документов, т. 2 (1814–1830), Ереван, 1978, с. 354, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. V, էջ 154–157:

⁹ *Հայոց պատմություն*, հ. III, գիրք I, էջ 213:

րով ու շարժական գույքով անարգել գաղթել ռուսական իշխանության սահմանները¹⁰:

Թուրքմենչայի պայմանագրով ավարտվեց Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանին միացման գործընթացը: Ռուսական կայսրության կազմում գտնվելու ընթացքում արևելահայության համար սոցիալ-տնտեսական և կրթամշակութային կյանքի զարգացման համար նախկինի համեմատ առավել նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին:

Պարսկահայերի գաղթը

Անդրկովկասի անկայուն քաղաքական դրության, թուրք-պարսկական և ռուս-պարսկական պատերազմների, մեծ ու փոքր գաղթերի ու բռնագաղթերի պատճառով Արևելյան Հայաստանը զգալիորեն հայաթափվել էր: Նշենք, որ մինչև 1827 թ. Ռուսաստանի կազմի մեջ մտնող արևելահայկական տարածքներում բնակվում էր ավելի քան 44.6 հազար մարդ (21.4 հազարը՝ Վրաստանի, 23.2 հազարը՝ Գանձակի խանության կազմում), որի 63.3 տոկոսը հայեր էին¹¹: Շատ ավելի անմխիթար էր դրությունը Արարատյան դաշտում և շրջակայքում:

Ռուս-պարսկական պատերազմի ավարտական փուլում Արևելյան Հայաստանի վերաբնակեցման խնդիրը դարձավ ռուսական կառավարության և հայ հոգևոր ու աշխարհիկ գործիչների մտահոգության առարկան: Ռուսական իշխանությունների համար անհրաժեշտություն էր նորագրավյալ հայկական տարածքները (ուր բազմաթիվ էին ավերակ

բնակավայրերը) աշխատավոր ձեռքերով, վստահելի քաղաքացիներով վերաբնակեցնելը: Այդ նպատակով ռուսական արքունիքում ծրագրվում էր 80.000 կոզակ բնակեցնել Երևանի և Նախիջևանի խանությունների տարածքներում՝ սահմանների պաշտպանությունը կազմակերպելու և երկրամասը ժողովրդագրական տեսակետից յուրացնելու նպատակով: Հաշվի առնելով այս ծրագրի ծախսատար լինելը՝ առավել նպատակահարմար համարվեց պարսկահայերի գաղթ կազմակերպել¹²: Հայ գործիչները քաջ գիտակցում էին, որ Արևելյան Հայաստանը շենացնելու, տնտեսական, հոգևոր և կրթամշակութային վերելք ապահովելու, հայության ազգահավաքման կենտրոն դարձնելու համար նախապայման էր այն հայերով վերաբնակեցնելը և նախկինում հարյուրամյակներ շարունակ գոյություն ունեցած ժողովրդագրական պատկերի վերականգնումը: Այս տեսակետից մեծ է Ներսես արքեպիսկոպոս Աշտարակեցու հայրենանպաստ ու ազգանպաստ գործունեությունը: Ատրպատականի հայ աշխարհիկ և հոգևոր գործիչներին ուղղված նամակներում նա հորդորում էր Արարատյան աշխարհի տեղափոխվել՝ պարսիկների կամայականություններից ազատվելու, ապահով կյանք ունենալու և հայրենիքը շենացնելու համար¹³: Տեղի ունեցած քննարկումներն ու ծրագրերը կյանքի կոչելու պայման հանդիսացավ Թուրքմենչայի պայմանագրի 15-րդ հոդվածը: Թեև պայմանագրում ուղղակի նշված չէր, սակայն բոլորի համար էլ հասկանալի էր, որ այս կետը

¹⁰ Հնչակաճաճի միջազգային դիվանագիտության և տվյալական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923). խմբագրությամբ՝ Զ.Ս. Կիրակոսյանի, Երևան, 1972, էջ 65-72:

¹¹ Խոջաբեկյան Վ.Ե., Հնչակաճաճի բնակչության վերաբնակեցման և տեղափոխման XIX-XX դարերում, XXI դարի ժամանակ, Երևան, 2002, էջ 25:

¹² Մանուկյան Եվ., Հայ ժողովրդի ազգահավաքման գործընթացը Արևելյան Հայաստանում 19-րդ դարի 20-ական թթ. վերջերի - 30-ական թթ. սկզբներին, Երևան, 2005, էջ 75:

¹³ Խոջաբեկյան Վ., Պարսկահայերի զանգվածային գաղթը և նրանց բնակեցումը Արևելյան Հայաստանում, Երևան, 2010, էջ 43-44:

հիմնականում վերաբերվում էր հայերին: Բանն այն է, որ ռուսական գործառնության աջակցություն ցուցաբերած Ատրպատականի հայ բնակչությունը ռուսների հեռանալուց հետո անձի և գույքի ապահովության խնդիր էր ունենալու: Պայմանագրի այդ դրույթը կարևոր էր նրանով, որ հնարավորություն էր ստեղծվում հայաշունչ դարձնել նախորդ երկու դարերի ընթացքում տեղի ունեցած պատերազմների պատճառով ավերված ու իր էթնիկ պատկերը մասնակիորեն փոխած Արարատյան դաշտն ու շրջակայքը:

Ռուսական զորքերի կողմից Երևանի բերդի գրավումից հետո տեղում իշխանության ժամանակավոր մարմիններ էին ստեղծվել՝ ներքին կարգ ու կանոն պահպանելու և գրավված տարածքները կառավարելու համար: Այդ նպատակով բերդը գրավելուց հինգ օր անց՝ 1827 թ. հոկտեմբերի 6-ին, Ի. Պասկևիչի կարգադրությամբ ստեղծվեց Երևանի ժամանակավոր վարչություն: Վարչության պետ նշանակվեց տեղի զորքերի հրամանատար, գեներալ-լեյտենանտ Ա. Կրասովսկին, անդամներ՝ Ներսես արքեպիսկոպոս Աշտարակեցին ու Երևանի բերդի ժամանակավոր պարետ, փոխգնդապետ Բորոդինը: Ժամանակավոր վարչության խնդիրն էր Երևանի ու Նախիջևանի նախկին խանությունների տարածքում իշխանության նոր մարմիններ կազմակերպել, կարգ ու կանոն հաստատել, անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկել, խաղաղություն ու հանգստություն հաստատելու նպատակով տեղական միջոցներով հոգ տանել զորքի (այդ թվում՝ Երևանի, Սարդարապատի բերդերի կայազորների) պարենի մատակարարման մասին: Ժամանակավոր վարչության պարտականությունների թվում էր նաև պարեկային ծառայության համար հայերից հեծ-

յալ և հետևակ խմբեր կազմակերպել, Դիլիջանի և Ապարանի վրայով անխափան կապ պահպանել Վրաստանի հետ և վերականգնել վերջինի հետ տնտեսական կապը, հաշվառման ենթարկել Երևանի խանին պատկանող ամբողջ շարժական և անշարժ գույքը՝ կալվածքները, անասունները, եկամուտները և դրանք պետականացնել¹⁴:

Պասկևիչի հրամանով 1828 թ. փետրվարի վերջերին ժամանակավոր վարչությանը կից Երևանում ստեղծվեց բրիստոնյաների գաղթի (վերաբնակեցման) կոմիտե, որն իր բաժանմունքն ուներ Նախիջևանում: Կոմիտեն և նրա բաժանմունքը պետք է հոգային ռուսական իշխանության տարածք մտած գաղթականների կարիքները՝ մշտական կապ պահպանելով Ատրպատականի հայերի վերաբնակեցման հանձնաժողովի նախագահ, գնդապետ Եղիազար Լազարյանի և նրա օգնականների հետ: Ե. Լազարյանը գործում էր կառավարության հաստատած 19 կետից բաղկացած հրահանգների հիման վրա, որի համաձայն կամավոր վերաբնակվելու իրավունք էր վերապահված միայն Ատրպատականի քրիստոնյաներին: Վերաբնակվել կարող էին ամբողջ բնակավայրով կամ 150-200 ընտանիքներից կազմված խմբերով: Յուրաքանչյուր կարիքավոր ընտանիքի ռուսական պետության կողմից հատկացվում էր 10 արծաթ ռուբլի, նրանք 6 տարով ազատվում էին հարկերից, 3 տարով՝ պարիակներից: Ի դեպ, հետագայում բնակության նպատակով Անդրկովկաս տեղափոխվող ռուս վերաբնակիչները հարկերից ազատվում էին 10 տարով, իսկ ռուս աղանդավորները՝ 8 տարով: Այն է՝ նույնիսկ ռուս աղանդավորները հայ գաղթականներ-

¹⁴ *Присоединение Восточной Армении к России, сборник документов*. т. 2, с. 402-403.

րից շատ ավելի արտոնյալ պայմաններ էին ստանում¹⁵։ Պարսկահայատուկ հայերը հույս ունեին, որ ռուսական իշխանության ներքո ապրելու և զարգանալու առավել կայուն և բարվոք պայմաններ կունենան։ Սակայն միշտ չէ, որ նրանց հույսերն արդարացան. դրա ապացույցներից էր զգալի թվով գաղթականների՝ նախկին բնակավայրեր վերադառնալու ձգտումն ու փորձերը։

1828 թ. մարտին Ատրպատականից դեպի Արևելյան Հայաստան շարժվեցին հայ գաղթականների առաջին խմբերը։ Սահմանն անցնելուց հետո վերաբնակիչները սկզբում կենտրոնացվում էին Նախիջևանում, ապա տեղափոխվում իրենց բնակության նոր վայրերը։ Հրահանգված էր նրանց բնակեցնել հիմնականում պետական հողերում, հարմարավետ, ջրարբի վայրերում։ Այդուհանդերձ, միշտ չէ որ այս հրահանգն անշեղորեն իրականացվում էր։ Տարբեր աղբյուրների հաղորդած տվյալների համադրությունից երևում է, որ 1828-1830 թթ. Պարսկաստանից (հիմնականում Խոյի, Ուրմիայի և Սալմաստի շրջաններից) Արևելյան Հայաստան տեղափոխվածների ընդհանուր թիվը հասնում էր շուրջ 45.000-ի՝ 8.249 ընտանիք, որից 100 ընտանիքն ասորիներ էին։ Համաձայն 1829-1832 թթ. ցուցակագրման տվյալների՝ դրանցից Հայկական մարզում հաստատվել էր 6.946 ընտանիք (35.560 մարդ), այդ թվում 366 ընտանիք (1.715 մարդ) հաստատվեց Երևան քաղաքում, 4.193 ընտանիք (21.853 մարդ)՝ նախկին Երևանի խանության 10 մահալներում։

Նախիջևան քաղաքում տեղավորվեց 265 ընտանիք (1.110 մարդ), նախկին Նախիջևանի խանության 4 մահալներում՝ 1.872 ընտա-

նիք (9.542 մարդ), իսկ Օրդուբադի շրջանի 3 մահալներում հաստատվել էր 214 ընտանիք (1.158 մարդ), Օրդուբադ քաղաքում՝ 36 ընտանիք (182 մարդ)¹⁶։ Պարսկահայերի գաղթն ուսումնասիրած հեղինակներից Եվ. Մանուկյանն Արևելյան Հայաստանում գաղթականների հաստատման գործընթացի առնչությամբ ընթերցողի ուշադրությունն է հրավիրում հետևյալ իրողության վրա. «Արխիվային վավերագրերում և պատմական գրականության մեջ հստակ հիշատակություններ չկան այն մասին, թե Պարսկաստանի որ գավառներից, քաղաքներից ու գյուղերից կոնկրետ որքան ընտանիքներ են գաղթել Արևելյան Հայաստան և Հայկական մարզի որ մահալներում են տեղավորվել։ Սակայն աղբյուրները հիշատակում են, որ գաղթականները Արևելյան Հայաստանի տարածքում աշխատում էին բնակություն հաստատել իրենց հայրենակիցների (համագյուղացիների) հետ միասին»¹⁷։ Մասնավորապես 1820-ականների վերջին և 1830-ականների սկզբներին Երևանի Գառնիբասարի մահալի տարածքում հաստատված պարսկահայ գաղթականների թիվը 5.359 էր¹⁸։ Սրանց շարքում էին ներկայիս գառնեցիների զգալի մասի նախնիները։

Գառնիի վերաբնակեցումը

XVIII դարի վերջին և XIX դարասկզբին, այն է՝ Ռուսական կայսրությանը միանալու նախօրյակին, Հայաստանի Հանրապետության Կոտայքի մարզի Գառնի գյուղի տարածքը մտնում էր Երևանի խանության Գառնիբասարի մահալի մեջ։ Բանն այն է, որ գրեթե

¹⁵ Խաչատրյան Մ., *ԼՂՎ. աղյու.*, էջ 50-55, Մանուկյան Եվ., *ԼՂՎ. աղյու.*, էջ 107։

¹⁶ Հայոց պատմություն, հ. III, գիրք I, էջ 214-220։

¹⁷ Մանուկյան Եվ., *ԼՂՎ. աղյու.*, էջ 126։

¹⁸ Խոջաբեկյան Վ.Ե., *ԼՂՎ. աղյու.*, էջ 30։

ամբողջությամբ գյուղատնտեսության վրա հիմնված խանութությունում վարչական բաժանումներ կատարելիս հաշվի էր առնվում ռոռզման համակարգը: Ըստ այդմ էլ՝ Գառնի (Ազատ) գետի¹⁹ ավազանում գտնվող բնակավայրերը կենտրոնացվել էին մեկ վարչատարածքային միավորի մեջ: Մահալները կառավարվում էին խանի կողմից նշանակված կառավարիչների կողմից, որոնք միաժամանակ վարչական և ոստիկանական գործառույթներ էին իրականացնում²⁰: Ռուսական իշխանություններն առժամանակ պահպանեցին պարսիկներից մնացած վարչատարածքային բաժանման նշյալ համակարգը:

Արևելյան Հայաստանի գրավումից հետո ռուսական արքունիքը ոչ թե ինքնավար հայկական պետություն ստեղծեց, ինչն ակնկալում էին հայ ազատագրական շարժման գործիչները (Խ. Լազարյան, Ա. Խուդաբաշյան, Հ. Արղության և ուրիշներ), այլ միանգամայն այլ վարչատարածքային միավոր ստեղծեց: Նիկողայ I ցարի 1828 թ. մարտի 21-ի հրամանագրով կայսրության կազմում, որպես առանձին վարչական միավոր, կազմակերպվեց Հայկական մարզը: Նորաստեղծ մարզի սահմաններում ընդգրկվեցին Երևանի ու Նախիջևանի նախկին խանությունները և Օրդուբադի գավառը: Սրանք իրենց հերթին բաժանվում էին մահալների: Թեև Հայկական մարզը գոյություն ունեցավ ընդամենը 12 տարի (մինչև 1840 թ.), այդուհանդերձ հայահավաքման տեսակետից

կարևոր նշանակություն ունեցավ²¹: Նա դարձավ այն կորիզը, որի շուրջ հետագայում ստեղծվեց անկախ հայկական պետությունը:

Ռուսական կայսրությանը միանալու շրջանում Արևելյան Հայաստանի բնակավայրերի վերաբերյալ վիճակագրական ծավալուն տեղեկություններ է պարունակում ռուս պատմաբան, ազգագրագետ Իվան Շոպենի (1798–1870) «Պատմական հուշարձան Հայկական մարզի կացության մասին՝ այն Ռուսական կայսրությանը միանալու ժամանակաշրջանում» աշխատությունը, որ նկարագրվում է Հայկական մարզի վարչական ու տնտեսական համակարգը, բնակավայրերը, դրանց բնակչության թիվն ու ազգային, սոցիալական կազմը, ապրելակերպը, բնական հարստություններն ու հուշարձանները: Խնդիրն այն է, որ Անդրկովկասյան տարածաշրջանում հայտնված Ռուսական կայսրությունը կարիք ուներ մանրամասն ծանոթանալու կայսրությանը կցված շրջանների պատմությանը, աշխարհագրական, ռազմավարական պայմաններին, տնտեսական հնարավորություններին, օգտակար հանածոներին, բնակչության էթնիկ կազմին, զբաղմունքին և այլն: Այդ պատճառով էլ տարածաշրջանի վերաբերյալ ճշգրիտ, ամբողջական տեղեկությունների հավաքումն առաջնային խնդիր է համարվել, ինչին էլ լծվել է Ի. Շոպենի ղեկավարած աշխատանքային խումբը՝ մանրամասն տեղեկատվություն հավաքելով նորագրավյալ տարածքների վերաբերյալ:

Գառնիբասարի մահալի մեջ էին մտնում Գառնի գետի ավազանի գյուղերը՝ սկսած Գյոթչայի մահալին (Գեղարքունիք) սահմանակից լեռներից մինչև Արաքս գետը, նաև

¹⁹ Գառնի գետը սկիզբ է առնում Գեղամա լեռներից և անցնելով գեղեցկագույն խորը կիրճերով թափվում է Արաքս գետը: Ամառային եղանակին ջրասակավ դարձող գետը XIX դարի առաջին կեսին հայտնի էր իր զուլալ ջրով և կամրախայտ ձկով (*Ճահխաթունեանց Յովհ., Ստորագրություն կաթողիկե Էջմիածնի և հինգ գառնապեհ Արաքսույ, Ս. Էջմիածին, 2014, էջ 216*):

²⁰ Գրիգորյան Վ.Ռ., Երևանի խանությունը 18-րդ դարի վերջում (1780–1800), Երևան, 1958, էջ 33–35:

²¹ Պարսաճյան Վ.Ա., Ա.Ս. Գրիգորյանի և հայ-ռուսական հարաբերությունները, Երևան, 1947, էջ 137–138. Գրիգորյան Չ.Տ., *կով. աշխ.*, էջ 371–372:

գետի աջ ափին գտնվող մի շարք գյուղեր, որոնք տարածվում էին դեպի Արարատ լեռը²²։ Ռուսական տիրապետության հաստատման շրջանում Երևանի խանության բնակավայրերի՝ զգալի մասն ավերված ու անբնակ էր։ Չընդհատվող պատերազմների պատճառով հայ բնակչությունը գաղթել, գաղթեցվել կամ փախուստի էր դիմել։ Այսպես՝ Ի. Շուպենի հաղորդման համաձայն 1831 թ. Հայկական մարզի 831 բնակավայրից 310-ն ավերակ էր։ Այս հանգամանքը բնորոշ էր նաև խանության Գառնիքասարի մահալին, ուր ավերակ բնակավայրերի թիվը 43 էր։ Մահալի ավերակ գյուղերի թվում հիշատակվում է նաև Բաշ-Գառնին²³։ Խորհրդային շրջանի հայ ճանաչված վիճակագիր Զավեն Կորկոտյանի աշխատությունում ևս 1831 թ. դրությամբ Բաշ-Գառնին իբրև «ավերակ» և, ըստ այդմ, անբնակ է նշվում²⁴։

Այս հանգամանքն ուսումնասիրողներին հիմք է տվել կարծելու, թե 1604 թ. Շահ Աբաս Մեծի իրականացրած գաղթից և 1679 թ. հունիսի 4-ին Երևանում ու շրջակայքում տեղի ունեցած ավերիչ երկրաշարժից հետո (երկրաշարժի հետևանքով կործանվեց նաև Գառնու հեթանոսական տաճարը) Գառնին տասնամյակներ շարունակ անմարդաբնակ է եղել։ Մասնավորապես ակադեմիկոս Բաբկեն Առաքելյանը, ով մեծ ներդրում ունի Գառնիի անտիկ շրջանի պատմության ու մշակույթի ուսումնասիրության բնագավառում, գրում է, որ Շահ Աբասի իրականացրած գաղթից հետո երկու դարերի ընթացքում Գառնին և շրջակայքն ամայի անապատ

էին հիշեցնում, ուր երբեմն մի քանի տուն քոչվոր ընտանիքներ էին ժամանակավորապես հաստատվում²⁵։ Առաքելյանի այս տեսակետին հետևել են մյուս հետազոտողները։

Սակայն այս տարածված տեսակետը հենու է իրական լինելուց։ Ասվածի ամենապարզ հաստատումը հետևյալն է. 1720-ականների կեսերին գրավելով Արևելյան Հայաստանի հիմնական մասը՝ օսմանյան կառավարությունը 1728 թ. այստեղ ցուցակագրություն (աշխարհագիր) է անցկացրել, որն այդ ժամանակաշրջանի Հայաստանի աղյուսակապատմության ուսումնասիրության ուշագրավ աղբյուրներից է։ Այն եզակի տեղեկություններ է պարունակում նաև Գառնի գյուղի վերաբերյալ։ Ցուցակագրության համաձայն Գառնի գավառի Գառնի գյուղն ուներ 33 հարկատու բնակիչ (մեկ անձ ամուրի էր, հարկատու էին համարվում միայն չափահաս տղամարդիկ), մեկ եկեղեցի, երկու ձիթհան (մեկն ավերված էր), ութ ջրաղաց (չորսն ավերված էր)։ Ընտանիքների գլխավորներն էին՝ Միրզայի որդի Պետրոսը, Սարգսի որդի Եդիգարը, Ադիի որդի Բանջանը, Դավթի որդի Խուշեթը, Ասուրի որդի Գրիգորը, Հովհաննեսի որդի Պողոսը, Բեգիրի որդի Կարապետը, Օհանի որդի Առաքելը, Քուրիի որդի Մովսեսը, Նահապետի որդի Մկրտիչը, Ղազարի որդի Այվազը, Դավթի որդի Բաղդասարը, Քուրիի որդի Մարգարե քեշիշը (քահանա), Ամրումի որդի Աղախանը, Մկրտչի որդի Իսրայելը, Միրզայի որդի Հովհաննեսը, Խաչատուրի որդի Խաչատուր քեշիշը, Ասատուրի որդի Մարգարեն, Սեֆիի որդի Դարբանը, Մկրտչի որդի Հակոբը, Գրիգորի որդի Ղազարը, Ասատուրի որդի Ասաբը,

²² Шопен И., Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург, 1852, с. 442.

²³ Նույն տեղում, էջ 490, 510-517։

²⁴ Կորկոտյան Զ., Խորհրդային Հայաստանի բնակչությանը վերջին հարյուրամյակում (1831-1931), Երևան, 1932, էջ 124։

²⁵ Аракелян Б., Гартин Л. Ереван, 1951, с. 10.

Մադրոսի որդի Գրիգորը (ամուրի էր), Հովհաննեսի որդի Ստեփանը, Գրիգորի որդի ...²⁶, Գրիգորի որդի Անանիան, Գրիգորի որդի Հակոբխանը, Մարկոսի որդի ...²⁷: Գյուղացիների վրա դրված հարկը 2.300 աքաչե էր: Խաչատուր և Մարգարե քեշիշները, ամենայն հավանականությամբ, գյուղի քահանաներն էին²⁸:

Գառնիում գործող եկեղեցու, ձիթհանի և չորս ջրաղացի, նաև քահանաների առկայությունը միանշանակ ցույց է տալիս, որ գործ ունենք ոչ թե ժամանակավոր բնակչության, այլ հիմնական, նստակյաց բնակիչների հետ: Ուշադրություն դարձնենք նաև այն կարևոր փաստին, որ գյուղի բոլոր բնակիչները քրիստոնյաներ (այն է՝ հայեր) էին: Բնականաբար, այստեղ արձանագրված չեն թուրքական արշավանքի ու ռազմակալման հետևանքով բնակավայրը լքածները (գրեթե բացառված է, որ այդպիսի բնակիչներ չլինեին): Այդ պարագայում գառնեցիների թվաքանակն անհամեմատ ավելի մեծաթիվ կլինե: Փաստորեն, XVIII դարի 20-30-ական թվականներին Գառնին հայերով բնակեցված գյուղական համայնք էր, որի բնակչության հիմնական զբաղմունքը, կարելի է ենթադրել, երկրագործությունն էր:

Այս դեպքում կարող է հարց առաջանալ, թե երբ է բնակավայրն ամայացել: Մեզ հայտնի աղբյուրները սույն հարցին միանշանակ պատասխանելու հնարավորություն չեն ընձեռում: Արդեն նշվել է Աբրահամ Կրետացու հիշատակումը՝ իր 1734 թ. Գառնիում գիշերելու մասին: Ուստի հավանական է, որ

գյուղը հիմնական բնակչությունից զրկվել է Պարսից Նադիր շահի սպանությունից (1747 թ.) հետո կայսրությունում ծայր առած ներքին անկայունության ժամանակահատվածում: 1749 թ. պարսիկ Մահմուդ խանի, իսկ 1752 թ. Ագատ խանի, այնուհետև 1765, 1769, 1779 թվականներին՝ Լրաց Հերակլ II թագավորի՝ Երևանի խանության տարածք կատարած արշավանքների ընթացքում կողոպտվեցին ու ավերվեցին խանության բազմաթիվ բնակավայրեր, բնակչության մի մասը գերեվարվեց, մյուս մասն էլ ապաստանեց շրջակայքի լեռներում ու անտառներում, կամ էլ գաղթականի ցուպը բռնեց: Արարատյան դաշտի ու շրջակայքի հայազրկումը շարունակվեց նաև XIX դարի սկզբին: Մասնավորապես 1804-1813 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի տարիներին ռուսական իշխանությունները խրախուսում էին պարսկական հալածանքներից փախչող հայ գյուղացիներին՝ նրանց բնակեցնելով 1801 թ. ռուսական տիրապետության տակ անցած Լոռիում ու Փամբակում: Հայ փախստականները հույս ունեին, որ ռուսների կողմից Երևանի խանության գրավումից հետո իրենց նախկին բնակավայրերը կվերադառնան: Սակայն հետագայում այդ հույսերն ի դերե եղան²⁹: Հնարավոր է, որ, այլ բնակավայրերի թվում, այս ժամանակահատվածներում անբնակ է դարձել նաև Գառնին:

Գառնի գյուղի և նրա հուշարձանների մասին ուշադրության արժանի հիշատակումներ ունեն XIX դարասկզբին Արևելյան Հայաստան այցելած եվրոպացի ու ռուս ճանապարհորդները: Այսպես՝ նրանցից Ջեյմս Մորիերը, ով, իր խոսքերով, «Գառնի մեծ գյուղ» է այցելել 1814 թ. օգոստոսի վերջե-

²⁶ Անունն քնթանելի չէ:

²⁷ Անունն քնթանելի չէ:

²⁸ Միրզաբեկյան Գ.Ա., 1590 թ. Երևանի վիլայեթի և 1728 թ. Երևանի լիվայի ու նրա էյուսիսային հարակից շրջանի օսմանյան աշխարհագրերը, թեկնածուականատենախոսություն, Երևան, 2018, էջ 119-121: Օսմաներեն աղբյուրը թարգմանելու համար շնորհակալություններ հայտնում թուրքագետ Գ. Միրզաբեկյանին:

²⁹ Հակոբյան Թ.Ն., *Երևանի պատմությունը (1500-1800 թթ.)*, Երևան, 1971, էջ 105-120, Երևանի պատմություն, Երևան, 2018, էջ 141-143:

րին, նկարագրում է բնակավայրի բերդի, հեթանոսական տաճարի ավերակները, վկայակոչում այս կառույցների վերաբերյալ Հայոց պատմահայր Մովսես Խորենացու հաղորդած տեղեկությունները³⁰: Եթե Մորիերը Գառնիի բնակչության մասին որևէ վկայություն չունի, ապա նրանից ընդամենը 5 տարի անց՝ 1819 թ. հոկտեմբերի 26-ին, այստեղ այցելած Ռոբերտ Կեր Պորտերը բերդի պարիսպների, թագավորական պալատի, տաճարի, եկեղեցիների ավերակները նկարագրելուց հետո տեղեկություններ է հաղորդում այստեղ բնակվող 9-10 քոչվոր ընտանիքների վերաբերյալ: Ճանապարհորդի վկայությամբ՝ գյուղի հուշարձանների մնացորդների կամարների ներքո ժամանակավորապես հաստատված բնակիչներն անբարյացակամ վերաբերմունք էին հանդես բերել իրենց նկատմամբ և միայն երկարատև բանակցություններից հետո համապատասխան վճարի դիմաց սնունդ փոխանցել: Քոչվորների էթնիկ պատկանելության վերաբերյալ տեղեկություն չի հաղորդվում³¹: Ինչպես տեսնում ենք, XIX դարի սկզբին Գառնին ժամանակ առ ժամանակ բնակեցված է եղել ոչ մշտական փոքրաթիվ բնակչությամբ:

Ընդգծենք, որ Երևանի Գառնիբասարի մահալի 1831 և 1836 թվականների կամերալ նկարագրություններում Բաշ-Գառնի գյուղը չի հիշատակվում³², ինչը նշանակում է, որ այդ ժամանակ այն բնակեցված չէր, պարսկահպատակ տարածքներից տեղափոխված հայերը դեռևս այստեղ չէին հաստատվել: Ինդիքն այն է, որ 1830 թ. վերջին Արևելյան

Հայաստանում պարսկահայերի վերաբնակեցման աշխատանքները հիմնականում ավարտվել էին: Բացառություն էին կազմում այն բնակավայրերը, որոնց բնակիչները Արևելյան Հայաստանում այդ ժամանակ տարածված ժանտախտի ու խոլերայի պատճառով առժամանակ թողնվել էին ժամանակավոր կացարաններում³³: Գառնեցի խմբապետ, հայ ազգային-ազատագրական շարժման ճանաչված գործիչ Մարտիրոս Աբրահամյանն իր հուշերում վկայում է, որ երեք որդիների հետ (Աբրահամ, Մուրադխան, Սարգիս) Մակուի շրջանից գաղթած իր Ավագ մեծ պապը և ապագա համագյուղացիները Արևելյան Հայաստան գաղթելուց հետո նախապես հաստատվել են Ղամարլուի (ներկայումս՝ Արտաշատ) Դոխկուզ (ներկայումս՝ Կանաչուտ) գյուղում (կրկին Գառնիբասարի մահալում)³⁴: «Դոխկուզ գյուղում բնակություն հաստատած մակվեցիներն ամենից կովարար տարրերն էին, անհանգստացնում էին բոլոր գաղթականներին: Ուստի նրանց աքսորում են «ամայի Բաշ-Գառնի», որը սկսում է շենանալ այդ նորեկ տարրերով», – գրում է նա³⁵:

Առավելապես Մակուի շրջանից (այն տարածական առումով հիմնականում համապատասխանում է Մեծ Հայքի Վասպուրական նահանգի Արտազ գավառին), ինչպես նաև այլ վայրերից գաղթած և Գառնիում

³³ Մանուկյան Եվ., *ևշխ.*, էջ 117-118:

³⁴ Գառնիբասարի մահալի Դոխկուզ գյուղի բնակչության 1831 թ. կամերալ նկարագրության ուսումնասիրությունից տեսնում ենք, որ այդտեղ հիշատակվում են 27 տուն մահմեդականներ և 2 տուն հայ տեղաբնիկներ. Մակուից և Ուրմիայից գաղթած և այստեղ հաստատված համապատասխանաբար 32 և 6 հայ բնտանիքներ: Այն է՝ գյուղում բնակվում էր 315 մարդ, որից 127 մահմեդական (65 տղամարդ, 62 կին), 180 վերաբնակիչ հայ (92 տղամարդ, 88 կին), 8 տեղաբնիկ հայ (6 տղամարդ, 2 կին) (ՀԱԱ, ֆ. 90, ց. 1, գ. 95, թ. 270 շրջ.-281):

³⁵ Աբրահամյան Մ., *Իմ իշխիկ հուշերը*, խմբագիր և առաջաբանի հեղինակ՝ Վ.Զ. Պետրոսյան, Երևան, 2016, էջ 15:

³⁰ Հակոբյան Հ., *Ուղեգրություններ*, հ. 2, Երևան, 1934, էջ 346-348:

³¹ Նույն տեղում, էջ 805-810:

³² Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 90, ց. 1, գ. 95, 96, 321:

րնակություն հաստատած մի քանի տասնյակ հայ ընտանիքների (գյուղացիներն ընտանիքների խմբերին, տոհմերին «թայֆա» էին անվանում) շնորհիվ 1830-ականներին գյուղը կենդանություն է ստանում: Դրանց թվում էին հետևյալ ընտանիքները (հիմնականում թվարկում ենք Գառնիում հաստատվածներին և նրանց որդիներին)³⁶.

- Խուրշուդի թայֆան: Մանուկի որդին Գևորգն էր, իսկ վերջինի որդին՝ Հակոբը: Հակոբի որդին Կարապետն էր, Կարապետի որդիները՝ Խուրշուդը, Ղազարը և Նազարը:
- Մելիքսեթյանները: Մելիքսեթի որդիներն էին Բարսեղը (որդիները՝ Գևորգը, Գրիգորը, Ստեփանը) և Հարությունը (որդիները՝ Կարապետը, Հայրապետը, Թադևոսը, Ալեքը): Որդիներից մեկն էլ հաստատվել է Նոր Բայազետում:
- Ղազարի թայֆան: Հովհաննեսի որդիներն էին Ղազարը (որդիները՝ Գրիգորը, Գասպարը, Մելքոնը, Բաղդասարը), Ներսեսը (որդին՝ Մկրտիչը) և Հայրապետը (որդին՝ Իսկանդարը, իսկ վերջինի որդին՝ Թորոսը):
- Համբարձումյանները: Թադևոսի որդին Համբարձումն էր, վերջինի որդիները՝ Պողոսը, Եփրեմը, Ղազարը, Գևորգը:
- Բաղդասարյանները: Բաղդասարի որդիներն էին Հովհաննեսը (որդիները՝ Բարսեղը, Սարգիսը, Գրիգորը, Եղիազարը), Առաքելը (որդիները՝ Հայրապետը, Կարապետը, Կյուրեղը), Անտո-

նը (որդիները՝ Ղամբարը, Վարդանը, Բաղդարը), Գրիգորը (որդին՝ Ադամը):

- Մարտիրոսի որդիները՝ Գրիգորը, Ավետիսը և Հարությունը:
- Ավագը: Որդին Մանուկն էր, իսկ այս վերջինի որդին՝ Հովհաննեսը:
- Խաչատուրը: Որդիներն էին՝ Հարությունը (որդին՝ Նավասարդը) և Կյուրեղը (որդին՝ Հովակիմը):
- Տերտերենք: Ստեփանի որդին էր Գևորգը: Այս վերջինի որդիներն էին Նիկոլը և Ալեքը:
- Զաքարյանները: Զաքարի հայրը Մանուկն էր, որդիները՝ Բալաբեկը, Սարիբեկը, Գևորգը:
- Մկրտչյանները: Մկրտչի որդին Փիլիպպոսն էր, որդիները՝ Գևորգը և Վիրապը:
- Հակոբ և Գրիգոր եղբայրները: Հակոբի որդիներն էին Կարապետը (որդիները՝ Հովսեփը, Ներսեսը) և Հայրապետը (որդիները՝ Եփրեմը, Բարսեղը, Սեդրակը, Հարությունը):
- Եղոյի ընտանիքը: Եղոյի որդին Գեղամն էր:
- Ներսեսյանները: Ներսեսի որդիներն էին Խաչատուրը, Ոտուսը և Հովհաննեսը:
- Մելիք Գևորգի ընտանիքը: Գևորգի որդիներն էին Վարդանը (որդիներն էին՝ Սեդրակը, Հարությունը, Հապետնակը, Մուսկը), Սարգիսը (որդին Գեղամն էր, վերջինի որդիները՝ Եսային, Հակոբը, Խաչատուրը, Արսենը, Նավասարդը), Մարգարը (որդին Սարգիսն էր, վերջինի որդիները՝ Գասպարը, Պողոսը, Սարիբեկը): Գևորգի եղբորորդիներն էին Հայրապետը (որդին

³⁶ Արխիվային փաստաթղթերից քաղած կցկտուր տվյալներն օգտակար խորհուրդներով և նախազգուշացումներով շնորհակալություն ենք հայտնում գառնեցի Մարտիրոս Պողոսյանին: Այս ոչ ամբողջական ցանկը, բնականաբար, չի կարող բացթողումներից զերծ լինել:

Մարկոսն էր) և Հովհաննեսը (որդին Մկրտիչն էր):

- Սարդարյանները: Մնացական, Վարդան (որդիները՝ Ավետիսը, Ղազարը), Սուքիաս (որդիները՝ Գեղամը, Ռուբենը) և Հարություն (որդիները՝ Ավետիսը, Ոսկանը) եղբայրները:
- Հասոյի տոհմը: Հայրապետ (որդիները՝ Անդրանիկը, Պետրոսը, Գեղամը) և Ղազար (որդիները՝ Մանուկը, Ներսեսը, Վարդանը, Համբարձումը) եղբայրները:
- Հարությունյանները և Օհանյանները: Հարությունը (որդիները՝ Ստեփանը, Մելքոնը) և նրա հորեղբորորդի Օհանը (որդիները՝ Խաչատուրը, Գասպարը, Փափագը):
- Վրթոյենց տոհմը: Խաչատուրի որդիներն էին Վարդանը (որդին՝ Տիգրանը), Հախվերդը, Սաֆարը (որդին՝ Գրիգորը):
- Հարությունյանները: Հարությունի որդիներն էին Առաքելը, Պետրոսը, Կիրակոսը:
- Եղիան և իր որդիներ Ասատուրը (որդիները՝ Ստեփանը, Գրիգորը), Գաբրիելը (որդիները՝ Հարությունը, Ենոքը) և Սուքիասը (որդիները՝ Վիրապը, Վարդանը, Վահանը):
- Վարդանի տոհմը: Վարդանի որդիներն էին Խաչատուրը, Ստեփանը և Վարդանը (Չարչու):
- Աբրահամյանները: Ավագի որդիներն էին Աբրահամը (որդիները՝ Ստեփանը, Պապեն, Գալուստը, Ղազարը (վերջինի որդին էր խմբապետ Մարտիրոսը), Սարգիսը) և Մուրադխանը (որդիները՝ Արսենը, Գրիգորը, Խաչատուրը):
- Հախվերդյանները և Թամրազյանները: Հախվերդի որդիներն էին Գևորգը (որդիները՝ Օհանը, Սարգիսը, Ներսեսը, Արամը, Արմենակը) և Ստեփանը (որդիները՝ Գալուստը, Սարիբեկը, Գեղամը, Ենոքը): Թամրազի որդիներն էին Աբելը, Հարությունը, Ավետիսը, Սահակը:
- Հովհաննեսի թայֆան: Հովհաննեսի որդիներն էին Այվազը, Շաբուն, Լուփոն:
- Մանասի որդիները՝ Իսպիրը, Խաչատուրը, Սողոն, Գևորգը:
- Մկոյի թայֆան՝ Հովհաննեսը (որդիները՝ Արշակը, Գաբրիելը, Միքայելը, Մկրտիչը) և Ավետիսը (որդիները՝ Պետրոսը, Շմավոնը, Կորյունը):
- Նազարյանները: Նազարի որդիներն էին Փանոսը, Թաթոսը, Դավիթը, Գևորգը, Հովակիմը, Հայկը: Երկու որդիներն էլ գնացել են Նոր Բայազետ:
- Մադոյենց և Կոզոյենց թայֆան: Մարտիրոս (Մադո, որդիները՝ Վարդանը, Մկրտիչը, Ստեփանը, Կարապետը) և Գրիգոր (Կոզո, որդիները՝ Սարգիսը, Հարությունը, Մանասը, Սահակը, Բագոն) եղբայրները:
- Ղարիբյանները: Ղարիբի որդիներն էին Գևորգը, Գրիգորը, Առաքելը, Թադևոսը, Խաչատուրը:
- Վարդանյանները: Վարդանի որդիներն էին Խաչատուրը և Ոսկանը:
- Պետրոսի որդիները՝ Գրիգորը (որդին՝ Պետրոսն էր, վերջինի որդիները՝ Գրիգորը, Եղիազարը, Զաքարը, Գեվորգը) և Պապիկը (որդիները՝ Մելքոնը, Մանուկը, Վարդանը, Մկրտիչը):

- Տուկանի թայֆան, Նազարյանները: Նազարն ունեցել է երեք որդի՝ Վարդանը, Սուքիասը և Մանվելը:
- Ալոյենց թայֆան: Ալոն ունեցել է չորս որդի՝ Բաբոն, Ավետիսը, Սարգիսը, Հարությունը:
- Աղամյանները: Աղամի որդին Ներսեսն էր:
- Սաքոյենց թայֆան: Սաքոն ունեցել է երեք որդի՝ Բաղդասարը, Հովհաննեսը, Մելքոնը:
- Վզի թայֆան: Պողոսը (Վիզը) ունեցել է երեք որդի՝ Հայրապետը, Սահակը, Բարդուղիմեոսը:
- Մանուկյանները: Մանուկն ունեցել է երեք որդի՝ Գրիգորը, Խաչատուրը, Բարսեղը:

Բացի մակվեցիների նշյալ ընտանիքներից, գյուղում հաստատվեցին նաև Հայաստանի տարբեր շրջաններից տեղափոխված բազմաթիվ այլ ընտանիքներ, այդ թվում՝

- Իսրայելյանները և Հակոբջանյանները (Նախիջևանի Ազնաբերդ գյուղից): Պետրոսի որդիներն էին Իսրայելը (որդիները՝ Խաչատուրը, Դավոթը (Դավիթ), Ռոստոմը, Օհանջանը) և Հակոբջանը (որդիները՝ Գաբրիելը, Մուքայելը):
- Սահակյանները (Նոր Բայազետից): Սահակի որդիներն էին Պետրոսը (որդիները՝ Սահակը, Գալուստը, Վարդանը) և Մարգարը (որդին՝ Կարապետը):
- Փոփեյանները (Բզդիրից): Փոփեի որդիներն էին Մարկոսը (որդին՝ Գրիգորը) և Ասատուրը (որդին՝ Հարությունը):

- Սարգսյանները (Ջուջանից): Սարգսի որդիներն էին Թադևոսը, Գալուստը, Առաքելը, Ղազարը:
- Սևոյանները (Սասունից): Սևոյի որդիներն էին Սողոմոնը, Ստեփանը և Ղահրամանը:
- Ենգոյենք (Տարոնից)՝ Ենգիբարը, Հովհաննեսը (որդիները՝ Բաղդասարը, Մելքոնը, Գասպարը, Հովսեփը): Նրանց հորեղբորորդին Մանուկն էր (որդին՝ Ավետիսը):
- Դարգու թայֆան (Նախիջևանից): Սիմոնի (Բաբա) երկու որդիները՝ Մանուկը և Թադևոսը:
- Դալլաբենք (Վանից): Մխիթարի որդին Հակոբն էր, վերջինի որդիներն էին Եսային, Հայրապետը, Մխիթարը, Հովհաննեսը:
- Մուրադենք (Վանի նահանգի Աբաղա գյուղից): Մուրադի հայրը Սադեն էր, որդիները՝ Հայրապետը, Կարապետը, Հակոբը, Մկրտիչը, Հովհաննեսը:
- Քոչարյանները (Մշո Յոնջալու գյուղից): Քոչարի որդիներն էին Հայրապետը (Խերոն, որդիները՝ Վարդանը, Ազիզը, Ղազարը), Ավետիսը (որդիները՝ Մովսեսը, Սուքիասը), Աբրեն (որդիները՝ Հակոբը, Սարգիսը, Սահակը):

Վերը թվարկված և ավելի ուշ Բաշ-Գառնիում հաստատված տասնյակ նոր ընտանիքները համատեղ ջանքերով զարկ տվեցին բնակավայրի զարգացմանը:

Գառնին ու իր հարևանությամբ գտնվող Գեղարդը կախարդիչ ուժով դեպի իրենց էին ձգում Արևելյան Հայաստան այցելող ճանապարհորդներին: Հայկական ճարտարապետության այդ գլուխգործոցները տեսնելուց հետո օտարերկրացիներից որոշներն այդ մասին գրավոր հիշատակություններ են

թողել: Այսպես՝ 1834 թ. մարտին Գառնի այցելած շվեյցարացի հնագետ, ճանապարհորդ Ֆրեդերիկ Դյուբուա դը Մոնպերեն իր ճամփորդական գրառումներում նախ վկայակոչում է Գառնիի կառուցման մասին Խորենացու հաղորդումը, Հայոց Տրդատ Մեծ արքայի կողմից այն վերանորոգելու և այստեղ քրոջ՝ Խոսրովիդուխտի համար ամառանոց կառուցելը, ապա մանրամասն նկարագրում ամրոցի ավերակները: Այնուհետև նա ակնհայտ հուզմունքով խոսում է հեթանոսական տաճարի մասին՝ այն անվանելով «երկրաշարժից լիովին ցնցված ու քարը քարի վրա չմնացած գեղեցիկ շինություն»: Տաճարի ավերակներին ծանոթանալուց հետո Մոնպերեն աներկբա հայտարարում է. «Մարդիկ չեն նպաստել այս շինության քանդվելուն: Հակառակը՝ հայերի հարգանքը դեռևս այնքան մեծ է նրա բեկորների հանդեպ, որ նրանցից որևէ մեկը չի ցանկանում վերցնել մի քար, քիվի որևէ կտոր իր օգտագործման համար, և ուրիշներին էլ չեն թողնում: Նրանք գողացել են բերդի մի քանի հին կառույցներ, բայց ինչ վերաբերում է սրան (այն է՝ տաճարին - Հ.Ս.), ապա այն այնքան անվնաս է, որ կարելի է վերականգնել ամբողջ տաճարը՝ առանց կարևոր մասերի բացակայության»: Ըստ այդմ էլ՝ նա տաճարի վերակառուցման նախագիծ-գծագիր պատրաստեց: Նա այդ շինությունը (որը, հետևելով ավանդույթին, այդ ժամանակ առավելապես ընդունված էր պալատ համարել) «գեղեցիկ հունական տաճար» է անվանում, «որ Տրդատը կառուցել է հայ աստվածուհիներից մեկի պատվին, լինի նա Արտեմիդը կամ Անահիտը (Դայանան կամ Վենուսը), իր քրոջ բնակատեղիի կողքին, որի ավերակները մենք տեսանք տաճարից մի քանի քայլ այն կողմ: Բայց ճարտարապե-

տությունը շատ պարզ է, պատերը բացառապես խճաքարից են՝ միացված ամուր ցեմենտով»: Մոնպերեն վկայում է, որ այդ ժամանակ Գառնիում միայն մեկ եկեղեցի էր կանգուն (ամենայն հավանականությամբ, նկատի ունի Սբ Աստվածածինը), որը բնակիչներն օգտագործման համար վերանորոգել էին: Նրա տեսած մյուս եկեղեցիները երկրաշարժից քանդված էին³⁷:

Անդրկովկասի տարածքը և մասնավորապես Արարատ և Արագած լեռներն ուսումնասիրելու նպատակով 1844 թ. գարնանը տարածաշրջան ժամանած և տարիներ շարունակ այստեղ հետազոտություններ իրականացրած գերմանացի երկրաբան-գիտնական Հերման Աբիխը հայկական արվեստին ու ճարտարապետությանը ծանոթանալու նպատակով կատարած ճանապարհորդությունների ընթացքում երեք անգամ այցելել է Գառնի և Գեղարդ: Անդրկովկասի գլխավոր կառավարչի և դպրոցական բարձր իշխանությունների կարգադրությամբ հայ անվանի գրող Խաչատուր Աբովյանը, իր հիմնական գործերը թողած, 1844 թ. ապրիլ-սեպտեմբեր ամիսներին պարտադրված ուղեկցել է Հ. Աբիխին՝ նրա հետ շրջագայելով Հայաստանի տարբեր բնակավայրերում: Չնայած Աբովյանի գործադրած ջանքերին ու կրած դժվարություններին՝ գերմանացի գիտնականը պարբերաբար դժգոհել է նրանից: Հավանաբար այս պատճառով մեծանուն գրողն իրեն զայրացրած Աբիխի հետ կատարած այցելությունների վերաբերյալ մանրամասներ չի հայտնել³⁸: Հ. Աբիխը Աբովյանի ուղեկցությամբ առաջին անգամ

³⁷ Frédéric Dubois de Montpéroux, *Voyage autour du Caucase, chez les tcherkesses et les Abkhases, en colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée*, tome III, Paris, 1839, p. 384-390.

³⁸ Հակոբյան Պ. Հ., *Խաչատուր Աբովյանի կենսագրության ամփոփումներ*, Երևան, 1997, էջ 323-325, 473:

Գառնի է այցելել 1844 թ. մայիսին: Տպավորված Գառնիի տաճարի մնացորդների պատկառազորու գեղեցկությամբ՝ հարազատներին ուղղված նամակներից մեկում նա հետևյալ բնութագրական տողերն է գրում. «Ի՛նչ տեսարան: Ոճի ի՛նչ մաքրություն, ի՛նչ պիսի վայելույզ գեղեցկություն և միաժամանակ՝ ո՛րպիսի հոյակապ վսեմություն այս սյունազարդ խոյակների, վերնախոյակների և առաստաղային կառուցվածքների, 2-2.5 ոտք տրամագծով սյուների, ամենն էլ՝ հնչուն հրաբխային քարից (լավա) շինված: Նուրբ ծակոտիներով, արևի տակ փայլող: Կարծես նոր կոխված լինեն»³⁹: Նա Գառնի ու Գեղարդ է այցելել նաև տարիներ անց՝ 1852 թ. հունիսին և 1862 թ. մայիսին՝ ավարտին հասցնելով այս կառույցների ուսումնասիրությունը⁴⁰:

1847 թ. Հայաստանի արևելյան հատված այցելած ռուս գրող, պատմաբան, ճանապարհորդ Անդրեյ Մուրավյովը Երևանից Գեղարդ մեկնելու ճանապարհին հանգրվանել է Բաշ-Գառնիում: Նա նկարագրում է երբեմնի հռչակավոր բնակավայրի ավերակները, այդ թվում՝ ամրոցի, եկեղեցիների ու հեթանոսական տաճարի մնացորդները: «Մի քանի քանդված եկեղեցիներ ցրված են հովտում՝ ներկայիս կիսաթաթարական, կիսահայկական գյուղի մոտ և վկայում են Գառնիի նախկին մեծության մասին», – գրում է Ա. Մուրավյովը⁴¹: Ցավոք, նա գյուղի բնակչության մասին այլ մանրամասներ չի հաղորդում:

Գառնեցիների հիմնական զբաղմունքը գյուղատնտեսական աշխատանքներն էին: XIX դարի առաջին տասնամյակներին Արևելյան Հայաստանում գյուղատնտեսության հիմնական ճյուղը հացահատիկային մշակաբույսերի (ցորեն, գարի, հաճար, կորեկ) մշակումն ու անասնապահությունն էր, իսկ տեխնիկական մշակաբույսերից տարածված էր բամբակի մշակությունը: Գյուղացիները փոքր ծավալով զբաղվում էին նաև այգեգործությամբ (հատկապես խաղողի մշակությամբ): Եթե դաշտային շրջաններում (մասնավորապես Արարատյան դաշտում) օգտագործվում էր արհեստական ոռոգումը, ապա լեռնային և նախալեռնային շրջաններում գյուղացու բերքը գրեթե ամբողջովին կախված էր բնության քմահաճույքից, անձրևների առատությունից: Սրանով պայմանավորված՝ մեծանում էր երաշտի հավանականությունը, ինչը բացասաբար էր ազդում գյուղացիական տնտեսությունների վրա⁴²: Այս իրողությունը բնորոշ էր նաև Բաշ-Գառնիին:

Այսպիսով՝ Մակուից և Հայաստանի այլ վայրերից տեղափոխված հայ ազգաբնակչության շնորհիվ 1830-ական թվականներին կրկին կյանք ստացավ, վերազարթոնք ապրեց և անշեղ զարգացման, բարգավաճման ու ընդարձակման ուղի բռնեց Հայոց աշխարհի հնամենի բնակավայրերից մեկը՝ Գառնին:

³⁹ Արեղեան Ա., *Հորման Արիի և Հայաստան*, «Հայաստանի», Բոստոն, 1937, յուլիս, էջ 90: Նաև՝ Շախկյան Գ., *Հորման Արիի և Հայաստանը*, «Հայոց պատմության հարցեր», № 10, Երևան, 2009, էջ 132–133:

⁴⁰ Հակոբյան Գ.Հ., *ևրմ. աշխ.*, էջ 90:

⁴¹ Муравьев А.Н., *Прыжки и Армения*, ч. 2, Санкт-Петербург, 1848, с. 110.

⁴² *Հայ ժողովրդի պատմություն*, հ. IV, Երևան, 1972, էջ 24–28:

ԳԱՌՆԻՆ XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ ԵՎ XX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ

Գառնիի վերաբնակեցումից հետո գյուղացիների համառ ու տոկուն աշխատանքի շնորհիվ տասնամյակների ամայի տարածքների մեծ մասը կարճ ժամանակում բերրի հողերի վերածվեցին: Հացահատիկային և կուլտուրական մշակաբույսերի աճեցմանն ու անասնապահությանը զուգահեռ՝ բաշգառնեցիները զարկ տվեցին նաև այգեգործության զարգացմանը: Ինչպես ժամանակը ցույց տվեց, այգեգործության բնագավառում հաջողությունների հասելու համար գյուղացիներից տասնամյակների քրտնաջան աշխատանք պահանջվեց:

Հայկական բնակավայրերի XIX դարի և XX դարի առաջին քառորդի պատմության վերաբերյալ կարևոր տեղեկություններ են պարունակում եկեղեցիների չափաբերական մատյանները: Այստեղ քահանաները գրանցում էին ծնունդները, մկրտությունները, ամուսնությունները, մահերը: Բաշ-Գառնի գյուղի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու չափաբերական մատյանների՝ Հայաստանի ազգային արխիվում պահպանված ամենահին տվյալները վերաբերում են 1865 թվականին: Սակայն սա չի նշանակում, թե մինչ այդ գյուղում նման գրանցումներ չեն կատարվել: Մեզ հանդիպած առաջին նման վկայությունը թվագրվում է 1865 թ. հունվարի 10-ով: Այդ օրը մկրտվել է բաշգառնեցի Ասատուր Եղյանի դուստր Դալիթան, ում կնքահայրը Միքայել Հակոբջանյանն էր:

Մկրտությունն իրականացրել էր Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու ծխատեր Հակոբ քահանա Տեր-Հովսեփյանը, դպիրը Ստեփան Սարգսյանն էր, ժամհարը՝ Հակոբ Քոչարյանը, վկաները՝ Ինգո Ղազարյանը և Եղը Ղանդիլյանը¹: Նույն ընթացակարգը տեղի էր ունենում նաև մյուս գյուղացիների մկրտության դեպքում:

Ի դեպ, Բաշ-Գառնիի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու չափաբերական մատյանների ուսումնասիրությունից տեսնում ենք, որ XIX դարի երկրորդ կեսին գառնեցիները հիմնականում պսակվում, հարսանիքներ էին կազմակերպում հունվար-փետրվար և հոկտեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին, իսկ արդեն XX դարի սկզբներին՝ նաև հուլիս-օգոստոս ամիսներին²: Չափաբերական մատյաններին նույնիսկ թոռուցիկ ծանոթությունից երևում է, որ հատկապես 1860-1870-ական թվականներին գյուղում մանկամահացությունը մեծ քանակ էր կազմում: Այս երևույթը բնորոշ էր նաև հարևան գյուղերին, ինչը պայմանավորված էր գյուղական բնակավայրերում կենցաղային սպասարկման, առողջապահական գործի ոչ բարվոք դրույթյամբ:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 47, ց. 1, գ. 831, թ. 1 շրջ.-2:

² Նույն տեղում, գ. 831, ց. 2, գ. 438, ց. 5, գ. 224:

Գյուղացիների փնտրեսական դրությունը

1861 թ. փետրվարի 19-ի կանոնադրությամբ Ռուսական կայսրությունում վերացվեց ճորտատիրությունը: Երևանի նահանգում ռեֆորմը կիրառության մեջ մտավ միայն 1870 թ. մայիսի 14-ի կանոնադրությամբ: Ռեֆորմի արդյունքում գյուղացիական հողերի օգտագործման համայնական եղանակը փոխարինվեց ծխայինով, որով վերացան հողակտորների պարբերական վերաբաժանումները, գյուղացիները սկսեցին ինքնուրույն տնօրինել իրենց հողակտորները³: Սա առաջընթաց քայլ էր և նպաստեց գյուղացիական տնտեսությունների աշխուժացմանը:

Ինչպես Արևելյան Հայաստանի ողջ գյուղացիությունը, գառնեցիները ևս անմասն չէին գյուղացիական ռեֆորմի թողած դրական ազդեցությունից՝ չնայած գյուղում ճորտություն, որպես այդպիսին, չկար: Գառնեցիների գերակշիռ մեծամասնությունը բնակվում էր պետական հողերի վրա: Այս իրողությունը հստակ արձանագրված է «Կովկասյան օրացույց»-ում⁴: Ցարական վարչակարգի օրոք, ինչպես Ռուսական կայսրության ողջ տարածքում, այնպես էլ Արևելյան Հայաստանում, գյուղացիները կախվածության մեջ էին գտնվում պետությունից ու կալվածատերերից: Վերջիններին էր պատկանում երկրի հիմնական հողային տարածությունը: Խոշոր հողատերեր էին նաև կրոնական հաստատությունները (եկեղեցիներն ու մեչիդները): «Ըստ հողատերերից ունեցած կախվածության, գյուղացիները բաժանվում

էին երկու կատեգորիայի՝ պետական գյուղացիներ, որոնք բնակվում էին պետական հողերի վրա և հարկեր էին վճարում պետությանը և կալվածատիրական հողերի վրա բնակվող գյուղացիներ, որոնք հարկերը վճարում էին պետությանը և կալվածատերերին կամ միայն կալվածատերերին (աշխարհիկ և հոգևոր)», – գրում է գյուղացիության պատմության փորձառու հետազոտող Վ. Ղազախեցյանը⁵:

Աշխարհիկ և հոգևոր կալվածատերերը ձգտում էին ավելացնել իրենց ունեցած հողատարածքները, ինչը, բնականաբար, դժգոհություն էր առաջացնում գյուղացիների շրջանում: Այսպես՝ 1884 թ. իշխանություններին ուղղված բողոքագրում գառնեցիներն ահազանգում էին, թե Գեղարդավանքը շարունակաբար գրավում է իրենց հողաբաժինները⁶:

Սահմանված չափից ավելի հարկերը, մեծ ու փոքր պաշտոնյաների հաճախ չափ ու սահման չունեցող կամայականությունները երբեմն գյուղացիների համբերության բաժակն էին լցնում՝ դժգոհություններից հանգեցնելով բախումների: Բացառություն չէր նաև Բաշ-Գառնին: Այսպես՝ 1898 թ. մարտի 23-ին գյուղացիների և հարկահավաքների միջև եղած վեճի ժամանակ հարկահավաքները բռնի ուժ են գործադրում, ինչը ողբերգական ավարտ է ունենում. ատրճանակի կրակոցներից գյուղացիներից երկուսը սպանվում են, երկուսն էլ ծանր վիրավորվում են (մեկը սրի հարվածից): Այս իրադարձությունը մեծ աղմուկ բարձրացրեց նահանգում: Քննություն կատարելու նպատակով

³ Հսկ ժողովրդի պատմություն, հ. VI, Երևան, 1981, էջ 28, 33:

⁴ Кавказский календарь на 1885 год, Тифлис, 1884, отдел III, с. 218.

⁵ Ղազախեցյան Վ.Ն., Հոյակապ հարզդ և հոյակապ բարեփոխումները Հայաստանի Հանրապետությունում, Երևան, 2005, էջ 7–8:

⁶ Հովակիմյան Վ.Խ., Գյուղացիական շարժումները Արևելյան Հայաստանում (1880–1890-ական թթ.), Երևան, 1984, էջ 77:

Երևանից Բաշ-Գառնի ժամանեց նահանգական դատախազից, քննիչից, պրիստավից ու ակցիզային գլխավորից կազմված հատուկ հանձնախումբ⁷։ Ինչպես այսպիսի դեսպանություն հաճախակի էր լինում, մեղավոր աստիճանավորները համարժեք պատիժ չստացան։

Գառնեցիները պարբերաբար խնդիրներ էին ունենում նաև անտառապետերի հետ, որոնք մեծ լիազորություններ ունեին և արգելքներ էին հարուցում անտառափայտից ու անտառային արոտատեղիներից օգտվելու հարցում, տեղի-անտեղի տուգանում գյուղացիներին։ Սա գյուղացիների շրջանում դժգոհություններ էր առաջ բերում։ Անտառային տնտեսության պաշտոնյաների կատարած կամայականությունների մասին 1891 թ. հունվարի 15-ին Բաշ-Գառնի գյուղի բնակիչները բողոք ներկայացրեցին Երևանի նահանգապետին⁸։ Գյուղի բնակչության ավելացմանը զուգընթաց դժվարանում էր նրանց հողով ապահովելու հարցը, ինչը նոր հողերի յուրացման էր դրդում։ Սա գյուղացիների և տեղական իշխանությունների միջև երբեմն վեճեր ու հակասություններ էր առաջ բերում։ Այսպես՝ 1901 թ. մարտի 12-ին Երևանի նահանգային իշխանություններին ուղղված գանգատում Հարություն Սողոյանը բողոքում էր համագյուղացիներ՝ գյուղի տանուտեր Ղազար Մելիք-Վարդանյանից, անտառապահներ Միսակ Մելիք-Վարդանյանից և Սենո Մելիք-Սեդրակյանից, քանի որ ցանկանում են իրենից խլել նախկին ամայի տարածքում 20 տարի առաջ իր տնկած և արյուն-քրտինքով մշակած խաղողի և պտղատու այգին։ Անտառապահներն իրենց գործունեությունը բացատրում էին նրանով, որ

այգին պետական հողի վրա է հիմնվել⁹։ Միևնույն խնդիրներն առկա էին նաև Արևելյան Հայաստանի մյուս բնակավայրերում։

Բնակչության շարժընթացը

Բաշ-Գառնին արագորեն զարգանում ու բազմամարդ էր դառնում։ Արդեն 1873 թ. կամերալ նկարագրության համաձայն գյուղում բնակվում էր 92 ընտանիք, բնակիչների թվաքանակը 809 էր¹⁰։ 1886 թ. ցուցակագրություն-մարդահամարի ժամանակ, համաձայն Երևանի գավառի վիճակագիրների պատրաստած աղյուսակի, գյուղի բնակչությունն ավելացել էր 20 ընտանիքով՝ կազմելով 112 ընտանիք¹¹։ Սակայն թվարկման մեջ 20-ի փոխարեն հիշատակված է 23 ընտանիք։ Կարծում ենք, աղյուսակում վրիպակ է և պետք է լինի 89 ընտանիք, քանի որ ավելացած ընտանիքները թվարկված են 90–112 համարների տակ։ Նրանք պետական հողերի վրա էին հաստատվել։ Այդ նոր կազմավորված (հայրական մեծ գերդաստաններից առանձնացած) ընտանիքների գլխավորներն էին՝ Սարգիս Գրիգորյանը, Հապետնակ Մելիք-Վարդանովը, Սեդրակ Մելիք-Վարդանովը, Բագրատ Օգանեսովը (Հովհաննիսյան), Ներսես Ադամովը, Թադևոս Մուղդուսի Սարկիսովը, Գևորգ Նազարովը, Հովակիմ Ղազարովը, Պետրոս Սահակովը, Գասպար Օգանովը (Օհանյան), Մելքոն Օգանովը, Գևորգ Մաթոսովը, Առաքել Հարությունովը, Ավետիս Մելքոնովը, Գեղամ Գրիգորովը, Ռուստամ Սողոնը (Սո-

⁷ «Մշակ», Թիֆլիս, 25 ապրիլի 1898, N 68, Հովակիմյան Վ.Խ., *Եղի աշխ.*, էջ 98։

⁸ ՀԱԱ, ֆ. 269, ց. 2, գ. 3993, թ. 5։

⁹ *Аграрная политика царизма и крестьянские движения в Армении в начале XX века*, сост. В. Рштуни при участии К. Степаняна, Ереван, 1951, с. 179–180.

¹⁰ Կորիստյան Չ., *Եղի աշխ.*, էջ 124։

¹¹ ՀԱԱ, ֆ. 93, ց. 1, գ. 195, թ. 3 շրջ.-4։

դոյան), Կարապետ Մուրադովը, Հակոբ Մուրադովը, Ավետիս Ալինը (Ալոյան), Վարդան Մարգարովը, Ստեփան Աբրամովը (Աբրահամյան), Վարդան Սարգսրովը, Մանուկ Պապիկովը¹²: Հաջորդ տարիներին ևս նորանոր ընտանիքներ էին առանձնանում մեծ գերդաստաններից, տուն կառուցում, հող մշակում, այգի տնկում, զբաղվում անասնապահությամբ: Գոյություն ունեցող ավանդույթի համաձայն գերդաստանի ղեկավարը նոր ընտանիքներին ոչ միայն մասնաբաժին էր տալիս ունեցած հողակտորից ու շարժական ունեցվածքից (խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններ, հավեր, սագեր և այլն), այլև անշարժ գույքից: Օրինակ՝ ջրաղացները երբեմն ամբողջ տոհմով էին տիրապետում և օգտագործում:

Մի քանի տասնամյակի ընթացքում Բաշ-Գառնիի բնակչությունը կտրուկ ավելացավ, որն առաջին հերթին պայմանավորված էր բնական աճի բարձր տեմպով: XIX դարի երկրորդ կեսին բազմազավակ ընտանիքները գյուղում նկատելի քանակ էին կազմում: Բազմաթիվ էին հինգ և ավելի երեխա ունեցողները: Բացի այդ՝ տարեցտարի բարգավաճող Գառնին հայկական այլ բնակավայրերից (այդ թվում՝ Արևմտյան Հայաստանից) բազմաթիվ նոր ընտանիքների էր ղեպի իրեն ձգում: Ի դեպ, գյուղում նոր հաստատված ընտանիքների ներկայացուցիչների մեծամասնությունը, որպես կանոն, հարուստ գառնեցիների մոտ սկզբում բատրակություն էր անում և հետո միայն կարողանում սեփական տուն ու տեղ դնել, տուն կառուցել, անասունների տեր դառնալ, վար ու ցանք անել, այգի տնկել:

1840 թ. Հայկական մարզի լուծարումից հետո Երևանի գավառը, որի մեջ շարունա-

կաբար ընդգրկվել է նաև Բաշ-Գառնի գյուղը, մտել է Վրացախմերեթական նահանգի (1840-1846 թթ.), ապա Թիֆլիսի նահանգի (1846-1849 թթ.), իսկ 1849-1918 թթ.՝ Երևանի նահանգի մեջ: Բաշ-Գառնին ղեկավարվում էր գյուղացիների ընդհանուր ժողովի կողմից ընտրված տանուտերի (ստարշինա) կողմից: Այս ընտրությունը ենթակա էր գավառապետի ու նահանգապետի հաստատմանը¹³: XX դարասկզբին գյուղի նշանավոր տանուտերներից էր Օհանջան Իսրայելյանը:

Ռուսական կայսրության ժամանակաշրջանում գյուղական մանր ու մեծ բնակավայրերը միավորված էին գյուղական հասարակությունների մեջ, ինչը վարչական տեսակետից առավել դյուրին էր դարձնում բնակավայրերի կառավարումը, եղած տեղական խնդիրներն էլ հնարավոր էր լինում ընդհանուր ուժերով կարգավորել: XIX դարի վերջին քառորդին ու XX դարասկզբին Երևանի գավառի Բաշ-Գառնիի գյուղական հասարակության (նույնանուն կենտրոնով) մեջ ընդգրկված էին Բաշ-Գառնի, Արթիգ, Ալիմարդան, Բոգ Բյոսա, Մեծ Գիլանլար, Փոքր Գիլանլար, Բայրուրդ, Գողթ (հայաբնակ), Գողթ (թուրքաբնակ), Ելիջա, Իմիրգիկ, Բյորփի Ղուլաղ, Ղուրբաղալու, Թարաքամալար, Ավդալար բնակավայրերը: 1886 թ. կատարված բնակչության հաշվառման ժամանակ Բաշ-Գառնիի գյուղական հասարակության սահմաններում բնակվում էր 433 ընտանիք, բնակչության թիվը 3929 էր, որից 2278-ը արական և 1651-ը՝ իգական սեռի: Բնակավայրերից ամենամեծն ու մարդաշատը Բաշ-Գառնին էր՝ 115 տուն բնակչությամբ: Նրանք բոլորն ազգությամբ հայեր

¹² Նույն տեղում, թ. 57 շրջ.-58:

¹³ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VI, էջ 15-17. Հարությունյան Հ.Մ., Երևանի նահանգի վարչատարածքային կառուցման պատմություն, արևմտներն ու առևտուրը, Երևան, 2020, էջ 15-36:

էին և Հայ առաքելական եկեղեցու հետևորդներ: Գյուղի 1.236 բնակչից 661-ը արական սեռի էր, 575-ը՝ իգական: Բաշ-Գառնիում այդ ժամանակ ազնվականներ չկային: Հոգևորականների ընտանիքների անդամների թիվը 25 էր, վաճառականների ընտանիքներինը՝ 23: Գյուղական հասարակության մյուս ամբողջովին հայաբնակ գյուղը համեմատաբար փոքրաթիվ բնակչություն (25 տուն և 244 բնակիչ) ունեցող Գողթն էր: Մյուս բնակավայրերը գրեթե ամբողջությամբ բնակեցված էին մահմեդականներով¹⁴:

Հաջորդ տարիներին Բաշ-Գառնիի ազգաբնակչությունը զգալի չափով ավելացավ: Պաշտոնական տվյալների համաձայն՝ XX դարասկզբին (1902 թ.) գյուղն ուներ 210 տնտեսություն և 2.490 դեպատին (2.714 հա) հողատարածք¹⁵: Մեկ տասնամյակ չանցած (1910 թ.) նույն հողատարածքով գյուղի տնտեսությունների թիվն ավելացել էր 40-ով՝ դառնալով 250 տնտեսություն: Բնակիչների թիվը 1359 էր (727 արական, 632 իգական սեռի), գյուղն ուներ 9.75 հա խաղողի և պտղատու այգի, 1121 խոշոր և 1580 մանր եղջերավոր անասուն: Այն շարունակում էր նույնանուն գյուղական հասարակության կենտրոնը լինել, որի մեջ ընդգրկված էր 24 բնակավայր¹⁶:

XIX դարավերջին ու XX դարասկզբին Բաշ-Գառնի գյուղի բնակչության բանակա-

կան ավելացումը փաստող մի քանի վիճակագրական տվյալ ևս ներկայացնենք. եթե 1886 թ. գյուղի բնակչության թվաքանակը 1.236 էր, ապա 1897 թ. համառոտաստանյան մարդահամարի համաձայն դարձավ 1507 (բոլորը հայ, այդ թվում՝ 794 արական սեռի ներկայացուցիչներ), 1908 թ.՝ 1359 (727 արական և 632 իգական սեռի, 250 ընտանիք), իսկ 1914 թ.՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին՝ 2.311 (այլ տվյալներով՝ 2045) անձ¹⁷:

Գառնեցի երիտասարդները ռուսաստանյան բանակ սկսեցին զորակոչվել 1886 թ. ամռանից սկսած: Բանն այն է, որ 1874 թ. հունվարի 1-ին հրատարակված զինապարտության կանոնադրության համաձայն 20 տարին լրացած տղամարդիկ ենթակա էին զորակոչման: Այս կանոնադրությունն Անդրկովկասում սկսեց գործել 1886 թ.: Քրիստոնյա հայերն ու վրացիները զորակոչվում էին բանակ, իսկ մահմեդականները, իբրև անբարեհույս տարր, զորակոչման ենթակա չէին¹⁸: Զորակոչն արդյունավետ կազմակերպելու, զինծառայությունից խուսափելու դեպքերը բացառելու նպատակով ցարական պաշտոնյաները պարբերաբար արական սեռի երեխաների առանձին ցանկեր էին կազմում: Օրինակ՝ 1899 թ. Բաշ-Գառնիում ծնված արական սեռի բնակիչների ցուցակից տեղեկանում ենք, որ այդ տարի գյուղում 24 տղա երեխա էր ծնվել¹⁹: Ռուսական բանակում զինծառայություն անցնելով՝ գառնեցիները զինվորական գործի փորձառություն ձեռք բերեցին, ինչը հետագայում այնքան պետք եկավ նրանց:

¹⁴ *Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г.*, Тифлис, 1893. [III. Города и уезды Эриванской губернии]. Стен նաև՝ ՀԱԱ, ֆ. 93, ց. 1, գ. 195, թ. 16 շրջ.: Ի դեպ, Երևանի նահանգի նույնանուն գավառի մեջ ընդգրկված Բաշ-Գառնի գյուղը պաշտոնական վիճակագրության համաձայն 1869 թ. ուներ 71 տուն բնակչություն (Эриванская губерния, список населённых мест, [Б.м., 1869], с. 4. <https://files.fm/f/jhxtndq8>):

¹⁵ *Памятная книжка Эриванской губернии на 1902 год*, Эриван, 1902, отдел III, с. 4-5.

¹⁶ *Памятная книжка Эриванской губернии на 1910 год*, Эриван, 1910, отдел III. Эриванский уезд, с. 6-7.

¹⁷ *Կորկոտյան Զ., և ղ. աշխ.*, էջ 45, 124-125, *Памятная книжка Эриванской губернии на 1908 год*, Эриван, 1908, [отд. III. Список населённых мест Эриванской губернии, с. 4-5].

¹⁸ *Հայ ժողովրդի պատմություն*, հ. VI, էջ 27:

¹⁹ ՀԱԱ, ֆ. 48, ց. 1, գ. 725, թ. 30-31:

Գառնիի հուշարձանների հետազոտության սկզբնավորումը

Տարածաշրջանում եզակի կառույց հանդիսացող Գառնու հեթանոսական տաճարը նույնիսկ խոնարհված վիճակում ոչ միայն գտնեցիների հպարտության առարկան էր, այլև իր կախարդիչ տեսքով հմայում էր այն տեսնելու և ուսումնասիրելու եկած ճանապարհորդներին, հետազոտողներին ու պաշտոնյաներին:

1870-ականներին Գառնի այցելած բրիտանացի գրող, զինվորական ու ճանապարհորդ Ջոն Բակեն Թեֆերն իր ուղեգրությունում ուշադրության արժանի տեղեկություններ է հաղորդում խոնարհված հեթանոսական տաճարի վերաբերյալ²⁰:

Բանն այնտեղ էր հասել, որ Գառնի այցելող որոշ անհատների մոտ տաճարի մնացորդները տեղափոխելու մտքեր են ծագել: Մասնավորապես 1879–1880 թթ. Գառնի այցելելուց հետո ռուս ճանաչված հնագետ, կոմս Ալեքսեյ Ուվարովը 1880 թ. Թիֆլիսում կայացած հնագիտական հինգերորդ համագումարի նախապատրաստական կոմիտեի նիստերից մեկի ժամանակ առաջարկեց Անդրկովկասի կենտրոն տեղափոխել Գառնու տաճարի քարերը և ժամանակին Ֆրեդերիկ Դյուբուա դը Մոնպերեի կատարած նկարի հիման վրա Թիֆլիսի հրապարակներից մեկում վերականգնել այդ եզակի կառույցը: Այս գաղափարը հավանության էր արժանացրել Կովկասի փոխարքա, մեծ իշխան Միխայիլ Նիկոլայևիչ Ռոմանովը: Ավելին, նրա կարգադրությամբ տաճարի ավերակները տեղափոխելու աշխատանքնե-

րի համար պետական գանձարանից 5.000 ռուբլի գումար հատկացվեց: Հայաստանի և հայության համար բարեբախտություն էր, որ այդ հրեշավոր առաջարկն իրականություն չդարձավ: Բանն այն է, որ ուղարկված դիմումին ի պատասխան Երևանի նահանգապետ Միխայել Շալիկովը հայտնել էր, որ տաճարի քարերը չափազանց մեծ ու ծանր են, ուստի սովորական սայլերով կամ արաբներով դրանց տեղափոխությունը հնարավոր չէ, իսկ տեղափոխման այլ հարմարություններ գոյություն չունեն: Այդ նույն ժամանակ Թիֆլիսից Պետերբուրգ կանչվեց փոխարքան, ով 1881 թ. հուլիսին Պետական խորհրդի նախագահ նշանակվեց²¹: Փաստորեն, միայն չափազանց երջանիկ պատահականությամբ տաճարի մնացորդներն իրենց տեղում մնացին:

1886 թ. հունիսի սկզբին ճամփորդական մի խմբի հետ Գառնի այցելած բժիշկ Միսաք Արամյանցը (խմբի մեջ ընդգրկված էին նաև Մաղաքիա Օրմանյան և Գարեգին Սրվանձտյանց նորընծա եպիսկոպոսները) նկարագրում է գյուղի գործող, իր խոսքերով, հնաշեն, բայց վերանորոգված եկեղեցին: Եկեղեցու զանգակատունը նորակառույց էր: Մ. Արամյանցին զարմացրել էր դրսից գեղեցիկ երևացող Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու ներքին հարդարանք-զարդարանքը, Սուզդալից բերված և եկեղեցու սուրբ սեղանը զարդարող, սակայն հայոց եկեղեցական ավանդույթին անհամապատասխան նկարները²²: Նշենք, որ Անդրկովկասում ռուսական տիրապետության հաս-

²⁰ Telfer John Buchan, *The Crimea and Transcaucasia*, Vol. 1, London, 1876, pp. 21–23.

²¹ Тревер К.В., *Очерки по истории культуры древней Армении (II в. до н.э. – IV в. н.э.)*, Москва, 1953, с. 30, Լևոնյան Գ., *Գառնիի հեթանոսական տաճարը*, «Գիտական աշխատություններ Երևանի պետական համալսարանի», հատ. 23, Երևան, 1946, էջ 351:

²² Արամյանց Մ., *Սալիսից Լճի միջին. նկարագիր ու խոսքեր ողբերգական, Թիֆլիս*, 1887, էջ 105–106:

տատումից հետո ոուս ուղղափառ եկեղեցուն հատուկ զարդարանքի մոտիվները մութ գործեցին հայաստանյան իրականություն, և այս առումով Գառնի գյուղը բացառություն է: Հայկական եկեղեցական հարդարանքին ոչ բնորոշ ավելորդ ճոխությունները ժամանակի մտավորականների կողմից հաճախակի քննադատությունների էր արժանանում:

Համառոտ նկարագրելով գյուղական իշխանությունների պահպանության ներքո գտնվող հեթանոսական տաճարի (իր խոսքերով՝ Տրդատի հովանոցի) ավերակները՝ Մ. Արամյանցն ափսոսանքով արձանագրում է դրա բեկորներն այս ու այնտեղ տեղափոխված լինելու փաստը: Այդ առթիվ նա զայրացած արձանագրում է. «Այս հայտնության վրա ձեր հոգին կրակ ու բոց է բռնում: Դուք անիծելով անիծում եք այս քարասիրտ անտերությունը, որին մատնված են այս խնկելի սրբությունները»: Եվ այս ամենից հետո միայն զարմանալ կարելի է, թե ինչպես է նույն անձը դրական շեշտադրությամբ խոսում կոմս Ա. Ուվարովի՝ Գառնիի տաճարի մնացորդները Թիֆլիս տեղափոխելու և այնտեղ իր նախնական տեսքով վերականգնելու ծրագրի մասին և ափսոսանքով արձանագրում, թե «Տարաբախտաբար Մեծ Իշխանի (նկատի ունի նախկին փոխարքա Միխայիլ Նիկոլայնիչին – Հ.Ս.) հեռանալովը այդ գեղեցիկ միտքը անկատար մնաց»²³: Հրաշագեղ տաճարի մնացորդները կառուցման վայրից տեղափոխելը, վանդալիզմից բացի, այլ բնորոշում, ստավել ևս, որևէ արդարացում չէր կարող ունենալ:

Ընդհանրապես, Ռուսական կայսրությունում անմխիթար դրության մեջ էր գտնվում պատմաճարտարապետական հուշարձաններ

րի պահպանության գործը: Հուշարձանները պահպանելու, ամրակայելու, դրանց քանդումն ու ավերումն արգելող գործուն մեխանիզմներ (այդ թվում՝ օրենսդրական) չկային: Այս տեսակետից հայկական հուշարձանների ամենաառաջնային խնդիրը բերդ-ամրոցների քարերի շարունակական թալանն էր (քրիստոնյա, աստվածավախ գյուղացիներն խոնարհված եկեղեցիների քարերն օգտագործելու հարցում առավել զգուշավոր էին): XIX դարի երկրորդ կեսին ու XX դարի սկզբին ոչ միայն Գառնիի ու շրջակա բնակավայրերի բնակիչներն էին իրենց շինարարական աշխատանքների ընթացքում օգտագործում ամրոցի և տաճարի սովորական և սրբատաշ քարերը, քանդակազարդ բեկորները, այլ նույնիսկ նահանգային իշխանությունները տաճարի խոյակներից երկուսը փոխադրել էին Երևան և տեղադրել նահանգապետարանի առջև՝ իբրև լապտերի պատվանդան²⁴: Գառնիի տաճարի մնացորդների անխնամ վիճակի, քարերի հափշտակությունների վերաբերյալ բողոքի ձայն են բարձրացրել այդտեղ այցելած ճանապարհորդներից շատերը:

Գառնիի ամրոցի և տաճարի գիտական հետազոտության սկիզբը դրել է ականավոր արևելագետ և հայագետ Նիկոլայոս Մառը, ով անուրանալի ավանդ ունի նաև Բագրատունյաց Հայաստանի մայրաքաղաք Անիի տարածքը պեղելու, հուշարձաններն ուսումնասիրելու և հանրայնացնելու գործում: Մառն առաջին անգամ Գառնի այցելել է 1893 թ.: Արդեն XX դարի սկզբին Գառնիի ամրոցի տարածքում սկսվեցին հնագիտական պեղումներ իրականացվել: Դրանք հետագայում շարունակություն և նոր թափ ստացան խորհրդային ժամանակաշրջանում:

²³ Նույն տեղում, էջ 108:

²⁴ Լևոնյան Գ., *կղ. աղբ.*, էջ 363:

Արդեն 1907 թ. մարտի 14-ին Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Հայրիկյան նորաստեղծ թանգարանի տեսուչ Խաչիկ ծայրագույն վարդապետ Դադյանը, սահմանված կանոնակարգի համաձայն, դիմեց Սանկտ-Պետերբուրգի Կայսերական հնագիտական հանձնաժողովին՝ Երևանի նահանգի մի շարք վայրերում (հին Արտաշատ, Վաղարշապատ, Արմավիր, Դվին, Գառնի և այլն) պեղումներ իրականացնելու թույլտվություն ստանալու խնդրանքով²⁵։ Թույլտվություն ստանալով՝ Դադյանը 1907 թ. հունիսի սկզբին պեղումներ սկսեց Դվինում, այնուհետև շոգ եղանակի պատճառով հուլիսի 9–14-ը աշխատանքները շարունակեց Գառնիում։ Այստեղ իրականացրած նախնական ուսումնասիրության և պեղումների ընթացքում նա շուրջ 130 շինության տարածք հասցրեց մաքրել՝ անհայտությունից լույս աշխարհի հանելով տաճարի չորս սյունախոյակներ ու տարբեր բարձրաքանդակներ։ Այդ ժամանակ տաճարի 24 սյուներից հայտնի էր միայն 12-ը²⁶։ Խաչիկ ծայր. վարդապետը Բաշ-Գառնիում պեղումները շարունակեց հաջորդ՝ 1908 թ. ընթացքում։ Այդ առթիվ նրա շարադրած նամակ հաշվետվությունից տեղեկանում ենք, որ ամրոցի տարածքը պատկանում էր «Գալլ Վարդան» մականունով հայտնի գառնեցի Վարդան Քոչարյանի (հետագայում ճանաչված խմբապետներ դարձած Արտուշ Քոչարյանի հայրը և Մարտիրոս Աբրահամյանի աները) ընտանիքին։ Խաչիկ վարդապետը մեծ ցավով է նշում, որ գառնեցիները շինարարական աշխատանքների ժամանակ լայնորեն օգտագործում էին

ամրոցի և ապարանքի (նա ևս այդպես էր անվանում հեթանոսական տաճարը) քարերը։ Ի դեպ, բերդի տարածքի տիրոջ և նրա երկու որդիների տները ևս այդ քարերով էր կառուցված²⁷։

1907–1908 թթ. Գառնիում հետազոտություն է կատարել ճարտարապետ Վասիլի Սիսոևը։ Նա մանրակրկիտ նկարագրել է ոչ միայն հեթանոսական տաճարը (ավանդույթի ուժով նա ևս այն «Տրդատի թախտ» է կոչում), այլև եկեղեցիները, վերակազմել դրանց հատակագծերը, նկարագրել վիմագիր արձանագրությունները²⁸։ Նրա կատարած աշխատանքն այսօր էլ կարևոր աղբյուրագիտական արժեք ունի։

Արդեն 1909–1911 թթ. Գառնիում պեղումներ իրականացրեց Նիկողայոս Մառը։ 1909 թ. մարտի 2-ին Սանկտ-Պետերբուրգի Կայսերական հնագիտական հանձնաժողովին ուղղած զեկուցագրում Մառը խնդրում էր, Անիից բացի, թույլատրել մեկ ամիս պեղումներ իրականացնել նաև Երևանի նահանգի տարածքում՝ մասնավորապես Բաշ-Գառնիում, Բաշ-Ապարանում և Վաղարշապատի շրջակայքում²⁹։ Հանձնաժողովի հասկացրած 650 ռ. գումարով Մառի ղեկավարած արշավախումբը Գառնիի տաճարի նախնական պեղումները սկսեց 1909 թ. առօրին։ Արշավախմբի կազմում ընդգրկված էին՝ հնագետ և արվեստի պատմաբան, պրոֆեսոր Յակով Սմիրնովը, Սուրբ Էջմիածնի միաբան Գարեգին վարդապետ Հովսեփյանցը (1943–1952 թթ.՝ Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս) և Նիկոլայ Տիխոնովը։ Երեք շաբաթ տևած աշխատանքների ընթացքում

²⁵ Балikian О., Оганесян Дж., Докладные записки А. Дадиян о раскопках Звартноца. «Вестник общественных наук», 1984, N 5, с. 86.

²⁶ «Արարատ», Վաղարշապատ, 1907, յուրիս-օգնառու, էջ 660–661։

²⁷ «Արարատ», 1909, փետրուար, էջ 180։

²⁸ Материалы по археологии Кавказа, вып. 13, Москва, 1916, с. 31–37.

²⁹ Пискарева К., Балikian О., Примечания к документу Н.Я. Марра в археологической комиссии (1909–1915), «Вестник общественных наук», 1982, N 2, с. 85.

Յա. Սմիրնովը զբաղվում էր չափագրման, տաճարի հատակագծի կազմման աշխատանքներով, Գարեգին վարդապետն ուսումնասիրում էր քրիստոնեական սրբավայրերը, վերծանում ու գրի առնում վիմագիր արձանագրությունները, իսկ Ն. Տիխոնովը լուսանկարներ էր կատարում: Այս աշխատանքների ընթացքում Մառն ու Սմիրնովը տեղացիներից տեղեկություններ ստացան Գեղամա լեռներում գտնվող քարե վիշապ կոթողների մասին: Նրանց արշավախմբի աշխատանքների շնորհիվ հայտնաբերվեցին ու հանրայնացվեցին Հայկական լեռնաշխարհի այդ յուրահատուկ հուշարձանները: Այն է՝ Մառը կարևոր ավանդ ունի վիշապաքարերի ուսումնասիրության սկզբնավորման գործում: Համեմատաբար կարճ ժամանակահատվածում կատարած պեղումների արդյունքների մասին Ն. Մառի հաշվետվությունը լսելուց հետո Կայսերական հնագիտական հանձնաժողովը հաջորդ՝ 1910 թվականի աշխատանքների համար երեք անգամ ավել գումար (2.000 ռ.) հատկացրեց: 1910 թ. ամռան աշխատանքների ընթացքում Մառի գործակիցներից Յա. Սմիրնովին փոխարինել էր երիտասարդ ճարտարապետ Կոնստանտին Ռոմանովը: Պեղումների արդյունքների և հետազոտական աշխատանքի արդյունքում ի լուր ամենքի հիմնավոր կերպով հայտարարվեց, որ հայկական պատմագրական աշխատություններում ավանդաբար «Տուն հովանոց», «Տրդատի սարավույթ», «Տրդատի թախտ», ավելի ուշ ուսումնասիրողների կողմից «պալատ» անվանումը ստացած կառույցն իրականում հեթանոսական շրջանի տաճար է³⁰: Պեղումների ընթացքում հայտնաբերվում են

«որձաքար և կոփածո պատեր, երկաթագամ և կապարով մածուցած, սքանչելի դրոշմվածքներով և բարձրաքանդակներով», որոնց մասին տեղեկություններ է հայտնում պատմահայր Մովսես Խորենացին³¹:

1910 թ. դեկտեմբերին Սանկտ Պետերբուրգում կայացած Կայսերական հնագիտական հանձնաժողովի բազմամարդ ժողովում Ն. Մառն ընդարձակ զեկուցում ներկայացրեց և բազմաթիվ լուսանկարներ ցուցադրեց անցնող տարում կատարած հնագիտական պեղումների, դրանց ընթացքում ի հայտ եկած խոչընդոտների մասին՝ առանձնապես կանգ առնելով Գառնիում կատարած աշխատանքների, կատարած հայտնագործությունների վրա: Զեկուցումներ ներկայացրեցին նաև նրա գործակիցներ Յա. Սմիրնովը և Կ. Ռոմանովը: Վերջինս պատրաստել էր նաև հեթանոսական տաճարի ուրվանկարը: Մառի ղեկավարած արշավախմբի կատարած լուսանկարների շնորհիվ մենք պատկերացում ենք կազմում XX դարասկզբին ամրոցի և տաճարի արտաքին տեսքի, պահպանվածության աստիճանի վերաբերյալ³²:

Ն. Մառի արշավախմբի աշխատանքները Գառնիի հուշարձանների (հատկապես հեթանոսական տաճարի) ուսումնասիրման գրավչությունը բարձրացնելու, Ռուսական կայսրության տարածքում ու դրանից դուրս դրանց հանրահռչակման տեսակետից անփոխարինելի նշանակություն ունեցավ: Ի դեպ, նույն Կ. Ռոմանովը տարիներ անց հանդես եկավ Գառնիի տաճարի ճարտարապետությանը նվիրված ուշագրավ ուսումնասիրությամբ³³:

³⁰ Լևոնյան Գ., *ԼՂՎ. պիւ.*, էջ 351:

³² «Արարատ», 1911, յունուար, էջ 67-68, Յովսեփեանց Գ., *Հայոց թառի Ամենափրկիչը եւ նշանակուն յորձանները հայ պատմաւորի մէջ*, Երուսաղէմ, 1937, էջ II:

³³ Романов К.К., *Развалины храма римского мита в Гаи-Гарни. Из истории дохристианских форм-*

³⁰ «Հովիտ», Թիֆլիս, 6 յունիսի 1910, N 8, Тревер К.В., *ԼՂՎ. պիւ.*, էջ 30-31, 34:

1910 թ. աշնանը Գառնի և Գեղարդ է այցելել ու հայկական ճարտարապետական մտքի այդ հանճարեղ ստեղծագործություններով հիացել մեծանուն պատմաբան Լեոն (Առաքել Բաբախանյանը): Այս մասին տեղեկանում ենք 1910 թ. նոյեմբերի 20-ին Երևանից ճանաչված հայագետ Գրիգոր Խալաթյանցին նրա գրած նամակից³⁴:

Ընդհանրապես, XIX դարավերջին ու XX դարասկզբին Բաշ-Գառնի այցելած մշակութային և գիտության ներկայացուցիչները մի կողմից մեծ հիացմունքով են խոսում բնակավայրի հնությունների, պատմաճարտարապետական հուշարձանների մասին, մյուս կողմից ցավով արձանագրում դրանց անմխիթար վիճակը, ընդգծում դրանք պեղելու, վերականգնելու և նախկինում ունեցած հրաշագեղ տեսքով հանրությանը ներկայացնելու կարևորությունը: 1914 թ. օգոստոսին սկսված Առաջին համաշխարհային պատերազմը երկրորդ պլան մղեց պատմահնագիտական հետազոտությունների իրականացումը: Գառնիում հնագիտական պեղումները շարունակվեցին և մեծ ծավալներ ընդունեցին արդեն խորհրդային ժամանակաշրջանում:

Կրթական գործը

Խորհրդային իշխանության հաստատմանը նախորդած շրջանում հայկական իրականության մեջ դպրոցական գործի կազմակերպման բնագավառում անփոխարինելի դեր ունեւ Հայոց եկեղեցին: Եկեղեցին իր եկամուտներն օգտագործում էր ինչպես սե-

փական կարիքների, այնպես էլ կրթամշակութային նպատակներով: 1836 թ. ցարական կառավարության հաստատած Հայոց եկեղեցու կանոնադրության համաձայն հայերին թույլատրվում էր յուրաքանչյուր եկեղեցական թեմում ունենալ մեկ թեմական սեմինարիա (դպրոց), իսկ վանքերին ու եկեղեցիներին կից՝ տարրական դպրոցներ: Եկեղեցիներին կից գործող ծխական դպրոցներում գրագիտություն էին ստանում հայ մանուկները: Եկեղեցական ծխական դպրոցները, պետությունից օժանդակություն չստանալով, նյութական անմխիթար պայմաններում էին գործում, այդ պատճառով էլ հաճախ կարճ կյանք էին ունենում: Դրանք պահվում էին սովորողների վարձերի, եկեղեցու, համայնքի բնակիչների ու բարեգործական կազմակերպությունների նյութական հատկացումներով: Կրթական գործի կազմակերպման ասպարեզում չափազանց մեծ էր Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցու (1866–1882 թթ.) դերակատարությունը: Կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ 1867 թ. Էջմիածնում կազմակերպված ուսումնական հանձնաժողովը խնդիր դրեց յուրաքանչյուր գյուղում ծխական դպրոց բացել: Եկեղեցական ծխական դպրոցների 1868 թ. կանոնադրության համաձայն դրանք կառավարվելու էին դպրոցական ընտրովի հոգաբարձությունների միջոցով: Այնուհետև կաթողիկոսի կողմից յուրաքանչյուր թեմում ստեղծվեց թեմական տեսչի պաշտոն՝ դպրոցական գործը կանոնավոր ընթացքի մեջ դնելու նպատակով³⁵: Դպրոցները մեկդասյա (եռամյա դասընթացներով) և երկդասյա (հնգամյա դասընթացներով) էին, կային տղաների, աղջիկների ու խառը դպրոցներ: Ռուսական իշխանություն-

III. Сборник статей", Москва-Ленинград, 1933, с. 635-654.

³⁴ Վաթուխյան Վ.Գ., *Լոռի նամակները Գրիգոր Խալաթյանին*, «Պատմա-թանաքական հանդես», 1975, N 4, էջ 199:

³⁵ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VI, էջ 756, 759:

ները 1889 թ. արգելեցին դպրոցներում Հայոց պատմության և Հայաստանի աշխարհագրության դասավանդումը: Իշխանությունները երկու անգամ (1885 և 1895-1905 թթ.) հայկական եկեղեցական ծխական դպրոցները փակելու փորձ կատարեցին, սակայն հաջողություն չունեցան. դպրոցների վերաբացման նպատակով հայությունը նպատակային պայքար ծավալեց, ինչը դրական ելքի հանգեցրեց³⁶:

1860-ականների վերջերին Գառնիի մերձակայքում գտնվող Հավուց թառի հոջակավոր վանական համալիրում հոգևոր դպրոց հիմնելու փորձ կատարվեց: 1868 թ. ամռանը հանգիստն անցկացնելու նպատակով Գեղարդի վանք ժամանած Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցի կաթողիկոսը հատուկ կոնդակով Հավուց թառի Սուրբ Ամենափրկիչ վանքը և հարակից տարածքը փոխանցեց Գեղարդի վանքին: Նա Գեղարդի վանահայր Միքայել վարդապետին հանձնարարեց այստեղ տեղապահ նշանակել, անմշակ հողերը մշակել, վար ու ցանք կատարել, շենացնել ավերակ վանքը և այդտեղ հոգևոր ուսումնարան հիմնել՝ շրջակա գյուղերի պատանիներից կրթված քահանաներ պատրաստելու նպատակով: Ժողովրդանպաստ այդ գործը հաջողությամբ իրականացնելու նպատակով նախատեսվում էր առանձին բարեգործական ընկերություն կազմակերպել: Սույն ծրագիրը կյանքի կոչվելու դեպքում, բնականաբար, նոր հնարավորություններ կարող էր ստեղծվել կրթության նկատմամբ սեր ունեցող, ոչ միայն հոգևոր, այլև աշխարհիկ կրթություն ստանալ ցանկացող գառնեցի երիտասարդների համար: Սակայն Գառնիի անտառապետի և Գեղարդի վանահոր

միջև եղած պարբերական վեճերի պատճառով (գառնեցիներն ամենևին տրամադիր չէին վեճի առարկա դարձած տարածքը հեշտությամբ Գեղարդավանքին զիջել) կաթողիկոսի ծրագիրը կյանքի չկոչվեց³⁷:

Բազմամարդ դարձող և օր-օրի զարգացող ու շենացող Գառնիի համար առաջնահերթ խնդիր է դառնում մատաղ սերնդի կրթության, դաստիարակության, նրանց հայրենաճանաչության գործը: 1880-ականներին գյուղացիների թափած երկարատև ջանքերից հետո Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մակար Ա Թեղուտցին 1890 թ. հոկտեմբերի 8-ին հրապարակած կոնդակով թույլատրեց Գառնիում եկեղեցական ծխական արական դպրոց բացել և հաստատեց հոգաբարձուների կազմը: Դպրոցի հիմնադրման գործում կարևոր դեր է ունեցել Երևանի թեմի եկեղեցական ծխական ուսումնարանների տեսուչ Մեսրոպ քահանա Մելյանը³⁸: Ընդհանրապես, XIX դարավերջին Երևանի նահանգում նոր դպրոցներ կազմակերպելու գործում Մելյանի դերակատարությունը չափազանց նշանակալի է:

1890 թ. նոյեմբերի 15-ից սկսեց գործել Գառնիի ծխական դպրոցը, որի առաջին ուսուցիչը Գևորգ Շահինյանն էր: Դպրոցի հիմնական միջոցները գոյանում էր աշակերտներից հավաքագրվող վարձավճարներից: Հաջորդ ուսումնական տարում Շահինյանին փոխարինեց Ա. Արարատյանը: Գառնեցիների հետ վերջինիս հարաբերությունները հարթ չեն ընթացել, ինչը հանգեցրել է նրան, որ հոգաբարձուները ծայրահեղ քայլի են գնացել՝ ուսուցչից ազատվելու համար որոշում կայացնելով մինչև իսկ դպրոցը փա-

³⁶ Խոտովյան Ս.Կ., *Արևիկահայ դպրոցները 1830-1920 թվականներին*, Երևան, 1987, էջ 10-14, *Հայոց պատմություն*, հ. III, գիրք II, Երևան, 2015, էջ 155-156:

³⁷ «Արարատ», 1871, հոկտեմբեր (թիվ 2), էջ 331:

³⁸ «Հատկազրկելու հայ եկեղեցու պատմության», գիրք ԺԴ, Երևան, 2006, էջ 421, 424, «Արարատ», 1890, դեկտեմբեր, էջ 697:

կել: Թեմական տեսուչ Մեսրոպ քահանա Մեղանի գործուն միջամտության շնորհիվ է միայն հնարավոր լինում դպրոցի հետագա գոյության վերաբերյալ քննարկումներին վերջ տալ: Այդ ժամանակ (1892 թ.) դպրոցն ուներ մեկ ուսուցիչ, 30 աշակերտ³⁹: Այդուհանդերձ, կարճ ժամանակ անց իշխանությունների կողմից Գառնիի եկեղեցական ծխական դպրոցը փակվեց՝ պայմանավորված Կովկասում ցարական իշխանությունների որդեգրած նոր քաղաքականությամբ, երբ հարկադրաբար փակվում էին հայկական դպրոցները: Ծխական դպրոցի փակումից հետո գյուղից հեռացավ միակ ուսուցիչը՝ իգդիրցի Մկրտիչ Զաքարյանը⁴⁰: Փաստորեն, դեռ վերջնականապես չհիմնավորված՝ ուսումնական գործընթացը Գառնիում առժամանակ ընդհատվեց: Սակայն կրթության նկատմամբ անսահման սերն ու ակնածանքը հասցրել էր ծիլեր ձգել գառնեցի մանուկների և պատանիների շրջանում: Ուստի կրթական գործի վերագործարկումը չէր կարող իրեն երկար սպասեցնել:

XIX դարավերջին Երևանի նահանգի քնակավայրերում մեկը մյուսի հետևից պետական դպրոցներ էին բացվում: Բացի հայկական երկու բարձրագույն դպրոցներից (Գևորգյան հոգևոր ճեմարան և Երևանի թեմական դպրոց) 1899 թ. դրությամբ նահանգում կար պետական 117 դպրոց, որոնցից երկուսը միջնակարգ էին (Երևանի ուսուցչական սեմինարիան և գիմնազիան), 9-ը՝ քաղաքային, 55-ը՝ գյուղական, 9-ը՝ մասնավոր, իսկ 30-ը՝ մահմեդական կրոնական (մեդրեսե) և աշխարհիկ դպրոցներ էին⁴¹: Վերը նշված 55 գյուղական դպրոցների թվում էր նաև 1899 թ. բացված Բաշ-Գառնիի պետա-

կան դպրոցը, որի առաջին ուսուցիչը երևանցի Արշակ Արազյանն էր: Մարտիրոս Աբրահամյանը հիշում է, որ Արազյանը պարբերաբար ծեծում, նվաստացնում էր աշակերտներին, ինչի պատճառով գյուղացիներն ուսուցչի դեմ բողոք ներկայացրեցին շրջանային տեսուչին: Կատարված ստուգումներից հետո Արազյանն աշխատանքից հեռացվեց: Այնուհետև 1900-1903 թթ. գյուղում ուսուցչություն է արել աշտարակցի Եփրեմ Գրիգորյանը, ով պատանի սաներին զրահանաչ դարձնելուն զուգահեռ հայրենասիրական, ազգասիրական ոգով էր դաստիարակում, նպաստում նրանց միջավայրում հայրենաճանաչ և հայրենասեր քաղաքացիների ձևավորմանը⁴²: Նա մեծ հեղինակություն էր վայելում գառնեցի պատանիների և երիտասարդների շրջանում: Ի դեպ, Ե. Գրիգորյանը հետագայում խմբագրել է Ալեքսանդրապոլում հրատարակվող «Ժայռ» թերթը (1907-1911 թթ.), որը հայ գավառային մամուլի սիրված օրգաններից էր, ինչի պատճառով հաճախ հայտնվում էր նահանգական իշխանությունների և Կովկասի գրաքննական կոմիտեի թիրախում⁴³: Նշենք, որ Բաշ-Գառնիի պետական խառը (երկսեռ) դպրոցը 1909-1910 ուսումնական տարում ուներ 1 ուսուցիչ և 55 աշակերտ: Իգական սեռի սովորող չկար⁴⁴: 1912-1913 ուս. տարում գյուղի պետական երկդասյա դպրոցն ուներ 3 ուսուցիչ, 75 սովորող, որից 74-ը՝ արական և 1-ը՝ իգական սեռի⁴⁵: Ինչպես տեսնում ենք, գյուղացիների զգալի մասը կրթության նշանակությունը դեռևս չէր կարևորում, ուստի իրենց երեխա-

³⁹ Աբրահամյան Մ., *Եղ. պիս.*, էջ 26, 31-32:

⁴⁰ Մուքիսեան Հ., *Խոսիկ Սամվելաճի սևահայ յոյսածը հայկական մամուլի գրաքննության պատմության մասին*, «Հանդես ամսօրնայ», Կիևում, 2019, թիվ 1-12, էջ 480-481:

⁴¹ ՀԱԱ, ֆ. 48, ց. 1, գ. 1748, թ. 13 շրջ., 14:

⁴² Նույն տեղում, գ. 358, թ. 3 շրջ., 4:

³⁹ Խուդոյան Ս.Ա., *Եղ. պիս.*, էջ 82:

⁴⁰ Աբրահամյան Մ., *Եղ. պիս.*, էջ 26:

⁴¹ «Մուրճ», Թիֆլիս, 1899, N 7-8, էջ 930:

ներին ուսման չէին տալիս: Սակայն այս մոտեցումը ժամանակի ընթացքում փոխվեց:

XX դարասկզբին բազմամարդ Բաշ-Գառնին ուներ երկու քահանա: Մեկը 1863 թ. ծնված Գևորգ քահանա Տեր-Ստեփանյանն էր՝ ձեռնադրված 1891 թ., մյուսը՝ 1868 թ. ծնված Թադևոս քահանա Տեր-Հովհաննիսյանը՝ ձեռնադրված 1904 թ.⁴⁶: Հոգևորականները կարևոր դերակատարություն ունեին գյուղացիների հոգևոր-կրթամշակութային կյանքում: Կրոնական ծիսակատարություններ իրականացնելուց բացի, նրանք մասնակից էին դառնում նաև կրթական գործի կազմակերպմանը, ծխական դպրոցի աշխատանքներին:

Այդեն 1902 թ. վերաբացվեց Գառնիի եկեղեցական ծխական դպրոցը, որի շենքը ևս այդ թվականին է շահագործման հանձնվել (կառուցվել էր եկեղեցու գավթում): Առժամանակ գործելուց հետո դպրոցը փակվեց: Նրա գործունեությունը վերսկսվեց միայն 1916 թ.: Այդ շրջանում գյուղացիների դժգոհությունն ու անբարյացակամությունն էր վաստակել ուսուցիչ Եղիազար Եղիազարյանը, ով բարձիթողի դրության էր մատնել դպրոցը. մեծ թիվ էին կազմում աշակերտների բացակայությունները, դասապրոցեսի խաթարումները, պարբերաբար կոնֆլիկտներ էին լինում գյուղացիների և ուսուցչի միջև: Ուսուցիչն ինքը ևս հաճախակի ուշանում էր դասերից, բացակայում: Գառնեցիները միակամ կերպով գյուղից հեռացրեցին անպարտաճանաչ, իր պարտականությունների կատարման հարցում անտարբեր ուսուցչին⁴⁷: Այնուհետև նրան նոր ուսուցիչներ փոխարինեցին:

Ինչպես մյուս բնակավայրերում, Գառնիում ևս ծխական դպրոցը պահվում էր եկեղեցու եկամուտների հաշվին: Ուստի՝ բնական է, որ գյուղի հասարակությունը բուռն հակառակություն հանդես բերեց 1903 թ. հունիսի 12-ին ռուսական կայսր Նիկոլայ II-ի ստորագրած օրենքի առթիվ, որով նախատեսվում էր պետականացնել հայ եկեղեցուն պատկանող կալվածքներն ու գույքը: Սրանով առաջին հերթին հարված էր հասցվում հայկական դպրոցին: Այդ ժամանակ Գառնիի Սր Աստվածածին եկեղեցուն պատկանում էր 20 դեսյատին անջրդի և 20 դեսյատին ռոռգվող հող, որի արժեքը 1898 թ. տվյալներով 1800 ռուբլի էր, եկամտաբերությունը՝ 180 ռուբլի⁴⁸: Այն է՝ գյուղի եկեղեցու եկամուտը մեծ չէր, այդուհանդերձ դպրոցի պահպանման համար անփոխարինելի նշանակություն ուներ: Ռուսական առաջին հեղափոխության պայմաններում հայության չղադարող դժգոհությունները Նիկոլայ II-ին ստիպեցին 1905 թ. օգոստոսի 1-ին հրամանագիր հրապարակել՝ բռնագրավված գույքը հայ եկեղեցուն վերադարձնելու մասին:

Ժամանակին հայությանը հուզող կամ ոգևորող կրթամշակութային իրադարձություններից գառնեցիներն անմասն չէին մնում: Այդպիսի իրադարձություններից էր 1912-1913 թթ. Հայաստանի տարածքում և աշխարհի տարբեր ծագերում սփռված հայության կողմից տոնվեց հայ գրերի գյուտի 1500 և հայկական գրատպության սկզբնավորման 400-ամյակները: Տարբեր վայրերից ժամանած 112 պատվիրակների մասնակցությամբ 1913 թ. հոկտեմբերի 11-14-ին Սուրբ Էջմիածնում և Օշականում տեղի ունեցավ այս հիշարժան իրադարձության փակ-

⁴⁶ Նույն տեղում. գ. 890, թ. 11 շրջ.-12, 29 շրջ.-30:

⁴⁷ Նույն տեղում. գ. 480, թ. 1-9:

⁴⁸ *Հաղորդվելու հայ եկեղեցու պատմության*, գիրք Է, Երևան, 2000, էջ 82:

ման հանդիսավոր արարողությունը: Այս իրադարձությունը մեծ ոգևորություն էր առաջ բերել հայության տարբեր շերտերում, ինչի դրսևորումներից էր Մայր Աթոռ ուղարկված 230-ից ավել հեռագրերը, որոնցից մեկն ուղարկվել էր Բաշ-Գառնիի գյուղական համայնքի կողմից⁴⁹: Զարմանալի կլիներ, որ գառնեցիներն անմասն և անտարբեր մնային այս համագգային իրադարձությունից:

Բաշ-Գառնիի ծխական դպրոցի մասին ուշադրության արժանի տեղեկություններ են պահպանվել դպրոցի 1916–1917 թթ. տեղեկագրում, որը 1917 թ. հուլիսի 15-ին ներկայացվել է Երևանի թեմի առաջնորդական փոխանորդ Խոբեն եպիսկոպոս Մուրադբեկյանին: Ըստ այդմ՝ այդ ժամանակ Գառնի գյուղն ուներ 400 տուն բնակիչ, բնակչության թիվը 3200 շունչ էր: Դպրոց հաճախում էին գյուղի բնակիչների և թուրքական ջարդերից մազապուրծ փախած և այստեղ հանգրվանած արևմտահայ գաղթականների երեխաները: Դպրոցն ուներ սեփական շենք՝ բաղկացած 3 սենյակից, խոհանոցից և ցախանոցից, սակայն գրադարան չուներ (գրադարան կազմակերպելը լրացուցիչ ծախսեր էր ենթադրում, ինչն այդ ժամանակ գյուղական դպրոցներից շատ քչերն էին կարող իրենց թույլ տալ): Դպրոց հաճախում էին ինչպես տղաները, այնպես էլ աղջիկները: Ուսումնական տարին տևել էր 1917 թ. հունվարի 2-ից մինչև մայիսի 25-ը: Դպրոցն ուներ 2 ուսուցիչ՝ 1892 թ. ծնված (25-ամյա), Էջմիածնի գավառի Սամաղար գյուղի բնակիչ Սեդրակ Խաչատրյանը (աշխատավարձը՝ 800 ռ.) և 1899 թ. ծնված (18-ամյա), բաշգառնեցի

Սիրան Խաչատրյանը⁵⁰ (աշխատավարձը՝ 300 ռ.): Առաջինն ավարտել էր քաղաքային չորրորդ դասարանը, իսկ երկրորդը՝ Բաշ-Գառնի գյուղի երկդասյա պետական դպրոցը: Երկուսն էլ առաջին տարին էին դպրոցում դասավանդում: Դպրոցի հոգաբարձուների կազմն ընտրվել էր 1916 թ. նոյեմբերին (հավանաբար այդ ժամանակ էր վերաբացվել դպրոցը): Հոգաբարձուների խորհրդի նախագահը գյուղի քահանա տեր Թադևոսն էր, անդամները՝ վաճառական Սարգիս Հախվերդյանը և Հովսեփ Աբրահամյանը: Դպրոցում սովորողների թիվը 120 էր: Եթե աշակերտների թվաքանակն այդ ժամանակաշրջանի համար ամենևին փոքր չէր՝ 114 տղա, ապա աշակերտուհիներն ընդամենը 6-ն էին: Ձրիավարժ սովորողների թիվը 60 էր, թոշակավորների թիվը ևս՝ 60: Դպրոցում սովորում էին 7–14 տարեկան երեխաներ⁵¹: Ինչպես տեսնում ենք, գառնեցիները ևս առավելապես խուսափում էին իրենց աղջիկ երեխաներին դպրոց ուղարկել, ինչն այդ ժամանակ Արևելյան Հայաստանի (և ոչ միայն) գյուղական բնակավայրերում գոյություն ունեցող կարծրացած մտայնության հետևանք էր, որի հաղթահարումը տասնամյակներ տևեց:

Հայ ազատագրական շարժման գառնեցի նվիրյալները

Արևմտյան Հայաստանի ազատագրմանն ուղղված հայ ազգային-ազատագրական պայքարը XIX դարի վերջին քառորդին նոր՝

⁴⁹ «Արարատ», 1913, հոկտեմբեր, հավելված, էջ 5–25:

⁵⁰ 1860-ականներին Ռուսական կայսրությունում կատարված բարեփոխումների շրջանակներում դպրոցներում դասավանդման իրավունք էր տրվել նաև կանանց:

⁵¹ ՀԱԱ, ֆ. 48, ց. 1, գ. 453, թ. 1–3 շրջ.:

ավելի վճռական փուլ թևակոխեց. 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ավարտն ազդարարած Բեռլինի վեհաժողովում (1878 թ. հունիսի 1 – հուլիսի 1) Հայկական հարցը միջազգայնացվեց: Հայ գործիչները սկսեցին հույսեր փայփայել, թե բալկանյան ժողովուրդների օրինակով հայությանը ևս կհաջողվի արտաքին միջամտության շնորհիվ ազատվել օսմանյան տիրապետությունից: Հայկական ազատագրական խմբերին ու խմբակներին 1880-ական թվականների կեսերին փոխարինելու եկան քաղաքական կուսակցությունները: Արմենական, Հնչակյան և Հ.Յ. Դաշնակցություն կուսակցություններն իրենց ձեռքը վերցրեցին Հայոց ազատամարտի դրոշակը և առավել կազմակերպված ընթացք հաղորդեցին նրան: Մինչ այդ առանձին գործող ֆիդայական (հայդուկային) խմբերը ևս անցան նշյալ կուսակցությունների ազդեցության ներքո: Այդ խմբերի գործունեությունը նպաստեց հայ գյուղացիության ազգային գիտակցության բարձրացմանը, իսկ թուրք ու քուրդ հարստահարիչները համոզվեցին, որ արևմտահայությանը կեղեքելու համար անպատիժ չեն մնա: XIX դարավերջին և XX դարասկզբին արևելահայ բազմաթիվ երիտասարդներ իրենց կյանքը զոհեցին Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության պայքարին: Սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան և Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցությունների մարտական խմբերի կազմում նրանք մարտնչեցին հանուն արևմտահայ եղբայրների ազատագրման: Փոքր թիվ են կազմում հայկական այն մարդաշատ բնակավայրերը, որոնք Հայոց ազատամարտին մարտիկներ չեն տվել:

Բազմաթիվ գառնեցիներ մասնակցեցին և իրենց անուրանալի ներդրումն ունեցան

հայ ազգային-ազատագրական զինված պայքարում: Այդ մարտիկներից էր Ղազար Քոչարյանը, ում հայրը պատանի հասակում Գառնի էր տեղափոխվել Բուլանքի Յոնջալու գյուղից: Հ.Յ. Դաշնակցության Երևանի («Մրգաստան») կենտրոնական կոմիտեն Ղազարին լիազորել էր Բաշ-Գառնիում դաշնակցական խմբեր կազմել⁵²: Ղազարի «քավորությամբ» 1903 թ. ՀՅԴ-ին միացած գառնեցի երիտասարդների թվում էին ապագա ճանաչված խմբապետներ Մարտիրոս Աբրահամյանն ու Խնկո Ասատրյանը: Հենց Ղազար Քոչարյանի գլխավորությամբ գառնեցի դաշնակցական երիտասարդների խումբը (Արտուշ Քոչարյան, Մարտիրոս Աբրահամյան, Սմբատ Ղազարյան, Սմբատ Մանուկյան, Զուգոյի Կոստան (Գրիգորյան), Կոզոյենց Բագո (Բագրատ Գրիգորյան), Գասպար Բաղդասարյան, Երանալի Եղիազար (Գալուստյան), Խնկո Ասատրյան և Քյուրքանդեցի Լևոն) 1904 թ. հուլիսին Բաբերդի Միհրանի (Գաբրիել Քեշիշյան) և Գայլ Վահանի (Մինաս Տուբաշյան) խմբերի կազմում մասնակցեց Մոսուն-Զորի հայտնի պատժիչ արշավանքին: Արշավանքի մասնակիցները նախապատրաստական զինավարժությունները կատարել էին Գառնիի շրջակայքում: Արշավանքի նպատակը ռուս-թուրքական սահմանի մոտակայքում գտնվող «Մոսուն» և «Զոր» թուրքական գորանոցների ոչնչացումն էր: Այստեղ իրենց առաջին մարտական մկրտությունը ստացան հետագայում մեծ հռչակ ձեռք բերած գառնեցի խմբապետները: Դրանով ՀՅԴ Երևանի կենտրոնական կոմիտեն խնդիր էր դրել թուրքերից վրեժխնդիր լինել Սասունին օգնության մեկնող մարտական և զինատար խմբերի ձախողման, ռուս-թուրքական սահ-

⁵² Աբրահամյան Մ., *Կղզի աշխ.*, էջ 38:

մանն անցնելու ժամանակ սպանված հայ բազմաթիվ մարտիկների թափած արյան համար: Անհավասար կռվի ընթացքում նահատակվեցին շուրջ երեք տասնյակ հայ մարտիկներ, այդ թվում՝ խմբապետ Գայլ Վահանը, գառնեցի Բագոն, իսկ Մարտիրոսը՝ վիրավորվեց⁵³: Վերջինս հետագայում հիշում է, որ կռվից հետո երբ համագյուղացի Ղազար Քոչարյանի առաջնորդությամբ հայրենի գյուղ վերադարձան, գառնեցի երիտասարդների շրջանում չափազանց մեծ ոգևորություն առաջացավ, մեծացավ նաև իրենց հեղինակությունը: 30 հոգի միանգամից անդամագրվեց մարտական խմբին: Այդ ժամանակ Գառնիի ՀՅԴ կոմիտեի անդամներն էին՝ Սահակ Քոչարյանը, Եղիազար Հովհաննիսյանը, Հովհաննես Մկրտչյանը, Խաչատուր Մելիք-Սարգսյանը, Արմենակ Հախվերդյանը⁵⁴: Հաջորդ տարիներին գառնեցի դաշնակցականների թիվն էլ ավելի մեծաքանակ դարձավ: Հայ ազատագրական շարժանը միացած երիտասարդները համագյուղացիների շրջանում մեծ համակրանք էին վայելում, նրանց մասին բազմապիսի պատմություններ ու երգեր էին հյուսվում:

Գառնեցի երիտասարդները նոր հերոսություններ գործեցին 1905-1906 թթ. ցարական իշխանությունների կողմից հրահրված հայ-թաթարական ընդհարումների ժամանակ: Նրանք մեծ ջանքեր գործադրեցին, սեփական արյունը հեղեցին Գառնին ու Գողթն օղակող թուրքարևակ գյուղերից սպառնացող վտանգին դիմագրավելու, հայ գյուղացիության անվտանգությունն ապահովելու համար: Այդ ճակատագրական օրերից

ընդամենը մեկ դեպք ներկայացնենք, որը ժամանակին մեծ արձագանք էր ստացել Անդրկովկասի հայության շրջանում:

Այսպես՝ վանքապատկան վարելահողերը կառավարությունից հետ ստանալուց հետո Գեղարդի մոտակայքում գտնվող Աղջոց Սուրբ Ստեփանոս վանքի վանահայրը 1905 թ. աշնանը հողատարածքները մշակելու համար հանձնել էր Գողթն և Բաշ-Գառնի գյուղերի բնակիչներին, որոնք այն կիսովի վարում և ցորեն էին ցանում: Չհանդուրժելով սա՝ հարևան Ելիջա և Ջանաթլու գյուղերի թուրքերը գալիս և վարում են նոր ծլած արտերը ու կրկին ցորեն ցանում՝ հակամարտության հրահրելով հայերին: Այնուհետև, ի պատասխան հայ գյուղացիների դժգոհությունների, շրջակայքի՝ մահմեդականներով բնակեցված գյուղերի (Արթիզ, Բայբուրդ, Ալիմարդան, Թարաքամալար, Ելիջա, Ջանաթլու) զինված խուժանը հոկտեմբերի 23-ին հարձակում է գործում Գողթի վրա: Անակնկալի գալով՝ գողթեցիները փախչում և ապաստանում են Բաշ-Գառնիում: Հաջորդ օրը՝ հոկտեմբերի 24-ին, մահմեդականների մեծաքանակ խուժանն այս անգամ հարձակում գործեց ու պաշարեց Գառնին: Գառնեցի երիտասարդները սեփական ընդունիքները պաշտպանելու, հայրենի գյուղը թալանից ու ավերածությունից փրկելու համար գողթեցիների հետ կենաց ու մահու պայքարի ելան շուրջ չորս անգամ իրենց գերազանցող թշնամական ուժերի դեմ: Համառ դիմադրության հանդիպելով՝ թուրքերը նահանջում են: Փոխհրաճգության ընթացքում հերոսի մահով զոհվում են Սմբատը, Միսակը և գառնեցի այլ խիզախ երիտասարդներ: Զոհվածներից երկուսը գառնեցիներին ու գող-

⁵³ Նույն տեղում, էջ 52-60. **Քոչարյան Ղ., Հուշեր**, խմբագիր և առաջարկի հեղինակ՝ Ա. Ներսիսյան, Երևան, 2023, էջ 36-41, «Հայ գինվոր», Երևան, 13-19, 20-26 հունիսի 2013, N 23-24:

⁵⁴ **Աբրահամյան Մ., ևլվ. ալխ.**, էջ 84, 86:

թեցիներին օգնության հասած չի գրանցվել ներ էին⁵⁵:

Փախուստից հետո ավելի զայրացած թուրք գյուղացիները, ճանապարհներին դարանակալելով, թալանում ու սպանում էին հայ ճանապարհորդներին, ինչի համարժեք պատասխանը խիզախ գառնեցիները չէին ուշացնում: Այս փաստերն էլ ավելի էր թշնամացնում հարևան բնակավայրերի միջև հարաբերությունները: Հայ և մահեդական գյուղերի միջև քիչ թե շատ տանելի հարաբերություններ վերականգնվեցին 1905–1907 թթ. ռուսական առաջին բուրժուադեմոկրատական հեղափոխության պարտությունից և ծայրամասերում կենտրոնաձիգ իշխանության վերամասնումից հետո: 1917 թ. փետրվարյան հեղափոխությունից հետո ազգամիջյան հակասությունները նոր ուժով բորբոքվեցին:

Խմբապետներ Մարտիրոս Աբրահամյանի և Ղազար Քոչարյանի հուշերը կարևոր տեղեկություններ են պարունակում ինչպես հայկական քաղաքական կուսակցությունների գործունեության, հայ ազգային-ազատագրական շարժումների, այնպես էլ, մասնավորապես, այդ շարժումներին գառնեցի երիտասարդների մասնակցության, ունեցած ներդրման մասին: Գառնեցի երկու խմբապետների հուշերի հրատարակված լինելը հաշվի առնելով՝ մենք արդեն լուսաբանված այդ խնդիրների վրա շատ չենք ծանրանա, քանի որ Հայոց ազատամարտի գառնեցի մարտիկների (և ոչ միայն) սխրանքների վերաբերյալ մանրամասնություններ փնտրող ընթերցողը դրանք կգտնի վերը հիշատակված արժեքավոր հուշագրությունների էջերում⁵⁶: Ի դեպ, անհրաժեշտ է ուշադրություն

դարձնել այն իրողությանը, որ հուշագրական գրականության պարագայում առավելապես պետք է հիմք ընդունել ներկայացվածի փաստական մասը, իսկ մեկնաբանությունների հարցում զգուշավորություն հանդես բերել, քանի որ դրանք հաճախ սուբյեկտիվ բնույթի են լինում:

1914 թ. օգոստոսի 1-ին Առաջին համաշխարհային պատերազմի բռնկման պահին գառնեցիները զբաղված էին իրենց առօրյա աշխատանքներով: Պատերազմի լուրը հայության տարբեր շերտերում հույսեր առաջացրեց, որ հնարավոր է ռուսական զորքերի օժանդակությամբ հասնել օսմանյան տիրապետությունից Արևմտյան Հայաստանի ազատագրմանը: Բանն այն է, որ սահմանի մյուս կողմից արդեն տեղեկություններ էին հասնում թուրքական իշխանությունների կողմից հայ քաղաքացիների նկատմամբ շարունակական բռնությունների, զանգվածային ջարդերի հավանականության մասին: Ուստի՝ հայության տարբեր շերտեր ակտիվորեն, մեծ ոգևորությամբ մասնակցեցին համաշխարհային պատերազմին. Ռուսական կայսրությունում բնակվող շուրջ երկու միլիոն հայերից 250.000-ը գինվորագրվեց ռուսական բանակին: Արևմտահայ եղբայրներին թուրքական տիրապետությունից ազատագրելու համար հայկական քաղաքական ուժերն ու կազմակերպությունները Անդրկովկասում լծվեցին կամավորական ջոկատներ կազմակերպելու, դրանք հանդերձավորելու աշխատանքներին: Այդ աշխատանքներն իրականացնելու համար ստեղծվեց Հայ կամավոր խմբերի կարգադրիչ մարմին: Կազմակերպված հայկական կամավորական խմբերից (դրոժինա)

⁵⁵ «Աշակ», 11 նոյեմբերի 1905, N 224:

⁵⁶ Խմբապետ Մարտիրոսի հուշերը 2016 թ. մեկ գրքով հրատարակության է պատրաստել նրա ազգական. Բ.Գ.Ժ..

դրոժնու Վ. Պետրոսյանը: Իսկ Ղազար Քոչարյանի հուշերը 2023 թ. առանձին գրքով հրատարակվել է պ.գ.դ., պրոֆ. Ա. Ներսիսյանի խմբագրությամբ ու առաջարկով:

առաջինի հրամանատար էր նշանակվել ժողովրդական հերոս Անդրանիկ Օզանյանը, երկրորդի հրամանատար՝ ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչ Դրաստամատ Կանայանը (Դրո) և այլն⁵⁷:

Տեղեկանալով պատերազմին մասնակցելու, Արևմտյան Հայաստանը թուրքական տիրապետությունից ազատագրելու նպատակով կամավորական ջոկատ կազմելու Դրոյի ծրագրերին, վերջինի առաջարկով Մարտիրոս Աբրահամյանը (մինչ այդ վերջինս մարտական գործողությունների փորձ էր ձեռք բերել նաև Պարսկաստանում սահմանադրական շարժման տարիներին) երեք տասնյակ համագյուղացի երիտասարդ կամավորների հետ նրան է միանում: Դրոյի հրամանատարությամբ կամավորական խմբի վերջնական ձևավորումից հետո Մարտիրոսը հարյուրյակապես է նշանակվում⁵⁸: Դրոյի հրավերով 1914 թ. հոկտեմբերին Անդրկովկաս է վերադառնում նաև Քիշնևում արսորի մեջ գտնվող Ղազար Քոչարյանը և, իբրև վաշտապետ, 150 հոգանոց խմբով միանում նրա կամավորական խմբին⁵⁹:

Երկրորդ կամավորական խումբը ռուս-թուրքական ռազմաճակատում ակտիվորեն մասնակցել է ռազմական գործողություններին, Արևմտյան Հայաստանի բազմաթիվ բնակավայրերի (այդ թվում՝ Վանի, Մուշի, Սասունի) ազատագրմանը: Մարտիրոսի վաշտն իրեն հերոսաբար է դրսևորել 1916 թ. մայիսի սկզբին Մուշի գավառի Մերքեզի գավառակի Կզըլաղաջ գյուղի մոտակայքում թուրքական և ռուսական զորամասերի միջև ընթացած արյունալի մարտերում: Մարտական առաջադրանքը կատարելիս գառնեցիներից տասներկուսը (Վիրապ Եղոյանը,

Մուկուշ Բաբայանը, Խեչո Մելքոնյանը, Վարդան Եղոյանը, Վասիլ Հակոբյանը, Բարսեղ Ղազարյանը, Ղամբո Կարապետյանը, Թադևոս Մուրադյանը, Գառնիկ Հարությունյանը, Վարանցով Վարդանյանը, Վիրապ Սարգսյանը, Ալեք Ներսեսյանը) հերոսաբար զոհվում են, իսկ Մարտիրոս Աբրահամյանն ու Մակեդոն Հակոբջանյանը՝ վիրավորվում: Գառնեցի նահատակների դիակներն ամփոփվում են Մուշի եղբայրական գերեզմանատանը⁶⁰: Բազմաթիվ գառնեցիներ համաշխարհային պատերազմին մասնակցել են նաև այլ զորամիավորումների կազմում, հերոսաբար դրսևորել իրենց: Մասնավորապես Ալեք Բաբայանն ու Սարո Թամրազյանը Անդրանիկի ղեկավարած առաջին կամավորական գումարտակի կազմում մասնակցել են Արևմտյան Հայաստանի բազմաթիվ վայրերում (Ալաշկերտ, Վան, Արճեշ, Դատվան, Բաղեշ և այլուր) տեղ ունեցած մարտերին: Արևմտահայկական բնակավայրերի ազատագրման ու պաշտպանության մարտերի ժամանակ հերոսի մահով ընկել են նաև գառնեցիներ Կարո Ալոյանը, Կարին Հովհաննիսյանը, Կարապետ Խաչատրյանը, Խաչատուր Ալոյանը, Սոլո Իսրայելյանը, Ստեփան Մուրադյանը և ուրիշներ⁶¹: Բաշգառնեցի Մարտիրոսի հրամարակված հոշերում նկարագրված է Կովկասյան ռազմաճակատում իր և համագյուղացիների կատարած սխրանքները, ուստի նպատակահարմար չենք համարել այդ մասին հավելյալ շարադրանք կատարել:

⁵⁷ Այս իրադարձություններից իննուկես տասնամյակ անց՝ 2011 թ. մայիսի 29-ին, գառնեցի գործարար Հմայակ Բաբայանի իովանավորությամբ հայրենի գյուղում նրանց անունը հավերժացնող խաչքար-հուշարձան է տեղադրվել:

⁶¹ Աբրահամյան Մ., *ևլ. աշխ.*, էջ 244–246, «Արշալույս», Արտվան, 3 ապրիլի 1990, N 40, «Հայ գինվոր», 1–8 հունիսի 2011, N 21:

⁵⁷ Հայոց պատմություն, հ. III, գիրք II, էջ 467–470:

⁵⁸ Աբրահամյան Մ., *ևլ. աշխ.*, էջ 166–170:

⁵⁹ Քոչարյան Ղ., *ևլ. աշխ.*, էջ 68–72:

Համաշխարհային պատերազմի ընձեռած պատեհի հնարավորությունը օգտագործելով՝ թուրքական իշխանությունները ձեռնամուխ եղան Արևմտյան Հայաստանն իր բնիկ բնակչությունից զրկելու հրեշավոր ծրագրին: 1914 թ. աշնանը սկսված հայ բնակչության ջարդերն ու թալանը բարձրակետին հասավ 1915 թվականի ընթացքում: Շուրջ մեկուկես միլիոն հայ գոհ գնաց Հայոց ցեղասպանությանը, իսկ հարյուր հազարավորներն էլ գաղթական դարձան՝ ապաստանելով Հայաստանի արևելյան մասում ու աշխարհի տարբեր կետերում:

Տասնյակ հազարավոր արևմտահայ գաղթականներ ապաստանեցին Արևելյան Հայաստանում՝ մասնավորապես Երևանում և մերձակա բնակավայրերում: 1916 թ. սկզբին այստեղ կուտակվել էր շուրջ 400.000 փախստական⁶²: Սա չափազանց մեծ թիվ էր: Հարկ է ընդգծել, որ արևելահայությունն ամենևին պատրաստ չէր այդքան մեծաքանակ հայրենակիցներ ընդունելու, տեղավորելու և հոգալու նրանց նվազագույն կարիքները: Չնայած այս իրողությանը՝ արևելահայերը գերմարդկային ջանքեր գործադրեցին արևմտահայ եղբայրներին օգնելու նպատակով: Փախստականներին տեղավորելն ու անհրաժեշտ օժանդակություն ցուցաբերելը, առօրյա խնդիրները լուծելն առաջնային հարց էր, ինչին լծվեցին հայկական կազմակերպությունները, հոգևոր և աշխարհիկ գործիչները: Փախստականներին առաջին անհրաժեշտության պարագաներով ապահովելու քայլեր էին ձեռնարկում ոչ միայն հայկական կազմակերպություններն ու առանձին անհատները, այլև ցարական իշխանությունները: Օգնության գործը դյուրին և արդյունա-

վետ կազմակերպելու նպատակով փախստականների խմբերին տեղավորել էին նահանգի համեմատաբար հարուստ և բազմամարդ հայկական բնակավայրերում:

Երևանի նահանգի այլ բնակավայրերի թվում մեծաթիվ փախստականներ ընդունեց նաև Բաշ-Գառնի գյուղը⁶³: Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցի հովանու ներքո գործող Եղբայրական օգնության Սուրբ Էջմիածնի գլխավոր կարգադրիչ հանձնաժողովի Եղբայրական օգնության Երևանի հանձնաժողովի պատրաստած հաշվետու ցուցակներում (դրանցից մեկը թվագրված է 1915 թ. օգոստոսով, մյուս երկուսն անթվակիր են) անվանական տեղեկություններ կան Բաշ-Գառնի գյուղում հաստատված և նպաստ ստացող 22, 49 և 40 արևմտահայ ընտանիքների մասին՝ համապատասխանաբար 101, 263 և 191 բնակչությամբ (ընդհանուր՝ 555 անձ)⁶⁴: 1915 թ. դեկտեմբերին Եղբայրական օգնության Երևանի հանձնաժողովի կողմից օգնություն էր բաշխվել Բաշ-Գառնիում հաստատված 66 տուն փախստականների (ընդհանուր՝ 407 անձ, որից 46-ը՝ տղամարդ, 164-ը՝ կին, 197-ը՝ երեխա): Նրանց տրվել էր 610 ռուբլի, 50 կոպեկ դրամական նպաստ և 457 փութ, 34 գրվանքա (7463 կգ) ալյուր⁶⁵: Այն է՝ գյուղում հաստատված փախստականների թիվն ամենևին փոքր չէր: Մասնավորապես 1916 թ. Գառնիի բնակչության թիվը 2439 էր⁶⁶: Փաստորեն, գյուղում ապրող հինգ-վեց բնակչից մեկը փախստական էր: 1917 թ. մարտին Բաշ-Գառնի գյուղում հաստատված փախստական ընտանիքների թիվը 90 էր, անձանց թիվը՝ 231, այդ թվում՝ 1 տղամարդ,

⁶² Գառնեյան Է.Գ., *Եղևուկից փրկված հայ փախստականները (Ձայրկովկասում 1914–1922 թթ. (շարժը, կացությունը, թվաքանակը)*, Երևան, 2017, էջ 54:

⁶³ ՀԱԱ, ֆ. 50, ց. 1, գ. 7, թ. 133, 137:

⁶⁴ ՀԱԱ, ֆ. 48, ց. 1, գ. 129, թ. 6–8 շրջ.:

⁶⁵ ՀԱԱ, ֆ. 50, ց. 1, գ. 106, թ. 79–81:

⁶⁶ *Կորկոտյան Չ., ԼՂՂ. աշխ.*, էջ 125:

202 կին և 28 երեխա: Նշյալ ամսում եղբայրական օգնության հանձնաժողովի կողմից նրանց բաշխվել էր 1431 ոռորլի նպաստ և 270 ոռորլի, 60 կոպեկ էլ իբրև բնակարանի, վառելիքի և լուսավորության վարձ⁶⁷: Իսկապես որ, արևմտահայ փախստականներին օժանդակելու հարցում անփոխարինելի էր Հայոց եկեղեցու և նրա հովանու տակ գործող կազմակերպությունների դերակատարությունը:

Գառնեցիները մեծ գրկանքներ կրեցին՝ արևմտահայ եղբայրների առօրյա կարիքները հոգալու, նրանց առաջին անհրաժեշտության իրերով ու մթերքներով ապահովելու

համար: Նրանց էլ ավելի մեծ գրկանքներ էին սպասվում 1917 թ. ոռուսական հեղափոխություններին հաջորդող խառնակ ժամանակաշրջանում, երբ տասնյակ գառնեցիներ իրենց կյանքը գոհեցին կամ փախստական դարձան թուրքական արշավանքներին դիմագրավելիս, Հայաստանի առաջին Հանրապետության շրջանում երկրում ներքին կարգ ու կանոն հաստատելու գործընթացում և 1921 թ. քաղաքացիական կռիվների օրերին:

⁶⁷ ՀԱԱ, ֆ. 50, ց. 1, գ. 106, թ. 105–108:

ԳԱՌՆԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՕՐՈՔ (1918-1920 ԹԹ.)

1917 թ. փետրվարի 27-ին Պետրոգրադում հաղթանակած հեղափոխության հետևանքով Ռուսական կայսրությունում տապալվեց միապետությունը: Մարտի 2-ին Նիկոլայ II ցարը հրաժարվեց իշխանությունից: Նորաստեղծ Համառուսաստանյան ժամանակավոր կառավարությունն ի լուր Անտանտի իր դաշնակիցների հայտարարեց համաշխարհային պատերազմը մինչև հաղթական ավարտը շարունակելու մտադրության մասին: Ներքին և արտաքին քաղաքականության մեջ ժամանակավոր կառավարության բացթողումներից ու թերություններից օգտվելով, ինչպես նաև օգտագործելով պատերազմից ժողովրդի ու բանակի հոգնած լինելը, 1917 թ. հոկտեմբերի 24-25-ին Վլադիմիր Լենինի գլխավորությամբ բոլշևիկներին հաջողվեց Պետրոգրադում հեղաշրջում կազմակերպել և անցնել իշխանության գլուխ: Հեղափոխական իշխանությունը հայտարարեց համաշխարհային պատերազմից դուրս գալու և զորացրում հայտարարելու մասին¹:

Անդրկովկասում չընդունեցին Վ. Լենինի գլխավորած բոլշևիկյան կառավարությանը: Արդեն 1917 թ. նոյեմբերի 15-ին Թիֆլիսում ստեղծվեց Անդրկովկասյան կոմիսարիատը՝ վրացի մենշևիկ Եվգենի Գեգեչկորու գլխավորությամբ: Իսկ 1918 թ. փետրվարի 10-ին աշխատանքները սկսեց Անդրկովկասյան սեյմը՝ երկրամասի օրենսդիր մարմինը: Այն

ունեւ 131 պատգամավոր, որոնցից 32-ը հայեր էին՝ 27 դաշնակցական, 3 սոցիալ-դեմոկրատ մենշևիկ, 2 սոցիալիստ-հեղափոխական²:

Հոկտեմբերյան հեղափոխության հետևանքով Ռուսաստանից անջատված Անդրկովկասի երեք հիմնական ժողովուրդները՝ վրացիները, ադրբեջանցիները (կովկասյան թաթարներ, թուրքեր) և հայերը, տարբեր կերպ էին պատկերացնում ինչպես երկրամասի, այնպես էլ այստեղ բնակվող ժողովուրդների հետագա ճակատագիրը: Նրանց միջև միասնություն ու փոխվստահություն չկար հատկապես արտաքին կողմնորոշման, չլուծված ներանդրկովկասյան սահմանների, չկարգավորված ազգամիջյան հարաբերությունների, վիճելի տնտեսական հարցերի պատճառով:

Օգտվելով այս խառնակ վիճակից՝ թուրքական զորամասերը 1918 թ. հունվարի վերջերին վերսկսեցին ռազմական գործողությունները՝ մեկը մյուսի հետևից գրավելով Արևմտյան Հայաստանի բնակավայրերը: Խնդիրն այն է, որ ռուսական զորամասերի հեռանալուց հետո կազմալուծված Կովկասյան ռազմաճակատում օսմանյան բազմամարդ բանակների դեմ կանգնած միակ իրական ուժը Հայկական կորպուսի զորամասերն ու կամավորական խմբերն էին: Օսմանյան կայսրության և Անդրկովկասի միջև

¹ Հայաստանի վրա 1917 թ. ռուսաստանյան հեղափոխությունների ազդեցության մասին տե՛ս Հարց պատմություն, Խ. III, գիրք II, էջ 543-614:

² Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 74-75, Ա-ԳՈ, Հայության կրկնաշրջը, Երևան, 2019, էջ 210-212:

ընթացող ռազմական գործողությունների ընթացքում անդրկովկասյան կողմը պարտություն կրեց: Թուրքերին սլավաշահելու նպատակով Անդրկովկասյան սեյմը ապրիլի 9-ին հայտարարեց Ռուսաստանից անջատման և Անդրկովկասի Դաշնային Դեմոկրատական Հանրապետության անկախության հռչակման մասին: Հետագա իրադարձությունները ապրիլի 12-ին հանգեցրին Կարսի անկմանը, իսկ մայիսի 15-ին թուրքերը գրեթե առանց կռվի վերցրեցին նաև Ալեքսանդրապոլը³: Իրական վտանգ ստեղծվեց հայկական մյուս տարածքների, այդ թվում՝ Երևան քաղաքի համար. արևելահայության գլխին ևս կախվեց ցեղասպանության ենթարկվելու վտանգը:

Մինչ այդ՝ մայիսի 11-ին, Բաթումում Անդրկովկասյան սեյմի հետ վերսկսված բանակցություններում օսմանյան պատվիրակությունը մայիսի 26-ին վերջնագիր ներկայացրեց, որում նոր տարածքային պահանջներ առաջադրեց: Նրանք պահանջում էին ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանն ու Բրեստի պայմանագրով Օսմանյան կայսրությանն անցնող Արդահանը, Կարսը և Բաթումը, այլև Երևանի նահանգի Սուրմալուի գավառը, գրեթե ամբողջ Նախիջևանի գավառը, Շարուր-Դարալագյազի, Երևանի, Էջմիածնի և Ալեքսանդրապոլի գավառների զգալի մասը, նաև Թիֆլիսի նահանգի մեջ մտնող հայկական Ախալքալաքի ու Ախալցխայի գավառները⁴: Թուրքերը 72 ժամ տրամադրեցին վերջնագիրն ընդունելու համար:

Գոյություն ունեցող հակասությունների պատճառով չէր կարող երկար պահպանվել

Անդրկովկասի Դաշնային Դեմոկրատական Հանրապետության երևութական միասնությունը: Մայիսի 26-ին վրացի մենչևիկների նախաձեռնությամբ լուծարվեց Անդրկովկասյան սեյմը: Նույն օրը վրացիները հայտարարեցին Վրացական Հանրապետության անկախությունը, իսկ մայիսի 27 (28)-ին ադրբեջանցիներին (կովկասյան թաթարներ, թուրքեր) ներկայացնող Մուսուլմանական ազգային խորհուրդը հայտարարեց Ադրբեջանական Հանրապետության անկախության մասին: Հայերը կանգնեցին կատարված փաստի առաջ:

Վրաստանի և Ադրբեջանի անկախացումից հետո Թիֆլիսում տեղակայված Հայոց ազգային (կենտրոնական) խորհուրդը, որը սվլյալ պահին հայության հավաքական կամքը ներկայացնող գլխավոր քաղաքական մարմինն էր, այլընտրանք չուներ, քան Անդրկովկասի հայկական գավառների քաղաքական ղեկավարությունն իր ձեռքը վերցնելը: Երկար քննարկումներից հետո մայիսի 28-ի երեկոյան կայացած նիստում Հայոց ազգային խորհուրդը որոշեց ընդունել Օսմանյան կայսրության ներկայացրած վերջնագիրը և, վերջինիս պատվիրակության հետ բանակցություններ վարելու և հաշտության պայմանագիր կնքելու նպատակով, Ալեքսանդր Խատիսյանի նախագահությամբ պատվիրակություն ուղարկել Բաթում: Ավանդաբար ընդունված է այդ օրը Հայաստանի անկախության օր համարել, քանի որ հաշտության բանակցություններ վարելու համար թուրքերի կողմից նախապայման էր հանդիսանում անկախության հայտարարու-

³ Հայոց պատմություն, հ. III, գիրք II, էջ 620-622, 635-636:

⁴ Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (քաղաքական պատմություն), փաստաթղթերի և ելույթների ժողովածու, խմբագրությամբ՝ Գ.Ա. Գալոյանի և Վ.Ն. Ղազարյանի, Երևան, 2000, էջ 17:

⁵ Հայաստանի անկախության խռովումը և իշխանության կենտրոնական մարմինների ձևավորումը (1918 թ. մայիս-հուլիս): Փաստաթղթերի և ելույթների ժողովածու, կազմող՝ Ն.Կ. Սուրխաչյան, Երկրորդ հրատ., Երևան, 2009, էջ 27-30:

մը: Սակայն հայտնի իրողություն է, որ Հայաստանի անկախության վավերագիրը համարվող Հայոց ազգային խորհրդի հայտարարությունը կատարվել է մայիսի 30-ին: Ըստ այդմ՝ Ազգային խորհուրդն իրեն հայտարարում էր «հայկական գավառների գերագույն և միակ իշխանություն» և ժամանակավորապես ստանձնում «կառավարության բոլոր ֆունկցիաները հայկական գավառների քաղաքական և վարչական ղեկը վարելու համար»⁶: Այս հայտարարությամբ Հայոց ազգային խորհուրդը մի կողմից զգուշանում էր հարևան պետությունների հետ հակասությունների մեջ հայտնվելուց, մյուս կողմից քողարկված կերպով ակնարկում էր իր իրավունքների մասին հայկական բոլոր (նաև՝ վիճելի) տարածքների նկատմամբ:

Պատմական Հայաստանի միայն մի փոքր տարածքում ստեղծված անկախ հայկական պետությունը կենսունակության սաղմեր ստացավ 1918 թ. մայիսի վերջին տասնօրյակում Սարգարապատի, Բաշ-Ապարանի ու Ղարաքիլիսայի ճակատամարտերում գոյատևման պայքար մղող մի բռնացք դարձած հայության հաղթանակների շնորհիվ⁷: Առանց այս հաղթանակների՝ Հայոց ազգային խորհրդի մայիսի 30-ի հայտարարությունը կմնար որպես սոսկ պատմական փաստաթուղթ:

Մասնավորապես Բաշ-Ապարանի ճակատամարտում իրենց հերոսական են դրսևորել գառնեցի երիտասարդները՝ Մարտիրոս Աբրահամյանի ղեկավարությամբ: Դեռևս 1917 թ. աշնանը Հայկական կորպուսի ռազմական կոմիսար Դրաստամատ Կանայանի

հանձնարարությամբ Մարտիրոսը 192 մարտիկներից բաղկացած ծիավոր հարյուրյակ էր հավաքել: Այն մտնում էր Կարակոմլի ղեկավարած պարտիզանական գնդի մեջ՝ իբրև երկրորդ հարյուրյակ: Այն բաղկացած էր 4 ջոկատից. մարտիկների մեջ մեծ թիվ էին կազմում գառնեցիները: Զոկատապետներն էին գառնեցիներ Ռուշան Հախվերդյանը, Ծերուն Ալոյանը, դամարվեցի Արո Չալաբյանը, գողակլվեցի Բագրատը, մատակարարը գառնեցի Արտուշ Հովհաննիսյանն էր (Փոքր Արտուշ)⁸: Մայիսի 23-ին հասնելով Բաշ-Ապարան՝ Դրոյի ղեկավարած զորամասերը, որոնց շարքում էր նաև Մարտիրոսի հարյուրյակը, մինչև մայիսի 29-ը կենաց ու մահու պայքարի դուրս եկավ թուրքական գերազանց ուժերի դեմ: Թուրքերի դեմ անհավասար կռվում աչքի ընկան գառնեցիներ Ծերուն Ալոյանի և Ռուշան Հախվերդյանի ջոկատները: Ճակատամարտում հերոսի մահով զոհվեց Ռուշանը (գառնեցի մեծահարուստ Սարգիս Հախվերդյանի որդին)՝ իր չորս զինակից ընկերների հետ: Ճակատամարտի ընթացքում հայկական զինուժին իբրև օժանդակ ուժ օգնության եկած զորամասերի թվում էր նաև գառնեցի խմբապետ Մակեդոն Հակոբջանյանի հարյուրյակը: Բաշ-Ապարանի հաղթական ճակատամարտի ընթացքի (այդ թվում՝ իր և մյուս գառնեցիների ունեցած անուրանալի ներդրման) մասին կարևոր մանրամասներ է պարունակում խմբապետ Մարտիրոսի հուշագրությունը⁹:

Հունիսի 4-ին Բաթումում Օսմանյան կայսրության հետ հաշտության պայմանագիր կնքելուց հետո, որով թուրքերը ճանաչեցին Հայաստանի անկախությունը, Հայոց

⁶ Նույն տեղում, էջ 30, *Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ.* (քաղաքական պատմություն), էջ 18:

⁷ Մանրամասն տես **Ավետիսյան Հ., 1918 թ. մայիսյան հերոսամարտերը և Հայաստանի Հանրապետության իռավունքը.** «Պատմա-քառասիրական հանդես», 1998, N 1–2, էջ 11–16:

⁸ **Աբրահամյան Մ.,** *կշվ. պլյ.*, էջ 274:

⁹ Նույն տեղում, էջ 296–305:

ազգային խորհուրդը ձեռնամուխ եղավ Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի և կառավարության ձևավորմանը: Հայոց ազգային խորհրդի հունիսի 7-ի նիստում մանրամասն քննարկումից հետո որոշվեց Ազգային խորհուրդը ժամանակավորապես վերածել ՀՀ օրենսդիր մարմնի և Թիֆլիսից տեղափոխել Երևան: Վարչապետ ընտրվեց հայտնի հասարակական-քաղաքական գործիչ, ՀՅԴ անդամ Հովհաննես Քաջազնունին: Տարբեր օրյեկտիվ և սուրյեկտիվ պատճառներով ձգձգվում էր ՀՀ իշխանության կենտրոնական մարմինների՝ Երևան տեղափոխվելը: ՀՀ իշխանության մարմինների տեղափոխման խնդիրը վերջնականապես որոշվեց Հայոց ազգային խորհրդի հուլիսի 13-ի նիստում: Հուլիսի 17-ի կեսօրին Թիֆլիսից մեկնելով՝ ամսի 19-ի երեկոյան նրանք ժամանեցին Երևան¹⁰:

Հայաստանի Հանրապետությունը պառլամենտական պետություն էր: Արդեն հուլիսի 24-ին Հայոց ազգային խորհուրդը պաշտոնապես հայտարարեց կառավարության կազմավորման մասին. վարչապետ՝ Հովհաննես Քաջազնունի, արտաքին գործերի նախարար՝ Ալեքսանդր Խատիսյան, ներքին գործերի նախարար՝ Արամ Մանուկյան, գինվորական նախարար՝ գեներալ Հովհաննես Հախվերդյան, ֆինանսների նախարար՝ Խաչատուր Կարճիկյան: Հուլիսի 28-ին արդարադատության նախարար նշանակվեց Գրիգոր Տեր-Պետրոսյանը¹¹: Հայաստանի խորհրդի (պառլամենտի) պաշտոնական բացումը տեղի ունեցավ 1918 թ. օգոստոսի 1-ին: Կուսակցական և ազգային տեսակետից այն

ուներ հետևյալ պատկերը. 18 դաշնակցական, 6-ական ներկայացուցիչներ սոցիալ-դեմոկրատներից, սոցիալիստ-հեղափոխականներից և Հայ ժողովրդական կուսակցությունից, 2 անկուսակցականներ, 6 մահմեդական, 1 ռուս և 1 եզդի¹²:

Օգոստոսի 6-ին խորհրդարանը հաստատեց կառավարության ծրագիրը, ինչից հետո ՀՀ իշխանությունները ձեռնամուխ եղան հանրապետության առջև ծառացած բազմաթիվ հիմնախնդիրների լուծմանը:

Նորանկախ Հայաստանի Հանրապետությունը հայտնվել էր թուրք-ադրբեջանական արքանում: Հանրապետության գրեթե ողջ տարածքը սահմանային էր: Բաշ-Գառնիի մոտակայքով էր անցնում հայ-թուրքական սահմանագիծը¹³: Հովհաննես Քաջազնունու ղեկավարած ՀՀ կառավարությունը 1918 թ. սեպտեմբերի 5-ի որոշման համաձայն, բացառյալ Դիլիջանի շրջանի, հանրապետության մնացած տարածքը ռազմական գործողությունների թատերաբեմ էր համարվում¹⁴: Այն է՝ Բաշ-Գառնու շրջանում ևս ռազմական դրություն էր հայտարարվել: Ի դեպ, հայ-թուրքական սահմանագիծն անցնում էր նաև մայրաքաղաք Երևանի մատուցներով:

Նորանկախ Հայաստանի Հանրապետությունը գտնվում էր սոցիալ-տնտեսական անմխիթար վիճակում: Տարածված էր սովը և վարակիչ հիվանդությունները: Տասնյակ հազարներով էին հաշվվում տիֆից ու խոլերայից մահացության դեպքերը: Անմխիթար դրության մեջ էր հանրապետության տնտեսության առաջատար ճյուղը՝ հանդիսացող

¹⁰ Սուքիասյան Հ., *Հայաստանի Հանրապետության իշխանության կենտրոնական մարմինների Երևան տեղափոխվելը: Խորքի շուրջ* (1918 թ. մայիս-հուլիս), «Հայոց պատմության հարցեր», N 10, Երևան, 2009, էջ 228-236:

¹¹ *Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (քաղաքական պատմություն)*, էջ 53:

¹² «Զանգ», Երևան, 4 օգոստոսի 1918, N 42:

¹³ Ա-Դ.Ռ., *Հայության երկրորդը*, էջ 449:

¹⁴ *Հայաստանի Հանրապետության կառավարության կիսուկրի արձանագրություններ. 1918-1920 թթ.*, Երևան, 2014, էջ 23-24:

գյուղատնտեսությունը: Մի քանի անգամ կրճատվել էր գյուղատնտեսական համախառն արտադրանքը, ցանքատարածությունները, ոռոգելի հողատարածքները: Ամենափոքր գյուղատնտեսական գործիքների, սերմացուի և լծկանի պակաս կար: 1918 թ. թուրքական արշավանքի պատճառով հայ գյուղացիները հնարավորություն չէին ունեցել ավարտել գարնանացանի աշխատանքները, իսկ աշնանը՝ բերքահավաք իրականացնել: Այս ամենին ավելանում էր մեծաքանակ (շուրջ 450.000) գաղթականների առկայությունը: Իշխանությունների առաջնային խնդիրներից էր սովյալ բնակչությանը պարենով ապահովելը: Սովի և զանգվածային մահացությունների առաջն առնելու, անմիաթար դրության մեջ գտնվող պարենավորման խնդրին լուծումներ գտնելու համար հանրապետությունում հացահատիկի առուվաճառքը պետական մենաշնորհի էր հայտարարվել: Պետությունը սոցիալապես անապահով խավերին հացն անվճար էր տալիս, իսկ միջին կարիքավորներին՝ որոշ վճարով¹⁵:

Ահա այս պայմաններում ՀՀ ներքին գործերի նախարարությունը (վերջինի կազմում էր ընդգրկված պարենավորման բաժանմունքը) պարբերաբար բռնագրավումներ էր կատարում: Բնականաբար, դա բնակչության շրջանում դժգոհությունների առիթ էր դառնում, մանավանդ որ երբեմն ուղեկցվում էր պաշտոնյաների ավելորդ վարչարարությամբ, կամայականություններով ու չարաշահումներով: Այսպես՝ Բաշ-Գառնի գյուղի բնակիչները 1918 թ. սեպտեմբերի սկզբին բողոքագիր ուղղեցին նորաբաց Հայաստանի խորհրդին (պառլամենտ)՝ հայտնելով, որ պարենավորման մարմինն իրենցից սահ-

մանված քանակից ավել ցորեն է պահանջում: Դիմումը քննարկվեց պառլամենտի սեպտեմբերի 6-ի նիստում և պարզաբանման նպատակով ուղարկվեց ներքին գործերի նախարարության պարենավորման վարչությանը¹⁶: Ինչպես այլ բնակավայրերի դեպքում, Գառնիի բնակչությունը ևս չէր ցանկանում հեշտությամբ զրկվել դառը քրտինքով վաստակած եկամուտից:

Հայաստանի Հանրապետության անկախության նախօրեին ու գոյության ողջ ընթացքում երկրի մահմեդական բնակիչները փորձում էին անկայուն դրություն ստեղծել, խռովություն բարձրացնել, խաթարել պետության անդորրը: Թուրք և անգլիկանցի գործակալների դրդմամբ մահմեդականներով բնակեցված բազմաթիվ գյուղեր հրաժարվում էին ենթարկվել հայկական իշխանությանը, զինաթափ լինել, հարկ ու տուրք վճարել: Իշխանությունները որոշ դեպքերում ստիպված էին նրանց զինված դիմադրությունն ուժի գործադրմամբ ճնշել:

Մահմեդականներով բնակեցված անհնազանդ բնակավայրերի թվում էին Բաշ-Գառնիի հարևանությամբ գտնվող Միլիդարայի (Միլի ձոր) թուրքաբնակ ենթաշրջանի գյուղերը: Մահմեդական ավագակախմբերը պարբերաբար հարձակվում, թալանում ու սպանում էին հայ ճանապարհորդներին, քում-տանում անասունների հոտերը: Այդ գյուղերի հնազանդեցումը բազմաթիվ գառնեցի երիտասարդների կյանքեր արժեցավ: 1918 թ. հունիսին (Բաշ-Ապարանի ճակատամարտից հետո) Գառնի վերադարձած Մարտիրոսը ձեռնամուխ եղավ հայրենի եզերքի պաշտպանությանը: Գառնեցի երիտասարդներից և գյուղում հաստատված արևմտահայ

¹⁵ Հայոց պատմություն, հ. IV, գիրք I, Երևան, 2010, էջ 52-54:

¹⁶ Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրություններ, 1918-1920 թթ., Երևան, 2009, էջ 38:

գաղթականներից կազմված գորաջոկատով նա պարտության մատնեց Գեղարդի վանքի և Գողթ գյուղի վրա հարձակված Միլիդարայի մահմեդականներին: Ռազմական գործողությունների ընթացքում գառնեցիները երեք սպանված ունեցան, որոնցից մեկը Վարդան Բաղդոյանն էր¹⁷:

Օսմանյան զորքերի՝ մոտակայքում լինելով պայմանավորված՝ ՀՀ իշխանությունները սկզբում խուսափում էին անհնազանդ և ավազակաբարո մահմեդական խմբավորումների դեմ կտրուկ միջոցների դիմել: 1918 թ. օգոստոսին կառավարության անունից նրանց առաջարկվեց հպատակվել հայկական պետությանը: Ավելին, Երևան այցելած թուրք զորահրամանատար Խալիլ փաշայի հետ բանակցությունների ընթացքում ՀՀ ներքին գործերի նախարար Արամ Մանուկյանը հայ և մահմեդական բնակչության փոխանակություն կատարելու համաձայնություն ձեռք բերեց: Ըստ այդմ՝ Խալիլը Միլի ձորում բնակվող մահմեդականներին հրահանգեց Բաթումի պայմանագրով օսմանյան տիրապետության տակ անցնող տարածքներ տեղափոխվել: Նրանց փոխարեն ՀՀ իշխանությունները նախատեսում էին այդ տարածքներում բնակեցնել արևմտահայ գաղթականների¹⁸: Մահմեդական բնակչությունը ոչ միայն փաստացի հրաժարվում էր կատարել օսմանյան հրամանատարության հրահանգը, այլև անապահով վիճակ էր ստեղծում գառնեցիների ու գողթեցիների համար, թալանում ճանապարհորդներին, կաթվածահար անում հաղորդակցության ուղիները: Թուրքական հրամանատարության միջնորդությամբ հայկական կառավարությունը շաբաթներ շարունակ սպասում էր նրանց պա-

տասխանին: Այդ ընթացքում մահմեդականներն ամրացրել էին գյուղերը, խրամատներ փորել՝ պատրաստվելով դիմակայել հայկական զորամասերին:

Մահմեդականների հնազանդեցման գործում կարևոր դերակատարություն ունեցավ հոկտեմբերի 30-ին Բաշ Գառնի ժամանած Երևանի գավառային կոմիսար Լևոն Ամիրխանյանը: Նա բանակցություններ սկսեց Միլիդարայի բնակչության հետ՝ ՀՀ հպատակությունը ճանաչելու, հարկեր ու տուրքեր վճարելու, ունեցած զենք-զինամթերքը հանձնելու շուրջ, սակայն հաջողություն չունեցավ¹⁹: Այդ ամենից հետո նոյեմբերի 5-ին հայկական զորամասերը ռազմական գործողություններ ձեռնարկեցին: Նոյեմբերի 7-8-ին ռմբակոծության ենթարկվելուց հետո միլիդարացիները փախուստի դիմեցին: Նոյեմբերի 12-ին գործողություններն արդյունավետ ավարտվեցին²⁰: Արդյունքում՝ գառնեցիներն ու գողթեցիները կարողացան որոշ չափով իրենց ապահով զգալ մահմեդականների շարունակական թալանից ու սպանություններից:

Ռազմական գործողություններին մասնակցած Բաշ-Գառնիի հայկական զորամասն արդյունավետ ղեկավարեց փոխգնդապետ Մելիք-Շահնազարյանը²¹: Պակաս կարևոր չէր նաև գառնեցի երիտասարդների ներդրումը, որոնք ամիսներ շարունակ դիմագրավում էին միլիդարացիների ոտնձգություններին: Այստեղ կարող է հարց ծագել, թե այդ գործողություններին ինչու՞ չէին մասնակցում բաշգառնեցի Մարտիրոսն

¹⁷ Արամ Մանուկյան, *Փաստագրերի և կրթչի ժողովածու*, Երևան, 2009, էջ 371:

¹⁸ Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանության նախարարի սրճանագրություններ, 1918–1920 թթ., էջ 92:

²¹ Հայրապետյան Կ., *Արևմտահայ փախստականների տեղափոխման բաղադրականները և նրանց դերը Հայաստանի առաջին Հանրապետությունում*, «Հայագիտության հարցեր», 2017, N 3, էջ 120:

¹⁷ Արամ Մանուկյան Կ., *Երկ. աշխ.*, էջ 309:

¹⁸ Ռուբեն, *Հայ լեզուականության մի յիշատակներ*, Կ. 1, Թեհրան, 1982, էջ 145–146:

ու իր փորձառու մարտիկները: Բանն այն է, որ ներքին գործերի նախարար Ա. Մանուկյանի կարգադրությամբ նրանք այդ ժամանակ ապստամբ մահմեդական բնակչության հնազանդեցման գործողություններ էին իրականացնում Նոր Բայազետի գավառում²²: Ի դեպ, Հայաստանի խորհրդի 1918 թ. նոյեմբերի 8-ի նիստում մուսուլման պատգամավոր Ասադ բեկ Աղաբաբեկովը ՀՀ կառավարությանը հարցադրում արեց հայկական կանտնավոր զորքերի կողմից Բաշ-Գառնիի շրջանի թուրքաբնակ գյուղերը ուժակոծելու մասին, ինչին ի պատասխան վարչապետ Հովհաննես Քաջազնունին և ներքին գործերի նախարար Արամ Մանուկյանն այս մասին մանրամասն տեղեկություններ տրամադրեցին²³:

Շրջակա մահմեդական գյուղերից ամեն ժամ սպասվող վտանգով պայմանավորված՝ Բաշ-Գառնիի (ինչպես շատ այլ բնակավայրերի) բնակչությունը հրաժարվում էր մեծ դժվարությամբ ձեռք բերած և ինքնապաշտպանության նպատակով օգտագործվող զենքն ու զինամթերքը հոժար կամքով հանձնել ներքին գործերի մարմիններին: Ուստի իշխանությունները ստիպված էին 1918 թ. նոյեմբերին բռնի կերպով զինաթափել գառնեցիներին: Զինաթափումն իրականացրեց Գարեգին Նժդեհի ղեկավարած զորաջոկատը, որը զինված էր գնդացիներով ու թնդանոթներով²⁴: Այդուհանդերձ, սա չէր նշանակում, որ գյուղի բնակչությունն անզեն էր մնացել: ՀՀ գոյության ողջ ժամանակաշրջանում անօրինական զենքի ու զինամթերքի

շրջանառությունը, դրանց միջոցով կատարվող հանցագործությունները երկրում մեծագույն խնդիրներից էր դիտվում:

Զինաթափումից խուսափելու գառնեցի երիտասարդների քայլերը միանգամայն հասկանալի էր: Հաջորդ ամիսներին ևս հիմնականում նրանց վրա էր մնացել համազոտազինների կյանքն ու ունեցվածքը պաշտպանելու, հարևան մահմեդականաբնակ բնակավայրերի հնազանդեցման պարտականությունը:

Միլիդարայի անհնազանդ տարրերի հպատակեցման, հայ բնակչության անվտանգության ապահովման կանխարգելիչ գործողություններ իրականացվեցին նաև 1918 թ. դեկտեմբերի սկզբին: Այս ընթացքում իր կազմակերպչական ընդունակությունները լավագույնս դրսևորեց գառնեցի խմբապետ Մակեդոն Հակոբջանյանը²⁵: Ընդհանրապես, հարյուրավոր գառնեցիներ խմբապետներ Մարտիրոսի, Մակեդոնի, Խնկոյի, Ղազարի և ուրիշների հրամանատարությամբ անուրանալի ավանդ ունեցան Ղամարլուի և Վեդիի շրջաններում Հայաստանի Հանրապետության իշխանության ամրապնդման, տեղի անհնազանդ մահմեդական բնակչության հնազանդեցման, կարգ ու կանոնի պահպանման գործում:

Այդուհանդերձ, մահմեդական բնակչությունը հեշտությամբ չէր համակերպվել նոր իրավիճակի հետ և նախկին բնակավայրերում վերահաստատվելու փորձեր էր կատարում: Այսպես՝ Երևանյան ջոկատի շտաբի պետին ուղղված զեկուցագրում Գառնիբասարի գումարտակի հրամանատար Գարեգին Նժդեհը 1919 թ. մարտի 30-ին հայտնում էր, որ գումարտակի՝ Բաշ-Գառնիում տեղակայված առաջին վաշտի կողմից Չանգլի և

²² Աբրահամյան Մ., *ևլ. տխ.*, էջ 310-311:

²³ Հայաստանի Հանրապետության պաշտամենտի նիստերի արձանագրություններ. 1918-1920 թթ., էջ 92:

²⁴ Սահակյան Ռ., Սարգսյան Ռ., *Անօրինական զենքի և զինամթերքի շրջանառության հիմնախնդիրը Հայաստանի Հանրապետությունում (1918-1920 թթ.)*, «Գաղափարախոսության հանդես», 2019, N 2, էջ 102-103:

²⁵ Աբրահամյան Մ., *ևլ. տխ.*, էջ 312:

Շուգան բնակավայրերի ուղղությամբ կատարած հետախուզական աշխատանքների ընթացքում պարզվել էր, որ մահմեդական բնակչությունը վերադարձել էր Չանգլի, Խոսրով, Սաիդ, Կոտուզ, Շուգան և Քոթանլու գյուղատեղիները: Եթե առաջին երեք գյուղերից առվույտ ու հարդ էին դուրս բերում, ապա մյուսներում ընտանիքներով բնակություն էին հաստատել²⁶: Գ. Նժդեհը՝ իբրև այդտեղ գործող հայկական գումարտակի հրամանատար, Բաշ-Գառնիի շրջանում մնաց մինչև 1919 թ. օգոստոսը: Նրա գործակիցների թվում էր գառնեցի ճանաչված խմբապետ Դազար Քոչարյանը: Այս ընթացքում իր կատարած աշխատանքի համար Նժդեհը օգոստոսի 5-ին ՀՀ իշխանությունների կողմից արժանացավ կապիտանի կոչման և այնուհետև 180 հոգուց բաղկացած հեծյալ խմբով գործուղվեց Գողթան ու Սյունիք²⁷: Հաջորդ երկու տարում Սյունիքի՝ Մայր Հայաստանի կազմում մնալու պայքարում նա վճռորոշ դերակատարություն ունեցավ:

Հատկապես Հայաստանի Հանրապետության գոյության օրոք չափազանց ծանր և անմխիթար էր Հայոց ցեղասպանությունից մազապուրծ արևմտահայ գաղթականների սոցիալ-տնտեսական դրությունը: 1918 թ. հոկտեմբերի 1-ին երկրում իրականացված համապետական առաջին վիճակագրական միջոցառման՝ միօրյա մարդահամարի (բնակչության հաշվեգրման) ամփոփ տվյալների համաձայն ՀՀ իշխանության ներքո գտնվող տարածքի բնակչության թիվը 1 մլն

էր, որից 330.000-ը կազմում էին գաղթականները²⁸:

Ղրղրուլաղ-Բաշ-Գառնիի շրջաններում հաստատված գաղթականների թիվը 1918 թ. նոյեմբերին 15.000 էր, որից միայն 6.000-անձ էր նպաստ ստանում: Հաց չլինելու պատճառով նրանց մեծ մասը կերակրվում էր բրնձի թեփով, խոտերով, կենդանիների արյամբ և այլն: Եվ սա այն դեպքում, երբ Բաշ-Գառնիի շրջանում հաստատված գաղթականների դրությունը համեմատաբար բարվոք էր համարվում: Մյուս կողմից՝ գաղթականներին շարունակաբար նպաստներ հատկացնելը նրանց հետ էր պահում աշխատելուց: Ժամանակակիցները հաճախ էին ըննարկում այս երևույթը՝ արձանագրելով, թե նպաստ տալը նշանակում էր ծույլ դարձնել մարդկանց: Սակայն նպաստ չտալու դեպքում էլ նրանք սովի կմատնվեին: Լրջագույն խնդիր էր նաև սննդի, հացահատիկի տեղափոխությունը, որի ժամանակ երբեմն չարաշահումներ էին տեղի ունենում: Այսպես՝ սայլեր չլինելու պատճառով Բաշ-Գառնիում հաստատված արևմտահայ գաղթականների բազմաթիվ ընտանիքներին կերակրելու համար գաղթականները գարին Քանաքեռից շալակներով էին տեղափոխում²⁹: Արդյունքում՝ ճանապարհին սննդամթերքի որոշ մաս «պակասում» էր:

1919 թ. հունվար-փետրվարին Արևմտահայ գործադիր մարմնի հավաքած վիճակագրական տվյալների համաձայն՝ մասնավորապես Բաշ-Գառնիի շրջանում հաստատված արևմտահայ գաղթականների թիվը 5.000 էր, 10.670 գաղթական էլ հաստատվել էր հարևանությամբ գտնվող Միլլիդարայում

²⁶ Նժդեհ Գ., *Նշվիր*, հ. 2, Երևան, 2002, էջ 281:

²⁷ Մխչոյան Ա.Ն., *Չափագրորի գոյացությունը 1917-1920 թթ.*, Երևան, 2017, էջ 451. *Համբարձումյան Ռ., Գարսեյի Նժդեհ: Անդրադան կենսագրություն*, Երևան, 2007:

²⁸ Հայրապետյան Գ., 1918 թ. հոկտեմբերի 1-ի միօրյա մարդահամարը Հայաստանի Հանրապետությունում, «Դատմություն և մշակույթ», 2014, Գ, էջ 77:

²⁹ ՀԱՄ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 530, թ. 10 և շրջ.:

(Միլի ծոր)³⁰: Ի դեպ, 1919 թ. Գառնի գյուղի բնակչության թիվը 3056 էր³¹:

1919 թ. փետրվարի 6-13-ը Երևանում տեղի ունեցավ արևմտահայերի երկրորդ համագումարը, որին մասնակցում էին հանրապետության տարբեր շրջաններում հաստատված գաղթականների ներկայացուցիչները՝ համաձայն իրենց թվաքանակի: Համագումարին մասնակցող 55 պատգամավորների թվում էր Բաշ-Գառնիի 5000 գաղթականների ներկայացուցիչ Մխիթար Դարմանյանը³²: Համագումարը կողմ արտահայտվեց «Ազատ և Միացյալ Հայաստանի» գաղափարին: Արդեն 1919 թ. մայիսին ՀՀ իշխանությունները հայտարարեցին Միացյալ Հայաստանի անկախության մասին:

Բնակչության առջև ծառացած սոցիալ-տնտեսական առաջնային խնդիրների լուծմից հետո ՀՀ իշխանություններն արդեն 1919 թ. կեսերից ձեռնամուխ եղան նաև ճանապարհների կառուցման և վերանորոգման աշխատանքներին: Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում անուշադրության պատճառով հատկապես անմխթար վիճակում էին գտնվում, որոշ դեպքերում անանցանելի էին դարձել գավառային նշանակության և միջգյուղյա ճանապարհները: ՀՀ խնամատարության և աշխատանքի նախարարությունը 1919 թ. աշնանը ձեռնամուխ եղավ նաև Գառնիի շրջանի ճանապարհների հիմնանորոգմանը: Հասարակական հիմունքներով իրականացվող աշխատանքների կազմակերպման համար հատկացվեց 800.000 ռուբլի: 1919 թ. նոյեմբերի 10-ին Գառնու շրջանի ճանապարհների կառուցման կառա-

վարիչ էր նշանակվել Մարկոս Բադալյանը: Կառուցվող 10 վերտ երկարությամբ ճանապարհը կապելու էր Բաշ-Գառնիի և Ղամարլուի շրջանները: 1919 թ. դեկտեմբերի 16-ի դրությամբ պետությունը հատկացրել էր 400.000 ռուբլի: Հասարակական աշխատանք կատարող բանվորները Երևանի գավառային պարենավորման կոմիտեից ոչ մեծ օրավարձ և անհրաժեշտ մթերքներ էին ստանում³³:

Կարևոր խնդիր էր բնակչության բժշկական սպասարկումը, ինչը, չնայած կարևորության գիտակցությանը, անմխթար դրության մեջ էր գտնվում: Սա նախախորհրդային Հայաստանի բնակավայրերին հատուկ ընդհանուր խնդիր էր: Արդեն 1920 թ. գարնանը Բաշ-Գառնի գյուղում ֆելդշերական կայան բացվեց: Գլխավոր բժշկասանիտարական վարչության կողմից 1920 թ. ապրիլի 1-ին գյուղի ֆելդշերական կայանի ժամանակավոր ֆելդշեր նշանակվեց Հակոբ Սեփեթյանը: Նրա աշխատավարձը 1800 ռուբլի էր: Հ. Սեփեթյանը ծագումով Կ. Պոլսի նահանգի Պարտիզակ գյուղից էր, ավարտել էր Օսմանյան կայսերական բժշկական վարժարանի 4-րդ դասարանը, այնուհետև 1915-1920 թթ. բժշկի օգնական էր աշխատել: Իրեն աշխատանքով ապահովելու խնդրանքով նա Երևանի բժշկասանիտարական վարչությանն էր դիմել 1920 թ. մարտի 31-ին և, փաստորեն, անմիջապես նշանակում ստացել³⁴: Հանրապետության գոյության ողջ ընթացքում մասնագետների (առավել ևս՝ բժիշկների) սուր պահանջարկ կար:

Ցարական իշխանության պայմաններում հայ գյուղացիներին մտահոգող հիմնական

³⁰ Հայրապետյան Կ., 1919 թ. հունվար-փետրվարին փախստականների թվային տվյալների աճի մասին. «Պատմություն և մշակույթ», 2013, Բ, էջ 58:

³¹ Կորկոտյան Չ., *Երվ. աշխ.* էջ 125:

³² Վրացյան Օ., *Նշվ. աշխ.* էջ 270-271:

³³ ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 47, թ. 1, 4, 6, 8-10:

³⁴ Նույն տեղում, գ. 471, թ. 1, 4, գ. 180, թ. 74 շրջ.:

խնդիրը հողասակավորությունն էր: Հողային խնդրին վերջնական լուծում չտրվեց նաև Հայաստանի Հանրապետության շրջանում: Այդ ուղղությամբ ձեռնարկված քայլերն այդպես էլ իրական կյանքում գործնական կիրառություն չունեցան: Հողասակավ, հողատորից զրկված գյուղացիությունն իր դժգոհությունը տարբեր կերպ էր արտահայտում: Ամենատարածված ձևը հարկային բեռի, հողաբաժանության, ոռոգման ջրի օգտագործման խնդիրների վերաբերյալ բողոքներն էին, որոնք ուղղված էին պետական տարբեր հաստատություններին: Նպաստավոր պայմանների առկայության պարագայում բողոք-դժգոհությունները վերածվում էին գյուղացիական անհնազանդ շարժումների, որոնցից գերծ չէր մնում նաև Բաշ-Գառնիի բնակչությունը: Մասնավորապես 1920 թ. մայիսին բռնկված բոլշևիկյան հակապետական ապստամբության օրերին Բաշ-Գառնիի և Գողթի բնակիչների դժգոհությունները գործնական դրսևորում ստացան: 1920 թ. մայիսի 11-ին Երևանի թեմի առաջնորդական փոխանորդ Խորեն արքեպիսկոպոս Մուրադբեկյանին ուղարկած Գեղարդի վանահոր զեկուցագրից տեղեկանում ենք, որ մի խումբ գառնեցիներ ու գողթեցիներ սկսել են խլել վանքին պատկանող հողերը և իրար մեջ բաժանել: Ի դեպ, այդ հողերը դեռևս նախորդ տարի վանքից վարձակալել էին գառնեցիներ Քոչարյան և Հովհաննիսյան ընտանիքները, սակայն որոշ գյուղացիներ ընդդիմացել էին և նրանց թույլ չէին տվել տիրապետել իրենց վարձակալած հողատարածքներին³⁵: Նման օրինակներ բնորոշ էին նաև հանրապետության մյուս բնակավայրերին:

Բոլշևիկյան ապստամբության հետևանքով պետական իշխանության որոշակի թուլացումից հետո Միլիդարայի մահմեդական ավագակախմբերը կրկին ակտիվացան: 1920 թ. ամռանը պարբերաբար հարձակումների, թալանի էին ենթարկվում գառնեցիների խոշոր և մանր եղջերավոր անասունների հոտերը: Խմբապետ Մարտիրոսը հիշում է, որ գյուղում գտնվելու շրջանում համազրուղացիների հետ անձամբ մասնակցել է թալանված անասունները հետ բերելու փորձին³⁶: Մահմեդական ավագակախմբերի թալանին դիմագրավելը բազմաթիվ երիտասարդ գյուղացիների կյանքներ էր արժենում:

1920 թ. սեպտեմբերին սկսված թուրք-հայկական պատերազմում Հայաստանի Հանրապետությունը պարտություն կրեց: Այս պայմաններում, Խորհրդային Ռուսաստանի 11-րդ կարմիր բանակի զորամասերի ուղեկցությամբ, 1920 թ. նոյեմբերի 29-ին հանրապետության հյուսիսարևելյան սահմաններից Քարվանսարա մտած Հայաստանի Ռազմա-հեղափոխական կոմիտեն, որը գլխավորում էր ճանաչված բոլշևիկ Սարգիս Կասյանը, տեղի չունեցած «բանվորների և գյուղացիների ապստամբության» անունից երկիրը հայտարարեց «Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետություն»³⁷: Հայաստանի Հանրապետության ղեկավարությունը որոշեց գերծ մնալ ռազմական բախումից. այդպիսի որոշում կայացվեց դեկտեմբերի 1-ին:

ՀՀ կառավարության լիազորությամբ դեկտեմբերի 2-ին Երևանում Դրաստամատ Կանայանը և Համբարձում Տերտերյանը Հայաստանում Ռուսաստանի Սոցիալիստական Դաշնային Խորհրդային Հանրապետության

³⁵ Ղազարխանյան Վ.Ն., *Երվ. պիս.*, էջ 65–66:

³⁶ Արթուրյան Մ., *Երվ. պիս.*, էջ 332–333:

³⁷ ՀՍԽՍՀ ղեկավարների և կրամսնների ժողովածու, պրակ 1. Էջմիածին, 1921, էջ 1–5:

(ՌՄԴԽՀ) լիազոր ներկայացուցիչ Բորիս Լեգրանի հետ համաձայնագրի ստորագրեցին, ըստ որի Հայաստանը հռչակվեց «անկախ Սոցիալիստական Հանրապետություն»: Մինչև Հայաստանի խորհուրդների համագումարի հրավիրումը հանրապետության տարածքում ամբողջ իշխանությունն անցնում էր ժամանակավոր Ռազմահեղափոխական կոմիտեին, որի մեջ ընդգրկվելու էին 5 կոմունիստ և 2 ձախ դաշնակցական՝ Հայաստանի կոմունիստական (բոլշևիկների) կուսակցության (ՀԿ(բ)Կ) հետ համաձայնեցմամբ: Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության (ՀՄԽՀ) կազմում «անվիճելի կերպով» մտնում էին՝ Երևանի նահանգը իր բոլոր (Երևանի, Ալեքսանդրապոլի, Էջմիածնի, Նոր-Բայազետի, Սուրմալուի, Շարուր-Դարալագյազի և Նախիջևանի) գավառներով, Կարսի մարզի մի մասը, Ելիզավետպոլի նահանգի Զանգեզուրի գավառը և Ղազախի գավառի հարավային ու արևմտյան մասերը և տարածքներ Թիֆլիսի նահանգից (Հարավային Լոռին): Ամրագրվում էր, որ հայկական բանակի հրամանատարական կազմը պատասխանատվության չէր ենթարկվելու նախկին գործողությունների համար, իսկ ՀՅԴ-ի և մյուս սոցիալիստական կուսակցությունների անդամների նկատմամբ հալածանքներ չէին իրականացվելու կուսակցական պատկանելության համար: Մինչև Հայհեղկոմի ժամանումը Երևան՝ տեղում իշխանությունն անցնում էր ռազմական հրամանատարությանը՝ Դրոյի գլխավորությամբ, որին կից ՌՄԴԽՀ կոմիսար նշանակվեց Օտտո Սիլինը³⁸:

Նույն սկզբունքով նախարարություններում ևս նշանակվեցին ժամանակավոր կոմիսար-վերահսկիչներ:

Խորհրդայնացումից հետո բոլշևիկների կողմից իրենց կյանքին սպառնացող իրական վտանգից խուսափելու համար նախկին իշխանությունների մի շարք ներկայացուցիչներ լքեցին մայրաքաղաք Երևանը: Խորհրդայնացման մասին որոշման հաջորդ օրը բաշգառեցի Մարտիրոսը ՀՀ քաղաքական ուստիկանության պետ Լևոն Քալանթարյանին (1919 թ. վերջինի օգնականն էր եղել) և ներքին գործերի ու զինվորական նախկին նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանին ուղեկցեց Զանգեզուր, որը Գ. Նժդեհի ղեկավարությամբ շարունակում էր խորհրդային ուժերի դեմ համառ պայքարը³⁹: 1921 թ. հունվարի սկզբին Մարտիրոսը վերադարձավ հայրենի Գառնի և շաբաթներ անց վճռորոշ դերակատարություն ունեցավ խորհրդային վարչակարգի դեմ ապստամբության կազմակերպման գործում:

³⁸ Խաչատրյան Կ.Հ., Սուրբաթյան Հ.Կ., Բաղդասարյան Գ.Մ., *Հայկական տաքածքների բռնակցումը Թուրքիային և Խորհրդային Ադրբեջանին 1920-1930-ական թվականներին*, Երևան, 2020, էջ 383-384:

³⁹ Աբրահամյան Մ., *եզվ. աղյու.* էջ 353-356:

ԳԱՌՆԻՆ 1920-1930-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Հայաստանի Խորհրդայնացումից հետո հայ կոմունիստներն իրենց ձեռնարկումներում առաջնորդվում էին պետության բոլոր ոլորտներում միակուսակցական համակարգ հաստատելու գործելաոճով: Ուստի Հայաստանի հեղկոմի առաջին քայլերից եղավ 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի համաձայնագրի պայմաններն առ ոչինչ համարելն ու գործնականում համաձայնագրի դրույթների խախտումը:

Դեկտեմբերի 4-ին Երևան ժամանեց ՀՍԽՀ պետական իշխանության և կառավարման բարձրագույն մարմնի գործառույթներով օժտված Հայաստանի հեղափոխական կոմիտեն (հեղկոմ): Նոր իշխանություններն անմիջապես ձեռնամուխ եղան նախկին՝ դաշնակցական կառավարության իշխանության կենտրոնական և տեղական մարմինների լուծարմանը կամ վերակառուցմանը և նոր մարմինների ձևավորմանը¹:

Հայաստանի հեղկոմը ստեղծվել էր ՀԿ(բ)Կ արտասահմանյան բյուրոյի կողմից Խորհրդային Ադրբեջանում: Երևան ժամանելուց հետո հեղկոմի կազմն ընդարձակվեց: Ինչպես գրում է պրոֆ. Վ. Ղազախեցյանը. «ՀՍԽՀ Ռազմիհեղկոմի անդամները կոչվեցին ժողովրդական կոմիսարներ, բաժանելով կառավարման ֆունկցիաները:

Ժողկոմներ դարձան նաև ուրիշներ»²: Դեկտեմբերի 5-ին Հայհեղկոմի նախագահ Ս. Կապանի ստորագրությամբ հրապարակված թիվ 1 հրամանով ՀՍԽՀ ռազմական գործերի ժողկոմ նշանակվեց հեղկոմի անդամ Ավիս Նուրիջանյանը: Արդեն դեկտեմբերի 15-ին Ս. Կապանը հրաման ստորագրեց հանրապետության ժողկոմներ նշանակելու մասին: Ներքին գործերի և արտաքին առևտրի ժողկոմ նշանակվեց Իսահակ Դովլաթյանը, արտաքին գործերի և պարենավորման ժողկոմ՝ Ալեքսանդր Բեկգադյանը, գյուղատնտեսության ժողկոմ՝ Սարգիս Կապանը, աշխատանքի և սոցիալական ապահովության ժողկոմ՝ Հայկազ Կոստանյանը, արդարադատության ժողկոմ՝ Սարգիս Բադդատյանը, լուսավորության ժողկոմ՝ Աշոտ Հովհաննիսյանը, ճանապարհային հաղորդակցության, փոստ-հեռագրի ժողկոմ՝ Ռ. Ոսկանյանը³: Ամենամեծ լիազորությունն ուներ ներքին գործերի ժողկոմատը, որի իրավասության ներքո էին նաև տարածքային կառավարման մարմինները: Ի տարբերություն Խորհրդային Ռուսաստանի՝ Խորհրդային Հայաստանում հեղկոմները ոչ թե ընտրված, այլ նշանակովի ժամանակավոր մարմիններ էին:

¹ Хармандарян С.В., *Ленин и становление Закавказской Федерации. 1921-1923*, Ереван, 1969, с. 86.

² Ղազախեցյան Վ.Ն., *Հայաստանը 1920-1940 թթ.*, Երևան, 2006, էջ 15:

³ ՀԱՅ, ֆ. 114, ց. 2, թ. 17, թ. 1-3:

Մասնակցությունը 1921 թ.

փետրվարյան սպաստամբությանը

Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո ծայրամասային և լեռնային տարածքներում Հայկեղկոմի իշխանությունն առավելապես ձևական բնույթ ուներ։ Մայրաքաղաքում իշխանության մարմիններ ձևավորելուց հետո Հայաստանի հեղկոմը ձեռնամուխ եղավ իր իշխանությունը գավառների վրա տարածելուն։ Հատկապես խնդրահարույց էին այն բնակավայրերը, գյուղախմբերը, որտեղ դաշնակցական կազմակերպված կառույցներ կային, և նախկին կառավարող կուսակցության ազդեցությունը մեծ էր։ Այդպիսի բնակավայրերից էր նաև Բաշ-Գառնին, որտեղ խորհրդային իշխանություն փաստացի հաստատվեց միայն 1920 թ. դեկտեմբերի վերջերին։ Խորհրդայնացումից հետո գյուղում ՀՅԴ գաղտնի խումբ էր գործում⁴։

Երևանի գավառային հեղկոմին ուղղված Գառնիքասարի հեղկոմի նախագահ, հետագայում խորհրդահայ պետական-կուսակցական ճանաչված գործիչ Ռուբեն Դաշտոյանի 1920 թ. դեկտեմբերի 30-ի զեկուցագրից տեղեկանում ենք, որ Ղամարլուի տեղամասի հեղկոմի որոշմամբ 12 ձիավորից կազմված ջոկատ է ուղարկվել Բաշ-Գառնիի շրջան՝ այդտեղ խորհրդային իշխանություն հաստատելու նպատակով։ Բոլշևիկ գործիչներին զարմացրել էր, որ իրենց ներկայացուցիչներին գրկաբաց էին ընդունել։ Սա պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ շրջանում մեծ հեղինակություն վայելող Մարտիրոս Աբրահամյանի զինակիցները որևէ հակազ-

դեցություն չէին ցուցաբերել։ Նախկին միլիցիոներներին աշխատանքից ազատելուց ու զինաթափելուց հետո կոմունիստական բջջի անդամներից նոր միլիցիոներներ նշանակվեցին։ Այն կազմված էր չքավորներից⁵։ Կորցնելու ոչինչ չունեցող գյուղական ընչազուրկ խավը խորհրդային իշխանության համար վստահելի տարր էր՝ ի տարբերություն ապահովված (հարուստ) և միջակ գյուղացիության։ Նոր իշխանությունները սա լավ էին հասկանում։ Մանավանդ որ հանրապետությունում կոմունիստները փոքր թիվ էին կազմում։

Բոլշևիկյան իշխանությունները ոչ միայն չկատարեցին Երևանի համաձայնագրով ստանձնած պարտավորությունները, այլև հետագա շաբաթներին ձեռնամուխ եղան լայնածավալ բռնությունների իրականացմանը։ Բոլշևիկների կողմից նախկին իշխանության ներկայացուցիչների նկատմամբ բռնությունները սկսվել են Հայաստանի խորհրդայնացմանը զուգընթաց և կրել են կազմակերպված բնույթ։ Մինչև Երևանի համաձայնագրի ստորագրումը ՌՄԴԽՀ լիազոր ներկայացուցիչ Բ. Լեգրանը ձերբակալման ենթակա դեկավար գործիչների ցուցակներ էր կազմել։ Ձերբակալություններն իրականացնելու էին գաղտնի Երևան ժամանած չեկիստները։ Արդեն դեկտեմբերի 2-ին Բ. Լեգրանը, խախտելով իր իսկ ստորագրած համաձայնագիրը, հրաման արձակեց ՀՀ Բյուրո-կառավարության անդամների, ինչպես նաև մի շարք «հակահեղափոխական» գործիչների (նախկին վարչապետ Համո Օհանջանյան, նախկին նախարարներ Սարգիս Արարատյան, Արտաշես Չիլինգար-

⁴ Հակոբյան Ա.Մ., ՀՅԴ Դաշնակցություն կուսակցությունը լուծազուրկ Հայկոմի փորձերը, Երևան, 2020, էջ 20։

⁵ Հոկտեմբերյան տղիայիստական մեծ ռևոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, խմբ. կոլեկիա՝ Ա.Ն. Մուսգականյան և ուրիշ., Երևան, 1960, էջ 449։

յան (Ռուբեն Դարբինյան), Ռուբեն Տեր-Մինասյան, Արշակ Ջամալյան, Գևորգ Ղազարյան, պահեստային միլիցիայի պետ Լևոն Քալաթարյան, զինվորական գործիչ Համազասպ Սրվանձտյան, Դիլիջանի գավառապետ Բենո Նալչաջյան, հայտնի սոցիալ-դեմոկրատ (սպեցիֆիկ) գործիչ Բախշի Իշխանյան և ուրիշներ) ձերբակալման մասին⁶:

Նշված գործիչներից Սարգիս Արարատյանին, Արշակ Ջամալյանին և Գևորգ Ղազարյանին հաջողվեց անցնել Թիֆլիս, իսկ Ռուբեն Տեր-Մինասյանն ու Լևոն Քալաթարյանը խմբապետ Բաշգառնեցի Մարտիրոսի ուղեկցությամբ անցան Զանգեզուր: Մյուսները ձերբակալվեցին: Բանտարկվեցին նաև հայտնի դաշնակցական գործիչներ Վահան Նավասարդյանը, խորհրդարանի նախկին նախագահ Ավետիք Սահակյանը, խորհրդարանի անդամներ Վարոս Բաբայանը, Հովսեփ Տեր-Դավթյանը, Գևորգ Վարշամյանը, Թադեոս Տոշյանը, Արշակ Ղազարյանը, Երևանի քաղաքային խորհրդի անդամ Արշալույս Աստվածատրյանը, գնդապետ Նիկոլայ Լորդանյանը, մինչև անգամ իր մեղմ հայացքներով հայտնի նախկին վարչապետ Հովհաննես Քաջազնունին և ուրիշներ: Զբաղեցրած պաշտոնից ազատվեց և 1921 թ. հունվարի 10-ին Մոսկվա ուղարկվեց Կարմիր բանակի հրամանատար Դրոն: Ձերբակալությունից ազատ մնացածները թաքնվել էին: Թաքնվածների թվում էին՝ նախկին վարչապետ Սիմոն Վրացյանը, խորհրդարանի նախկին փոխնախագահ Սիրական Տիգրանյանը, գյուղատնտեսության և աշխատանքի նախարար Արշակ Հովհաննիսյանը և ուրիշներ:

Բնակչության լայն շրջանակներում առանձնապես մեծ դժգոհություն առաջացրեց իրականացվող ռազմական կոմունիզմի քաղաքականությունը և վերջինի կարևոր մասը կազմող պարենմասնատրումը, որի արդյունքում առանց այն էլ աղքատ գյուղացիներից բռնագրավվում էր նրանց հացի «ավելցուկը», ինչպես նաև ՀՀ բանակի մի քանի հարյուր սպաների աքսորը: Բոլշևիկյան բռնությունների շղթայում առանցքային օղակ էր հանդիսանում ՀՀ օրոք բարձր պաշտոններ ստանձնած անձանց և առանձնապես իշխող կուսակցության՝ Հ. Յ. Դաշնակցության անդամների դեմ գործադրվող հալածանքը, զանգվածային ձերբակալությունները:

Բոլշևիկյան լայնածավալ բռնությունները, ինչպես նաև օբյեկտիվորեն գոյություն ունեցող խնդիրները ժողովրդի աչքում վարկաբեկում էր նոր իշխանություններին և քայլ առ քայլ հանգեցնում հակախորհրդային պոռթկման: Իրականացվող բռնություններին ի պատասխան՝ բանտարկությունից խուսափած գործիչների և դաշնակցական խմբապետների ղեկավարությամբ գավառներում առաջ եկան գաղտնի խմբեր: ՀՅԴ անդամները շարժմանը կազմակերպված ընթացք էին տալիս և այդ խմբերին միավորում Երևանի Հայրենիքի փրկության կոմիտեի ներքո⁷: Սկզբնական շրջանում խնդիր էր դրվում չեկայի ձեռքից ազատել բանտարկյալ ընկերներին, սակայն հետագայում շարժումը վերածվեց խորհրդային իշխանության տապալմանն ուղղված հուժկու ապստամբության:

Ապստամբության կազմակերպման գործում ակնառու ներդրում ունեցավ Բաշգառնեցի Մարտիրոսը, որը ՀՀ զինվորական նախկին նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյան

⁶ Վրացյան Ա., Հ. Օսանցյանի կառավարության անդամների ձերբակալման մասին, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 2009, N 1, էջ 107-110:

⁷ Վրացյան Ա., *ևլ. աղյ.*, էջ 559:

նի հրահանգով Սյունիքից վերադարձել էր՝ բանտարկված դաշնակցական գործիչներին կաշառքով, փախուստով կամ սուստամբության միջոցով բանտարկությունից ազատելու նպատակով⁸։ 1921 թ. հունվարի 2-ին ժամանելով հայրենի Բաշ-Գառնի՝ Մարտիրոսը գյուղի երիտասարդներին ներգրավում է հակախորհրդային պայքարում։

Խորհրդային վարչակարգի դեմ առաջինը զինված ելույթ ունեցան գառնեցիները։ Մարտիրոսի ղեկավարությամբ 1921 թ. հունվարի 22-ին նրանք զենքի դիմեցին, տապալեցին տեղական հեղկոմը և իրենց ձեռքը վերցրեցին իշխանությունը։ Հունվարի 25-ին մայրաքաղաքից ապստամբների դեմ ուղարկվեց հատուկ էքսպեդիցիոն զորամաս, որի կազմում ընդգրկված էին մեկական վաշտեր 3-րդ և 178-րդ գնդերից։ Չորսօրյա համառ մարտերից հետո խորհրդային ուժերը պարտության մատնեցին ապստամբներին և հունվարի 29-ին գրավեցին Գառնին։ Մարտիրոսը մի խումբ կողմնակիցների հետ փախուստի դիմեց և թաքնվեց⁹։ Սակայն սա սպասվող հուժկու հակախորհրդային ապստամբության միայն նախերգանքն էր։

Փետրվարի սկզբներից հակախորհրդային ուժերը լրջորեն պատրաստություններ էին տեսնում, ինչը սպառնում էր կասկածի տակ դնել Հայաստանում խորհրդային իշխանության գոյությունը։ Նախապատրաստական աշխատանքներ էին ընթանում նաև Գառնիում, որտեղ Մարտիրոսի շուրջը համախմբված երիտասարդների թիվն օրեցօր ավելանում էր։ Երբ կառավարական զորա-

մասը վերադառնում է Երևան, նրանք կրկին ասպարեզ են գալիս և վերցնում իշխանությունը։ Գառնին դառնում է հակախորհրդային ապստամբություն ծրագրող ուժերի կենտրոնատեղին¹⁰։ Մարտիրոսն իր հուշերում վկայում է, որ հայրենի գյուղից կարողացել է զինվորագրել պատկառելի զինուժ՝ 600 հետևակային և 200 հեծյալ երիտասարդների։ Նա հետևակայինների վաշտապետեր է նշանակում գառնեցիներ Արսեն Մելիք-Սարգսյանին, Պատվականին, Եգորին և գողթեցի Գրիգորին, ձիավոր հարյուրյակների հրամանատարներ՝ գառնեցիներ Համբոյին և Սիմոնին։ Ձիավորների ընդհանուր պետ է նշանակում Լևոն Տեր-Մելիքսեթյանին, իսկ հետևակայինների գումարտակի հրամանատարությունը նախատեսել էր հանձնել համագյուղացի փորձառու խմբապետ Խնկո Ասատրյանին (թղլչևիկներից խույս տալով՝ վերջինս առժամանակ հեռացել էր գյուղից)¹¹։ Մարտիրոսի գործողությունները հավանության արժանացան Բաշ-Գառնիի մեծամեծների (Սարգիս և Արմենակ Հախվերդյաններ, Հովհաննես Եղիազարյան, Տուկան, Խաչատուր Մելիք-Սարգսյան, Ռուբեն Քոչարյան, Մելիք Միսաք, Վասիլ Տեր-Մելիքսեթյան և ուրիշներ) կողմից։ Նրանցից Արմենակ Հախվերդյանը դարձավ Գառնիում ստեղծված տեղական Հայրենիքի փրկության կոմիտեի նախագահը¹²։

Հայաստանի արտակարգ հանձնաժողովը (չեկա) որոշակի տեղեկություններ ուներ գավառներում հակախորհրդային տրամադրությունների աճի և նախապատրաստվող ապստամբության մասին։ 1921 թ. փետրվա-

⁸ Աբրահամյան Մ., *ԼՂՎ. աշխ.*, էջ 365։

⁹ «Խորհրդային Հայաստան», 6 դեկտեմբերի 1923, N 272. *Նամարտից-Չանգեզուր։ Ժողովածու (միջոցառումներ Հայաստանի քաղաքացիական կռիվներից)*. Երևան, 1931, էջ 34-35։

¹⁰ *Հայ ժողովրդի պատմություն*, հ. VII, Երևան, 1967, էջ 138-139։

¹¹ Աբրահամյան Մ., *ԼՂՎ. աշխ.*, էջ 372։

¹² Նույն տեղում, էջ 386-391։

րի 13-ին Հայաստանի հեղկոմի նախագահ Սարգիս Կապյանին ուղղված գեկուցագրում արտակարգ հանձնաժողովի նախագահ Շավարշ Ամիրխանյանը հայտնում էր, որ հակախորհրդային ուժերը (նրանց «բանդիտներ» է կոչում) մտադիր են հարձակվել Երևանի վրա: Այս տեսակետից կարևորվում էր մայրաքաղաքում ոռոսական կայազորի առկայությունը¹³:

Հայաստանում խորացող հակախորհրդային տրամադրությունների և հասունացող ապստամբության առթիվ հավանաբար ցուցումներ ստանալու նպատակով փետրվարի 14-ին Երևանից Բաքու ճանապարհիվեցին արտաքին գործերի ժողկոմի տեղապահ Ասքանազ Մոսվյանը և ՌՄԴԽՀ չեկայի Հայաստանի լիազոր Գևորգ Աթարբեկյանը¹⁴: Ապստամբության բռնկումից հետո վերջինն ընդհատեց ուղևորությունը՝ գլխավորելով Հայաստանի հյուսիսային շրջանների ռազմահեղափոխական կոմիտեն:

Սիմոն Վրացյանի վկայությամբ՝ հակախորհրդային ապստամբության համար առիթ հանդիսացավ 1921 թ. փետրվարի 9-10-ին Երևանում Արտակարգ հանձնաժողովի կատարած զանգվածային ձերբակալությունները¹⁵: ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմից օգնության ուղարկված 20 կոմունիստների օժանդակությամբ մեկ գիշերվա ընթացքում ձերբակալվեցին 88 «հակահեղափոխականներ»: Ձերբակալվածների թվում էին՝ խորհրդարանի անդամներ Լևոն Շանթը, Նիկոլ Աղբալյանը, Արմենակ Մաքսապետյանը, Գառնիկ Քալաշյանը: Ձերբակալությունների առիթ էր հանդիսացել չեկայում ստացված տեղեկատվությունը, թե խորհրդային հստա-

րակարգի որոշ «թշնամիներ» պատրաստվում են գիշերը քաղաքից փախչել: Փետրվարի 11-ի, լույս 12-ի գիշերը չեկան ձերբակալեց ևս 18 «հակահեղափոխականներ», այդ թվում՝ հայտնի դաշնակցական գործիչներ Հովսեփ Թադևոսյանին և Մկրտիչ Մուսինյանին¹⁶:

Սակայն այս կանխարգելիչ քայլերը չկարողացան կանխել հակախորհրդային ապստամբությունը: Դաշնակցական գործիչները ձեռնամուխ եղան ապստամբության կազմակերպմանը: Փետրվարի 13-ին ՀՅԴ Հայաստանի կոմիտեի նախաձեռնությամբ Կոտայքի Զառ գյուղում տեղի ունեցավ հակախորհրդային շարժման ղեկավար գործիչների խորհրդակցություն: Որոշվեց փետրվարի 16-ին ապստամբություն բարձրացնել: Զինված ուժերի հրամանատար նշանակվեց գնդապետ Կոռո Թարխանյանը, նրա տեղակալ՝ Մարտիրոսը: Այս մասին տեղեկացվեցին Երևանի, Զանգիբասարի, Ծաղկաձորի և Արագածի ապստամբական ուժերի ղեկավարները¹⁷: Ժողովի հաջորդ օրը՝ փետրվարի 14-ին, ՀՅԴ Բյուրոյի անունից Փարիզում գտնվող ՀՀ պատվիրակության նախագահ Ավետիս Ահարոնյանին ուղղված նամակում Արշակ Զամալյանը և Գևորգ Ղազարյանը հայտնում էին, որ գոյություն ունեցող իրավիճակում ժողովրդի համար կենսական պահանջ է դարձել «խորհրդային իշխանության կազմակերպված տապալումը»: Խնդիրն իրագործելու համար պատվիրակության տրամադրության տակ գտնվող

¹³ Հոկտեմբերյան օղբախառակս մեծ յեղյոցիս և ... էջ 479-481:

¹⁴ «Կոմունիստ», Երևան, 15 փետրվարի 1921, N 56:

¹⁵ Վրացյան Ս., Լեւ. աշխ., էջ 559:

¹⁶ Սուրխապան Հ.Ա., 1921 թ. փետրվարի 18-ին հախորդած ձերբակալությունների փաստաթղթերը, «ԷԼ» համահայկական հանդես, 2011, N 1, էջ 206-212:

¹⁷ Սասունի Կ., Փետրուսեան ապստամբութիւնը, Պէյրոս, 1970, էջ 82:

միջոցներից խոշոր գումար ուղարկելու պահանջ էր դրվում¹⁸:

Փետրվարի 14-ին հստակ տեղեկություն ստանալով Բաշ-Գառնի գյուղում ու շրջակայքում հակախորհրդային զինված ուժերի կենտրոնացման ու նախատեսվող ապստամբության մասին՝ ՀՍԽՀ Կարմիր բանակի գլխավոր շտաբը քայլեր ձեռնարկեց այն չեզոքացնելու համար: Այդ նպատակով փետրվարի 15-ին շտապ կարգով մեծ ուժեր կենտրոնացվեցին: Առանձին զորամասեր (ընդհանուր թվով 510 կարմիրբանակային) բերվեցին Ղամարլուից ու Երևանից: Խորհրդային զորամասերը չորս ուղղությամբ՝ Շորբուլաղից, Աղբաշից, Քանաքեռից և Ուլուխանլու-Նեջրլուից շարժվեցին Գառնիի վրա: Ծանր մարտեր տեղի ունեցան փետրվարի 16-ին: Խորհրդային զորամասերին հաջողվում է նույնիսկ մոտք գործել Գառնի, սակայն ապստամբներին օգնության եկած նոր ուժերը կանգնեցնում են հակառակորդի առաջխաղացումը: Ապստամբների 300 հոգանոց հետևակի և հեծելազորի ուժերը, կենտրոնանալով Գառնիից 11 վերստ հյուսիս-արևմուտք գտնվող Քյարփչլու գյուղի մոտակայքում, հարձակողական գործողություններ ձեռնարկեցին՝ խորհրդային զորաջոկատներին ստիպելով նահանջել (հակառակ դեպքում նրանց համար շրջապատման վտանգ էր ստեղծվելու)¹⁹: Այս մարտերին մասնակցած խորհրդային երրորդ գնդի մարտիկ Մ. Բալայանն իր հուշերում հետևյալ կերպ է նկարագրում իրադարձությունները. «Գնում ենք (Բեյութ-Վեդիից - Հ.Ս.) Աղբաշ՝ հարձակվելու

Բաշգյառնիում բուն դրած դաշնակ բանդաների վրա: Աղբաշում գիշերեցինք. առավոտյան կանուխ գունդն անցնում է հարձակման: Այստեղ մենք ստանում ենք առաջին մարտական մկրտությունը: Շնորհիվ հետախուզության և կապի թուլության՝ գունդն ստիպված է լինում չհասած Բաշգյառնի նահանջել. զգալի կորուստ ենք կրում, սակայն մարտիկները, լի դասակարգային գիտակցությամբ և ատելությամբ դեպի դաշնակները, պատրաստվում էին նոր հարձակման: Մեր կորուստների պատճառներից մեկն էլ հանդիսացավ գնդի հրամանատարի օգնական Սարգսյանի փախուստը դաշնակների մոտ, որն իրեն հակահեղափոխական գործունեությամբ կասեցրեց ժամանակավորապես հեղափոխական խանդավառությամբ լցված մարտիկների հարձակողականը»²⁰: Զարգացնելով հաջողությունները՝ խմբապետ Խնկո Ասատրյանի ղեկավարած ապստամբական ուժերը շարժվեցին դեպի Երևան:

Ինչպես տեսնում ենք, Գառնին ու գառնեցիները վճռորոշ դերակատարություն ունեին ապստամբական շարժման մեջ: Հին բոլշևիկ, Հայաստանի արտակարգ հանձնաժողովի նախագահ Շավարշ Ամիրխանյանն իր հուշերում կարծիք է հայտնում, որ Հայաստանի Կարմիր բանակի հրամանատարությունը եթե լուրջ վերաբերվեր Բաշ-Գառնիում հակախորհրդային ուժերի ակտիվացմանը և շատ ավելի մեծ ուժեր ուղարկեր այն ջախջախելու նպատակով, դրանից հետո հակախորհրդային մյուս խմբավորումները լուրջ դերակատարություն չէին ունենա²¹: Ամիրխանյանի այս մոտեցումը, մեր կարծիքով, միանգամայն իրական հիմքեր ունի: Փետր-

¹⁸ Ղազարխեցյան Վ., Գևորգյան Հ., *Դաշնակցության կողմից Փետրվարյան ապստամբության ղեկավարման հարցի շուրջ* (նյութային վավերագիր), «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 2003, N 1, էջ 47-50:

¹⁹ *Ղառնարուից-Չանգեզուր*, էջ 35. Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռեյոյսի մասին, էջ 485-486:

²⁰ *Ղառնարուից-Չանգեզուր*, էջ 52-53:

²¹ Հին բոլշևիկների հիշողություններ, հատոր առաջին, Երևան, 1958, էջ 440:

վարի 16-ին դաշնակցական գործիչների ղեկավարությամբ Երևանի մերձակա շրջաններում ապստամբության բռնկման պահին գառնեցիները Հայաստանի խորհրդային իշխանությունների և Կարմիր բանակի հրամանատարության ուշադրությունը սևեռել էին իրենց վրա: Սրանից օգտվեցին Թալինի ու Աշտարակի ապստամբ սասունցիները. փետրվարի 17-ին գինաթափ անելով խորհրդային 4-րդ գնդի մարտիկներին՝ նրանք գրավում են Ղարադշլաղն ու Աշտարակը և շարժվում Երևանի վրա²²: Գառնիի ունեցած դերի մասին է վկայում նաև հետևյալ փաստը. 1921 թ. փետրվարի 26-ին Ռուբեն Տեր-Մինասյանին ուղղված նամակում Լեռնահայաստանի սպարապետ Գարեգին Նժդեհը բառացի հայտնում էր. «Հենց նոր ստացա վերջին հեռախոսագիրը, որով Ինքնավար Սյունիքի արևմտյան ճակատի հակահետախուզության պետը տեղեկացնում է Երևանի՝ մեր ապստամբ ուժերի կողմից վերագրավման մասին: Հեռախոսագրի համաձայն դեպքն այսպես է տեղի ունեցել: Հայաստանում եղած ուժերը մեծամասնականները փոխադրել են վրացական ճակատները: Բաշ-Գառնիի շրջանը, օգտվելով առիթից, պարզել է ապստամբության դրոշակը և քշել հատուկտոր կարմիրներին: Ապստամբության ալիքն անցել է մնացած շրջանների վրայով, և Երևանը ընկել է մեր ձեռքը»²³: Ուստի օրինաչափ է, որ խորհրդային համակարգի դեմ թշնամաբար տրամադրված քաղաքացիների շրջանում գառնեցիների և նրանց խմբապետների հեղինակությունը չափազանց բարձր էր: Կամավորականները ձգտում էին միանալ հենց նրանց խմբերին. Խորհրդային 3-րդ գնդի ռազմական կոմի-

սար Հակոբ Աթոյանը հիշում է, որ կարմիր բանակայինների շրջափակման մեջ հայտնված մի խումբ գյուղացիներ «ու՛ր եք գնում» հարցին հպարտորեն պատասխանել են. «Գնում ենք Բաշգյամնի՝ քաջ Մարտիրոսի, Խնկոյի մոտ ... Շուն բայլշնիկներին կոտորելու»²⁴:

Ապստամբության հաղթանակին նպաստեց ռուսական 11-րդ Կարմիր բանակի զորամասերի՝ Վրաստանը խորհրդայնացնելու նպատակով Հայաստանի կենտրոնական շրջաններից բացակայելու հանգամանքը, իսկ հայկական զորամասերի մեծ մասն ապստամբների կողմն անցավ: Փետրվարի 18-ին ապստամբները գրավեցին մայրաքաղաք Երևանը: Մայրաքաղաքը թողնելու նախորդ գիշերը բոլշևիկները ռճրագործության դիմեցին՝ սպանելով իրենց համար առավել վտանգավոր համարվող մի քանի տասնյակ բանտարկյալների: Դրանց թվում էր հայ ազատագրական շարժման ճանաչված գործիչ, գառնեցի խմբապետ Մակեդոն Հակոբջանյանը²⁵:

Հայաստանի հեղկոմի փոխարեն ապստամբները կյանքի կոչեցին Հայաստանի Հանրապետության վերջին կառավարությունը՝ լրացնելով շարժման ղեկավար մարմինը հանդիսացող Հայրենիքի փրկության կոմիտեի անդամներով: Վերակառուցվեց նաև պետական ապարատը: Վարչապետ, արտաքին գործերի նախարար և գյուղատնտեսական գործերի վարիչ՝ Նշանակվեց Սիմոն Վրացյանը, զինվորական գործերի վարիչ՝ Արշակ Հովհաննիսյանը, ներքին գործերի՝ Կարո Սասունին, ֆինանսների՝ Համբարձում Տերտերյանը, պարենավորման՝ Հակոբ Տեր-Հակոբյանը (Իրազեկ),

²² Ղանադորուից-Չանգեզուր, էջ 35:

²³ Նժդեհ Գ., *Երկիր*, հ. 2, Երևան, 2002, էջ 322:

²⁴ Ղանադորուից-Չանգեզուր, էջ 71:

²⁵ Պետրոսյան Վ., *Փետրվարյան անկրկնակի սրտթրվումը*, «Իրօշակ», 2021, N 2, էջ 27:

խնամատարության՝ Սմբատ Եղիազարյանը, պրոպագանդայի և աշխատանքի՝ Հայկ Սարգիսյանը, կառավարությունում՝ ՀՅԴ ներկայացուցիչ՝ Եփրեմ Սարգսյանը, բանակի ընդհանուր հրամանատար՝ Կոռո Թարխանյանը²⁶:

Մայրաքաղաք Երևանում և հարակից բնակավայրերում ապստամբները հալածանքների ենթարկեցին բոլշևիկ պաշտոնյաներին: Բաշ-Գառնիում աշխատանքից ազատվեց և բանտարկվեց գյուղական հեղկոմի աշխատակից և դպրոցի ուսուցիչ, ճանաչված երգիծաբան Մուշեղ Բագրատունին: Այդ ժամանակ Գառնիի դպրոցը տեղակայված էր եկեղեցու բակում, բաղկացած էր երկու սենյակից և մեկ ուսուցչանոցից, ուներ 180 աշակերտ: Բագրատունու ձերբակալությունից հետո ապստամբները գյուղի դպրոցը փակեցին՝ շենքն օգտագործելով որպես ռազմագերիների բանտ²⁷: Արդեն մարտի վերջերին Բաշ-Գառնին բոլշևիկ բանտարկյալների պահպանման կենտրոնավայրի էր վերածվել: Հին բոլշևիկ Արամայիս Գրիգորյանը հիշում է, որ մարտի 26-ին իրեն և 62 ընկերներին Երևանի կենտրոնական և զինվորական բանտերից տեղափոխել են Բաշ-Գառնի և մինչև ապրիլի 2-ը բանտարկված պահել գյուղի հարուստներից մեկի մառանում: Այնուհետև տեղափոխել են Զանգեզուր²⁸:

Քաղաքացիական կռիվներում ամենից վտանգավորը Ղամաբուրի ճակատն էր, որտեղ երկու զրահագնացքի ուղեկցությամբ նահանջել ու ամրացել էին Երևանի խորհրդային պաշտոնյաները, բոլշևիկ գործիչներն ու զինվորականությունը: Այդ պա-

տասխանատու ռազմաճակատի ղեկավարումը ստանձնեց ապստամբության փատացի ռազմական առաջնորդ Մարտիրոսը, որի ընդհանուր հրամանատարության ներքո էլ (հրամանատարներ՝ Խնկո Ասատրյան, Արտուշ Բոչարյան, Լևոն Տեր-Մելիքսեթյան) այդ օրերին մարտնչեցին գառնեցիները:

Հայրենիքի փրկության կոմիտեի իշխանությունը երկար չտևեց: Փետրվարի 25-ին Թիֆլիսի գրավումն ու Վրաստանի խորհրդայնացումը Հայաստանում տեղի ունեցած ապստամբության համար պարտության ազդանշան էր: Մարտի 20-ին Բաթումը գրավելուց հետո խորհրդային Կարմիր բանակի զորամասերի առջև խնդիր դրվեց օր առաջ վերագրավել Երևանը²⁹: Ուժերն անհավասար էին, ինչը գիտակցում էին նաև ապստամբները:

Երևանը թողնելուց առաջ Փրկության կոմիտեն նախապատրաստական աշխատանքներ կատարեց: Քանի որ որոշվել էր Բաշ-Գառնիով նահանջել, այդ պատճառով էլ 1921 թ. մարտի 25-ին հատուկ հանձնաժողովի կողմից կազմված ակտի հիման վրա պետական գանձարանից հանվեց և այստեղ տեղափոխվեց մայրաքաղաքում եղած պետական դրամական միջոցների հիմնական մասը, այդ թվում՝ շուրջ 147.000 ռուբլի, 23.000 դոլար, 8.500 ֆունտ ստեռլինգ, 8.300 ֆրանկ, 9.300 թուրքական լիրա, 2.000 պարսկական ղոան, 1.260 իտալական լիրա, 31.000 բուլղարական լևա, 28.500 անդրկովկասյան բոն և այլն³⁰: Իսկ հաջորդ օրը՝ մարտի 26-ին, նահանջող զորամասերի կարիքների համար Պարենավորման նախարարությունից և համբարակային վարչությունից

²⁶ Վրացյան Ս., *Կեսերի ուղիներով*, հ. 2, Բեյրութ, 1967, էջ 38-39:

²⁷ ՀԱԱ, ֆ. 138, ց. 4, գ. 23ա, թ. 41 և շրջ.:

²⁸ ՀԱԱ, ֆ. 1021, ց. 4, գ. 132, թ. 4-5:

²⁹ Հայրենիք պատմություն, հ. IV, գիրք I, էջ 309:

³⁰ Հարկառույթին Հայաստանի կառավարության որոշումների և փախուստի, Թարիզ, 1921, էջ 3-20, Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 670-672:

Բաշ-Գառնի փոխադրվեց 700 փութ ալյուր, 150 փութ բրինձ, 3000 տուփ խտացրած կաթ, 100 փութ աղ, 70 փութ շաքար, հազուստ, դեղորայք, վիրաբուժական պարագաներ և այլն³¹:

Ապրիլի 2-ին խորհրդային գերակշիռ ուժերը վերագրավեցին Երևանը՝ ապստամբներին ու նրանց միացած բազմահազար բնակչությանը ստիպելով նահանջել դեպի Բաշ-Գառնի: Նկարագրելով բոլշևիկների հարձակմամբ պայմանավորված Երևանի ու շրջակա բնակավայրերի բնակչության խուճապային տրամադրությունները՝ դեպքերի ականատես Վահան Մինախոյանը գրում է. «Ապրիլի 2-ին նույն գյուղում (այն է՝ Գառնիում – Հ.Ս.), բացի զորամասերից, կուտակվել էր 7000 հոգուց բաղկացած մի բազմություն, որին երեք օր անգամ հնարավոր չէր պարենավորել եղած մթերքների մնացորդներով: Այս դրությունը հարկադրում էր անգեն հասարակությանը հետ ճամբել: Սակայն, ձեռք առնված բոլոր միջոցները ապարդյուն անցան, որովհետև ոչ միայն չէին ցանկանում վերադառնալ, այլ նորերն էին գալիս: Հաջորդ օրը Փրկության կոմիտեն հարկադրված եղավ աննշան մթերքի մեծ մասը բաժանել ժողովրդին և ճամբել առաջ (այն է՝ դեպի Դարալագյազ-Ջանգեզուր – Հ.Ս.)»³²:

Ս. Վրացյանի առաջարկով ապրիլի 4-ի առավոտյան որոշվում է ապստամբների ուժերը կենտրոնացնել Բաշ-Գառնիում և շարունակել դիմադրել խորհրդային զորամասերին: Խմբապետ Մարտիրոսը վկայում է, որ գառնեցի հարուստներն ու ազդեցիկ անհատները պատրաստակամություն չէին հայտնել մինչև մեկ տարի սննդամթերքով

ապահովել տեղում մնացող և իրենց հետ միասին գյուղը պաշտպանող զինվորներին: Նշանակվելով Բաշ-Գառնիի ամրապնդման պետ՝ Մարտիրոսն անմիջապես ձեռնամուխ եղավ գյուղի ինքնապաշտպանության կազմակերպմանը և զորքին ու գաղթականներին պարենով ապահովելու գործին: Գյուղում կենտրոնացած մտավորականներին գառնեցի նախկին անտառապահ, ճանապարհներին քաջատեղյակ Օհանջան Իսրայելյանի ուղեկցությամբ նա Դարալագյազ ճանապարհեց³³: Դարալագյազով Ջանգեզուր անցած գաղթական բնակչության շրջանում ևս մտայնություն կար, թե Փրկության կոմիտեն կհաջողվի Բաշ-Գառնիում զորքերը վերակազմավորել, ուշքի գալ ու վերագրավել Երևանը³⁴: Սակայն նման ոչ իրատեսական պլանը չիրականացավ. իրադարձությունները բոլորովին այլ ընթացք ունեցան: Նահանջի ժամանակ Վրացյանի կառավարությունը դրամական միջոցները Բաշ-Գառնիից տեղափոխեց Ջանգեզուր, այնուհետև՝ Պարսկաստան: Այդ տեղափոխությունն այնքան հապճեպ կազմակերպվեց, որ փախուստի ճանապարհին ապստամբները տուրքակների մեջ եղած գումարների մի մասը թափել էին Բայբուրդի ճանապարհին: Նրանց հետևող մի քանի գառնեցիներ գումարները գտել էին: Հաջորդ շաբաթներին խորհրդային պաշտոնյաները ջանքեր գործադրեցին այդ գումարներին տեր դառնալու համար³⁵: Պարսկաստան տարված գումարներն օգտագործվեցին Վրացյանի վտարանդի կառավարության և բազմահազար գաղթականների կարիքների համար:

Ապրիլի 2-ին Երևանը վերագրավելուց հետո Կարմիր բանակն արագորեն

³¹ Մինախոյան Վ., *Ապրիլ 2-ի գաղթը*. «Հայրենիք», Բոստոն, 1923, դեկտեմբեր, էջ 90:

³² Նույն տեղում:

³³ Աբրահամյան Մ., *Կղզի աշխ.*, էջ 551–559:

³⁴ Նժդեհ Գ., *Երկիր*, հ. 2, էջ 404:

³⁵ ՀԱԱ, ֆ. 138, ց. 4, գ. 23ա, թ. 40 և շրջ.:

խորհրդային իշխանություն հաստատեց նաև մայրաքաղաքին հարակից տարածքներում՝ այդ թվում ապստամբության բռնկման օջախներ հանդիսացած վայրերում: Ապրիլի 3-ին խորհրդային ուժերը գրավեցին Էջմիածինը: Խորհրդային գերազանց ուժերի դեմ ապստամբները չեն կարողանում կազմակերպված դիմադրություն ցույց տալ, որոշներն էլ դուսալքում են: Տեսնելով Գառնիի մատույցները պաշտպանող զորամասերի անկանոն նահանջը, ինչպես խմբապետ Մարտիրոսն է վկայում, գառնեցի մի խումբ ծերեր և պատանիներ՝ Մանուկ Ղազարյանը, դավաք Համբոն, Վարդան Պետրոսյանը, Հովհան Սուքիասյանը, Սենո Ալոյանը, գիմնազիայի ուսանող Կորյուն Քոչարյանը և իր չորս ընկերները, ապրիլի 6-ի երեկոյան մինչև վերջին շունչը մարտնչում են խորհրդային զինվորների դեմ: Այդ ընթացքում Գառնիից դեպի Դարալագյազ էին ճանապարհվել ապստամբության ղեկավարները, բոլշևիկյան վրեժխնդրությունից սարսափած զինվորականությունն ու գաղթականները: Ապրիլի 7-ի առավոտյան վերջինը գյուղից դուրս եկան Մարտիրոսն ու Խնկոն՝ իրենց ձիավոր մարտիկներով արագորեն նահանջելով դեպի Սյունիք: Նույն օրը խորհրդային զորամասերը մտան գյուղ³⁶:

Ընդհանուր խուճապի և բոլշևիկների ունեցած վախի պայմաններում ապստամբների հետ գյուղը լքել էր նաև գառնեցիների մեծամասնությունը՝ իրենց ոչխարի ու տավարի հոտերով: Համագյուղացիներին ներկայացնելով Դարալագյազ անցնելու դժվարություններն ու աննպատակահարմարությունը՝ Մարտիրոսը նրանց հորդորեց սպիտակ դրոշ պարզած վերադառնալ գյուղ:

Դեպի Դարալագյազ ու Զանգեզուր մեկնեցին միայն հակախորհրդային շարժմանը ղեկավար կամ ակտիվ մասնակցություն ունեցած գործիչները՝ Մարտիրոսի բնորոշմամբ «վտանգված բաշգառնեցիները»³⁷:

Խորհրդային իշխանության վերականգնումից հետո ապրիլի 15-ին կազմակերպվեց Բաշ-Գառնիի գավառակային հեղկոմը: Այնուհետև նոր ղեկավարներ նշանակվեցին: 1921 թ. օգոստոսի 17-ին գավառակային հեղկոմի նախագահ նշանակվեց քանաքեռցի կոմունիստ, 27-ամյա Վարդան Վարդանյանը, հեղկոմի անդամներ՝ ագուլիսցի կոմունիստ, 21-ամյա Վարդան Դաստակյանը, չիբուխեցի կոմունիստ, 40-ամյա Տիգրան Տեր-Սահակյանը, նախիջևանցի կոմունիստ, 19-ամյա Կարապետ Այվազյանը³⁸: Ուշադրության արժանի է այն փաստը, որ նոր ղեկավարների մեջ որևէ գառնեցի չկար. բոլորն այլ բնակավայրերից էին:

Բաշ-Գառնիի գյուղական հեղկոմի նախագահ նշանակվեց Մուշեղ Բագրատունին, որի հավասարակշռված բնավորությունը, ծագող հակասությունները գյուղացիների հետ խորհրդակցությամբ լուծելու գործելակերպը, հակախորհրդային շարժման սովորական մասնակիցների նկատմամբ հանդուրժողական վերաբերմունքը նպաստեց Գառնիում լարված մթնոլորտի լիցքաթափմանը: Գյուղհեղկոմը ենթարկվում էր Կոտայքի շրջանային հեղկոմին: 1921 թ. տարեվերջին Բագրատունին Բաշ-Գառնիի գավառակի լուսավորության բաժնի վարիչ նշանակվեց³⁹:

1921 թ. Հայաստանում տեղի ունեցած քաղաքացիական կռիվների խնդրահարույց

³⁶ Աբրահամյան Մ., *ԼՂՎ. աղիւ.*, էջ 561-563, *Հայ ժողովրդի պատմություն*, հ. VII, էջ 153:

³⁷ Աբրահամյան Մ., *ԼՂՎ. աղիւ.*, էջ 564:

³⁸ ՀԱԱ, ֆ. 138, ց. 4, գ. 21, թ. 3-5:

³⁹ Նույն տեղում, գ. 23ա, թ. 42-43, ֆ. 133, ց. 1, գ. 2777, թ. 2-3:

հարցերից է հակամարտող կողմերի իրականացրած դաժանությունների հանգամանքը: Խորհրդահայ պատմագիտությունն այս առումով քննադատում և անարգանքի սյունին է գամում միմիայն «դաշնակցական բարբարոսներին»՝ նրանց մեղադրելով տասնյակ ռազմագերի կոմունիստների ու կարմիրբանակայինների դաժան սպանությունների, ժայռերից (հատկապես Տաթևում) ցած գլորելու մեջ: Բերվող օրինակներից մեկն էլ առնչվում է Բաշ-Գառնիում կատարվածին: Այսպես՝ շեշտվում էր, որ Կարմիր բանակի՝ Երևանին մոտենալու օրերին մայրաքաղաքի բանտերից դուրս են բերվում և ուժեղացված պահակախմբի ուղեկցությամբ Բաշ-Գառնիով դեպի Սյունիք են տեղափոխում «63 հեղափոխական մարտիկների»: Այս առթիվ «Հայ ժողովրդի պատմության» ակադեմիական հատորյակում կարդում ենք. «Ապրիլի 3-ին Բաշ-Գառնիի մոտ դաշնակցականները ձորի ափից ցած են նետում երեք հիվանդների, որոնք սովից ու չարչարանքից ուժասպառ, այլևս չէին կարողանում քայլել»⁴⁰:

Հայաստանում քաղաքացիական կռիվների ժամանակ երկու կողմերի իրականացրած դաժան սպանությունները, վրեժխնդրությունները որևէ արդարացում չեն կարող ունենալ: Դրանք միմիայն նպաստում էին ժողովրդի պառակտման էլ ավելի խորացմանը:

Գառնեցիների տնտեսական դրությունը

Առաջին համաշխարհային պատերազմը, 1918 թ. գարնանը և 1920 թ. աշնանը թուրքերի իրականացրած ավերիչ արշավանքները,

համատարած թալանը, այնուհետև 1921 թ. քաղաքացիական կռիվները Հայաստանի ու հայության համար ողբերգական ազդեցություն ունեցան ոչ միայն հարյուրհազարավոր մարդկային կորուստների տեսակետից, այլև քայքայվեց ու ճգնաժամային դրության մեջ հայտնվեց երկրի տնտեսությունը՝ իր բոլոր ճյուղերով: Հայաստանի Հանրապետության կարճատև գոյության ընթացքում խաղաղ շինարարական աշխատանքի անցնելու, տնտեսական վերափոխումներ կատարելու ժամանակ չգտնվեց: 1921 թ. գարնանից սկսած Հայաստանի գավառներում նկատվում էին համաճարակային հիվանդությունների, սովամահության դեպքեր: Խորհրդային Հայաստանի կառավարության առաջնահերթ խնդիրը դարձավ հանրապետությունը տնտեսական քայքայված վիճակից դուրս բերելը, արդյունաբերության և գյուղատնտեսության վերականգնմանն ուղղված գործունե քայլեր ձեռնարկելը: Հայաստանի տնտեսության վերականգնման գործում մեծ դեր ունեցան 1921 թ. մայիսին կազմավորված ՀՍԽՀ նոր կառավարության՝ ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի (ժողկոմխորհ) նախագահ Ալեքսանդր Մյասնիկյանը և այդ պաշտոնում 1922 թ. գարնանը նրան փոխարինած Սարգիս Լուկաշինը (Սրապիոնյան): Ա. Մյասնիկյանը Մոսկվայից Հայաստան բերեց Կովկասի կոմունիստներին ուղղված Խորհրդային Ռուսաստանի ժողկոմխորհի նախագահ Վլադիմիր Լենինի 1921 թ. ապրիլի 14-ի նամակը, որտեղ խորհուրդ էր տրվում վերափոխումներ կատարելիս ուշադրություն դարձնել յուրաքանչյուր հանրապետության ներքին առանձնահատկությունների վրա⁴¹:

⁴⁰ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VII, էջ 154:

⁴¹ Ղազարխեցյան Վ.Ն., Հայաստանը 1920–1940 թթ., էջ 205:

ՌԿ(բ)Կ X համագումարում (1921 թ. մայիս) Վ. Լենինի զեկուցումից հետո խորհրդային Ռուսաստանում ռազմական կոմունիզմից անցում կատարվեց նոր տնտեսական քաղաքականության (նէպ): Ըստ այդմ՝ վերացվեց պարենմասնատրումը, որին փոխարինեց պարենհարկը: Այն համապատասխանեցվելու էր գյուղացիական տնտեսությունների եկամուտներին. չքավոր գյուղացիներն ամբողջովին կամ մասնակի ազատվելու էին պարենհարկից, միջակները վճարելու էին ցածր դրույքով: Պարենհարկը վճարելուց հետո իրեն մնացած բերքի ամբողջ ավելցուկը գյուղացին կարող էր սեփական ցանկությամբ տնօրինել՝ այդ թվում շուկայում վաճառքի հանել⁴²:

Բնականաբար, խորհրդային գաղափարախոսության տեսակետից սա ժամանակավոր նահանջ էր դիտվում, քանի որ կապիտալիզմին հատուկ տարրերը մուտք էին գործում տնտեսության մեջ: Ակտիվանում են առևտրական հարաբերությունները, ապրանքաշրջանառությունը, գյուղի և քաղաքի կապը: Նէպ-ը արդյունաբերությունն ու գյուղատնտեսությունը ճգնաժամային դրությունից հանելու արդյունավետ ճանապարհ էր համարվում: Այս տեսակետից կարևոր նշանակություն էր տրվում կոոպերացիայի զարգացմանը: Նէպ-ին հատուկ մասնավոր ձեռներեցության, կոոպերացիայի, հասարակական ակտիվ խմբերի ու գործունյա անհատների աշխուժացումը նպաստեց հայաստանյան գյուղերի (այդ թվում՝ Գառնիի) գյուղացիական տնտեսությունների ամրապնդմանը:

Իշխանություններին անհրաժեշտ էր երկրի վերաշինության գաղափարի շուրջ ժողովրդին համախմբել՝ իրականացվող քայ-

լերը գաղափարապես պատրաստելու, խորհրդային պետության, իշխանությունների ու կառավարող կոմունիստական կուսակցության շուրջ նրանց ներգրավելու համար: Այս նպատակին էին միտված հանրապետության տարբեր շրջաններում հրավիրվող գյուղացիական համագումարները, որոնց խնդիրը պետք է լիներ (իշխանությունների հրահանգի համաձայն) հայտարարել, որ գյուղացիությունը միահամուռ պատրաստակամ է նվիրված աշխատանքով ու պայքարով ամրապնդել նորահաստատ խորհրդային իշխանությունը, նպաստել երկրի ավերված տնտեսության վերականգնմանը: Այս միջոցառումները կազմակերպում էին պետական-կուսակցական քարոզիչները: Որպես կանոն՝ այդ համագումարներն ավարտվում էին հատուկ բանաձևերի ընդունմամբ: 1921 թ. հուլիսի 17-ին այդպիսի մի համագումար էլ տեղի ունեցավ Բաշ-Գառնիում, որին մասնակցում էին նույնանուն գավառակի 50 գյուղերի ներկայացուցիչներ: Համագումարի ընդունված եզրափակիչ բանաձևում ընդգծվում էր, որ մասնակիցներն իրենց անվերապահ վստահությունն են հայտնում խորհրդային կարգերին, պետության զարգացումն ապահովող կոմկուսին՝ պատրաստականություն հայտնելով նվիրվել պետական շինարարությանը: «Մեր անձնական եռանդով ու աշխատանքով կվերականգնենք մեր քայքայված երկիրը, կլծկենք շինարարական գործին՝ մեր կառավարության դեկավարությամբ: Մենք չենք խնայի մեր ուժերը, մեր կուրծքը դեմ կտանք այն պահանջած ծանր ու անդուլ աշխատանքին, որով պիտի վերաշինվի և կենդանանա մեր հայրենիքը», - նշվում էր բանաձևում⁴³:

⁴² Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VII, էջ 176:

⁴³ Նույն տեղում, էջ 171:

Երկիրը տնտեսապես վերաշինելու ճանապարհին կարևոր խնդիր էր համարվում ավարտուն վարչական բաժանումներ կատարելը: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո՝ 1920 թ. դեկտեմբերի վերջերին, հանրապետությունը ժամանակավորապես բաժանվել էր 6 գավառի՝ Երևանի, Էջմիածնի, Ղարաքիլիսայի, Դիլիջանի, Նոր Բայազետի, Դարալագյազի:

Արդեն 1921 թ. հուլիսի 20-ին ՀՍԽՀ ժողկոմխորհի հրատարակած «ՀՍԽՀ վարչական վերաբաժանումների մասին» դեկրետով հանրապետությունը բաժանվեց 8 գավառի՝ Երևանի, Էջմիածնի, Ալեքսանդրապոլի, Ղարաքիլիսայի, Լոռու, Իջևանի, Նոր Բայազետի, Դարալագյազի: Զանգեզուրի գավառը կազմավորվեց ավելի ուշ՝ օգոստոսի 31-ին: Դրանցից Երևանի գավառը բաղկացած էր Ղամարուի, Աղիամզալուի, Բաշ-Գառնիի, Կոտայքի գավառակներից (օգոստոսի 16-ին Երևանի գավառից առանձնացվեցին Նաև Վեդի-Բասարի և Ախտայի գավառակները): Գավառակների սահմանների փոփոխումը, կենտրոնների որոշումը, գավառների միջև դրանց վերաբաժանումը, նոր կենտրոնների որոշումը և գավառից կամ գավառակից քաղաքների առանձնացումը կատարում էր Հայաստանի ժողկոմխորհը՝ ներքին գործերի ժողկոմատի առաջարկությամբ և համապատասխան հեղկոմի միջնորդությամբ: ՆԳԺԿ-ին էր վերապահված նաև ըստ գավառակների հանրապետության բնակավայրերի ցուցակի կազմումը⁴⁴: Բաշ-Գառնիի գավառակի մեջ ընդգրկված էին հետևյալ բնակավայրերը՝ Ալի Ղրըխ, Ալիմարդան, Ավդալար, Արթիզ, Բալբուրդ,

Բաշ-Գառնի, Բիթլիջա, Գողթ (հայկական), Գողթ (թուրքական), Գյոլ Այսոր, Մեծ Գիլանլար, Փոքր Գիլանլար, Երանոս, Թագազյուղ, Մեծ Խարաբա, Իմերզիկ, Ղալադիբի, Մուլա Ահմեդ, Ելիջա, Շորբուլախ, Շահիրյար, Ողջաբերդ, Տոլկ, Քյարփչու, Քյորփի-Քենդ: Գավառակի կենտրոնը Բաշ-Գառնին էր⁴⁵:

Այս վարչական կառուցվածքը պահպանվեց մինչև 1920-ականների վերջին անցկացված նոր վարչական բաժանումը: 1929 թ. ապրիլին կայացած ՀամԿ(Բ)Կ XVI կոնֆերանսը որոշեց Խորհրդային Միության կազմի մեջ մտնող հանրապետությունների և մարզերի տնտեսական զարգացման նպատակով վարչատարածքային փոփոխություններ կատարել: Նոր վարչական միավորներ կազմակերպելիս հիմք էր ընդունվելու արտադրական սկզբունքը, տարածքի տնտեսական զարգացման հեռանկարը: Խորհրդային մյուս հանրապետությունների օրինակով Խորհրդային Հայաստանում ևս վարչատարածքային փոփոխություններ կատարող հանձնաժողով ստեղծվեց, որի ղեկավար նշանակվեց Մարտին Սահակյանը⁴⁶:

Վարչատարածքային վերափոխումների սկզբում նախատեսվում էր Բաշ-Գառնիի գավառակը (բնականաբար, նույնանուն կենտրոնով) իբրև առանձին շրջան ընդգրկել Երևանի գավառի կազմում, սակայն քննարկումների ընթացքում որոշվեց գավառակի գյուղերը բաժանել գավառի Կոտայքի, Վեդիի և Հրազդանի շրջանների միջև: Սա արտացոլվեց շրջանացման մասին ՀՍԽՀ կենտրոնական գործադիր կոմիտեի նախագահության 1929 թ. հուլիսի 26-ի որոշ-

⁴⁴ ՀՍԽՀ դեկրետների և հրամանների ժողովածու, պրակ II, Էջմիածին, 1921, էջ 83–84, ՀՍԽՀ դեկրետների և որոշումների հավաքածու, Երևան, 1921, N 3, էջ 18, N 5, էջ 39–40:

⁴⁵ Ցուցակ Խորհրդային Հայաստանի բնակավայրերի, Երևան, 1923, էջ 10–13:

⁴⁶ Հարությունյան Հ.Մ., Նոր Բայազետի գավառը 1920–1930 թթ., Երևան, 2015, էջ 13–15:

ման մեջ, որով հանրապետությունը բաժանվեց 5 գավառի՝ Երևանի, Լենինականի, Լոռու, Սևանի և Զանգեզուրի: Մասնավորապես Երևանի գավառը բաղկացած էր լինելու 10 շրջանից: Դրանցից Կոտայքի շրջանը կազմվելու էր նախկին Բաշ-Գառնիի և Կոտայքի գավառակների որոշ գյուղերի (այդ թվում՝ Գառնիի)⁴⁷ միավորմամբ: Շրջանի կենտրոնի համար դիտարկվում էր Արամուս գյուղի տարբերակը: Որոշումը կյանքի կոչվեց հոկտեմբերի 1-ից⁴⁸:

Այս փոփոխությունն ընդամենը մեկ տարվա կյանք ունեցավ. այն սպասված արդյունքը չունեցավ: «Կուսակցական և խորհրդային ապարատը գյուղին, կոլտնտեսություններին ու մասսաներին մոտեցնելու» հիմնավորմամբ 1930 թ. ամռանը հանրապետությունում առաջ բերվեց գավառների վերացման, շրջանների խոշորացման Հայպետպլանի նախագիծը: ՀՄԽՀ կենտգործկոմը և ժողկոմխորհը 1930 թ. օգոստոսի 5-ին համատեղ որոշում ընդունեցին գավառները վերացնելու մասին, որով ստեղծվելու էր վարչատարածքային միավորների երկաստիճան համակարգ՝ գյուղական խորհուրդ և շրջան: Կենտգործկոմի նախագահության 1930 թ. սեպտեմբերի 9-ի որոշմամբ գավառների փոխարեն կազմակերպվեց 25 շրջան: Գառնին ընդգրկված էր Կոտայքի արդեն ինքնուրույն շրջանի կազմում: Վերջինի կենտրոնը Քանաքեռից տեղափոխվելու էր Շահաբ (հետագայի Մայակովսկի) գյուղը⁴⁹: Կարճ

ժամանակ անց շրջանի կենտրոնը կրկին տեղափոխվեց Քանաքեռ: 1931 թ. Կոտայքի շրջանի մեջ ընդգրկված էր 47 գյուղ՝ 7058 տուն, 31472 բնակչությամբ: Այդ ժամանակ Գառնին շրջանի ամենամարդաշատ բնակավայրն էր. ուներ 582 տուն, 3152 շունչ բնակիչ, որից արական սեռի՝ 1570, իգական սեռի՝ 1582: Բոլորը հայեր էին, գյուղում այլագրիներ չէին բնակվում⁵⁰:

1921 թ. աշնանը Խորհրդային Հայաստանում գավառային, գավառակային և գյուղական իշխանության մարմինները ձեռնամուխ եղան հողաշինարարական վերափոխումների իրականացմանը: Աշխատանքների կատարման ընթացքում ամենամեծ խոչընդոտը գյուղերի հողասակավությունն էր: Նման խնդիր գոյություն ուներ նաև Բաշ-Գառնիում, որտեղ բազմաթիվ ընտանիքներ գտնվում էին տնտեսական ծանր պայմաններում: Շատ էին նաև բազմանդամ գերդաստաններով ապրողները: Հող ու ջրի տեր դառնալու համար գառնեցիներից շատերը պատրաստ էին անգամ լքել հայրենի բնակավայրը: Այսպես՝ 1921 թ. սեպտեմբերի 9-ին գյուղի 37 ընտանիքների անունից ՀՄԽՀ ներքին գործերի ժողկոմ Պողոս Մակինցյանին ուղղված խնդրագրում գառնեցիներ Համբարձում Մելքոնյանն ու Հովհաննես Վարդանյանը խնդրում էին իրենց թույլատրել մշտական բնակություն հաստատել Բաշ-Գառնիի գավառակի Արթիզ կամ Ղուրբաղալու անրնակ գյուղերից մեկում: Այդ ընտանիքների գլխավորներն էին՝ Համբարձում Մելքոնյանը, Հովհաննես Վարդանյանը, Հարություն Եղիազարյանը, Ենոք Գաբրիելյանը, Գեղամ Սարգսյանը, Ռուբեն Սարգսյանը, Եղիազար Թամրազյանը,

⁴⁷ ՀՄԽՀ կենտգործկոմը 1927 թ. հոկտեմբերի 28-ին որոշել էր բնակավայրի նախկին անունը (Գառնի) վերականգնել (*Խորհրդային Հայաստանը թվիդուլ. Վիճակագրական տեղեկատու. 1923-1927*, Երևան, 1928, էջ 366): Այդուհանդերձ, որոշ ժամանակ բնակավայրը դեռևս կոչվում էր նախորդ անվանով:

⁴⁸ «Խորհրդային Հայաստան», 17 հուլիսի, 6 օգոստոսի 1929, N 161, 177:

⁴⁹ «ՀՄԽՀ օրենքների և կարգադրությունների ժողովածու», Երևան, 1930, բաժին I, N 10, էջ 365, N 11, էջ 386-387:

⁵⁰ «ՀՄԽՀ բնակավայրերի ցուցակ, Երևան, 1936, էջ 7, 38:

Մկրտիչ Ներսիսյանը, Տիգրան Գրիգորյանը, Սարգիս Հարությունյանը, Կարո Խաչատրյանը, Եգոր Ռուստամյանը, Ալեքսան Տեր-Հարությունյանը, Գեղամ Թաթոսյանը, Մկրտիչ Մելքոնյանը, Ալեք Խաչատրյանը, Ավետ Գալստյանը, Օհանջան Իսրայելյանը, Գաբրիել Մելքոնյանը, Խաչատուր Աբելյանը, Գալուստ Վարդանյանը, Միքայել Մարտիրոսյանը, Փիլիպոս Թամրազյանը, Ստեփան Մանուկյանը, Ահարոն Առաքելյանը, Մովսես Հունանյանը, Գևորգ Մկրտչյանը, Զաքար Գրիգորյանը, Իսրայել Ռուստամյանը, Սարիբեգ Մուրադյանը, Բալաբեգ Մուրադյանը, Սարիբեգ Թամրազյանը, Արշակ Մելքոնյանը, Վարդան Իսրայելյանը, Ալեք Տեր-Հարությունյանը, Լևոն Մելքոնյանը, Մուշեղ Բագրատունին⁵¹:

Այս խնդրագրի բավարարումն ամենևին դյուրին չէր: Բանն այն է, որ Արթիզի հողերն այդ ժամանակ օգտագործում էին գողթեցիները, որոնք ևս հավակնություններ ունեին այդ տարածքների նկատմամբ: Իսկ Ղուրբադալուի հողերը գառնեցի այլ ընտանիքներ էին օգտագործում և, բացի վերը նշված 37 ընտանիքներից, այլ գառնեցիներ ևս հավակնություններ էին հանդես բերում այդ հողերի նկատմամբ⁵²:

Հիմք ընդունելով Հողագործության ժողկոմատի հրահանգները՝ 1922 թ. մարտի 15-ին Բաշ-Գառնիի գավառակային գործկոմը հաստատեց հողաշինարարական հրահանգները: Ըստ այդմ՝ շրջանի լքյալ, կիսաշեն գյուղերի, վանքապատկան, նաև հողառատ համայնքների այն հողատարածքները, որոնք անհրաժեշտ չափով չէին օգտագործվում, առաջարկվում էր հատկացնել հողուպակաս գյուղերին, այդ նպատակով նաև

բնակչության տեղափոխություններ կատարել: Մասնավորապես նախատեսվում էր Բաշ-Գառնի գյուղին միացնել Թիզխարաբ, Ղուրբադալու, Գողթ թուրքաբնակ և Ագարակ՝ ավերակ ու կիսաքանդ գյուղերը: Նախատեսվում էր այստեղ տեղափոխել Բաշ-Գառնիի վերաբնակիչներին և փախստականներին, նաև բնակչության այն մասին, որը տնտեսապես «այնքան էլ կապված չէ» գյուղի հետ: Բացի այդ՝ Ջաննաթլուի սահմանի մոտ՝ գյուղից 5-6 վերստ հեռավորության վրա գտնվող, հողամասերը կցվելու էին Ջաննաթլուին, որտեղ Գառնիից 15-20 ընտանիք էր վերաբնակեցվելու: Այս բնակավայրին էին միացվելու նաև Ավդալարի՝ գյուղին մոտիկ գտնվող փաստացի չօգտագործվող հողամասերը: Սակայն միայն սրանով չէր սահմանափակվելու Բաշ-Գառնիի բնակչության տեղափոխությունը: Ավելին, գառնեցիների և այստեղ հաստատված արևմտահայ փախստականների հողասակավության խնդրին լուծում գտնելու նպատակով առաջարկվում էր գյուղում հաստատված գաղթականների, վերաբնակիչների և բնիկ ազգաբնակչության մի մասը տեղափոխել կիսաքանդ Քյարփչլու, Բիթլիջա, Ողջաբերդ, լքված Երանոս, Փոքր Գիլանլար, ինչպես նաև հողառատ Բայբուրդ, Ալիմարդան և Գյոլ-Այսոր գյուղերը: Հողաշինարարական այս աշխատանքներն ավարտելուց հետո էր միայն նախատեսվում համայնքների ներսում հողաբաժանություն կատարել: Մինչ այդ արգելվում էր գաղթականների հոսքը և մի գյուղից մեկ այլ գյուղ տեղափոխությունը: Գյուղերի ունևոր ազգաբնակչությանն էլ հանձնարարվում էր տեղափոխվողներին օժանդակել լծկաններով, գործիքներով, շինամիջոցով, հնարավորության դեպքում սերմացուով և փոխադրական

⁵¹ ՀԱԱ, ֆ. 138, ց. 4, գ. 28, թ. 2-4 շրջ.:

⁵² Նույն տեղում. թ. 9-14 շրջ.:

միջոցներով: Որոշումը չկատարողները կարող էին մինչև իսկ շրջանից վտարվել: Նախատեսվում էր այս որոշումը կատարել գարնան ընթացքում. այն հաշվարկով, որ աշնան ցանքի ժամանակ յուրաքանչյուր տեղափոխվող համայնք կամ անհատ նոր տեղափոխված վայրում աշխատանքներ կատարի⁵³:

Գավառակում հողաշինարարական աշխատանքներ իրականացնելու այս և մյուս որոշումները դանդաղ էին կյանքի կոչվում: 1923 թ. ամռանը Գառնի գյուղում հողաշինարարական աշխատանքները դեռևս ընթացքի մեջ էր՝ պայմանավորված բնակավայրերի և գյուղացիների միջև եղած հողային վեճերով, տարբեր հակասություններով, ինչը հողասակավության հետևանք էր: Այս հանգամանքը, բնականաբար, ազդեցություն էր ունենում գյուղատնտեսական աշխատանքների վրա. դաշտավարության ոչ արդյունավետ վարման պատճառով Գառնիում 1923 թ. հունիսին արդեն աշնան համար միջինից ցածր բերքատվություն էր կանխատեսվում⁵⁴:

Մայրաքաղաք Երևանի հետ անխափան կապ ունենալու համար կարևոր նշանակություն ունեցավ 1922 թ. Բաշ-Գառնի – Երևան շուրջ 29 կմ երկարությամբ հեռագրային ու հեռախոսային գծի կառուցումը⁵⁵: Դա գյուղում հեռագրական բաժանմունք բացելու հնարավորություն տվեց:

Գառնի գյուղի բնակչության տնտեսական դրության վերաբերյալ անփոխարինելի տվյալներ են պարունակում 1922 թ. աշնանը Խորհրդային Հայաստանում անցկացված գյուղատնտեսական և հողային վիճակագրության նյութերը (տնայթերթիկներն ու գյու-

ղաթերթերը)⁵⁶: Ըստ այդմ՝ նոյեմբերին Բաշ-Գառնին ուներ 524 տնտեսություն, այդ թվում՝ 412 մշտական բնակվող, 1 բացակա գրանցված և 111 եկվոր: Բնակչության թիվը 2722 մարդ էր, որից 1332-ը՝ արական և 1390-ը՝ իգական սեռի բնակիչ: Բնակիչներից 2717-ը հայեր էին, 5-ը՝ թուրք-թաթարներ (ադրբեջանցիներ): Գյուղում կար դպրոց, ֆելդշերական կետ⁵⁷: Այդ ժամանակ գյուղացիներն ունեին սեփական 12 մեկ խոփանի երկաթե գութան, 280 արոր, 13 տափան, 169 գերանդի, 321 մանգաղ, 2 ձեռքի փոցխ, 231 եղան, 280 կամ, 169 ջարջառ, 20 քամող մեքենա, 1 խաղողի ճմլան, 31 կարաս, 161 խնոցի, 16 երկանք, 203 բահ, 4 քաղհանիչ, 20 այգետի մկրատ, 535 եզ, 5 ցուլ, 345 կով, 91 երինջ, 90 արջառ, 63 մոզի, 238 հորթ, 33 գոմեշ (այդ թվում՝ 10 ձագ), 975 ոչխար, 356 գառ, 402 այծ, 157 ուլ, 10 ձի, 4 ջորի, 84 էշ, 1 ուղտ:

Գյուղացիների ունեցած հողատարածությունը 19954,75 լիդր էր, որից սեփական օգտագործման մեջ գտնվող հողերի տարածությունը՝ 19160,75 լիդր, վարձով տվածները՝ 794 լիդր, հողաբաժինների թիվը 794 էր, կար 525,75 լիդր այգի, որից 286 լիդրը՝ պտղատու: Գառնիում և հարակից բնակավայրերում հողի չափը հաշվում էին լիդրով: 48 լիդրը հավասար էր 1 դեպատինի (1,09 հեկտարի):

Գառնեցիների գերակշիռ մասը փոքր հողակտորներ ունեին: Հիշատակենք համեմատաբար մեծ (100 լիդր և ավել) հողատարածքներ ունեցողներին: Գյուղի ամենամեծ հողատերը Ռուբեն Հարությունի Մելիք-Վարդանյանն էր, ուներ 196 լիդր հող, 168

⁵³ ՀԱԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 1177, թ. 2–3:

⁵⁴ «Խորհրդային Հայաստան», 22 հունիսի 1923, N 133:

⁵⁵ «Բյուրկանեն ՀՄԽՀ» ներքին գործոց ժողովրդական կոմիսարիատի», Երևան, 1922, N 15–16, էջ 23:

⁵⁶ ՀԱԱ, ֆ. 163, ց. 1, գ. 51–515:

⁵⁷ Նույն տեղում, գ. 514, թ. 115, Ցուցակ Խորհրդային Հայաստանի բնակավայրերի, էջ 10–11, Կորկոտյան 2., նշվ. ալիս., էջ 125:

լիդր հող ուներ Առաքել Հարությունի Վարդանյանը, 161 լիդր հող՝ Ռուբեն Հապետի Վարդանյանը, 141 դեսյատին հող՝ Վարազդատ Արամի Գևորգյանը, 137 լիդր հող (որից 40 լիդր վարելահողը վարձակալել էր)՝ Սարգիս Գևորգի Հախվերդյանը, 135 լիդր հող՝ Բարսեղ Բաղդասարի Հովհաննիսյանը, 134 լիդր հող՝ Ստեփան Մակարի Դավթյանը, 134 լիդր հող (որից 46 լիդր վարելահողը վարձակալել էր)՝ Թադեոս քահանա Տեր-Մելիքսեթյանը, 133 լիդր հող՝ Լիպարիտ Վարդանի Քոչարյանը, 132 լիդր հող՝ Կարապետ Ստեփանի Հարությունյանը, 120-ական լիդր հող՝ Գառնիկ Մանասի Գրիգորյանը, Ջոհրաբ Սարիքեկի Ստեփանյանը, 117 լիդր հող՝ Հովհան Վարդանի Մարգարյանը, 112 լիդր հող՝ Պողոս Ավետիսի Մարտիրոսյանը, 110 լիդր հող՝ Ստեփան Գևորգի Հակոբյանը, 105 լիդր հող՝ Ալեքսան Մակարի Աղաջանյանը, 103 լիդր հող՝ Վիրաբ Գրիգորի Խաչատրյանը, 102 լիդր հող՝ Մուշեղ Առաքելի Սարգսյանը, 102-ական լիդր հող՝ Աղաջան Սարգսի Ալոյանը, Գալուստ Գասպարի Իսախրյանը, 101-ական լիդր հող՝ Հովհաննես Գրիգորի Մանուկյանը, Գեղամ Գևորգի Մանասյանը:

Գյուղի ընտանիքներից յոթն ունեին մեղվաբուծական տնտեսություններ (մեղվանոցներ)՝ շուրջ հարյուր մեղվափեթակով: Դրանք էին՝ Հակոբ Գեղամի Սարգսյանը (33 մեղվաընտանիք), Սարգիս Գևորգի Հախվերդյանը (22 մեղվաընտանիք), Պողոս Ղազարի Աբրահամյանը (10 մեղվաընտանիք), Պետրոս Ղազարի Աբրահամյանը (10 մեղվաընտանիք), Մարտիրոս Ղազարի Աբրահամյանը (8 մեղվաընտանիք), Արմենուշ Մանուկի Բաբայանը (6 մեղվաընտանիք), Գարուշ Վարդանի Մուրադյանը (5 մեղվաընտանիք): Հինգից պակաս մեղվաըն-

տանիքները վիճակագիրների կողմից առևտրաարդյունագործական հաստատություն չէր դիտարկվում, ուստի և չէր արձանագրվում: Գյուղացիների ունեցած մեղվաընտանիքների ամբողջական թիվը 117 էր:

Գառնիում կար 10 ջրաղաց, որից երկու քարով՝ 2 և մեկ քարով՝ 8 ջրաղաց: Հիմնական մասը տոհմական ջրաղացներ էին: Երկու քարով ջրաղացներից մեկը պատկանում էր Արմենակ Ղազարի Մելիք-Վարդանյանին: Մյուսի համասեփականատերերը Եփրեմ, Գալուստ, Միքայել Վարդանի Մարտիրոսյաններն էին: Մեկ քարով մեկական ջրաղացներ ունեին Ռուբեն Հարությունի Մելիք-Վարդանյանը, Ռուբեն Ներսեսի Աբրահամյանը, Միսակ Վարդանի Գևորգյանը, Շուշան Գևորգի Մելիքսեթյանը: Մեկ քարով ջրաղացների համասեփականատերեր էին Պողոս, Պետրոս, Մարտիրոս Ղազարի Աբրահամյանները, Հովսեփ, Անդո, Բաղդասար Պապիկի Աբրահամյանները, Վասիլ, Վիրաբ, Լևոն Ստեփանի Տեր-Մելիքսեթյանները, Կարապետ, Ստեփան Հարությունյանները, Մուշեղ Առաքելի Սարգսյանը, Մարգար Գալուստի Սարգսյանը, Հայկո Սողոմոնի Ստեփանյանը, Մկրտիչ Մարտիրոսի Մկոյանը: Գառնեցի ջրաղացպաններ Սարգիս Հովհաննեսի Սարգսյանը, Առաքել Սարգսի Գրիգորյանը, Պետրոս Թադևոսի Սարգսյանն աշխատում էին վերը թվարկված ջրաղացներում:

Գյուղում կար նաև 3 դարբնոց: Դարբնոցներ ունեին զառնեցիներ Հովհաննես Մանուկի Ղազարյանը, Առաքել Հարությունի Վարդանյանը, ինչպես նաև երևանցի Մկրտիչ Ասլանի Մուրադյանը (Գառնի էր տեղափոխվել 1921 թ.): Այս դարբնոցներից մեկում էր աշխատում 1920 թ. Կարսից Գառնի տեղափոխված դարբին Հակոբ Վահրա-

մի Եղիազարյանը: Գյուղի մեկ ջուլիականոցը (մեկ դագգահով) պատկանում էր Գալուստ Գասպարի Իսպիրյանին: Կա՞ր նաև մեկ կոշկակարանոց, որը պատկանում էր 1918 թ. Գառնիում բնակություն հաստատած կաղզվանցի Արամ Մկրտչի Բաբախանյանին: Գյուղում կար մանրեղենի երկու խանութ: Խանութների տերերն էին՝ Կիրակոս Անտոնի Բաղդասարյանը և Բալաբեկ Զաքարի Մանուկյանը:

Գյուղն ուներ երկու քահանա՝ 70-ամյա Գևորգ տեր Օհանի Տեր-Ստեփանյանը և Թադեոս տեր Հարությունի Տեր-Մելիքսեթյանը: Հիշատակվում են նաև ուսուցիչ Հովհաննես Աստվածատուրի Խանադյանը (1922 թ. Նորքից էր տեղափոխվել), բժիշկ Արմենակ Ղազարի Մելիք-Վարդանյանը, 1919 թ. Իգդիրից գաղթած սանիտար Բագրատ Ներսեսի Խանգելյանը, բայազետցի թիթեղագործ Հովհաննես Ավետիսի Քրմոյանը (Գառնի էր եկել 1914 թ.), բիրիսցի ջուլիակ Սարգիս Սարգսյանը (Գառնի էր եկել 1915 թ.), գառնեցի հյուսններ Արսեն Գեղամի Սարգսյանը, Եղիազար Սիփանի Ասատրյանը, հացթուխներ Թամամ Բաղդասարի Ղազարյանը, Գյուլնազ Ենոքի Մանուկյանը, Սոնե Խաչատուրի Մելքոնյանը, երաժիշտ (դիուլչի) Գևորգ Մկրտչի Սեդրակյանը, նկարիչ Ղազար Ոսկանի Վարդանյանը, դերձակ Սարգիս Աղաջանի Սահակյանը, ներկարար Կոստան Գրիգորի Սաֆարյանը, նալբանդներ՝ Ալեքսան Բաղդասարի Ապրեսյանը, Աբրահամ Օհանի Սարգսյանը, փինաչի Մաղաթ Ստեփանի Հախվերդյանը և ուրիշներ:

Բաշ-Գառնիի տնաթերթիկների ուսումնասիրությունից տեսնում ենք, որ գյուղի մեծահարուստներից էին՝ Ռուբեն Հարությունի Մելիք-Վարդանյանը, Սարգիս Գևորգի Հախվերդյանը, Գալուստ Գասպարի Իս-

պիրյանը, Առաքել Հարությունի Վարդանյանը, Մուշեղ Առաքելի Սարգսյանը և ուրիշներ: Վիճակագրությունը տեղեկություններ է պարունակում նաև վարձու աշխատանք կատարողների մասին: Այսպես՝ գյուղում կար 1 բանվոր-ծառայող, 1 սեզոնային աշխատող, օրավարձով աշխատող 190 տղամարդ բանվոր, որից 185-ը՝ բանվորական հասակի, օրավարձով աշխատող 36 կին բանվոր, որից 31-ը՝ բանվորական հասակի⁵⁸: Գառնեցիների հիմնական մասն ընտանիքի անդամների միջոցով էր հողատարածքները մշակում: Ի դեպ, գառնեցի մշակները փոքր թիվ էին կազմում: Վերը հիշատակված օրավարձով աշխատողների գերակշիռ մասն արևմտահայ փախստականներ էին, որոնք հարուստ գառնեցիների մոտ ժամանակավոր կամ մշտական աշխատում էին իբրև մշակներ, տնային աշխատողներ: Օրինակ՝ Ալեք Խաչատուրի Իսրայելյանը վարձու աշխատողներ ունեցող գառնեցիներից էր: Գյուղատնտեսական աշխատանքների թեժ շրջանում նա չափահաս տարիքի 5 տղամարդ և 5 կին օրավարձով աշխատող էր պահում:

1922 թ. գյուղատնտեսական և հողային վիճակագրության տնաթերթիկների ուսումնասիրությունից պարզ է դառնում, որ Բաշ-Գառնի գյուղում հաստատված արևմտահայ փախստականները բնակավայրի ամենից ընչազուրկ խավն էր: Նրանք բառիս ուղղակի իմաստով ոչինչ (հող, անասուն, առևտրաարդյունագործական հաստատություն) չունեին և հիմնական մասը մշակություն էր անում հարուստ գառնեցիների մոտ: Այսպես՝ տնաթերթիկներում գյուղում հաստատված գաղթականների անվան դիմաց որպես մասնագիտություն-զբաղմունք նշվում էր

⁵⁸ ՀԱԱ, ֆ. 163, ց. 1, գ. 511, թ. 96 և շրջ.:

«մշակությունը», «հովվությունը», նույնիսկ՝ «մուրացկանությունը»: Նրանց փոքր մասն էր որևէ արհեստի տիրապետում: Սեփական հաստատություն ունեցող միակ գաղթականը 1918 թ. Գառնիում բնակություն հաստատած կաղզվանցի Արամ Բաբախանյանն էր: Նա գյուղի միակ կոշկակարանոցի սեփականատերն էր: Անգլիական կոմիտեի պաշտոնյաներ էին վանեցի գաղթականներ Պողոս Մարկոսի Շահնազարյանը և Եղիշ Հովհաննեսի Կարմրամորուքյանը: Վերը նշված իրողությունը բնորոշ էր նաև այլ բնակավայրերում հաստատված գաղթականներին: Արևմտահայ գաղթականների հիմնական (առանձնապես «ղաշնակցական անցյալ» չունեցող) մասի համար խորհրդային կարգերն ինչ որ առումով փրկություն էր: Պատահական չէ, որ Ղազարի, Մարտիրոսի, Խնկոյի և մյուսների շնորհիվ «ղաշնակցական» գյուղի համարում ունեցող Գառնիի կոմերիտմիության քարտուղարը վանեցի գաղթական, 19-ամյա Դանիել Գաբրիելի Յարմաղյանն էր: Նա գյուղ էր տեղափոխվել 1922 թ.:

Գավառակի կենտրոն և առանձնապես «ղաշնակցականների նախկին որջ» լինելով պայմանավորված՝ 1922 թ. Գառնիում մեծ թիվ էին կազմում պաշտոնյաներն ու միլիցիոներները: Ուշադրության արժանի է այն հանգամանքը, որ գյուղի ղեկավար կազմն ու միլիցիոներները «դրսեցի» էին: Այսպես՝ շրջգործկոմի նախագահը ռնդամալցի Երեմ Աղաբեկի Մալխասյանն էր, շրջգործկոմի փոխնախագահը՝ գողթեցի Հովնան Հովհաննեսի Հակոբյանը, գործկոմի քարտուղարը՝ բիթլիջացի Մանուկ Հակոբի Ասատրյանը, զինկոմը՝ նախիջևանցի Կարապետ Համբարձումի Այվազյանը, լուսբաժնի վարիչը՝

նորբայազետցի Հուսիկ Խաչատուրի Դավթյանը, պաշտոնյաները՝ նախիջևանցի Շմավոն Մկրտումի Հախնազարյանը, երևանցիներ Անուշավան Արշակի Թադևոսյանը, Հակոբ Վարդանի Պողոսյանը, Մովսես Թորոսի Փափագյանը և ուրիշներ: Այս իրողությունը վկայում է Երևանի գավառի ղեկավարության (և ոչ միայն) կողմից գառնեցիներին չվստահելու մասին: Այս դիրքորոշման համար, բնականաբար, առիթ էր հանդիսացել 1921 թ. փետրվարյան հակախորհրդային ապստամբությանը գառնեցիների զանգվածային մասնակցությունը: Սա ուշադրության արժանի փաստ է:

Պայմանավորված գավառակային կենտրոն լինելու հանգամանքով, ինչպես նաև զգուշանալով հակախորհրդային գործիչների ակտիվացումից՝ գյուղում բնակվում էր շուրջ մեկ տասնյակ միլիցիոներ: Ինչպես և սպասելի է, միլիցիոներների մեծամասնությունը (միլիցիայի պետի օգնական Գարեգին Մկրտչի Սենեքերիմյանը, միլիցիոներներ Կարապետ Գևորգի Մուրադխանյանը, Եսայի Ոսկանի Սուքիասյանը, Վլաս Տիգրանի Տեր-Ղազարյանը, Տիգրան Խաչատուրի Այվազյանը, Գրիգոր Թովմասի Մելքոնյանը, Սողոմոն Գրիգորի Հայրապետյանը, ազգությամբ ասորիներ Իլիա Միխայիլի Իսայանը, Պիոտր Սիմոնի Դիլխոյովը, Նիկոլա Յուխանի Թամրազյանը) ծագումով այլ բնակավայրերից էին: Գյուղական միլիցիոներներ էին գառնեցիներ Խաչատուր Նավասարդի Հարությունյանը, Հովհաննես Ռուստամի Սողոմոնյանը, Արսեն Սարգսի Մնացականյանը:

Ստորև ներկայացնում ենք գյուղատնտեսական ցուցակագրության ժամանակ Բաշ-Գառնի գյուղի տնատերեր ցուցակը.

**Երևանի գավառի Բաշ-Գառնիի գավառամասի Բաշ-Գառնի գյուղի
տնաստերերի ցուցակը**

12 նոյեմբերի 1922 թ.

Բաշ-Գառնի

NN ըստ կարգի	Ազգանուն, անուն, հայրանուն	Ընտանիքի անդամների թիվը	Բնիկ, բնիկ բացակա, կողմնակի, գաղթական և փախստական բնիկ
1.	Սարգսյան Գեղամ Սուքիասի	8	բնիկ
2.	Ավետիսյան Եգոր Գաբրիելի	3	“
3.	Ստեփանյան Ավետ Գալուստի	3	“
4.	Աբրահամյան Ռուբեն Ներսեսի	8	“
5.	Հայրապետյան Եգոր Հովհաննեսի	7	“
6.	Աբրահամյան Գրիգոր Գալուստի	5	“
7.	Մովսիսյան Ալեքսան Կյուրեղի	6	“
8.	Սողոյան Արտաշ Մկրտչի	5	“
9.	Թորոսյան Հովակիմ Մարգարի	3	“
10.	Մելիքսեթյան Կարապետ Հարությունի	10	“
11.	Մանուկյան Զոհրաբ Ավագի	6	“
12.	Աբրահամյան Նահապետ Ստեփանի	6	“
13.	Եղոյան Վարդան Ղազարի	7	“
14.	Հարությունյան Հարություն Առաքելի	2	“
15.	Հապետյան Հայկ Արշակի	3	“
16.	Եղոյան Ստեփան Գեղամի	4	“
17.	Պապիկյան Մարո Ղարիբի	2	“
18.	Խաչատրյան Սամսոն Գրիգորի	6	“
19.	Թամրազյան Բալաբեկ Աբելի	3	“
20.	Մելիքսեթյան Լևոն Ստեփանի	4	“
21.	Սողոյան Արամ Արշակի	4	“
22.	Հարությունյան Նահապետ Արշակի	2	“
23.	Մուրադյան Նահապետ Հակոբի	6	“
24.	Ալոյան Մաթեոս Բաբոյի	7	“
25.	Ասատրյան Եսայի Գրիգորի	8	“
26.	Սողոյան Եգոր Ռուստամի	7	“
27.	Մելիք-Վարդանյան Ռուբեն Հարությունի	8	“
28.	Ղազարյան Արամ Ներսեսի	5	“
29.	Հարությունյան Եղիազար Վարդանի	3	“
30.	Նազարյան Ներսես Վարդանի	6	“
31.	Ասատրյան Մակար Ստեփանի	3	“
32.	Հակոբջանյան Բարեղամ Գաբրիելի	3	“
33.	Մկրտչյան Մկրտիչ Հովհաննեսի	8	“
34.	Տեր-Մելիքսեթյան Վասիլ Ստեփանի	6	“

35.	Սողոյան Հովհաննէս Ռոստոմի	3	“
36.	Դավթյան Ստեփան Մակարի	8	“
37.	Հովհաննիսյան Ստեփան Գասպարի	7	“
38.	Հովհաննիսյան Սիմոն Սարգսի	2	“
39.	Ասատրյան Թաթոս Վարդանի	7	“
40.	Հարությունյան Խաչատուր Նավասարդի	4	“
41.	Մանուկյան Բալասէկ Զաքարի	6	“
42.	Պապիկյան Գաբրիել Մելքոնի	5	“
43.	Սողոմոնյան Գրիգոր Ստեփանի	5	“
44.	Պետրոսյան Գևորգ Գրիգորի	5	“
45.	Եղոյան Անտոն Հայրապետի	4	“
46.	Նազարյան Կարապետ Վարդանի	5	“
47.	Սարգսյան Աբրահամ Օհանի	8	“
48.	Վարդանյան Պետրոս Խաչատուրի	6	“
49.	Աբրահամյան Իվան Գալուստի	4	“
50.	Վարդանյան Բադալ Մկրտչի	7	“
51.	Ենգոյան Արշակ Մելքոնի	6	“
52.	Խաչատրյան Բադալ Մինասի	4	“
53.	Հախվերդյան Գալուստ Ստեփանի	7	“
54.	Թաթոսյան Պողոս Համբարձումի	8	“
55.	Մուրադյան Սարիքէկ Հայրապետի	7	“
56.	Սաֆարյան Կոստան Գրիգորի	4	“
57.	Ստեփանյան Վարդան Գաբրիելի	2	“
58.	Սարգսարյան Ռուբեն Սուքիասի	5	“
59.	Գրիգորյան Ասատուր Մուքայելի	6	“
60.	Ավետիսյան Զալիքէկ Պողոսի	2	“
61.	Օհանյան Կարապետ Խաչատուրի	4	“
62.	Մկրտչյան Պետրոս Ավետիսի	5	“
63.	Մկրտչյան Շմավոն Ավետիսի	8	“
64.	Աբրահամյան Հովսէփ Պապիկի	7	“
65.	Մնացականյան Արսէն Սարգսի	4	“
66.	Բաբայան Արմենակ Մանուկի	9	“
67.	Եղոյան Դսինիել Գեղամի	3	“
68.	Եղոյան Նիկոլ Գեղամի	4	“
69.	Հայրապետյան Ենոք Մաթեոսի	4	“
70.	Հայրապետյան Եղիազար Մաթեոսի	3	“
71.	Սեդրակյան Զաքար Մկրտչի	4	“
72.	Մկոյան Մկրտիչ Մարտիրոսի	5	“
73.	Հակոբջանյան Հովհաննէս Գաբրիելի	6	“
74.	Բաղդասարյան Տիրոն Գասպարի	3	“
75.	Մելքոնյան Անդրէյ Խաչատուրի	4	“
76.	Իսպիրյան Սահակ Բաղդասարի	3	“
77.	Հարությունյան Վարդան Խաչատուրի	4	“
78.	Հարությունյան Եգոր Նավասարդի	4	“
79.	Սարգսյան Արսէն Գեղամի	6	“

80.	Նազարյան Ալեք Սումբաթի	5	“
81.	Գրիգորյան Ղազար Սարգսի	8	“
82.	Փոփյան Գրիգոր Մարկոսի	5	“
83.	Պետրոսյան Մանուկ Գալուստի	6	“
84.	Սարգսյան Մուշեղ Առաքելի	9	“
85.	Սաֆարյան Միքայել Գրիգորի	4	“
86.	Կարապետյան Մադութ Հովսեփի	12	“
87.	Խաչատրյան Վիրաթ Գրիգորի	10	“
88.	Ղազարյան Հովհաննես Մանուկի	14	“
89.	Հախվերդյան Արմենակ Գևորգի	8	“
90.	Քոչարյան Սարգիս Աբրահամի	12	“
91.	Հովհաննիսյան Ամբիկ Սարգսի	8	“
92.	Ասատրյան Եղիազար Ստեփանի	11	“
93.	Մուրադյան Գարուն Վարդանի	14	“
94.	Աբրահամյան Պետրոս Ղազարի	9	“
95.	Առաքելյան Հովհաննես Կարապետի	9	“
96.	Սարգսյան Սարգիս Հովհաննեսի	9	“
97.	Բաբայան Աբրահամ Հարությունի	7	փախստական
98.	Դալստյան Հարություն Մկրտչի	3	“
99.	Հովհաննիսյան Շուշան Սարգսի	2	“
100.	Պետրոսյան Հակոբ Սարգսի	5	“
101.	Մանուկյան Գալուստ Ասատուրի	3	“
102.	Ներսիսյան Ալմաստ Հարությունի	2	“
103.	Մարգարյան Նունյա Պասոյի	3	“
104.	Պետրոսյան Լուսիկ Մխիթարի	4	“
105.	Բաբայան Ալեքսան Ավագի	7	“
106.	Կարոյան Վարդեր Մանուկի	4	“
107.	Դավթյան Մայրան Հակոբի	5	“
108.	Գևորգյան Գասպար Հովհաննեսի	5	“
109.	Մալխասյան Երեմ Աղաբեկի	1	եկվոր
110.	Մուրադխանյան Կարապետ Գևորգի	1	“
111.	Սենեքերիմյան Գարեգին Մկրտչի	1	“
112.	Պողոսյան Հակոբ Վարդանի	2	“
113.	Հակոբյան Հունան	1	“
114.	Ասատրյան Մանուկ Հակոբի	1	“
115.	Հախնազարյան Շմավոն Մկրտումի	2	եկվոր- փախստական
116.	Տեր-Հայրապետյան Մալխաս Գևորգի	2	“
117.	Շահնազարյան Պողոս Մարկոսի	1	“
118.	Կարմրամորուքյան Եղիշ Հովհաննեսի	1	“
119.	Խանադյան Հովհաննես Աստվածատուրի	1	եկվոր
120.	Խանգելդյան Բագրատ Ներսեսի	2	եկվոր- փախստական
121.	Թամրազյան Նիկոլա Յուխանի	1	եկվոր
122.	Դիլխոյով Պիոտր Սիմոնի	1	“

123.	Սուրիայան Եսայի Ոսկանի	2	“
124.	Իսայև Իլյա Միխայիլի	1	“
125.	Տեր-Ղազարյան Վլաս Տիգրանի	1	“
126.	Այվազյան Տիգրան Խաչատուրի	1	“
127.	Մելքոնյան Գրիգոր Թովմասի	1	“
128.	Հայրապետյան Սողոմոն Գրիգորի	1	“
129.	Սողոմոնյան Պետրոս Ղազարի	2	ընկ
130.	Սարգսյան Խաչատուր Գասպարի	6	“
131.	Քոչարյան Լիպարիտ Վարդանի	16	“
132.	Իսկանդարյան Սարգիս Հարությունի	9	“
133.	Եղոյան Եղո Գեղամի	7	“
134.	Հախվերդյան Ներսես Գևորգի	11	“
135.	Հարությունյան Ստեփան Վարդանի	11	“
136.	Հախվերդյան Սարգիս Գևորգի	11	“
137.	Սարգսյան Գեղամ Հովհաննեսի	12	“
138.	Ասատրյան Հարություն Խաչատուրի	8	“
139.	Ներսեսյան Սուրեն Հովհաննեսի	8	“
140.	Տեր-Ստեփանյան տեր Գևորգ տեր Օհանի	16	“
141.	Ավետիսյան Բարեղամ Սուրիասի	15	“
142.	Քոչարյան Ռուբեն Հարությունի	11	“
143.	Սահակյան Արամ Հակոբի	11	“
144.	Մուրադյան Թադևոս Բաբկենի	12	“
145.	Ղարիբյան Իսկուհի Սահակի	2	“
146.	Սարգսյան Մարգար Գալուստի	7	“
147.	Մուրադյան Բալաբեկ Եղոյի	6	“
148.	Խաչատրյան Կոստան Ավետի	5	“
149.	Վարդանյան Լևոն Սեդրակի	5	“
150.	Հակոբյան Միսակ Միխայիլի	2	“
151.	Սևոյան Հակոբ Սողոմոնի	7	“
152.	Հակոբյան Ստեփան Գևորգի	7	“
153.	Թամրազյան Շուշան Ավետիսի	4	“
154.	Իսախրյան Անուշ Սիմոնի	3	“
155.	Աղաջանյան Ալեքսան Մակարի	7	“
156.	Թադևոսյան Սիրեկան Մաքսականի	5	“
157.	Օհանյան Եփրեմ Գասպարի	3	“
158.	Սահակյան Գարուն Աղաջանի	2	“
159.	Հայրապետյան Գեղամ Արտեմի	3	“
160.	Սեդրակյան Հմայակ Մկրտչի	4	“
161.	Առաքելյան Առաքել Հայրապետի	4	“
162.	Մարգարյան Գևորգ Հարությունի	4	“
163.	Ապետյան Գեղամ Արշակի	7	“
164.	Հախվերդյան Սարիբեկ Ստեփանի	4	“
165.	Գրիգորյան Սուրբաթ Վասիլի	7	“
166.	Քոչարյան Սահակ Աբրահամի	7	“
167.	Գասպարյան Կոստան Ղազարի	5	“

168.	Սահակյան Մարտիրոս Պողոսի	3	“
169.	Թամրազյան Սարիբեկ Աբրահամի	4	“
170.	Ստեփանյան Ղազար Գաբրիելի	7	“
171.	Ստեփանյան Աստվածատուր Մանուկի	7	“
172.	Գրիգորյան Նահապետ Հարությունի	7	“
173.	Սարգսյան Եղիազար Գալուստի	7	“
174.	Գրիգորյան Արամ Գրիգորի	6	“
175.	Մելքոնյան Վանո Վարդանի	2	“
176.	Գրիգորյան Մարտիրոս Սարգսի	5	“
177.	Վարդանյան Առաքել Հարությունի	8	“
178.	Մարգարյան Պապե Կարապետի	4	“
179.	Շահբազյան Բաղալ Հովհաննեսի	3	“
180.	Շահբազյան Աբրահամ Ավետիսի	4	“
181.	Ղազարյան Համբարձում Եղոյի	2	“
182.	Հովհաննիսյան Հակոբ Բաղդասարի	5	“
183.	Ոսկանյան Ոսկան Հարությունի	7	“
184.	Խաչատրյան Երեմ Մաթեոսի	3	“
185.	Մխիթարյան Եսայի Հակոբի	10	“
186.	Աբրահամյան Բաղդասար Պապեի	5	“
187.	Բաղդասարյան Լևոն Հովհաննեսի	3	“
188.	Շահբազյան Սահակ Ավետիսի	7	“
189.	Շահբազյան Մկրտիչ Հարությունի	4	“
190.	Մարտիրոսյան Գեղամ Մկրտչի	5	“
191.	Բաղդասարյան Սարգիս Հովհաննեսի	3	“
192.	Ավագյան Սիմոն Խաչատուրի	6	“
193.	Գեղամյան Սիմոն Ներսեսի	7	“
194.	Խաչատրյան Հովակ Կյուրեղի	6	“
195.	Խաչատրյան Անտոն Հարությունի	6	“
196.	Մելքոնյան Գևորգ Վարդանի	7	“
197.	Մուրադյան Մաթեոս Հակոբի	5	“
198.	Կարապետյան Արտուշ Ղազարի	8	“
199.	Մելքոնյան Լևոն Համբարձումի	3	“
200.	Հարությունյան Համբարձում Մելքոնի	8	“
201.	Թամրազյան Ազիզ Արտեմի	5	“
202.	Մարգարյան Հովհաննես Վարդանի	9	“
203.	Մկրտիչյան Աշոտ Հովհաննեսի	8	“
204.	Թարվերդյան Փիլոս Ավետիսի	3	“
205.	Մարգարյան Լուսիկ Համբարձումի	3	“
206.	Սահակյան Սահակ Պետրոսի	8	“
207.	Գևորգյան Սարգիս Գևորգի	2	“
208.	Քոչարյան Հարություն Հակոբի	4	“
209.	Թամրազյան Նահապետ Աբելի	3	“
210.	Խաչատրյան Համբարձում Հարությունի	6	“
211.	Հակոբյան Հովնան Հովհաննեսի	2	“
212.	Մելքոնյան Վանո Վարդանի	3	“

213.	Գևորգյան Միսակ Վարդանի	7	“
214.	Մելքոնյան Շուշան Գևորգի	5	“
215.	Սարգսյան Գառնիկ Սարգսի	3	“
216.	Սարգսյան Հովնան Բաղդասարի	4	“
217.	Մելիք-Վարդանյան Արմենակ Ղազարի	9	“
218.	Այվազյան Լուսիկ Սուքիասի	4	“
219.	Մելքոնյան Վարդան Բաբկենի	8	“
220.	Ներսեսյան Արիստակես Մկրտչի	9	“
221.	Ղարիբյան Գեղամ Թադևոսի	6	“
222.	Նազարյան Ղևոնդ Սուքիասի	7	“
223.	Գրիգորյան Համբո Թաթոսի	4	“
224.	Իսրայելյան Իսրայել Ռոստոմի	5	“
225.	Հովհաննիսյան Հայրապետ Խաչատուրի	8	“
226.	Մկրտչյան Վիրաբ Փիլիպպոսի	4	“
227.	Գրիգորյան Մարտիկ Թաթոսի	2	“
228.	Մելիքսեթյան Աբրահամ Հունանի	3	“
229.	Թորոսյան Եղիազար Մարգարի	2	“
230.	Մուրադյան Ներսես Հակոբի	7	“
231.	Հարությունյան Արշակ Մելքոնի	7	“
232.	Պետրոսյան Գասպար Հարությունի	6	“
233.	Գրիգորյան Գենո Աստվածատուրի	2	“
234.	Մկրտչյան Գևորգ Ավետիսի	4	“
235.	Ղարիբյան Սենո Վարդանի	9	“
236.	Աղաջանյան Թեոս Իսրայելի	3	“
237.	Շահինյան Աբրահամ Գալուստի	3	“
238.	Սաղաթեյան Հեղինե Պետրոսի	5	“
239.	Մարտիրոսյան Գրիգոր Նազարի	2	Եկվոր
240.	Դավթյան Հերիքնազ Գրիգորի	2	“
241.	Սերոբյան Սերոբ Թողոյի	3	“
242.	Եղիազարյան Հակոբ Վարդանի	5	“
243.	Հակոբյան Դավիթ	3	“
244.	Հովհաննիսյան Մարգար	6	“
245.	Դանիելյան Փիլո Հովակիմի	3	“
246.	Դանիելյան Տիգրան Հովակիմի	3	“
247.	Էդոյան Զմո Մինասի	6	“
248.	Աբրահամյան Աբրահամ Թովմասի	3	“
249.	Փանոյան Հայկանուշ Միրզախանի	2	“
250.	Քրմոյան Հովհաննես Ավետիսի	2	“
251.	Երմադյան Դանիել Գաբրիելի	1	“
252.	Մուրադյան Մկրտիչ Ասլանի	3	“
253.	Հովհաննիսյան Զանո Մարտիրոսի	3	“
254.	Վարդանյան Աստոն Հարությունի	2	“
255.	Վարդանյան Ղազար Մարկոսի	3	“
256.	Սիսոյան Քիչմո Մալխասի	2	“
257.	Ստեփանյան Սիրանուշ Սահակի	1	“

258.	Գասպարյան Գրիգոր Մանուկի	2	“
259.	Ռավոյան Աբրահամ Մարգարի	4	“
260.	Ամիրխանյան Տիգրան Կարապետի	2	“
261.	Գնդոյան Եղո Հովհաննեսի	2	“
262.	Սաֆարյան Չիչո Մանուկի	3	“
263.	Մինասյան Ալմաստ	3	“
264.	Խաչոյան Եղիազար Ասլանի	3	“
265.	Մուրադյան Մարգարիտ Հակոբի	2	“
266.	Թովմասյան Միսակ Մանուկի	6	“
267.	Տեր-Մելիքսեթյան տեր Թադեոս տեր Հարությունի	9	բնիկ
268.	Սարգսյան Պետրոս Թադեոսի	11	“
269.	Այոյան Մկրտիչ Ավետիսի	11	“
270.	Խաչատրյան Ազիզ Հայրապետի	15	“
271.	Հարությունյան Ստեփան Մարգարի	8	“
272.	Այոյան Աղաջան Սարգսի	9	“
273.	Հայրապետյան Գարուն Գեղամի	3	“
274.	Ավագյան Գրիգոր Մուրադխանի	5	“
275.	Պապիկյան Հարություն Մելքոնի	5	“
276.	Գալստյան Սաղաթել Իսկանդարի	1	“
277.	Մելքոնյան Սիմեոն Հովհաննեսի	2	“
278.	Ստեփանյան Սմբատ Տիգրանի	7	“
279.	Բաղդասարյան Եղիազար Հովակիմի	6	“
280.	Հակոբյան Եփրեմ Հայրապետի	7	“
281.	Իսրայելյան Գալուստ Գասպարի	5	“
282.	Գասպարյան Ներսես Մարգարի	10	“
283.	Մարգարյան Մարո Մարդոյի	3	“
284.	Հարությունյան Սմբատ Խաչատուրի	3	“
285.	Հարությունյան Ենոք Նավոյի	6	“
286.	Մանուկյան Խուրշույ Կարապետի	3	“
287.	Փանոսյան Թադեոս Դավթի	2	“
288.	Նազարյան Դավիթ Փանոսի	6	“
289.	Նազարյան Սարգիս Փանոսի	5	“
290.	Առաքելյան Առաքել Ավետիսի	3	“
291.	Սարգսյան Ենոք Գալուստի	4	“
292.	Հովհաննիսյան Արամ Մուրադյելի	4	“
293.	Ստեփանյան Հայկ Գալուստի	5	“
294.	Հարությունյան Մինաս Նավասարդի	6	“
295.	Նազարյան Գրիգոր Հովակիմի	4	“
296.	Թադեոսյան Եփրեմ Համբարձումի	6	“
297.	Մանուկյան Ասրիբեկ Զաքարի	5	“
298.	Ավետիսյան Հարություն Թովմասի	7	“
299.	Գրիգորյան Գառնիկ Մանասի	7	“
300.	Առաքելյան Գեղամ Կյուրեղի	4	“
301.	Թամրազյան Սիրուհի Սահակի	2	“

302.	Բաղդասարյան Ղամբար Անտոնի	8	“
303.	Հովհաննիսյան Պետրոս Գրիգորի	7	“
304.	Հովհաննիսյան Լևոն Գրիգորի	6	“
305.	Առաքելյան Արշակ Հովհաննեսի	4	“
306.	Մանասյան Բալաբեկ Իսրայելի	6	“
307.	Ստեփանյան Հայկ Սողոմոնի	7	“
308.	Ասատրյան Գեղամ Ղուկասի	6	“
309.	Թամրազյան Մկրտիչ Հարությունի	6	“
310.	Մկոյան Միսակ Մովսեսի	4	“
311.	Պետրոսյան Մար. Գրիգորի	5	“
312.	Սաղեյան Հովհաննես Մուրադի	3	“
313.	Մուրադյան Աբրահամ Հովհաննեսի	4	“
314.	Մուրադյան Եղիազար Հայրապետի	3	“
315.	Սողոյան Մելքոն Ղազարի	5	“
316.	Ավոյան Թագուհի Ավետի	4	“
317.	Պողոսյան Անուշ Գևորգի	5	“
318.	Թամրազյան Մաթևոս Սահակի	7	“
319.	Մուրադյան Գրիգոր Հակոբի	2	“
320.	Եղոյան Պետրոս Հայրապետի	4	“
321.	Թամրազյան Խաչատուր Աբելի	8	“
322.	Մանասյան Գեղամ Գևորգի	9	“
323.	Խաչատրյան Ռուզան Թադևոսի	3	“
324.	Մարտիրոսյան Գալուստ Վարդանի	9	“
325.	Ավետիսյան Երեմ Եղիազարի	3	“
326.	Մարտիրոսյան Եփրեմ Վարդանի	7	“
327.	Թամրազյան Եղիազար Վարդանի	5	“
328.	Հարությունյան Կարապետ Մարտիրոսի	8	“
329.	Մելքոնյան Սիմոն Հունանի	2	“
330.	Ղազարյան Բարսեղ Բաղդասարի	6	“
331.	Եղոյան Ենոք Գաբրիելի	10	“
332.	Ալոյան Լևոն Մկրտչի	3	“
333.	Հարությունյան Երեմ Արշակի	2	“
334.	Ենգոյան Խնկո Մելքոնի	6	“
335.	Մանուկյան Մկրտիչ Խաչատուրի	4	“
336.	Հարությունյան Եփրեմ Պետրոսի	6	“
337.	Աբրահամյան Անդո Պապոյի	5	“
338.	Պապիկյան Ստեփան Մանուկի	5	“
339.	Աղվանյան Վարդան Պետրոսի	5	Եկվոր
340.	Մանուկյան Գրիգոր Մկրտչի	5	“
341.	Մանուկյան Անդրանիկ Գրիգորի	3	“
342.	Մալխասյան Հունան	3	“
343.	Գիվանգիզյան Լեյլի	2	“
344.	Ներսիսյան Անթառամ Բաղդասարի	4	“
345.	Դավիթյան Հուսիկ Խաչատուրի	4	“
346.	Պետրոսյան Հովհաննես	3	“

347.	Բաբախանյան Արամ Մկրտչի	2	“
348.	Թադևոսյան Անուշավան Արշ.	6	“
349.	Աբրահամյան Ամաստ Սարգսի	2	“
350.	Գալստյան Դավիթ Ավագի	4	“
351.	Խաչատրյան Սինամ Արիստակեսի	4	“
352.	Մովսիսյան Պետրոս Պողոսի	8	“
353.	Շահինյան Աբրահամ Հովսեփի	3	“
354.	Պողոսյան Բեկզադ Սիմոնի	3	“
355.	Ղազարյան Քրիստիան Ավոյի	3	“
356.	Թորոսյան Չինար Գևորգի	1	“
357.	Թորոսյան Գրիգոր Թորոսի	4	“
358.	Հարությունյան Բենո Գրիգորի	9	բնիկ
359.	Առաքելյան Հրայրի	8	“
360.	Մելքոնյան Եփրեմ Ավետիսի	13	“
361.	Գրիգորյան Զաքար Պետրոսի	11	“
362.	Բաղդասարյան Ղամբեոս Օհանի	3	“
363.	Վարդանյան Վարդան Խաչատուրի	7	“
364.	Հայրապետյան Ղուկաս Մարկոսի	8	“
365.	Թամրազյան Արմեն Ենոքի	8	“
366.	Ղազարյան Վիրաբ Բաղդասարի	7	“
367.	Ստեփանյան Զոհրաբ Սարիբեկի	6	“
368.	Մելքոնյան Օհան Հովհաննեսի	3	“
369.	Հարությունյան Հովակիմ Ստեփանի	8	“
370.	Հայրապետյան Բարսեղ Հակոբի	3	“
371.	Պապիկյան Գևորգ Մկրտչի	5	“
372.	Մկրտչյան Առաքել Ներսեսի	7	“
373.	Հովհաննիսյան Բագրատ Խաչատուրի	3	“
374.	Աղաջանյան Հարություն	5	“
375.	Ասատուրյան Ամբիկ Գրիգորի ^{***}	9	“
376.	Տեր-Գևորգյան Ալեքսան Ստեփանի	4	“
377.	Գեղամյան Ստեփան Խաչատուրի	5	“
378.	Հովհաննիսյան Սարիբեկ Մելի.	3	“
379.	Վարդանյան Ռուբեն Աբելի	7	“
380.	Այոյան Բալո Ավետիսի	8	“
381.	Կարապետյան Գրիգոր Ներսեսի	8	“
382.	Սահակյան Սիրեկան Պողոսի	7	“
383.	Մուրադյան Գեղամ Մկրտչի	7	“
384.	Պապիկյան Հովհաննես Վարդանի	6	“
385.	Հովհաննիսյան Բաղդասար Ղազարի	4	“
386.	Մանուկյան Գալանե	6	“
387.	Ավագյան Սմբատ Հովհաննեսի	3	“
388.	Հայրապետյան Կարապետ Թադևոսի	6	“

* Փաստաթղթի վնասված լինելու պատճառով անունը չի ընթերցվում:

** Փաստաթղթում վրիպակ է: Գրված է՝ Գրիգորյան Ամբիկ Ասատուրի:

389.	Իսրայելյան Օհանջան Շամիրի	6	“
390.	Թամրազյան Ներսես Սահակի	6	“
391.	Ղազարյան Ենոք Գասպարի	8	“
392.	Հունանյան Մովսես Մելքոնի	4	“
393.	Բաղդոյան Խնո Ստեփանի	5	“
394.	Հարությունյան Գասպար Ոսկանի	4	“
395.	Մելքոնյան Սոնե Խաչատուրի	3	“
396.	Փիլիպոսյան Ալեքսան Գևորգի	9	“
397.	Մելքոնյան Մկրտիչ Հովհաննեսի	11	“
398.	Մուքայելյան Սիրական Հարությունի	6	“
399.	Եղոյան Գրիգոր Գեղամի	4	“
400.	Խաչատրյան Ադամ Իսահակի	7	“
401.	Հակոբջանյան Պատվական Մուքայելի	5	“
402.	Հարությունյան Գաբրիել Գրիգորի	4	“
403.	Հայրապետյան Ղազար Մարկոսի	8	“
404.	Ենգոյան Գալուստ Մելքոնի	5	“
405.	Թադևոսյան Խաչատուր Թորոսի	3	“
406.	Վարդանյան Ստեփան Ոսկանի	7	“
407.	Բաղդոյան Սուրեն Եգորի	3	“
408.	Թադևոսյան Ղազար Համբարձումի	6	“
409.	Մովսիսյան Նիկոլա Ավետիսի	9	“
410.	Սուքիասյան Իսկուհի Մարգարի	7	“
411.	Նավասարդյան Մարո	3	“
412.	Գրիգորյան Ղևոնդ Ղազարի	2	“
413.	Քոչարյան Հակոբ Աբրահամի	8	“
414.	Հարությունյան Սարգիս Նավոյի	6	“
415.	Սարգսյան Պատվական Ղազարի	7	“
416.	Բաղդասարյան Մանվել	3	“
417.	Աբրահամյան Գալուստ Ավագի	4	“
418.	Աբրահամյան Ռուշան Գալուստի	5	“
419.	Գևորգյան Վարազդատ Արամի	8	“
420.	Հակոբյան Սեդրակ Հայրապետի	4	“
421.	Իսրայելյան Վարդան Ռուստամի	4	“
422.	Հակոբյան Թամամ	4	“
423.	Հախվերդյան Մաղաք Ստեփանի	6	“
424.	Բաղդասարյան Կիրակոս Անտոնի	2	“
425.	Հովհաննիսյան Բարսեղ Բաղդասարի	6	“
426.	Իսրայելյան Ալեք Խաչատուրի	8	“
427.	Մարտիրոսյան Միքայել Վարդանի	6	“
428.	Մելիքսեթյան Վիրաբ Ստեփանի	7	“
429.	Սահակյան Ռոստոմ Ղարիբի	6	“
430.	Ղազարյան Սարգիս Բաղդասարի	7	“
431.	Հովհաննիսյան Սահակ Գաբրիելի	5	“

* Փաստաթղթերում վրիպակ է: Գրված է՝ Խաչատրյան Ալեք Իսրայելի:

432.	Մուրադյան Ահարոն Հայրապետի	5	“
433.	Բարսեղյան Գևորգ Մարգարի	5	“
434.	Հայրապետյան Արտեմ Մարկոսի	10	“
435.	Թորոսյան Անահիտ Մանուկի	5	“
436.	Գրիգորյան Հռիփսիմե Գաբրիելի	3	“
437.	Հարությունյան Պետրոս Նավասարդի	3	“
438.	Հարությունյան Մակար Նավասարդի	6	“
439.	Մանուկյան Նանո Գաբրիելի	3	“
440.	Սահակյան Սարգիս	3	“
441.	Թադևոսյան Գևորգ Համբոյի	5	“
442.	Թադևոսյան Վարդան Մնացականի	3	“
443.	Գրիգորյան Առաքել Սարիբեկի	4	“
444.	Մանուկյան Հովհաննես Գրիգորի	11	“
445.	Դանիելյան Թամամ Մկրտչի	3	եկվոր
446.	Հարությունյան Մկրտիչ Պետրոսի	5	բնիկ
447.	Պետրոսյան Եղո Գրիգորի	6	“
448.	Հախվերդյան Օհան Գևորգի	11	“
449.	Առաքելյան Մելքոն Հայրապետի	10	“
450.	Սարգսյան Ղազար Ռոստոմի	4	“
451.	Թամրազյան Թովմաս Ավետի	2	“
452.	Ավագյան Սարգիս Աբրահամի	4	“
453.	Հովհաննիսյան Եփրեմ Մկրտչի	9	“
454.	Հակոբյան Հարություն Հայրապետի	6	“
455.	Ներսիսյան Հայրապետ Օհանջանի	4	“
456.	Հարությունյան Հայրապետ	6	“
457.	Սարգսյան Գեղամ Հակոբի	9	“
458.	Ներսիսյան Աշխեն Ստեփանի	6	“
459.	Բաբայան Ալեքսան Թադևոսի	10	“
460.	Գաբրիելյան Թամարա	5	“
461.	Եղոյան Հարություն Գաբրիելի	8	“
462.	Ստեփանյան Անթանես Ներսեսի	4	“
463.	Սարգսյան Արիստակես Հովսեփի	4	“
464.	Ստեփանյան Երվանդ Մարտիրոսի	7	“
465.	Հովհաննիսյան Տիգրան Գրիգորի	5	“
466.	Խաչատրյան Սերոբ Համբարձումի	3	“
467.	Գրիգորյան Հայկազ Նահապետի	5	“
468.	Պապիկյան Վիրապ Վարդանի	6	“
469.	Հարությունյան Արշակ Առաքելի	8	“
470.	Հարությունյան Հակոբ Ավետի	10	“
471.	Մանուկյան Դյուլգյազ Ենոքի	4	“
472.	Հովհաննիսյան Ղազար Հովսեփի	4	“
473.	Վարդանյան Առաքել Հարությունի	4	“
474.	Հովհաննիսյան Վարդան Հովսեփի	3	“
475.	Առաքելյան Մկրտիչ Կարապետի	8	“
476.	Թամրազյան Ասատուր Աբելի	3	“

477.	Ղազարյան Գասպար Հովհաննեսի	6	“
478.	Մկրտչյան Արշակ Հովհաննեսի	7	“
479.	Սարգսյան Գրիգոր Պողոսի	4	“
480.	Աբրահամյան Պողոս Ղազարի	7	“
481.	Աբրահամյան Մարտիրոս Ղազարի	6	“
482.	Վարդանյան Ղազար Ոսկանի	5	“
483.	Առաքելյան Կոստան	5	“
484.	Սեդրակյան Գևորգ Մկրտչի	5	“
485.	Մուրադյան Գևորգ Մկրտչի	5	“
486.	Սարգսյան Ալեքսան Բաղդասարի	5	“
487.	Բաղդասարյան Անտոն Բաղդասարի	7	“
488.	Թադևոսյան Բաղայ Աբելի	2	“
489.	Նազարյան Եղո Հովակիմի	5	“
490.	Սաֆարյան Թագուհի Մուրադի	4	“
491.	Մելիքսեթյան Փեփրոնե Կոստանի	4	“
492.	Կարապետյան Հայրապետ Իսրայելի	5	“
493.	Պետրոսյան Խաչատուր Վարդանի	8	“
494.	Ղազարյան Թամամ Բաղդասարի	2	“
495.	Խաչատրյան Առաքել Հակոբի	5	“
496.	Մարտիրոսյան Պողոս Ավետիսի	6	“
497.	Սարգսյան Սրբուհի Զաքարի	6	“
498.	Այվազյան Կարապետ Համբարձումի	3	Եկվոր
499.	Փափագյան Մովսես Թորոսի	1	“
500.	Թովմասյան Շուշան Ասատուրի	3	“
501.	Նաղաշյան Հարություն Եղոյի	4	“
502.	Առաքելյան Գարո Կարապետի	2	“
503.	Դանիելյան Սանդուխտ Հունանի	1	“
504.	Գրիգորյան Մուրադ Արևշատի	3	“
505.	Մխիթարյան Հովհաննես Գրիգորի	3	“
506.	Շուշիկյան Հովսեփ Սարգսի	6	“
507.	Պետրոսյան Գարեգին Տիգրանի	5	“
508.	Մկրտչյան Արամ Սեդրակի	2	“
509.	Համբարձումյան Զարուհի Նաղաշի	5	“
510.	Տեր-Գևորգյան Արսեն Գևորգի	4	“
511.	Աստվածատրյան Մարտիրոս Մուրադի	5	“
512.	Ներսիսյան Գալուստ Կարապետի	1	“
513.	Հարությունյան Կարապետ Սարգսի	2	“
514.	Զաքարյան Խաչատուր Աստ.	4	“
515.	Չոբանյան Իսրայել Ավագի	2	“
516.	Այվազյան Եղսո Վարդանի	2	“
517.	Թորոսյան Աբգար	3	“
518.	Զամայան Հովհաննես Գաբրիելի	9	“
519.	Հունանյան Սեդրակ Մուրադի	5	“
520.	Սարգիսյան Սարգիս Շերոյի	4	“
521.	Թովմասյան Մարո Հարությունի	3	“

522.	Շաշիկյան Ղումաշ Հովհաննեսի	2	“
523.	Եղոյան Մարիամ Պետրոսի	6	“
524.	Մալխասյան Չիչո	3	“
525.	Մղդիսյանց Հարություն Մկրտչի	2	“

ՀԱԱ, ֆ. 163, ց. 1, գ. 514, թ. 116-119 շրջ.:

Ինչպես տեսնում ենք, ցուցակագրության մեջ արձանագրված են նաև այդ պահին բնակավայրը լքած բնակիչները (զորօրինակ՝ Մարտիրոս Աբրահամյանը):

1924 թ. աշնանը Բաշ-Գառնիում ուսում-նասիրություններ կատարած Երևանի քաղաքային-գավառային գործկոմի հողային բաժնի հաշվետվությունից տեղեկանում ենք, որ գառնեցիները, բացի գյուղի հողատարածքներից, գավառային հողբաժնի 1922 թ. որոշման հիմքով օգտագործում էին նաև հարևան լքյալ Ղուրբաղալու (1231 դեյատին), Նախկին թուրքաբնակ Գողթ (205,55 դեյատին), Ագարակ (877,5 դեյատին) գյուղերի հողատարածքները, նաև որոշ տարածքներ Ավդալարից՝ Թեզխարաբ գյուղակով (268 դեյատին), Դանագիրմազի հողերից (156,8 դեյատին), Գեղարդի վանքին պատկանած հողերից (205,55 դեյատին): Գառնիի 2510,6 դեյատին բուն հողատարածքը ներառյալ՝ այդ ժամանակ գյուղի ունեցած փաստացի հողատարածքները 5454,1 դեյատին (5945 հա) էր, որից 73 դեյատինը զբաղեցնում էր գյուղատեղը, այգիները 115,53 դեյատին էր: Այն շարունակում էր գավառակի ամենից բազմամարդ բնակավայրը լինել. բնակչության թիվը 2726 էր (534 տուն), որից 197 շունչը (56 տուն) հողագործ կաղթականներ էին (1922 թ. ցուցակագրությունից հետո նրանց զգալի մասի դրությունը չէր բարելավվել)¹:

1920-ականներին Խորհրդային Հայաստանի տարածքում անասնապահության

զարգացման համար լրջագույն խոչընդոտ էին տարածված հիվանդությունները: Դրանց նպաստող հանգամանքներից մեկը քոչվորական տեղաշարժերն էին: Այդ հիվանդությունների շարքում ավերիչ տեմպերով առանձնանում էր ժանտախտը, որի ակտիվացման շրջանը համընկնում էր քոչի ժամանակահատվածի հետ:

Ժանտախտը մեծ տարածում ուներ Երևանի գավառի բնակավայրերում: Հիվանդությունը չէր շրջանցել նաև գավառի Բաշ-Գառնի գյուղը: 1924 թ. դեկտեմբերի 27-ին Երևանի գավառի կոմիտեի նախագահ Ա. Կոստանյանի՝ ՀՍԽՀ հողագործության ժողովմատի անասնաբուժական բաժնին ուղղված «շտապ» նշագրումով գրությունից տեղեկանում ենք, որ գավառում անասունների շրջանում ժանտախտ և այլ տեսակի հիվանդություններ սկսվել էր Ներքին Ախտայի գավառակի Մաքրավանք, Կոտայքի գավառակի Ջառ և Բաշ-Գառնիի գավառակի Բաշ-Գառնի գյուղերից: Հիվանդությունը սկսել էր տարածվել նշյալ գյուղերին հարակից բնակավայրերում: Գավառի կոմիտեի նախագահը խնդրում էր համապատասխան միջոցներ ձեռք առնել հիվանդությունների տարածումը կանգնեցնելու համար²: Պետության կողմից խնդիր էր դրված պարբերաբար մասսայական պարտադիր պատվաստումներ իրականացնել: Այդ տարիներին հանրապետությունում փոքր թիվ էին կազմում անասնաբույժները: Մասնավորապես 1924 թ. դրությամբ Խորհրդային Հայաստանում մեկ անասնա-

¹ «Երևանի քաղաքապետարանի գործադիր կոմիտեի տեղեկատու», Երևան, 1924, N 2-3, էջ 14-16:

² ՀԱԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 566, թ. 5 և շրջ.:

բույժին բաժին էր ընկնում 25.000 քառ. վերստ տարածություն և 120.000 անասուն: Այս վիճակագրական տվյալն արդեն իսկ բավարար է կատարվող աշխատանքի արդյունավետության մասին պատկերացում կազմելու համար: Արխիվային մի տվյալի համաձայն՝ 1921-1924 թթ. հանրապետությունում ժանտախտին զոհ է գնացել շուրջ 16.000 խոշոր եղջերավոր անասուն (այդ տարիներին մեկ խոշոր եղջերավոր անասունի միջին արժեքը 40 ռուբլի էր)³:

Տնտեսությունը վերականգնման նպատակով Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները հատուկ ուշադրություն էին հատկացնում ոռոգման ցանցի կանոնավորմանը: Հանրապետության խորհրդայնացմանը հաջորդող ամիսներին առաջնային էր սակավաթիվ ջրանցքների, մայր առուների մաքրումն ու վերականգնումը: Պետական աջակցությամբ և տեղական միջոցներով այլ տարածքների թվում 1922 թ. վերանորոգվում են Բաշ-Գառնիի գավառակի ջրանցքներն ու առուները⁴: Հաջորդ քայլը պետք է լիներ նոր ջրանցքների կառուցումը, ինչի անհրաժեշտությունը կար հանրապետության ողջ տարածքում՝ հատկապես Արարատյան դաշտում ու շրջակայքում:

Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները 1920-ականների սկզբներից կարևորում էին Գառնի (Ազատ) գետի ջրերի օգտագործման հարցը: Ասվածով է պայմանավորված այն հանգամանքը, որ Երևան ժամանած հայտնի բևեռախույզ, գիտնական, դիվանագետ, Խաղաղության Նոբելյան մրցանակի դափնեկիր Ֆրիտյոֆ Նանսենին 1925 թ. հունիսի 27-ին ուղեկցում են նաև Գառնի գետի ավազան: Նանսենը հունիսի 17-ին

Երևան էր ժամանել Հայոց ցեղասպանությունից մազապուրծ արևմտահայ փախստականներին Խորհրդային Հայաստանում տեղավորելու հնարավորությունն ուսումնասիրելու նպատակով: Նանսենի հանձնաժողովի խնդիրն էր այդ նպատակով հանրապետությունում հարմար տարածք գտնել: ՀՄԽՀ ժողկոմխորհի ներկայացուցիչների ուղեկցությամբ հանձնաժողովը Սարգարապատի շրջանից բացի (այստեղ ոռոգման ցանցի կառուցումն իշխանությունների համար նախընտրելի տարբերակ էր), այցելեց նաև Քանաքեռ, Գառնի, Դվին, Սև ջրի (Կարա-սու) շրջան և այլն⁵: Ինչպես հայտնի է, Ֆ. Նանսենի՝ Գառնի այցելությունը գյուղի համար դրական հետևանք չունեցավ. Գառնու տափարակի ոռոգման հարցի լուծման ուղղությամբ համակարգային քայլեր կատարվեցին միայն ավելի քան մեկ տասնամյակ անց:

Թեև նէպ-ի ընձեռած տնտեսական գործունեության որոշակի ազատությունը Խորհրդային Հայաստանում նկատելիորեն բարելավեց գյուղացիների դրությունը, այդուհանդերձ հաճախակի հանդիպող գործելակերպ էր հանդիսանում առանց սեփականատերերին տեղյակ պահելու նրանց ունեցվածքի բռնագրավումը: Բաշ-Գառնի գյուղում հաստատված նույնանուն գավառակային գործկոմի կարիքները բավարարելու համար առաջին անհրաժեշտության իրերի մեծամասնությունը գյուղի հարուստներից էր բռնագրավվել: Օրինակ՝ 1922 թ. գավառակային գործկոմը վերցրել էր գառնեցի Գեղամ Գևորգյանին պատկանող սեղանը: Իրեն պատկանող գույքը վերադարձնելու խնդրով սեփականատիրոջ դիմում-բողոք-

³ Նույն տեղում, գ. 633, թ. 156-159 շրջ.:

⁴ Վիրաբյան Ս.Ա., *Ուրվագծեր Հայաստանի ոռոգման պատմության*, Երևան, 1986, էջ 140:

⁵ Նանսեն Ֆ., *Խաղված ժողովուրդ*, Երևան, 2000, էջ 163-168, *Արգումանյան Մ. Վ., Նանսենը և Հայաստանը*, Երևան, 1986, էջ 151-165:

ներն ուշադրության չէին արժանանում: Ավելին, գավառակային հեղկումի 1925 թ. նոյեմբերի 10-ի նիստում հերթական դիմումի առնչությամբ ոչ ավել և ոչ պակաս հետևյալ որոշումը կայացվեց. «Մերժել դիմումը, որովհետև 1923 թ. մտցված է եղել գործկումի ընկալահանձնողականում՝ որպես գործկումի գույք»⁶: Այն է՝ Գ. Գևորգյանի սեղանն անհատույց բռնագրավվել էր, ինչի մասին նրան նույնիսկ չէին տեղեկացրել: Մեկ այլ օրինակ. 1926 թ. հունվարի 12-ին Բաշ-Գառնիի գյուղխորհրդի նախագահին ուղղված գրությամբ Բաշ-Գառնիի գավառակի գործկումի նախագահ Գ. Եղիազարյանը տեղեկացնում էր. «Խնդրվում է հայտնել գյուղիդ բնակիչ Լիպարիտ Քոչարյանին, որ, համաձայն անտառպետության N 305 գրության, նրա՝ ձորում գտնված շենքը անտառպետության թույլտվության [հիման վրա] Հող-ժողկոմատի կողմից պետականացված է, և եթե ինքը կամ մի որևիցե մեկը ցանկանում է օգտագործել այդ շենքը, պետք է կապալով վերցնի»⁷: Իսկապես որ մեկնաբանություններն ավելորդ են:

Գառնի գյուղին առնչվող շինարարական, առողջապահական, կրթամշակութային, գյուղատնտեսական և այլ հարցերը քննարկվում էին գյուղական խորհրդի գործադիր կոմիտեի կողմից: 1922 թ. ապրիլի 4-ին ՀՄԽՀ կենտրոնական գործադիր կոմիտեի հաստատած կարգի համաձայն՝ գյուղխորհուրդներ կազմակերպվում էին 300-ից ոչ պակաս բնակչություն ունեցող բնակավայրերում: Յուրաքանչյուր 100 հոգու հաշվով ընտրվում էր գյուղխորհրդի մեկ պատգամավոր: Գյուղխորհրդի աշխատանքներին օժանդակելու նպատակով կազմակերպվում

էին տարբեր հանձնաժողովներ՝ կրթամշակութային, իրավակարգի, անհատի և ժողովրդական սեփականության պահպանման, դասալքության դեմ պայքարի և կարմիրբանակայինների ընտանիքների օգնության, ճանապարհների և կամուրջների պահպանության, աշխատափոխադրահարկի, առողջապահական և այլն⁸: Իրավիճակով և անհրաժեշտությամբ պայմանավորված՝ այս հանձնաժողովները փոփոխվում էին:

Գյուղական խորհուրդների նախագահների ընտրությունը պարտադիր ենթակա էր գավառակային գործադիր կոմիտեի հաստատմանը: Այսպես՝ Բաշ-Գառնիի գավառակային գործկումի 1926 թ. փետրվարի 27-ի նիստում հաստատվեց Գառնի գյուղի գյուղխորհրդի նորընտիր նախագահ Բադալ Թադևոսյանի և գյուղխորհրդի վերստուգիչ հանձնաժողովի նախագահ Մկրտիչ Հովհաննիսյանի ընտրությունը⁹: Մինչ այդ գյուղխորհրդի գործկումի նախագահը Զ. Սեդրակյանն էր:

Գյուղխորհուրդն ուներ կրթամշակութային, շինարարասանիտարական, գյուղատնտեսական, հասարակական աշխատանքներին օժանդակող սեկցիաներ: 1927 թ. հոկտեմբերին կազմակերպվեց նաև դատական սեկցիա, որի նիստերի ընթացքում քննվում էին քաղաքացիական ու նույնիսկ քրեական գործեր, եկեղեցու փոխարեն կատարում ամուսնության, ամուսնալուծության, որոշգրության, ծննդյան, մահվան գրանցումները: Գառնիում շինարարական աշխատանքները դանդաղ էին ընթանում: Ասվածի վկայությունն այն է, որ գյուղական խրճիթ-ընթերցարանի շենքի կառուցման աշխատանքները կիսատ էր մնացել, քանի որ

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 593, ց. 1, գ. 5, թ. 21 շրջ.:
⁷ Նույն տեղում, գ. 17, թ. 1:

⁸ «ՀՄԽՀ՝ դեկրետների և որոշումների հավաքածու», Երևան, 1922. N 7, էջ 53–55:

⁹ ՀԱԱ, ֆ. 593, ց. 1, գ. 5, թ. 31 և շրջ.:

գյուղխորհուրդը վարպետներին պարտք էր մնացել և վերջինները հրաժարվել էին առանց պարտքերը վճարելու շինարարական աշխատանքները շարունակել: Բացի այդ՝ գրեթե ոչինչ չէր արված հիվանդանոցի շենքի ու գյուղով անցնող ջրանցքի կառուցման հարցում, ինչի առթիվ շրջանի ղեկավարությանը մի շարք դիմումներ էին եղել: Գյուղխորհրդի գործունեության ոլորտներից էր նաև բատրակների և բատրակատերերի («խազեյիներ») միջև պայմանագրերի ստորագրմանը հետևելը և նրանց միջև ծագած վեճերը գյուղխորհրդին կից հաշտարար հանձնաժողովի միջոցով լուծելը¹⁰: Փաստորեն, ֆինանսական միջոցների սղության, աշխատանքներն արդյունավետ չկազմակերպելու պատճառով հանրագուտ, գյուղի կենցաղսպասարկմանն առնչվող աշխատանքները դանդաղ ընթացք էին ունենում:

Դաշնակցական ավանդույթներով հայտնի Բաշ-Գառնիի տարածաշրջանում 1920-ականների վերջին կոմունիստների թիվը մեծ չէր: Ասվածն առավել քան վերաբերում էր Գառնի գյուղին: 1929 թ. հունվարին գյուղի կոմունիստական բջջի կուսակցական անդամների թիվը 14 էր, անդամության թեկնածուներինը՝ 4¹¹: Գառնեցի կոմունիստներից էին՝ Ծերուն Բաղդասարյանը, Հովիկ Կարապետյանը, Պապի Իսպիրյանը, Մադաթ Սարգսյանը, Զումշուտ Ղազարյանը, Վարանցով Ավետիսյանը, Արմենակ Մանուկյանը, Բադալ Թադևոսյանը, Գասպար Հարությունյանը, Բալին Հայրապետյանը, թեկնածուներից՝ Գրիգոր Խաչատրյանը, Արտաշ Հայրապետյանը, Նահապետ Մելքոնյանը: Սոցիալական կազմի տեսանկյունից նրանք

չքավոր կամ միջակ գյուղացիներ էին¹²: Կոմբջջի նիստերում քննարկվում էին գյուղին առնչվող ամենատարբեր հարցեր:

Խորհրդային Հայաստանում նէպ-ի կենսագործումն էականորեն նպաստեց գյուղացիական տնտեսությունների վերականգնմանը: Այդուհանդերձ, մեծ թիվ էին կազմում չքավոր և թույլ միջակ տնտեսությունները, որոնք ազատված էին հարկերից: 1928–1929 տնտեսական տարում 162.000 գյուղացիական տնտեսությունից ավելի քան 74.000-ն այդ պատճառով ազատված էր հարկերից: Գյուղատնտեսության զարգացման մեջ կտրուկ բեկում մտցնելու հիմնավորմամբ ԽՍՀՄ-ում որոշում կայացվեց անցում կատարել կոլեկտիվ տնտեսությունների ձևավորմանը: 1928 թ. Խորհրդային Հայաստանում նոր թափով սկսվեց կոլտնտեսային շարժումը, որը 1929 թ. երկրորդ կեսին մասսայական բնույթ ընդունեց¹³:

Սեփական ունեցվածքից հրաժարվելու և կոլեկտիվ տնտեսության մաս դառնալու հարցում Հայաստանի գյուղական բնակչության շրջանում միանման մոտեցում չկար: Կորցնելու ոչինչ չունեցող չքավոր խավի համար կոլեկտիվացումը ձեռնտու էր՝ ի տարբերություն միջակ ու հարուստ գյուղացիների: Մինչև կոլտնտեսության մեջ մտնելը բազմաթիվ գյուղացիների մի մասը վատնում ու ոչնչացնում էին իրենց խոշոր և մանր եղջերավոր անասունները: Համատարած երևույթ էր անասունների մորթը՝ այն ընդհանուր սեփականության չհանձնելու համար: Հինգ տարվա ընթացքում (1928–1933 թթ.) Խորհրդային Հայաստանում անասունների գլխաքանակը ոչ թե ավելացել էր, այլ՝ նկատելիորեն նվազել. խոշոր եղջերավոր

¹⁰ Նույն տեղում. գ. 276, թ. 65–67 շրջ.:

¹¹ ՀԱԱ, ֆ. 478, ց. 8, գ. 4, թ. 2:

¹² Նույն տեղում, թ. 36:

¹³ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VII, էջ 267, 286–287:

անասունների թիվը 804.000-ից նվազել էր 528.000-ի, իսկ մանր եղջերավորներինը՝ 1.259.000-ից 687.700-ի¹⁴։ Այն է՝ կոլեկտիվացման գործընթացը նկատելի վնաս հասցրեց հանրապետության անասնաբուծությանը։ Այս բացասական երևույթները հատուկ էին հանրապետության գրեթե բոլոր գյուղական բնակավայրերին։

1928 թ. հետագայի Կոտայքի տարածաշրջանում ևս կոլեկտիվացման գործընթաց սկսվեց։ Այդ տարի շրջանում կազմակերպվեց 4 կոլեկտիվ տնտեսություն¹⁵։ Այդ տնտեսություններից մեկը Բաշ-Գառնիի կոլտնտեսությունն էր, որը կրում էր խորհրդային պետության հիմնադիր-առաջնորդ Վլադիմիր Լենինի անունը։ Այն կազմակերպվել էր 1928 թ. ապրիլի 15-ին, կանոնադրային տեսակետից հետևում էր գյուղատնտեսական արտելի կանոնադրությանը։ ԽՍՀՄ-ում կար կոլտնտեսության 3 հիմնական ձև՝ արտել, կոմունա և հողը համատեղ մշակող ընկերություն։ Հետագայում սրանցից առավել կենսունակ գտնվեց արտելը, իսկ կոլտնտեսություն ասելով՝ հասկացվեց նրա արտելային ձևը։ Համարվում էր, որ արտելն առավել լավ է համատեղում պետության և կոլտնտեսականների շահերը։ Ուստի՝ գյուղատնտեսական արտելի օրինակելի կանոնադրությունը «կոլտնտեսային կյանքի ու գործունեության հիմնական ու բարձրագույն օրենքն էր»¹⁶։

Հանրապետության այլ բնակավայրերի նման, Բաշ-Գառնիում ևս կոլեկտիվացման գործընթացն ամենևին հարթ չընթացավ։ Կոլեկտիվ տնտեսության մեջ առավել ակտիվ ընդգրկվում էին համեմատաբար չքա-

վոր տնտեսությունները։ Կոլեկտիվացման կողմնակիցների և հակառակորդների սուր պայքարը պայմանավորված էր միջակ և համեմատաբար հարուստ գյուղացիների մեծ թվի առկայությամբ, իշխանությունների՝ նրանց «կուլակաթափելու» ձգտմամբ։ Գյուղում կոլեկտիվացման դեմ պայքարի պասսիվ ձևը անասունների հարկադիր մորթն էր՝ դրանք կոլեկտիվ տնտեսությանը չհանձնելու համար։ Որոշ գյուղացիներ էլ կոլեկտիվացման դեմ զինված պայքարի դուրս եկան։ Խորհրդային տարիներին դա բնորոշվում էր իբրև «բանդիտական շարժում»։ Բաշ-Գառնիում հակակոլտնտեսային շարժման առաջամարտիկներից էին Զավեն քահանա Մարտիրոսյանը և եղբայրը՝ գյուղի ՀՅԴ գաղտնի խմբի քարտուղար Միքայել Մարտիրոսյանը։ Քարոզների և գյուղացիների հետ առանձին հանդիպումների ժամանակ տեղ Զավենը հայտարարում էր հայտնում, թե խորհրդային իշխանությունը շատ շուտով տապալվելու է, և գյուղացիներին կոչ էր անում կոլտնտեսություն չմտնել, չկատարել պետական պարտավորությունները։ Հակախորհրդային ընթացքի համար քահանան և եղբայրը ձերբակալվեցին և ազատազրկման դատապարտվեցին¹⁷։

Իշխանությունների հետևողական ջանքերի շնորհիվ կոլտնտեսության մեջ ընդգրկված ընտանիքների թիվն ամսեամիս ավելանում էր։ Պատճառներից հիմնականն այն էր, որ մեծատնտեսները գտնվում էին անհավասար պայմաններում, ենթարկվում էին տնտեսական ճնշումների և հալածանքների, ուստի այլ ելք չէին ունենում, քան կոլտնտեսություն մտնելը։ Այսպես՝ եթե 1931 թ. հունվարի 1-ին Բաշ-Գառնիի կոլտնտեսության մեջ ընդգրկ-

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 299։

¹⁵ «Աղյուսակային տնտեսություն», Քամաքետ, 26 դեկտեմբերի 1933, N 1։

¹⁶ Հայոց պատմություն, հ. IV, գլխի 1, էջ 495։

¹⁷ Մանուկյան Ա. Ս., Հայ առաքելական եկեղեցու քննադատված հոգևորականները 1930-1938 թթ. (ըստ ՊԼՄ-ի փաստաթղթերի), Երևան, 1997, էջ 209։

ված էր 46 տնտեսություն, ապա 1932 թ. հունվարի 1-ին այդ թիվը դարձավ 133՝ 613 բնակչությամբ: Այն է՝ մեկ տարվա ընթացքում կոլտնտեսական ընտանիքների թիվը գրեթե եռապատկվել էր: Այդ 133 տնտեսությունների շարքում մեծահարուստներ չկային. 50 տնտեսությունն ըստ կարգավիճակի միջակներ էին, 13-ը՝ բատրակներ, 70-ը՝ չքավորներ: 1930–1931 տնտեսական տարում կոլտնտեսությունը ցանել էր 95 հա աշնանացան, 38 հա գարնանացան ցորեն, 20 հա գարի, 20 հա ծխախոտ, 7 հա կարտոֆիլ, 0.5 հա հաճար: Կոլտնտեսությունն ուներ հացահատիկի մեկական պահեստ, խանութ, դարբնոց, կոշկակարանոց, պայտառանոց, մեկ խոփանի 8 գութան, 1 զիգզագ ցաքան, 1 կուլտիվատոր, 1 ցորեն ցանող շարքացան, հատիկ մաքրող մեքենաներից ուներ 1 տրիշեր և 2 քամհար, 1 սերգատ, չորսանիվանի 15 սայլ, 11 ձի, 72 բանող եզ, 8 կով և մոզի, 289 ոչխար, 165 գառ, 56 այծ, 44 ուլ, 17 էշ, 24 մեղվափերթակ¹⁸: Տարեցտարի կոլտնտեսության ունեցվածքն ավելացավ:

Գյուղի կոլտնտեսությունը շրջանում հայտնի էր բարձրակարգ ծխախոտի մշակությամբ: Սոցիալական վատթար պայմանների պատճառով որոշ գյուղացիներ հավաքված ծխախոտը գաղտնի տանում էին Երևան՝ վաճառելու նպատակով: 1934 թ. կոլտնտեսությունը ցանել էր 47 հա ծխախոտ, ստացել առատ բերք: «Բաշգյառնի գյուղը հայտնի է, որ շրջանում ամենից շատ է զբաղվել ծխախոտագործությամբ, և որպես այդպիսին նա այժմ ծխախոտի մշակության բնագավառում համարվում է առաջավոր գյուղերից մեկը և նա այսօր տալիս է ոչ միայն մյուս գյուղերի համեմատությամբ, առաջին տեղակի ծխախոտ, այլև մեծ քանակ

կությամբ տալիս է էքսպորտային ծխախոտ», – կարդում ենք շրջանային թերթում¹⁹:

Գառնան գյուղատնտեսական աշխատանքներից առաջ կոլտնտեսությունը դաշտ էր տեղափոխում գոմաղբ, պատրաստում ծխախոտի շիթիլանոցները, կարգի բերում մեքենաներն ու աշխատանքային գործիքները և այլն, իսկ բերքահավաքից առաջ վերանորոգում էր հանդամիջյան և գյուղ տանող ճանապարհները: Աշխատանքներն արդյունավետ կատարելու համար բրիգադներին ուսուցիչներ էին կցվում, որոնք պարբերաբար պատի թերթեր և «Իլլիչովկաներ» էին պատրաստում: Գյուղի կոմունիստները ժամանակ առ ժամանակ քարոզչական զրույցներ էին ունենում կոլտնտեսականների հետ, ոգևորում նրանց²⁰:

1938 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ Գառնիի կոլտնտեսության ընդգրկված էր արդեն 499 տնտեսություն՝ 2557 անձով: Կոլտնտեսությանը պատկանող հողատարածությունը 4891 հա էր, որից 1770 հա-ն վարելահող էր, 200 հա-ն՝ խոտհարք, 2775 հա-ն՝ արոտավայր, 19 հա-ն՝ անտառ, 2 հա-ն՝ մացառուտներ, 125 հա-ն՝ տնամերձ հողեր: Կոլտնտեսությունը ցանում էր ցորեն, գարի կտավատ, ծխախոտ, բանջարաբոստանային մշակաբույսեր (վադունգ, ձմերուկ և այլն): Ուներ 1 ձիանոց (40 զլսիի համար), կովանոց (70 զլսիի համար), ոչխարանոց (500 զլսիի համար), 278 զլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն, 1189 զլուխ մանր եղջերավոր անասուն, 70 մեղվաընտանիք, 28 ձի, որից 7-ը՝ բանող, 10 հա ընկույզի (որից 1 հա-ն՝ պտղատու) և 1.75 հա (որից 1.25 հա-ն՝ պտղատու) խաղողի այգի, նաև գոմեր, դարբնոց, հյուանոց, նալբանդնոց, կոշկակարանոց, ջրաղաց, պանրի և

¹⁹ «Սոցիալիստական տնտեսություն», 30 սեպտեմբերի 1934, N 40:

²⁰ «Սոցիալիստական տնտեսություն», 3 ապրիլի 1936, N 20:

¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 682, ց. 2, գ. 753, թ. 1–7:

կարագի մշակման կետեր, չորանոց, նաև 2 բեռնատար ավտոմեքենա, 3 տրակտոր, 1 կալսիչ մեքենա, 2 հացահատիկի շարքացան, 32 գութան, 16 զիգզագ փոցխ, 1 հացահատիկի սերմազատիչ, 6 քամիար, 6 տասնորդական կշեռք և այլն: Կոլտնտեսությունն ուներ 8 բրիգադիր, մեկ անասնաբուժակ, ապրանքային ֆերմայի 2 վարիչ, 14 կթվոր և այլն²¹:

1939 թ. գարնանը ԽՍՀՄ ղեկավարությունը որոշել էր մինչև տարեվերջ գյուղատնտեսական աշխատանքներում ներգրավել 100.000 աղջիկ տրակտորիստի: Այս առթիվ առաջ եկած ընդհանուր ոգևորությունից անմասն չէին մնացել նաև գառնեցիները: Գյուղում կազմակերպվեց երիտասարդ աղջիկների տրակտոր վարել ուսուցանող խմբակ, ուր ընդգրկված էր 12 աղջիկ (Աչիկո Թադևոսյանը, Նուռիկ Աբրահամյանը, Չինուհի Խաչատրյանը և ուրիշներ): Նրանց իր հմտություններն էր փոխանցում մեխանիկ-տրակտորիստ Գեղամ Գաբրիելյանը: Արդեն 1940 թ. գարնանը գյուղատնտեսական աշխատանքներին ակտիվորեն մասնակցում էին երիտասարդ տրակտորիստուհիներ Նուռիկ Աբրահամյանը և Չինուհի Խաչատրյանը, որոնք գերազանց գնահատականներով ավարտել էին մեկամյա դասընթացը²²:

Հայրենական պատերազմի նախօրյակին Խորհրդային Հայաստանում նոր ջրամբարների և ջրանցքների կառուցման ակտիվ գործընթաց էր ծավալվել: Այդ առումով կարևոր նշանակություն ունեցավ ՀամԿ(Բ)Կ կենտկոմի և ԽՍՀՄ ժողկոմխորհի 1940 թ. սեպտեմբերի 6-ի որոշումը «Հայկական ԽՍՀ-ում պտղաբուծությունը, խաղողագոր-

ծությունը և տեխնիկական մշակաբույսերը զարգացնելու ձեռնարկումների մասին», ինչը հանրապետության գյուղատնտեսության էական զարգացում էր նախատեսում: Ըստ այդմ՝ 1941-1944 թթ. Հայկական ԽՍՀ-ում ոռոգելի հողատարածություններն ավելանալու էին 54.000 հեկտարով, ջրաշինարարական աշխատանքներ կատարելու համար հատկացվելու էր 114.1 մլն ռուբլի: Սույն որոշումն առանցքային դեր ունեցավ Հայաստանում ջրանցքաշինական աշխատանքների ծավալման համար²³:

Մասնավորապես Կոտայքի շրջանում 1940 թ. աշնանը և 1941 թ. գարնանը պետական միջոցներով նախատեսվում էր կառուցել 14 մանր ու միջին ջրամբար, որոնց միջոցով ոռոգվելու էր շուրջ 900 հա հողատարածք: Շրջանի մեծածավալ կառույցներից էր լինելու Գառնիի ջրանցքը, որի կառուցումից հետո նախատեսվում էր ոռոգել 1200 հա անջրդի հողատարածություն: Այստեղ աճեցվելու էր ծխախոտ, տնկվելու էին խաղողի և պտղատու (դեղձ, սալոր, տանձ և այլն) այգիներ²⁴: Հայրենական պատերազմի նախօրին՝ 1940 թ. հոկտեմբերի 31-ին, երգ ու պարով, միտինգով սկսվեց Գառնիի ջրանցքի շինարարությունը: Այդ նպատակով օգտագործվում էին ոչ միայն Գառնիի, այլև շրջանի այլ բնակավայրերի կոլտնտեսությունների մարդկային և փոխադրական ուժերը: Բացի գառնեցիներից, ջրանցքի շինարարության վրա աշխատում էին նաև Ողջաբերդի, Սոց-գյուղի, Գեղադիրի, Ավդալարի, Նույնիսկ շրջանի համեմատաբար հեռավոր գյուղերի՝ Զառի, Հրազդանի, Գյամրեզի, Քյուլլիջայի, Թութիայի և այլ բնակավայրե-

²¹ ՀԱԱ, Կոտայքի մարզային մասնաճյուղ (ԿՄՄ), ֆ. 160, ց. 1, գ. 1:

²² «Մոցիսայիստական տեմպով», 18 մայիսի 1939, N 22, 19 հունիսի 1940, N 28:

²³ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VII, էջ 402, Վիրաբյան Ս. Ա., *ևլ. աշխ.*, էջ 166-167:

²⁴ «Մոցիսայիստական տեմպով», 20 հոկտեմբերի 1940, N 46:

րի մի քանի հարյուր կոլտնտեսականներ: Ջրանցքի շինարարությանը մասնակցում էր 24 կոլտնտեսություն, որոնց նախագահները շրջանի ղեկավարության հրահանգով հավաքվում էին Գառնիում, քննարկում շինարարության ընթացքին առնչվող խնդիրները: Աշխատանքները համակարգում էր շինարարության գլխավոր ինժեներ Վահրամ Հովհաննիսյանը, շինարարության պետը Գ. Գրիգորյանն էր²⁵:

Ջրանցքի շինարարությանն առնչվող խնդիրները քննարկվում էին ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմի նիստերում: Մասնավորապես Կենտկոմի բյուրոյի 1941 թ. փետրվարի 8-ի նիստում որոշվեց ջրանցքի մասսայական շինարարության սկիզբ համարել փետրվարի 10-ը: Նախատեսվում էր մինչև տարեվերջ ավարտել բոլոր հողային և ժայռաջարդման աշխատանքները: Այս որոշումը կատարելու համար Կոտայքի շրջանի ղեկավարությունն անմիջապես ձեռնամուխ եղավ դրա իրականացմանը. այդ նպատակով փետրվարի 15-ից սկսած օրական 600–800 մարդ էր աշխատանքի դուրս բերվում²⁶:

Հայրենական պատերազմը սկսվելուց հետո տարբեր ծրագրերի թվում ընդհատվեց նաև Գառնիի ջրանցքի շինարարությունը:

Կրթամշակութային կյանքը

1920-ականներին Բաշ-Գառնիում բնակչության կրթամշակութային, կենցաղսպասարկման աշխատանքներում նկատելի առաջընթաց գրանցվեց: Դրան նպաստում էր նաև գավառակային կենտրոն հանդիսանալու հանգամանքը: Գյուղն արտաքին աշ-

խարհին կապելու տեսակետից կարևոր իրադարձություն դարձավ 1923 թ. հեռախոսի մուտքը գյուղ: Փոխարենը Երևանին կապող անմիջապես ճանապարհի բարեկարգումը դանդաղ էր ընթանում: 1925 թ. Բաշ-Գառնի այցելած ճանաչված գրող և հրապարակախոս Կարեն Միքայելյանը մանրամասն նկարագրում է դեպի գյուղ տանող անմիջապես ճանապարհը (ինչպես նա է բնորոշում՝ «եթե կարելի է նրան ճանապարհ անվանել»), որով մեծ դժվարությամբ Գառնիի տաճար և Գեղարդի վանական համալիր է գնացել²⁷:

1921–1922 ուսումնական տարում Բաշ-Գառնիի գավառակում կար 10 դպրոց՝ 538 աշակերտով, ուսուցիչների թիվը 12 էր: Ամենաբազմամարդը Բաշ-Գառնի գյուղի դպրոցն էր, որտեղ ուսումնառությունն սկսվել էր 1921 թ. հոկտեմբերի 1-ից: Այստեղ հաճախում էր 231 աշակերտ, որից 196-ը՝ արական, իսկ 35-ը՝ իգական սեռի: Ուսուցիչները երեքն էին՝ գավառակի լուսբաժնի վարիչ Մուշեղ Բագրատունին (միջնակարգ կրթությամբ, դասավանդում էր Հայոց լեզու, թվաբանություն, Հայոց պատմություն), Արշավիր Թերլեմեզյանը (միջնակարգ կրթությամբ, դասավանդում էր Հայոց լեզու, թվաբանություն, իրագիտություն), Լուսիկ Նազանյանը (տարրական կրթությամբ, դասավանդում էր Հայոց լեզու և թվաբանություն): Դպրոցն ուներ սեփական շենք, երկու դասարան, մեկ ուսուցչանոց, 50 նստարան, երկու գրատախտակ²⁸:

1923 թ. հունիսին «Խորհրդային Հայաստան» պաշտոնաթերթում հրատարակված մի հաղորդագրությունից տեղեկանում ենք, որ Գառնիում ակտիվորեն ընթանում էր

²⁵ «Սոցիալիստական տոմար», 1, 7 նոյեմբերի 1940, N 48, 49, 28 հունվարի, 1 մարտի, 31 մայիսի 1941, N 4, 9, 21:

²⁶ ՀԱՄ, ֆ. 1, g. 29, q. 45, թ. 234–235, q. 277, թ. 38–39:

²⁷ Միքայելյան Կ., Մի պտույտ Հայաստանում. Բաշ-Գառնի. «Արագած», Փարիզ, 1926, N 1–2, էջ 6–7:

²⁸ ՀԱՄ, ֆ. 133, g. 1, q. 2777, թ. 8–9:

դպրոցական նոր շենքի շինարարությունը: Գյուղում գործում էր գրադարան, որից օգտվում էին նաև հարակից բնակավայրերի բնակիչները, նաև բժշկական կայան, որտեղ այցելում և անհրաժեշտ բուժում էր ստանում ոչ միայն գյուղի, այլև ողջ գավառակի բնակչությունը: Կայանը կարևոր նշանակություն ուներ այդ տարիներին հանրապետությունում տարածված տարափոխիկ վարակիչ հիվանդությունների (մալարիա, քոս, տիֆ և այլն) դեմ պայքարելու տեսակետից: Մասնավորապես 1923 թ. հունվար-հունիսին այստեղ ծաղիկ հիվանդության դեմ պատվաստվել էր 235 երեխա²⁹:

1923–1924 ուսումնական տարում Գառնիի դպրոցն ուներ 6 դասարան, խմբերի թիվը 4 էր, աշակերտներինը՝ 260: Դպրոցում պատնավարում էր երկու ուսուցիչ (պահանջվող չորսի փոխարեն): Նրանցից Հովհաննես Խանադյանն ուներ միջնակարգ կրթություն, 22 տարվա աշխատանքային փորձ, Աստղիկ Դավթյանը՝ միջնակարգ կրթություն և 6 տարվա աշխատանքային փորձ: Դպրոցն ուներ 85 նստարան, 3 գրատախտակ, 2 քարտեզ, 1 սեղան, 3 աթոռ, 5 վառարան, 3 մահճակալ, 2 պահարան, 2 դույլ, 2 գավաթ, 5 դեպյատին հող: Ձեռնարկներ և գրքեր չկային³⁰: Ինչպես հայաստանյան այլ բնակավայրերում, Բաշ-Գառնիում ևս փոքր քանակ էին կազմում դպրոց հաճախող աղջիկները: 1923–1924 ուստարում աղջիկները կազմում էին դպրոց հաճախող երեխաների 17 %-ը³¹: Այն է՝ նախկինի նման ծնողները խուսափում էին աղջիկ երեխաներին դպրոց ուղարկել: Գառնիում աղջիկների ուսումնառության գործը դյուրին ընթացք չունեցավ:

Այս հարցում բեկում մտցնելու համար տեղական իշխանություններից ու ուսուցիչներից տեղական ջանքեր պահանջվեց:

Դպրոցն ուներ դահլիճ, որտեղ կազմակերպվում էին բազմաբնույթ միջոցառումներ, այդ թվում՝ կուսակցական բնույթի դասախոսություններ, ելույթներ, քննարկումներ: Այսպես՝ 1923 թ. հոկտեմբերի 19-ին կայացած գավառակի գյուղական խորհուրդների նախագահների, կոմերիտական երիտասարդական միության անդամների և անկուսակցական գյուղացիների ժողովն առանձին բանաձև ընդունեց, որտեղ լիակատար աջակցություն էին խոստանում «Գերմանիայի պրոլետարիատին՝ ազատվելու կապիտալի ճիրաններից»³²: Խորհրդային տարիներին նման բնույթի միջոցառումները հաճախակի էին կազմակերպվում:

1925 թ. գյուղ այցելած Կարեն Միքայելյանը վկայում է, որ դպրոցի բոլոր ուսուցիչներն ու ուսուցչուհիներն այլ բնակավայրերից էին: Նրանք բնակվում էին դպրոցի բակում՝ «իբրև մի մեծ ընտանիք»³³: 1920-ական թվականների երկրորդ կեսին գյուղում գործում էր երկու՝ առաջին աստիճանի (յոթնամյա) և գյուղացիական երիտասարդության (գյուղերիտ) դպրոց: 1927 թ. օգոստոսին գյուղերիտ դպրոցն ուներ 10 աշխատակից՝ Վաչագան Հարությունյանը, Հայկ Մելիք-Վարդանյանը, Նիկոլայ Սագրադովը, Աբրահամ Հովհաննիսյանը, Վարդկես Գործունյանը, Արշավիր Հարությունյանը, Աղասի Գալիկյանը, Մանուկ Գալստյանը, Աբրահամ Խերանյանը, Կարո Շահբազյանը: Ուսուցչական կազմից բարձրագույն կրթություն ուներ միայն դպրոցի վարիչ Վ. Հարությունյանը,

²⁹ «Խորհրդային Հայաստան», Երևան, 22 հունիսի 1923, N 133:

³⁰ ՀԱԱ, ֆ. 133, ց. 1, գ. 2862, թ. 34–35:

³¹ «Խորհրդային Հայաստան», 29 հունվարի 1924, N 23:

³² «Խորհրդային Հայաստան», 25 հոկտեմբերի 1923, N 238:

³³ Միքայելյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 8:

իսկ ինը ուսուցիչները միջնակարգ կրթություն էին ստացել³⁴:

Երևանի քաղաքավարության լուսաբանները 1927 թ. հոկտեմբերի 5-ին Գառնիի առաջին աստիճանի դպրոցի վարիչ Նշանակեց Հարություն Խերանյանին: 1927–1928 ուսումնական տարում առաջին աստիճանի դպրոցի ուսուցիչներից էին՝ Աբրահամ Հովհաննիսյանը, Գրիգոր Պարոնիկյանը, Նիկոլայ Յոնանովը (ռուսաց լեզու, միաժամանակ դասավանդում էր նաև գյուղերիտ դպրոցում), Գրիգոր Քոչարյանը (մաթեմատիկա), Եղիշե Պանիկը (քիմիա): Հաջորդ ուսումնական տարում առաջին աստիճանի դպրոցի ուսուցիչ է նշանակվել Սիրանուշ Գրիգորյանը, գյուղերիտ դպրոցում ֆիզկուլտուրայի ուսուցիչ՝ Անուշավան Շոդյանը: Այդ ուսումնական տարում գյուղում ուսուցչություն է արել նաև Պյոտր Պետրովը³⁵: Այդ տարիներին ուսուցիչների պաշտոնավարման տևականությունը պայմանավորված էր նրանց «քաղաքական հուսալիությամբ»: Դրանով էր պայմանավորված ուսուցիչների պարբերական փոփոխությունները:

Երևանի քաղաքավարության լուսաբանները 1927 թ. հոկտեմբերի 21-ին Գառնիի մանկապարտեզի ղեկավար է նշանակել Աղավնի Գալստյանին: 1928 թ. օգոստոսի 29-ին նրան փոխարինել է Ասյա Ղարապյույանը³⁶:

Խորհրդահայ գյուղում կրթամշակութային փոփոխություններ կատարելու համար իշխանությունները կարևոր նշանակություն էին տալիս խրճիթ-ընթերցարաններին՝ քաղաքական լուսավորության առաջին հաստատություններին: 1920-ականների սկզբին Բաշ-Գառնիում հիմնադրված խրճիթ-ընթերցարանի աշխատանքները կանոնավոր հիմ-

քերի վրա էր դրված: Այստեղ ստացվում էին նոր գրքեր և մամուլ, տեղի էին ունենում բարձրաձայն ընթերցումներ, դասախոսություն-քննարկումներ: Գյուղական խրճիթ-ընթերցարանների աշխատանքները բարելավելու նպատակով 1924–1925 թթ. հանրապետությունում մրցանակաբաշխություն հայտարարվեց: Մրցանակի արժանացած հինգ գյուղերի թվում էր Բաշ-Գառնիի գյուղական խրճիթ-ընթերցարանը³⁷:

Խորհրդային Միության օրոք բնակչության գաղափարական դաստիարակության համար կարևոր նշանակություն էր հատկացվում խորհրդային տոներին: Դրանց շարքում առանձնանում էին ամբողջությամբ գաղափարական բովանդակություն ունեցող Հոկտեմբերյան հեղափոխության և Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատման տարեդարձները, որոնք երկրում պետական մակարդակով լայնորեն տոնվում էին³⁸: 1920-ականների սկզբին հատուկ ուշադրություն էր դարձվում նախկինում դաշնակցական ավանդույթներ ունեցող կամ արևմտահայերով բնակեցված բնակավայրերին: Խորհրդային տոների ընթացքում կարևոր խնդիր էր դիտվում գյուղացիներին ցույց տալ խորհրդային համակարգի ընձեռած խաղաղ շինարարական աշխատանք ծավալելու առավելությունները՝ ի տարբերություն նախորդ՝ պատերազմներով ու ազգամիջյան հակամարտություններով հարուստ ժամանակահատվածի: Այս առումով հետաքրքիր կլինի ներկայացնել, թե 1923 թ. գառնեցիներն ինչպես են տոնել նոյեմբերի 7-ը և նո-

³⁴ ՀԱՄ, ֆ. 133, ց. 4, գ. 1259, թ. 1–3:

³⁵ Նույն տեղում, թ. 6, 11–13, 19–20, 42, 68–71:

³⁶ Նույն տեղում, թ. 10, 63:

³⁷ «Բանբեր Հայաստանի սովետական», 1974, N 2, էջ 167:

³⁸ Ղազարյան Գ., Խորհրդային տոները Հայկական ԽՍՀ բնակչության առօրյա կյանքի համատեքստում, «Խորհրդային Հայաստանի առօրյա կյանքի «սպիտակ էջերը» (1940–1960-ական թվականներ)», Երևան, 2020, էջ 189–195:

յեմբերի 29-ը: «Խորհրդային Հայաստան» թերթի հաղորդմամբ՝ նոյեմբերի 7-ին ամբողջ գյուղը պատվել էր վառ գույների խալիներով, կարպետներով ու թաղիքներով: Տներից մեկի բակում ցանկապատի վրա դրված երկաթյա մեծ գուրանի վրա խորհրդանշորեն մանգաղ էր դրված, կախված էին ցորենի հասկեր, խաղողի շարաններ, գինով լի շշեր, տանձ, խնձոր: Մաճի վրա ամրացված փայտե ձողի վրայից ծփում էր խորհրդային կարմիր դրոշը: Գուրանի շուրջը կարպետներ ու թաղիք էր փռված: Գյուղի հրապարակում, ուր տեղի էր ունենալու տոնական միտինգը, կարմիր կտորներով, կանաչով գեղեցիկ զարդարված սայլեր էին կանգնեցված: Միտինգից հետո Երևանից եկած հյուրերին ուղեկցում են՝ դիտելու գյուղի դպրոցի գրեթե ավարտուն շենքը: Այն ուներ 4 մեծ ու լուսավոր սենյակ, ընդարձակ դահլիճ-թատերասրահ՝ նախատեսված բազմամարդ միջոցառումների անցկացնելու համար: Ի դեպ, տոնական զարդարանքի, ամբիոնից կոմունիստ հռետորների հնչեցրած խոսքերի հետ չէր համապատասխանում հրապարակում դպրոցահասակ «մերկ, բոկոտն երեխաների» առկայությունը, ինչը փաստում էր, որ սոցիալիստական շինարարության ընթացքում հասարակ անհատը միշտ չէ, որ նկատվում էր³⁹:

Հայաստանի խորհրդայնացման առաջին տարեդարձից (1921 թ.) սկսած Խորհրդային Հայաստանում լայնորեն տոնվում էր նաև նոյեմբերի 29-ը՝ Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատման օրը: Այն հանդիսանում էր Հոկտեմբերյան հեղափոխության տարեդարձի յուրահատուկ շարունակությունը: 1923 թ. նոյեմբերի 7-ի համեմատ՝ նոյեմ-

բերի 29-ի դեպքում Գառնիի տոնական զարդարանքն ավելի համեստ էր: Հիմնական միջոցառումը Երևանից ժամանած կուսակցական գործիչների մասնակցությամբ կայացած միտինգն էր և գյուղացիների ուժերով կազմակերպված թատերական բեմադրությունը: Միտինգից առաջ կոմունիստ գործիչներն այցելում են Գառնիի ձորը՝ դիտելու այն քարաժայռը, որտեղից 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության օրերին դաշնակցականները բոլշևիկ գործիչներին անդունդն էին նետել: Դեղ-գունայի երաժշտությամբ տեղի ունեցած միտինգի ընթացքում հավաքված գյուղացիների, միլիցիոներների ու դպրոցական աշակերտների առջև նախապես որոշված սցենարով ճառեր են խոսվում սոցիալիստական հեղափոխության բերած առավելությունների, նախորդ ժամանակափուլում տիրող հոռի բարքերի մասին: Միտինգի անբաժան մասն էր կազմում նաև աշակերտների կողմից երգվող «Ինտերնացիոնալ»-ը⁴⁰:

Պարբերաբար կազմակերպվող նման միջոցառումներն ավելի գունագեղ էին դարձնում գյուղացիների միապաղաղ առօրյան:

Բնակչության շրջանում կոմունիստական-խորհրդային գաղափարների արմատավորման համար իշխանությունները հատուկ ուշադրություն էին հատկացնում մամուլի տարածմանը: Խորհրդային մամուլին բաժանորդագրվելն առանձնապես «պարտադիր էր» կոմկուսի անդամների ու կոմերիտականների համար: 1930-ականների սկզբներին Կոտայքի շրջանային թերթը բողոքում էր, որ մի շարք գյուղերում (դրանց շարքում հիշվում է նաև Բաշ-Գառնին) «սխտեմատիկաբար մամուլի տարածման տիրաժն իջել

³⁹ «Խորհրդային Հայաստան», 16 նոյեմբերի 1923, N 256:

⁴⁰ «Խորհրդային Հայաստան», 9 դեկտեմբերի 1923, N 275:

է»: 1934 թ. մայիսին գյուղում ստացվում էր 43 օրինակ «Խորհրդային Հայաստան», 3 օրինակ «Ավանգարդ», 6 օրինակ «Սոցգյուղ» և 54 օրինակ «Սոցիալիստական տեմպով»: Առանձնապես քննադատելի էր դիտվում, որ գառնեցի որոշ կոմունիստներ ու կոմերիտականներ որևէ պարբերական չէին ստանում⁴¹:

1930-ականների կեսերին Գառնիի ոչ լրիվ միջնակարգ դպրոցը շրջանի ամենահայտնի կրթօջախներից էր: Այստեղ կային տարբեր խմբակներ (թատերական, պարի և այլն), ինչն այդ տարիներին ոչ հաճախ հանդիպող երևույթ էր: Դպրոցում սովորում էին ոչ միայն գառնեցիները, այլև հարևան գյուղերից այստեղ եկած պատանիները: Այդ առումով խնդրահարույց հարց էր այլ բնակավայրերից եկած դպրոցականներին հանրակացարանով ապահովելու խնդիրը: Գյուղում գործում էր նաև գիշերային դպրոց, որը բարվոք վիճակում չէր. դասարանները թերեռնված էին, աշխատանքներն անկազմակերպ էին, կանոնավոր պարապմունքներ չէին անցկացվում⁴²:

Այսպիսով, շարունակական ջանքերի արդյունքում, չափազանց ծանր պայմաններում Գառնիում կրթամշակութային կյանքը զարգացում էր ապրում: Եթե 1920-ականներին գյուղում նկատելիորեն ավելացավ գրագետների թիվը, ապա արդեն 1930-ականներին գառնեցի բազմաթիվ պատանիներ բարձրագույն կրթություն ստանալու համար մայրաքաղաքի բուհեր ընդունվեցին: Նրանից որոշները հայրենի գյուղ վերադառնալուց հետո աշխատանքի անցան դպրոցում և անմնացորդ նվիրվեցին համագյուղացի մա-

նուկների ու պատանիների կրթությանն ու դաստիարակության պատվաբեր գործին: Այդ աշխատանքի արդյունքը երևաց արդեն հետպատերազմյան տարիներին:

Հոգևորականների դրությունը

Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո պետությունը և իշխող կոմունիստական կուսակցությունը կոշտ միջոցներով սահմանափակում էին Հայոց եկեղեցու ու հոգևորականների իրավասությունները: Բանն այնտեղ էր հասել, որ մինչև իսկ սահմանափակված էր հավատացյալների ժողովների գումարումը, նրանցից նվիրատվություններ ընդունելն ու հոգաբարձուների ընտրությունների անցկացումը: Յուրաքանչյուր քայլի համար կրոնի սպասավորը պետք է նախապես ստանար տեղական իշխանությունների թույլտվությունը, հարմարվեր նրանց քմահաճույքներին⁴³: Այսպես՝ 1924 թ. մարտին Երևանի թեմի առաջնորդական փոխանորդ Խորեն արքեպիսկոպոս Մուրադբեկյանը Երևանի գավգործկոմի նախագահ Արամ Շահգեղյանի հետ պայմանավորվել էր, որպեսզի Գառնու շրջանի գործակալ Գրիգոր ավագ քահանան հավատացյալների ժողովներ գումարելու, նրանցից նվիրատվություններ ընդունելու, հոգաբարձուների ընտրություններ անցկացնելու իրավունք ունենա՝ այդ մասին նախապես տեղեկացնելով գյուղական գործկոմների նախագահներին⁴⁴: Սակայն երբ քահանան ներկայացել էր Ղամարուի շրջգործկոմի նախագահին և տեղեկացրել Խորեն սրբազանի ձեռք բերած պայ-

⁴¹ «Սոցիալիստական տեմպով», 2 օգոստոսի 1934, N 31:

⁴² «Սոցիալիստական տեմպով», 21 սեպտեմբերի, 7, 12 նոյեմբերի 1936, N 72, 84, 85:

⁴³ Սուքիասյան Հ. Կ., Հոգևորականները Խորհրդային Հայաստանում 1920-ական թվականներին. «Հայոց պատմության հարցեր (գիտական հոդվածների ժողովածու)», N 20, Երևան, 2019, էջ 83–107:

⁴⁴ ՀԱՄԼ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 2408, թ. 1–2:

մանավորվածության մասին, վերջինը հրաժարվել է թույլտվություն տալ՝ պատճառաբանելով, որ Ա. Շահգեղյանն իրեն ոչինչ չի ասել⁴⁵։ Այս պայմանավորվածությունն այդպես էլ կյանքի չի կոչվում։ Այսինքն՝ գործունեության յուրաքանչյուր բնագավառում հոգևորականները ստիպված էին մանր ու մեծ բազմաթիվ խոչընդոտներ հաղթահարել։

Իշխանությունների որդեգրած հակակրոնական և հակաեկեղեցական քայլերի հետևանքով գյուղական բնակչության շրջանում վերանում էր հոգևորականների նկատմամբ հարգանքն ու ակնածանքը։ Այս երևույթը բնորոշ էր նաև Բաշ-Գառնին։ Այսպես՝ 1927 թ. հունիսի 29-ին սահմոկեցուցիչ ոճրագործություն կատարվեց Հավուց-Թառի վանքի տարածքում։ Գառնեցի Թադեոս քահանա Տեր-Մելիքսեթյանն այդ օրը եղբոր և ծսուայի հետ գնում է Հավուց-Թառ՝ հնձած խոտը գյուղ փոխադրելու նպատակով։ Վանքի բակում խոտը սայլի վրա դարսելիս մոտակա ավերակներից արձակված հրացանի կրակոցից քահանան տեղում մահանում է։ Սպանությունը կատարել էին գառնեցի երկու երիտասարդներ։ Վերջինները փորձեցին դիմադրություն ցույց տալ անմիջապես դեպքի վայր ժամանած գյուղի միլիցիոններին, սակայն ստիպված եղան հանձնվել։ Սպանությունը մեծ արձագանք գտավ գյուղական հասարակության շրջանում՝ առաջ բերելով վերջինների արդարացի զայրույթը։ Հուլիսի 2-ին տեղի ունեցավ տեր Թադեոսի հուղարկավորությունը⁴⁶։

Ի դեպ, քահանայի սպանությունն իրականացնողները նրան մեղադրում էին, թե համագործակցել է խորհրդային անվտանգության մարմինների հետ։ Մի կողմ թողնելով

մեղադրանքի իրական կամ մտացածին լինելը՝ այս դեպքում առաջին հերթին ուշադրության արժանի է այն իրողությունը, որ քահանայի վրա էին ձեռք բարձրացնում՝ աստծո պատժից չվախենալով։ Սա առաջին հերթին պետության հակակրոնական քաղաքականության հետևանք էր։

Տեր Թադեոսի մահվանից հետո շուրջ 300 գառնեցիներ (Արամ Բաբախանյանը, Սմբատ Գրիգորյանը, Գրիգոր Սարգսյանը, Վաչագան Իսրայելյանը, Արամայիս Հակոբջանյանը, Գրիգոր Մուրադխանյանը և ուրիշներ) 1927 թ. հոկտեմբերի 24-ին համախոսական ներկայացրեցին Արարատյան հայրապետական թեմի առաջնորդական փոխանորդին՝ խնդրելով իրենց գյուղի քահանա ձեռնադրել համագյուղացի, տարրական կրթությամբ Գալուստ Մարտիրոսյանին։ Վերջինը բնորոշվում էր իբրև մաքուր վարքի տեր և անբասիր անձնավորություն, որը վայելում էր համագյուղացիների սերն ու հարգանքը⁴⁷։

Մեկ ամիս անց՝ նոյեմբերի 25-ին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Գերագույն հոգևոր խորհրդին դիմեցին Բաշ-Գառնի գյուղի եկեղեցական հոգաբարձուներ Սիմոն Գեղամյանը, Ներսես Գասպարյանը և Արամ Բաբախանյանը՝ առաջարկելով գյուղի քահանա ձեռնադրել տիրացու Կարապետ Տեր-Մելիքսեթյանին (սպանված քահանայի եղբորը)։ Նշվում էր, որ գյուղը մեծ է և կարիք ունի երկրորդ քահանայի⁴⁸։ Համապատասխան համախոսականով Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին դիմեցին նաև գյուղի 50 բնակիչներ (Ալեքսան Գրիգորյանը, Առաքել Ավետիսյանը, Եփրեմ Աբրահամյանը և ուրիշներ)։ Սակայն Գերագույն հոգևոր խորհուրդը մեր-

⁴⁵ Նույն տեղում, թ. 3։

⁴⁶ Նույն տեղում, գ. 2452, թ. 1 և շրջ.։

⁴⁷ Նույն տեղում, թ. 2-4։

⁴⁸ Նույն տեղում, թ. 5։

ժեց խնդրանքը՝ պատճառաբանելով, որ տիրացուն երրորդ ամուսնություն ուներ (հիմք էր ընդունվել Հայրապետական N 644 կոնդակը)⁴⁹:

1928 թ. հունվարի 9-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ին ուղղված դիմումում գառնեցի Գևորգ քահանա Տեր-Ստեփանյանը գրում էր, որ Արարատյան թեմի փոխթեմակալի օգնական Հակոբ ավագ քահանա Խաչվանքյանն «անգիտակցաբար ընդունել է մեր Բաշգառնի գյուղի բնակիչներից իբրև տիրացուի Գալուստ Մարտիրոսյանին ժողովրդական կեղծ համախոսական թերթը՝ իբրև քահանա ձեռնադրվելու»: Գևորգ քահանան այնուհետև բազմաթիվ մեղադրանքներ էր ուղղում Մարտիրոսյանի հասցեին, ընդգծում, որ նախկինում խուսափել է եկեղեցի մտնելուց՝ իբրև բողոքական, ծանոթ չէ կրոնական արարողակարգին, խորհրդային իշխանության օրոք մտել է կոմունիստական կուսակցության շարքերը, վատ է տեսողությունը (ձախ աչքը վնասված էր), որ նա, ինչպես ազատ եկեղեցականները, կամենում է իբրև կառավարիչ որևէ վանքում հաստատվել և այլն: Դիմումատուն կաթողիկոսին խնդրում էր Գ. Մարտիրոսյանին Մայր Աթոռ հրավիրել և բժշկական ստուգման ենթարկել: Նա հիշեցնում էր, որ մի քանի օր առաջ մերժվել էր իրենց գյուղի մեկ այլ բնակիչի (Կարապետի) քահանա ձեռնադրվելու խնդրանքը՝ երրորդ ամուսնության պատճառով: Այս դեպքում էլ պետք է մերժել՝ եկեղեցական կարգը պահպանելու նպատակով: Քահանայի իրական նպատակը երևում է գրության վերջում, երբ նա շեշտում է, որ ինքն ունի «քահանայացու ուսյալ որդիներ», որոնցից մեկը երկու տարի Գեղարդի վանքի հոգաբարձու է եղել և լավ

աշխատանքի արդյունքում նշանակվել է Գեղարդի վանահայր: Նա հորդորում էր Գալուստ Մարտիրոսյանին քահանա ձեռնադրել⁵⁰:

1928 թ. նոյեմբերի 30-ին Գառնիի երեսփոխանները դիմեցին Գերագույն հոգևոր խորհրդին՝ նշելով, որ մեկ տարի առաջ ուղարկել են 300 ծխի ստորագրություն՝ գյուղի համար քահանա ձեռնադրելու մասին, սակայն վերջնական պատասխան չեն ստացել: Պատասխանը եղել է այն, որ ձեռնադրող եպիսկոպոս չունեն և պետք է սպասել Թիֆլիսից Գևորգ արքեպ. Չորեքյանի գալուն: Գևորգ սրբազանի գալուց հետո էլ պատասխան չստացան: Նրանք խնդրում էին վերջնական պատասխան տալ՝ այո՛ կամ ո՛չ: Հայտնում էին, որ տիրացուն ունի 12 շնչից բաղկացած ընտանիք և չքավոր վիճակում է: Կարծես այդ ամենը քիչ էր, նա և ընտանիքի անդամները բազում զրկանքներ էին կրում: Նամակում բառացի նշվում էր. «Ներկայումս էլ խեղճ տիրացուին մենք՝ լիազորներս ու հավատացյալներս, եղանք թշնամի այն պատճառով, որ նրա մեկ հատ տղան զրկվեց դպրոցից. պատճառը, որ նա քահանա է լինում և մյուս երկու տղային նորից չեն ընդունում դպրոց: Բոլոր պատճառը դուք լավ գիտեք: Բայց ներկայումս ոչ մի դրական պատասխան չեք տալիս»: Այնուհետև կրկին խնդրում էին տիրացուին վերաբերող խնդրին վերջնական պատասխան տալ և վերջ տալ պատասխանը ձգձգելուն՝ խնդրելով բացասական պատասխանի դեպքում տիրացուին վերադարձնել կատարած ծախսերը (Երևան գնալ-գալու, ձեռնադրվելու նպատակով այլ ծախսերի համար իր ունեցած երկու եզներից մեկը վաճառել էր). «թող մարդը գնա իր համար մի որևէ աշխա-

⁴⁹ Նույն տեղում, թ. 6:

⁵⁰ Նույն տեղում, թ. 8 և շրջ.:

տանքի, որովհետև այսքան ետացնել չի լինի, որ դուք ետացնում եք»⁵¹: Այս դիմումը դրական արդյունքի հանգեցրեց. Գալուստ Մարտիրոսյանը քահանա ձեռնադրվեց՝ ստանալով տեր Զավեն անունը:

Հոգևորականների նկատմամբ ճնշումներին զուգահեռ՝ խորհրդային պետությունը խրախուսում էր նաև անաստվածական շարժման ծավալումը: Իշխանություններից եկած հրահանգով 1928–1929 ուսումնական տարում Բաշ-Գառնիի գյուղերիտ դպրոցում ևս, այլ բնակավայրերի օրինակով, կազմակերպվում է «անաստված» բջիջ: Եթե կազմակերպումից հետո բջջի պարապմունքներին, մարդու ծագման մասին դասախոսություններին հետաքրքրությունից դրդված բազմաթիվ երիտասարդներ և դպրոցահասակ երեխաներ էին մասնակցում, ապա 1929 թ. մայիս–հունիսին այդ պարապմունքները դադարեցին՝ այցելուների պակասի պատճառով⁵²: Այն է՝ գործադրվող ջանքերին հակառակ՝ պետական հակակրոնական գաղափարները գառնեցիների շրջանում խորը արմատներ չէր գցում:

Այդ շրջանում ևս Գառնին շարունակում էր մնալ Հայոց եկեղեցու Արարատյան (Երևանի) թեմի Բաշ-Գառնիի գործակալության կենտրոնը: 1929 թ. հոկտեմբերի վերջին Երևանում նախատեսված թեմական պատգամավորական ժողովին սույն գործակալությունից երկու ներկայացուցիչ էր հրավիրված: Այս մասին տեղեկանում ենք 1929 թ. ապրիլի 20-ին Գերագույն հոգևոր խորհրդի անդամ Խորեն արքեպիսկոպոս Մուրադբեկյանի մի խնդրագրից⁵³:

Մեծ դժվարություններով քահանա ձեռնադրված ու այդ պատճառով պարբերաբար հալածանքների ենթարկվող տեր Զավեն քահանա Մարտիրոսյանը 1935 թ. գարնանը Խորեն կաթողիկոսին գրում էր. «Բացի նախկին անգամվա կալանավորվելս, վերստին 1933 թվի օգոստոսից մինչև 1935 թվի փետրվարի 1-ին, ամբողջ տարի ու կես բանտարկվելես վերջ, ահա հազիվ թե ազատվեցա, տունս գնացի, բոլորովին մերկ, քաղցած վիճակի մեջ գտա ընտանիքիս: ... Ամեն ինչս գրավված է, հողից զրկված եմ, քահանայությունս դադարած է ...»⁵⁴: 1931 և 1934 թվականներին ձերբակալված և համապատասխանաբար 4 և 2 տարի բանտարկության դատապարտված տեր Զավենը 1937 թ. հոկտեմբերի 4-ին ձերբակալվեց: Նա մեղադրվում էր «հակահեղափոխական հոգևոր ակտիվ աշխատանքներ», գաղտնի կրոնական ծեսեր կատարելու մեջ: Հոկտեմբերի 31-ին քահանան գնդակահարության դատապարտվեց, ինչն ի կատար ածվեց նոյեմբերի 3-ի գիշերը⁵⁵:

Խորհրդային Հայաստանում իրականացվող հակակրոնական քաղաքականությունը, հոգևորականների հալածանքներն ու բռնությունները նախատեսված վերջնական նպատակին չծառայեց. բնակչության շրջանում շարունակում էին զգալի քանակ կազմել Հայ առաքելական եկեղեցու հետևորդները: Այս իրողությունը բնորոշ էր նաև գառնեցիներին:

⁵¹ Նույն տեղում, թ. 9 և շրջ.:

⁵² «Անաստված», Երևան, 1929, N 5–6, էջ 19:

⁵³ Հավիտապրելու հայ եկեղեցու պատմության (1921–1938 թթ.), կազմող՝ Ս. Բեհբուդյան, Երևան, 1994, էջ 192–193:

⁵⁴ Մանուկյան Ա. Ս., *Եկեղեցին Հայաստանում 1930-ական թվերին*, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1996, N 2, էջ 190–191:

⁵⁵ Մանուկյան Ա. Ս., *Հայ առաքելական եկեղեցու բռնադատված հոգևորականները 1930–1938 թթ.*, էջ 207–209:

Բռնաճնշումները

Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո երկրում իրականացվող բռնաճնշումները տարբեր դրսևորումներով շարունակվեցին՝ առավել մեծ ծավալներ ընդունելով արդեն 1930-ականների երկրորդ կեսին: 1920–1930-ականներին Խորհրդային Հայաստանում իրականացված բռնաճնշումները, բնականաբար, իրենց տեղային դրսևորումն են ունեցել նաև Գառնիում: Այդ տարիներին գյուղում ձերբակալվածների մեջ կային ինչպես բնիկ գառնեցիներ, այնպես էլ տարբեր տարիներին գյուղում բնակություն հաստատած անհատներ: Դրանց հիմնական մասը 1921 թ. հակախորհրդային ապստամբության ակտիվ մասնակիցներն էին⁵⁶:

Առաջին խումբ գառնեցիները քաղաքական պատճառով ձերբակալվեցին արդեն 1922 թ. ընթացքում: Առաջին բաշգառնեցի ձերբակալվածը, ոչ պատահականորեն, 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության գործուն մասնակից-հրամանատարներից Լևոն Ստեփանի Տեր-Մելիքսեթյանն էր: «Մաուգերիստ» համարվող Լևոնը 1922 թ. հուլիսի 21-ին ձերբակալվել էր պետական սահմանն անօրինական հատելու, այն է՝ հակախորհրդային ապստամբության պարտությունից հետո Պարսկաստան անցնելու և առանց խորհրդային իշխանությունների թույլտվության հայրենիք վերադառնալու համար: 1922 թ. օգոստոսի 4-ին նա դատապարտվեց 3 տարվա ազատազրկման: Դաշնակցական լինելու մեղադրանքով 1922 թ.

սեպտեմբերի 13-ին ձերբակալվեց ճուղող բանվոր Ավետ Ազիզի Քոչարյան-Հայրապետյանը: Դաշնակցական ընդհատակյա կազմակերպության անդամ հանդիսանալու մեղադրանքով նույն տարում ձերբակալվեցին ռադիոմասնագետ Հմայակ Մկրտչի Ղազարյանը և դերձակ, դարբին Արտաշես Գեղամի Հովհաննիսյանը: 1922 թ. նոյեմբերի 21-ին նրանք 3 տարով համակենտրոնացման ճամբար արտաքսվեցին՝ պատիժը կրելով Պետրոգավոդսկի և Յարոսլավի բանտերում: Կրկին դաշնակցական լինելու մեղադրանքով կալանավորվեց և մեկ տարով Երևանի ուղղիչ տանն ազատազրկվեց Սեմյոն Սարգսի Հովհաննիսյանը: Դաշնակցական-հակահեղափոխականի մեղադրանքով կալանավորվածների մեջ էր նաև Արեն Սողոմոնի Ստեփանյանը:

Խորհրդա-պարսկական պետական սահմանն անօրինական հատելու մեղադրանքով 1923 թ. ապրիլի 16-ին ձերբակալվեցին Սուրեն Հարությունի Ասատրյանը և Հայկ Սողոմոնի Ստեփանյանը: Օգոստոսի 14-ին Ս. Ասատրյանը դատապարտվեց մահապատժի, իսկ Հ. Ստեփանյանը՝ 3 տարվա ազատազրկման:

Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո երկրի իշխանություններն ու իշխող Հայկոմկուսը ամենատարբեր քայլերի էին դիմում Հ. Յ. Դաշնակցությանը գաղափարապես ջախջախելու, կուսակցության կառույցները լուծարելու նպատակով: Այդ քայլերից էր պետական մակարդակով նախկին շարքային դաշնակցականների համահայաստանյան համագումարի հրավիրումը, որի օրակարգային հարցը Հայաստանում ՀՅԴ-ի վերացման մասին քարոզչական հայտադրության ընդունումն էր: Համագումարին պատրաստվելու շրջանում վերջինի նախաձեռնող բյու-

⁵⁶ Ստորև ի մի են բերված ՀԱԱ թիվ 1191. 571 ֆոնդերում պահվող փաստաթղթերում. «Դրոշակ» (Փարիզ). «Հայրենիք» (Բուստոն) ամսագրերում հրատարակված տեղեկությունները: Դրանք ամբողջացնելու հարցում ցուցաբերած օժանդակության համար շնորհակալություն ենք հայտնում անկախ հետազոտող Հրայր Զոհրաբյանին և գառնեցի Մարտիրոս Պողոսյանին:

րոյի կողմից 1923 թ. նոյեմբերի կեսերին իբրև հրահանգիչ Բաշ-Գառնի էր գործուղվել Համազասպ Եպիսկոպոսյանը, որի խնդիրն էր դաշնակցական անցյալ ունեցող գործիչներին բացահայտելը, նրանց համախմբելն ու հրապարակային կերպով ՀՅԴ-ից հեռանալու մասին կատարվող հայտարարությանը միանալը⁵⁷:

Այն փաստը, որ նոյեմբերի 20-ին բացված համագումարին մասնակցում էր Բաշ-Գառնիի գավառակը ներկայացնող ընդամենը երկու նախկին դաշնակցական գործիչ (շաքային կուսակցականներ Հովհաննես Խանադյանը և Համբարձում Մելքոնյանը), նշանակում է, որ Եպիսկոպոսյանի առաքելությունը սպասված արդյունքը չէր ունեցել⁵⁸: Այն է՝ դաշնակցական անցյալ ունեցող գառնեցիները բարեբախտաբար խորհրդային մարմինների նկատմամբ վստահություն չէին ունեցել, ուստի խուսափել էին ինքնաբացահայտվել: Գառնեցի դաշնակցական գործիչների մի մասը խորհրդային իշխանությունների աջալուրջ հսկողության պայմաններում շարունակում էին իրենց ծպտյալ, ընդհատակյա գործունեությունը: Մի մասն էլ հեռացել էր Դաշնակցությունից, սակայն հանգիստ ապրելու հնարավորություն չէր ստանում. օր-օրի սաստկացող քաղաքական բռնաճնշումների պայմաններում բնակչությունը շարունակաբար անհանգիստ, լարված վիճակում էր գտնվում:

1922–1923 թթ. Գառնիում տեղի ունեցած ձերբակալությունները 1921 թ. փետրվարյան ապստամբությանը մասնակցած գյուղացիների նկատմամբ զանգվածային բռնաճնշումների ու հալածանքների միայն առաջին փուլն էին:

Հումների ու հալածանքների միայն առաջին ազդակներն էին: Արդեն 1924 թ. փետրվարին գյուղում նախադեպը չունեցող զանգվածային ձերբակալություններ կատարվեցին: Մեկ օրում՝ փետրվարի 12-ին, «բանդիտիզմի» մեղադրանքով երկու տասնյակից ավելի գյուղացիներ ձերբակալվեցին: Մեկ ամսից ավել բանտարկվելուց հետո՝ 1924 թ. մարտի 22-ին, նրանցից Նոյեմ Վարդանի Աբրահամյանը, Արեգնազ Գրիգորի Հայրապետյանը, Զինո Արսենի Ասատրյանը, Համբարձում Մկրտչի Մելքոնյանը, Կարապետ Գասպարի Հարությունյանը, Արմենակ Ավագի Ապրեսյանը, Գառնիկ Թադևոսի Բաբայանը, Գարուշ Միսակի Վարդանյանը, Ներսես Մարգարի Գասպարյանը, Սահակ Երեմի Գևորգյանը, Սեփո Մանուկի Ղազարյանը, Ռուբեն Հակոբի Քոչարյանը, Լիպարիտ Վարդանի Քոչարյանը, Արթեն Հակոբի Քոչարյանը, Կարապետ Փիլիպոսի Մարտիրոսյանը, Գաբրիել Ստեփանի Մարտիրոսյանը, Նահապետ Հովհաննեսի Մկրտչյանը, Հայկ Ավետիսի Մովսեսյանը, Հայկ Սողոմոնի Ստեփանյանը (վաղաժամկետ ազատ էր արձակվել), Վասիլ Ստեփանի Տեր-Մելիքսեթյանը, Հովհաննես Հովակիմի Խաչատրյանը և Հովհաննես Վաղինակի Խաչատրյանը (ձերբակալվել էր փետրվարի 14-ին) բանտարկությունից ազատ արձակվեցին, իսկ Ավետ Ազիզի Քոչարյան-Հայրապետյանը, հողագործներ Արեն Վարդանի Քոչարյանը և Արեն Սողոմոնի Ստեփանյանը (ձերբակալվել էր փետրվարի 25-ին) մարտի 22-ին դատապարտվեցին 3 տարվա ազատազրկման:

Ի դեպ, այս ձերբակալությունները պայմանավորված էր գառնեցի խմբապետ, դաշնակցական Արտուշ Քոչարյանի անձով: 1921 թ. աշնանը Պարսկաստանից գաղտնի հայ-

⁵⁷ Հ. Յ. Դաշնակցությունը և խորհրդային իշխանությունը (փաստաթղթերի և կոչումների ժողովածու), կազմող՝ Վ. Ղազարյան, Երևան, 1999, էջ 129:

⁵⁸ Նավակին շաքային դաշնակցականների համահարստության համագումարի արձանագրությունները, Երևան, 1923, էջ 137:

րենիք վերադառնալուց հետո Բաշ-Գառնիի գավառակում ու նրա սահմաններից դուրս նրա գործունեությունը մեծ արձագանք էր ստացել: Արտուշի շուրջն էին հավաքվել խորհրդային վարչակարգից դժգոհ անհատները: Ինչպես տեսանք, ավելի քան մեկ ամիս բանտարկված գառնեցիների թվում էին հակախորհրդային ապստամբության կազմակերպիչներ, ճանաչված խմբապետներ Մարտիրոս Աբրահամյանի կինը՝ Նոյեմ Աբրահամյանը (վերջինս Արտուշ-Քոչարյանի քույրն էր) և Խնկո Ասատրյանի կինը՝ Զինո Ասատրյանը, Արտուշի եղբայրները, հարազատներն ու ընկերները: Այս ձերբակալությունները կատարվել էին, որպեսզի Արտուշն ինքնակամ հանձնվի իրավապահ մարմիններին: Իշխանությունների կողմից փորձված այս «հնարքն» աշխատեց. հարազատներին ու ընկերներին բանտարկությանը վերջ դնելու նպատակով նա հանձնվելու պատրաստակամություն է հայտնում: Սակայն միլիցիոներներն ու գյուղացիները շրջապատում են այն քարայրը, որտեղ նա թաքնվում էր: Երկուստեք փոխհրաձգություն է սկսվում, որի ժամանակ Արտուշը վիրավորվում է: Քաղաքական հակառակորդների ձեռքը չընկնելու համար նա ինքնասպանություն է գործում⁵⁹:

1927 թ. ապրիլ-մայիսին հանրապետության մի շարք բնակավայրերի թվում Բաշ-Գառնիում ևս զանգվածային խուզարկություններ կատարվեցին՝ զենք ու զինամթերք հայտնաբերելու նպատակով⁶⁰: Խուզարկություններին հաջորդեցին ձերբակալու-

յունները: 1927 թ. օգոստոսի 10-ին Երևանից Փարիզ ուղարկված մի գաղտնի նամակից տեղեկանում ենք, որ հուլիսի 30-ին հաջորդած օրերին հանրապետությունում ծայտյալ դաշնակցականների մեծ թվով ձերբակալություններ են տեղի ունեցել: Մասնավորապես Բաշ-Գառնիում ձերբակալվել էր 4 անձ, որոշներն էլ կարողացել էին ձերբակալությունից խուսափել⁶¹: Գառնիում ձերբակալությունները շարունակվեցին նաև հաջորդ շաբաթներին:

Փաստորեն, գառնեցիների մեծ խմբի հաջորդ ձերբակալությունը տեղի ունեցավ 1924 թ. վերը հիշատակված իրադարձություններից 3 տարի անց՝ 1927 թ. մարտ-հոկտեմբերին: Ձերբակալված երկու տասնյակ գառնեցիները մեղադրվում էին Հ. Յ. Դաշնակցության ընդհատակյա կազմակերպությանն անդամակցելու, հակախորհրդային գործունեություն ծավալելու մեջ: 1927 թ. մարտի 17-ին ձերբակալվեց Մաշտո Հարությունի Քոչարյանը, օգոստոսի 7-ին ձերբակալվեցին Գառնիի Թադևոսի Բաբայանը, Ռուբեն Հակոբի Քոչարյանը, Համբարձում Մկրտչի Մելքոնյանը, սեպտեմբերի 29-ին՝ Արեն Վարդանի Քոչարյանը, սեպտեմբերի 30-ին՝ Ավետ Ազիզի Քոչարյան-Հայրապետյանը, հոկտեմբերի 15-ին՝ Սերոբ Ստեփանի Մարտիրոսյանը, հոկտեմբերի 25-ին՝ Գուրգեն Խաչատուրի Աբելյանը (Գարեգին Կարապետի Խաչատրյանը), Եզնիկ Սեդրակի Ավետիսյանը, Հուսիկ Հարությունի Ասատրյանը, Ավետ Գալուստի Հախվերդյանը, Նիկոլայ (Կոլոտ) Գալուստի Հախվերդյանը (Ստեփանյանը), Սուրեն Մաթևոսի Բաբայանը, Արմենակ Ազիզի Քոչարյանը (Հայրապետյանը), Գաբրիել Ստեփանի Մարտիրոսյանը,

⁵⁹ «Հայրենիք», Բոստոն, 17 ապրիլի 1924, N 3638, Աբրահամյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 571-572:

⁶⁰ ՀՅ Դաշնակցությունը ԽՍՀՄ Արտակարգ համահաժողովի և Պետական քաղաքական վարչության գաղտնի թղթումներում (1920-ական թվականներ), փաստաթղթերի ժողովածու, կազմող՝ Վ. Ղազախեցյան, Երևան, 2016, էջ 80:

⁶¹ Նույն տեղում, էջ 178, «Խորհրդ», Փարիզ, 1927, N 10, էջ 294:

Եգոր Վարդանի Մնացականյանը, Սիսակ Ավետիսի Մովսեսյանը, Արշավիր Եղիազարի Հովհաննիսյանը, Հովհաննես Հայրապետի Ստեփանյանը, Աթո Հովհաննեսի Խանադյանը (ծնված 1904 թ. Նախիջևանում, ուսուցիչ Հովհաննես Խանադյանի որդին, աշխատում էր Բաշ-Գառնիի գավառակային գործկոմում), հոկտեմբերի 26-ին՝ Արմենակ Գևորգի Հախվերդյանը:

Ամիսներ շարունակ բանտարկված մնալուց հետո՝ 1928 թ. հունվարի 14-ին, Եզնիկ Ավետիսյանը, Սուրեն Բաբայանը, Գաբրիել Մարտիրոսյանը, Արշավիր Հովհաննիսյանը և Հովհաննես Ստեփանյանը բանտարկությունից ազատ արձակվեցին: Իսկ արդեն 1928 թ. մայիսի 19-ին կայացած դատավճռով 10 տարով Սպիտակ ծովում գտնվող Սուլվեցկի կղզիներ աքսորվեցին (1922 թ. այստեղ համակենտրոնացման ճամբարներ էին կազմակերպվել)՝ ձերբակալվածներից Մաշտո Բոչարյանը և Ավետ Բոչարյան-Հայրապետյանը (օգոստոսի 13-ին նաև 10 տարով ազատությունից զրկվեցին), 5 տարով՝ Գառնիկ Բաբայանը, Ռուբեն Բոչարյանը, Համբարձում Մելքոնյանը, Արեն Բոչարյանը, Սերոբ Մարտիրոսյանը, Արմենակ Հախվերդյանը (օգոստոսի 11-ին նաև 3 տարով ազատությունից զրկվեցին), 3 տարով Սիբիր աքսորվեցին Գուրգեն Աբելյանը, Հուսիկ Ասատրյանը, Ավետ Հախվերդյանը, Արմենակ Բոչարյանը, Սիսակ Մովսեսյանը և Աթո Խանադյանը: Նույն 1928 թ. մայիսի 19-ի դատավճռով պատժի առավելագույն չափի (գնդակահարության) դատապարտվեցին Նիկոլայ Հախվերդյանը (Կոլոտ Ստեփանյանը) և Եգոր Մնացականյանը: Վերջինի դեպքում հատուկ շեշտվում էր, որ ակտիվ մասնակցել է խորհրդային իշխանության դեմ դաշնակցականների ելույթին, գնդակա-

հարել է կոմունիստների, կապ է պահպանել քաղաքական բանդաների հետ, նյութական օժանդակություն ցուցաբերել նրանց:

Գառնիում կոլտնտեսային շարժման ծավալման շրջանում կրկին ակտիվացան քաղաքական հալածանքներն ու ձերբակալությունները:

1929 թ. մարտի 29-ին Գառնիում հակախորհրդային քարոզչության մեղադրանքով ձերբակալվեցին Գարուշ Միսակի Վարդանյանը, Հայկ Ավետիսի Մովսեսյանը և Հովհաննես Հովակիմի Խաչատրյանը: Շուրջ մեկ ամիս բանտարկությունից հետո՝ ապրիլի 23-ին, նրանք ազատ արձակվեցին: Բնականաբար, ՀՍԽՀ ներքին գործերի մարմինների այս «պրոֆիլակտիկ» քայլերը, ըմբոստ գյուղացիների ձերբակալությունները միտված էին բնակչության շրջանում վախի մթնոլորտի արմատավորմանը:

Ինչպես տեսնում ենք, 1920-ական թվականներին Գառնիում ձերբակալվեց, բանտարկվեց, աքսորվեց կամ մահապատժի ենթարկվեց շուրջ հինգ տասնյակ անձ: Բացի նշվածներից, ժամանակի մամուլում տեղեկություններ կան նաև բռնաճշումների ենթարկված այլ գառնեցիների մասին: 1930 թ. հունիսին «Դրոշակ» ամսագրին ուղարկված մի թղթակցությունից տեղեկանում ենք, որ խորհրդային իրավապահ մարմինները «բանտարկել են և անհայտացրել» գառնեցի Արտուշ Նալբանդյանին⁶²:

Ընտրական իրավունքից զրկվելը, քաղաքացիական իրավունքների սահմանափակումները ևս բռնաճշման դրսևորում էր: Ուստի, կարծում ենք, բանտարկված, գնդակահարված անձանց թվին պետք է ավելացնել նաև չբանտարկված, չափայն իրավազարկված գյուղացիներին:

⁶² «Դրոշակ», 1930. N 8. էջ 207:

1920-ական թվականներին Խորհրդային Հայաստանում գործող դասակարգային և խտրական ընտրական համակարգի պայմաններում, երբ համապետական ընտրություններն ուղղակի (ՀՍԽՀ-ում ուղղակի էին միայն տեղական՝ քաղաքային և գյուղական խորհուրդների ընտրությունները), գաղտնի և համընդհանուր (քանի որ որոշ սոցիալական խմբեր զրկված էին ընտրական ձայնից) չէր, այդ համակարգը տեղեր էր ապահովում միայն իշխող կոմկուսի և նրա վստահությունը վայելող անձանց համար: 1922 թ. փետրվարի 2-ին ընդունված ՀՍԽՀ անդրանիկ Սահմանադրությունը կոչված էր ապահովելու միայն «ՀՍԽՀ աշխատավորների», այլ ոչ թե ողջ ազգաբնակչության, այդ թվում՝ «բուրժուաների», հոգևորականների և, ընդհանրապես, «շահագործող դասակարգերի» ներկայացուցիչների իրավունքները: Վերջինները խորհրդային երկրում օրենքից դուրս էին հայտարարվել⁶³: Երկրում անցկացվող ընտրական ողջ գործընթացը հսկվում էր ՀՍԽՀ իշխանությունների և Հայկոմկուսի կողմից:

Ամբողջ հանրապետությունում համատարած էր մարդկանց ձայնագրելու պախարակելի երևույթը: Յուրաքանչյուր բնակավայրի համար քաղաքային և գյուղական խորհուրդների կողմից կազմվում էր ձայնից զրկվածների ցուցակ, որն ընտրություններից առաջ կիրառվում էր ընտրական իրավունքից զրկվածների ցանկեր կազմելու, ընտրական իրավունքից զրկված լինելու մասին նրանց ծանուցումներ ուղարկելու, անհրաժեշտության դեպքում իշխանության մարմիններին ձայնագրողների մասին տեղեկություններ փոխանցելու համար: Ընտրական հանձնա-

ժողովի պարտականությունների թվում էր յուրաքանչյուր տարի ձայնագրողների ցուցակների մեջ փոփոխություններ և լրացումներ կատարելը:

Բաշ-Գառնին շարունակում էր հանրապետության մարդաշատ և համեմատաբար ապահովված գյուղերից հանդիսանալ: 1926 թ. դեկտեմբերին ԽՍՀՄ-ում անցկացված մարդահամարի ժամանակ գյուղում բնակվում էր 510 ընտանիք, որոնցում ներկա և բացակա անդամների ընդհանուր թիվը 2763 էր, մարդահամարի ընթացքում ներկա անդամների թիվը՝ 2720⁶⁴:

Բնակչության բազմամարդությամբ պայմանավորված՝ Գառնիում ձայնագրողները մեծ թիվ էին կազմում: Նրանց հիմնական «մեղքը» համարվում էր «վարձու աշխատանք շահագործելը»: Այսպես՝ 1928 թ. դեկտեմբերի 20-ին գյուղի ձայնագրողների թիվը 124 էր, որոնք այդ իրավունքից զրկվել էին 1923–1928 թթ. ընթացքում: Շատ հաճախ ամբողջ ընտանիքներ գյուղական իշխանության ներկայացուցիչների միջնորդությամբ համալրել էին ձայնագրողների ցանկերը: Դրանց թվում էին՝ գյուղի ծերունի քահանա տեր Գևորգ Տեր-Ստեփանյանի, Լևոն Վարդանյանի, Սարգիս Հախվերդյանի, Գեղամ Գևորգյանի, Ալեք Բաբայանի, Սարգիս և Սահակ Քոչարյանների և տասնյակ այլ գառնեցիների ընտանիքները⁶⁵: Բանն այնտեղ էր հասնում, որ վարձու աշխատանք օգտագործելուց հրաժարվելուց հետո ևս նրանց ձայնի իրավունքը չէին վերականգնում: Այսպես՝ 1929 թ. ընտրություններից առաջ մի խումբ գառնեցիներ (Վիրաբ Մկրտչյան, Դավիթ Աղաջանյան, Եզնակ Ավետիսյան, Բադալ Մկրտչյան, Նիկոլ

⁶³ ՀՍԽՀ Սահմանադրություն, «ՀՍԽՀ դեկլարանտի և որոշումների հավաքածու», Երևան, 1922. N 8, էջ 57–72:

⁶⁴ ՀԱԱ, ֆ. 163, ց. 2, գ. 1556, թ. 25–35 շրջ.:

⁶⁵ ՀԱԱ, ֆ. 593, ց. 1, գ. 261, թ. 1–11 շրջ.:

Վարդանյան, Եփրեմ Մելքոնյան և ուրիշներ) դիմումներ էին հղել տեղական իշխանություններին, ընտրական հանձնաժողովներին՝ հիշեցնելով, որ դադարել են վարձու աշխատանք օգտագործելուց, իսկ նախկինում էլ բատրակներ են ունեցել միայն գյուղական աշխատանքների եռուն շրջանում (հաճախ ընդամենը 5-6 օրով): Սակայն այս դիմումները մեծ մասամբ հաշվի չէին առնվում, գյուղի կոմունիստները նախկին ձայնագուրկներից քչերի անկեղծությանն էին հավատում (այդպիսի բացառություններից էր, օրինակ, Ալեք Բաբայանը, ում ձայնի իրավունքը 1929 թ. հունվարի 13-ին վերականգնվեց): Ի դեպ, չարքաշ աշխատանքով ունեցվածքի տեր դարձած և գյուղատնտեսական ու անասնապահական աշխատանքների եռուն շրջանում ժամանակավորապես վարձու աշխատող պահող նախկին ընչազուրկները ևս չէին խուսափում ձայնագրկվելուց: Այսպես՝ գյուղի ընտրական հանձնաժողովին ուղղված դիմումում Մադաթ Կարապետյանը հիշեցնում էր. «Ես՝ Մադաթ Կարապետյանս, մինչև խորհրդային իշխանության օրոք եղել եմ բատրակ և եղել եմ ձայնագուրկ, որ բատրակները ձայն չունին ընտրելու, բայց խորհրդային իշխանության օրոք իմ տնտեսությունը կարողացել եմ բարձրացնել և 1 տարով ունեցել եմ բատրակ»: Իր ութ հոգանոց ընտանիքը պահող և տան միակ աշխատող ձեռքը հանդիսացող այս անձն այդպես էլ չէր կարողանում հասկանալ, թե ո՞րն է իր մեղքը և խնդրում էր վերականգնել իր ընտրական իրավունքը⁶⁶:

Այս անհասկանալի քաղաքականությունը գյուղացիական տնտեսությունների ամրապնդմանն ու հարստացմանն ամենևին չէր նպաստում: Ավելին, գյուղացիներն առա-

վել հաճախ նախընտրում էին բերքի, անասնակերի մի մասը դաշտում թողնել (եթե ընտանիքով չէին հասցնում հավաքել), քան բատրակ վարձել՝ քաղաքացիական իրավունքներից չզրկվելու, վերջ չունեցող հալածանքներից խուսափելու համար:

Բանն այնտեղ էր հասել, որ 1936-1938 թվականներին Խորհրդային Միությունում մեծ ծավալներ ընդունած զանգվածային բռնաճշումների ժամանակ Գառնի գյուղում դաշնակցական, հակախորհրդային անցյալ ունեցող սակավաթիվ անհատներ էին մնացել, որ նախկինում զերծ էին եղել բռնություններից: Դրանով է պայմանավորված 1920-ականների համեմատ 1930-ականներին գյուղում բռնաճշումների ենթարկվածների առավել փոքր թվաքանակը:

Մասնավորապես 1932 թ. դեկտեմբերի 29-ին հակախորհրդային քարոզչության մեղադրանքով ձերբակալվեց Մկրտիչ Բարսեղի Հովհաննիսյանը: 1933 թ. մայիսի 24-ին նա դատապարտվեց 3 տարվա ազատազրկման, որը փոխարինվեց 1 տարի ժամկետով հարկադիր աշխատանքով: 1936 թ. դեկտեմբերի 28-ին դաշնակցական, հակահեղափոխական լինելու մեղադրանքով ձերբակալվեց կոլտնտեսական Պատվական Ղազարի Սարգսյանը: 1937 թ. նոյեմբերի 5-ին նա դատապարտվեց գնդակահարության: Միայն 1991 թ. ապրիլի 18-ին նա ՀՀ դատախազության կողմից արդարացվեց: Հակահեղափոխական գործիչների հետ կապեր ունենալու, պարտվողական տրամադրություններ տարածելու, ֆաշիստական Գերմանիային գովաբանելու մեղադրանքով 1937 թ. օգոստոսի 7-ին ձերբակալվեց այդ պահին Երևան քաղաքի Նար-Դոսի փողոցում բնակվող և քաղաքային խորհրդի շինհրապարակում պահակ աշխատող Արմենակ

⁶⁶ Նույն տեղում, գ. 298, թ. 18-30:

Գևորգի Հախվերդյանը: Ձերբակալումից երեք շաբաթ անց՝ օգոստոսի 31-ին, վերջինս գնդակահարության դատապարտվեց: Հակահեղափոխական գործունեության համար 1937 թ. դեկտեմբերի 21-ին ձերբակալվեց մենատնտես Արծվիկ Վիրաբի Մկրտչյանը: Մեկ շաբաթ անց՝ դեկտեմբերի 28-ին, նա 10 տարով ուղղիչ աշխատանքային ճամբար ուղարկվեց: 1962 թ. ապրիլի 20-ին ՀԽՍՀ Գերագույն դատարանի քննչական կոմիտեի որոշմամբ Ա. Մկրտչյանն արդարացվել է: Ակտիվ հակահեղափոխական աշխատանքի և տրոցկիստ լինելու մեղադրանքով 1937 թ. դեկտեմբերի 29-ին ձերբակալվել է նախկին կոմերիտական, թղթակից Վասակ Եղիազարի Հակոբյանը (ծնվել էր 1912 թ. Ղամարլուի Վերին Գյուլասար գյուղում): 1943 թ. հունվարի 15-ին նա դատապարտվեց 6 տարի ազատազրկման (3 տարի քաղաքական իրավունքներից զրկմամբ): 1957 թ. հունվարի 11-ին ՌԽԴՍՀ Գերագույն դատարանի քրեական գործերով քննչական կոմիտեի որոշմամբ արդարացվել է: Դաշնակցական լինելու, հակախորհրդային գործունեության մեղադրանքով 1938 թ. փետրվարի 11-ին ձերբակալվեց մենատնտես Գուրգեն Խաչատուրի Թամրազյան-Աբելյանը: Փետրվարի 25-ին նա դատապարտվեց գնդակահարության: 1938 թ. մարտի 16-ին էլ ձերբակալվում է Մաղաք Գալուստի Ստեփանյանը: Ձերբակալման ժամանակ նա բնակվում էր Մոսկվայի մարզի Սերպուխով քաղաքում: Իրանի օգտին լրտեսության, պարսիկներից և հայերից կազմված հակահեղափոխական լրտեսական խումբ ստեղծելու մեղադրանքով հուլիսի 29-ին նա գնդակահարության դատապարտվեց (1957 թ. արդարացվել է):

Այդ տարիներին որոշ թվով գառնեցիներ էլ ձերբակալվել ու դատապարտվել են ոչ

քաղաքական բնույթի մեղադրանքներով: Այսպես՝ պարբերաբար գողություն կատարելու մեղադրանքով 1938 թ. փետրվարի 24-ին ձերբակալվեց կոլտնտեսական Պատվական Արշակի Հովհաննիսյանը: Մարտի 25-ին նա 10 տարով ուղղիչ աշխատանքային ճամբար ուղարկվեց: Կամ՝ կնոջը սպանելու մտադրության համար 1938 թ. մարտի 20-ին ձերբակալվեց Վաղարշապատում բնակվող, միլիցիայի Ջանգիբասարի շրջանային բաժանմունքի աշխատակից, կոմերիտական Վաղարշակ Հակոբի Բաղդասարյանը: Հունիսի 20-ին նա 6 տարվա ազատազրկման դատապարտվեց:

Բացի վերը թվարկվածներից, գյուղացիների շրջանում տեղեկություններ են պահպանվել նաև բռնաճնշումների ենթարկված այլ քաղաքացիների մասին: Դրանց թվում են՝ Մեսրոպ Քոչարյանը, Ստեփան Աբրահամյանը, Խաչատուր Նովշատյանը, Ամրիկ Հովհաննիսյանը, Եղիազար Բաղդասարյանը, Սիմոն Հովհաննիսյանը, Արշակ Հարությունյանը, Բաղալ Թադևոսյանը, Տաճատ Հովհաննիսյանը, Վիրապ Մկրտչյանը, Արսեն Մելիք-Սարգսյանը, Սիմոն Մելիք-Սարգսյանը, Գրիգոր Բաղդասարյանը, Հակոբ Շահբազյանը, Ավետ Ստեփանյանը, Գևորգ Ալոյանը, Համո Այվազյանը, Սարգիս Մելիք-Սարգսյանը, Մաղաթ Սարգսյանը, Արտուշ Հովհաննիսյանը, Արսեն Մելիքսեթյանը, Վիրաբ Խաչատրյանը, Գրիգոր Հախվերդյանը (Գևորգյան), Ժորժիկ Մելքոնյանը, Լևոն Մելիք-Վարդանյանը, Վարդան Եղյանը, Արտաշ Գևորգյանը, Ջաքար Սեդրակյան, Պետրոս Կարապետյանը:

Այն է՝ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին գառնեցիներն ապրում էին չափազանց բարդ պայմաններում: Երկրում մոլեգնող քաղաքական հալածանքներն

ու զանգվածային բռնաճնշումները խաթարել էր գյուղացիների առօրյան: Ընդհանուր մթնոլորտն ազդում էր նաև գյուղատնտեսական աշխատանքների որակի վրա, թերակատրվում էին կոլտնտեսության աշխատանքային պլանները: Շրջանային թերթում տպագրված հոդվածներում գյուղատնտեսական աշխատանքները կազմակերպելու գործում ունեցած բացթողումների համար սուր քննադատության էին արժանանում կոլտնտեսության նախագահները (Խաչիկ Հարությունյանը, ապա՝ Արծրուն Բաղդասարյանը)⁶⁷: Մասնավորապես Խաչիկ Հարությունյանի դեմ ուղղված մեղադրանքներից մեկն էլ այն էր, թե նա կոլտնտեսություն է ընդունել աքսորից վերադարձած գյուղացիներին, տվել լավագույն բանջարանոցները և նրանց հետ «փորում է կոլտնտեսության հիմքը»⁶⁸: Այս և նման մեղադրանքները կոլտնտեսության նախագահի պաշտոնական պատճառ դարձան:

Փաստորեն, Գառնիում բռնաճնշումների ենթարկվեցին, աքսորի ու գնդակահարության դատապարտվեցին տասնյակ անհատներ: Բռնաճնշումների գործընթացը տեղավորյուն ապրեց 1939 թ. սեպտեմբերին սկսված Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի պատճառով:

Ընտրություններ

1936 թ. նոյեմբերին հրավիրված ԽՍՀՄ խորհուրդների 8-րդ արտահերթ համագումարը պետության առաջնորդ Իոսիֆ Ստալինի զեկուցումից հետո դեկտեմբերի 5-ին ըն-

դունեց նոր սահմանադրություն: Սահմանադրության ընդունմամբ լուծարվեց Անդրկովկասյան դաշնությունը և Հայկական, Վրացական և Ադրբեջանական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունները ԽՍՀՄ-ի կազմում ընդգրկվեցին իբրև առանձին միութենական հանրապետություններ: Ամրագրվեց, որ Խորհրդային Միությունը 11 իրավահավասար միութենական հանրապետություններից կազմված միութենական պետություն է: Անհավասար, բազմաստիճան և բաց ընտրական համակարգին փոխարինելու եկավ հավասար, ուղղակի և փակ ընտրակարգը, ինչը ժողովրդավարության պատրանք էր ստեղծում: Իշխանության բարձրագույն մարմինը դարձավ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդն իր նստաշրջաններով՝ կազմված միության և ազգությունների պալատներից: Սահմանադրությամբ ամրագրվեց նաև երկրում կոմունիստական կուսակցության ղեկավար դերակատարությունը, ինչը նպաստում էր Ի. Ստալինի անձի պաշտամունքի խորացմանը: ԽՍՀՄ հիմնական օրենքի տրամաբանությամբ՝ Հայաստանի խորհուրդների 9-րդ համագումարը 1937 թ. մարտի 23-ին ընդունեց Հայկական ԽՍՀ նոր սահմանադրությունը⁶⁹:

Քաղաքական բռնաճնշումների թեժ շրջանում՝ 1937 թ. դեկտեմբերի 12-ին, գառնեցիները մասնակցեցին ԽՍՀՄ առաջին գումարման Գերագույն խորհրդի ընտրություններին: Խորհրդային տարիներին ընդունված «ավանդույթի» համաձայն՝ ընտրություններին «մասնակցում էր» ընտրական իրավունք ունեցողների 99 %-ը, որոնց 99 %-ն էլ քվեարկում էր «կոմունիստների և անկուսակցականների բլեկի թեկնածուների» օգտին:

⁶⁷ «Սոցիալիստական տոնյուր», 6 սեպտեմբերի, 5, 9 հոկտեմբերի 1937, N 71, 79, 80, 3 ապրիլի 1938, N 17:

⁶⁸ «Սոցիալիստական տոնյուր», 9 հոկտեմբերի 1937, N 80:

⁶⁹ Հնոց պատմություն, հ. IV, գիրք I, էջ 228–232:

Ընտրությունների նախօրյակին Կոտայքի շրջգործկոմի նախագահության որոշմամբ կազմակերպվել էին տեղամասային ընտրական հանձնաժողովներ: Գառնիի տարածքում ձևավորվել էր երկու հանձնաժողով: Առաջին ընտրական տեղամասի (թիվ 156) ընտրական հանձնաժողովի նախագահը Գասպար Հարությունյանն էր, նախագահի տեղակալը՝ Առաքել Ավետիսյանը, քարտուղարը՝ Ծերուն Գալստյանը, անդամները՝ Թագուհի Մանուկյանը, Գրիգոր Նավասարդյանը, Ծաղիկ Կարապետյանը, Հայկ Հարությունյանը, Համո Գաբրիելյանը, Հմայակ Մանուկյանը: Երկրորդ ընտրական տեղամասի (թիվ 156) հանձնաժողովի նախագահը Ջանիբեկ Հարությունյանն էր, նախագահի տեղակալը՝ Գարուն Բաղդասարյանը, քարտուղարը՝ Սաղաթել Պետրոսյանը, անդամները՝ Արծրուն Բաղդասարյանը, Թադևոս Թերգյանը, Ավետիս Մարտիրոսյանը, Ծաղիկ Հայրապետյանը, Ցոլակ Վարդանյանը, Ծաղիկ Կարապետյանը⁷⁰:

Արդեն 1938 թ. հունիսի 12-ին Հայկական ԽՍՀ-ում տեղի ունեցան օրենսդիր մարմնի՝ Գերագույն խորհրդի ընտրություններ⁷¹: Ընտրությունների ժամանակ Կոտայքի շրջանի տարածքում կազմակերպվել էր 8 ընտրական շրջան: Թիվ 157 ընտրական շրջանի մեջ ընդգրկված էին Գառնիի, Ներքին Գողթի և Արթիզի գյուղխորհուրդները, կենտրոնը Գառնի գյուղն էր: Շրջանային ընտրական հանձնաժողովի նախագահը Ջանիբեկ Հարությունյանն էր (շրջկենտրոնից), նախագահի տեղակալը՝ Սաղաթել Պետրոսյանը (Գառնիից), քարտուղարը՝ Ծերուն Գալստյանը (Գառնիից), անդամները՝ Հարություն Պետրոսյանը (Վերին Գողթից), Հուսիկ

Մարտիրոսյանը (Վերին Գողթից), Ալի Ասադովը (Ներքին Գողթից), Գեղամ Կարապետյանը (Գառնիից), Օգսեն Հարությունյանը (Արթիզից), Գարուն Բաղդասարյանը (Գառնիից), Հմայակ Մանուկյանը (Սոցգյուղից), Անատոլիա Ֆահրադյանը (Գառնիից): Գառնիի ընտրական շրջանը բաժանվել էր 4 ընտրական տեղամասի: Թիվ 1 ընտրատեղամասն ընդգրկում էր Գառնիի՝ Ղամարլու տանող ճանապարհից մինչև գյուղկոռայը և արտադրական մասը տանող ճանապարհի աջ կողմի թաղամասն ու Սոցգյուղը, թիվ 2 տեղամասը՝ Գառնիի՝ ճանապարհից դեպի գետի կողմն ընկած թաղամասը, թիվ 3 տեղամասը՝ Վերին և Ներքին Գողթ գյուղերը, թիվ 4 տեղամասը՝ Արթիզ և Բոզքյոսա գյուղերը⁷²: Գառնիի թիվ 157 ընտրական շրջանից Գերագույն խորհրդի պատգամավորության թեկնածու էր առաջադրվել ՀԽՍՀ առողջապահության ժողկոմ Բաբկեն Աստվածատրյանը: Մայիսի վերջերին նա Գառնիի դպրոցի դահլիճում հանդիպեց ընտրողների հետ⁷³: Խորհրդային տարիների «ընտրական ավանդույթի» համաձայն՝ հունիսի 12-ին Բ. Աստվածատրյանը 99 տոկոս ձայնով պատգամավոր ընտրվեց:

Հաջորդ տարի՝ 1939 թ. տարեվերջին, Հայկական ԽՍՀ-ում անցկացվեցին աշխատավորների պատգամավորների տեղական խորհուրդների ընտրություններ, որի ժամանակ ընտրվեցին 38 շրջանային, 9 քաղաքային, 4 քաղաքային-շրջանային, 18 ավանային և 671 գյուղական խորհուրդներ⁷⁴:

Աշխատավորների պատգամավորների շրջանային խորհուրդների ընտրություններ

⁷⁰ «Սոցիալիստական տնտեսություն», 2 նոյեմբերի 1937, N 87:

⁷¹ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VII, էջ 387:

⁷² «Սոցիալիստական տնտեսություն», 17, 27 ապրիլի 1938, N 20, 23:

⁷³ «Սոցիալիստական տնտեսություն», 1, 28 մայիսի 1938, N 24, 29:

⁷⁴ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VII, էջ 387:

րին ընդառաջ Կոտայքի շրջանային գործադիր կոմիտեն հաստատեց ընտրական շրջանները: Գառնի գյուղի տարածքն ընդգրկված էր 9-11-րդ ընտրական շրջանների մեջ: Շրջանային գործկոմի նախագահությունը հաստատեց նաև գյուղական ընտրական հանձնաժողովների կազմերը (ըստ գյուղխորհուրդների): Գառնիի հանձնաժողովի նախագահը Հայկ Հարությունյանն էր, նախագահի տեղակալը՝ Միհրան Բաղդասարյանը, քարտուղարը՝ Թոռնիկ Սարգսյանը, անդամները՝ Երո Առաքելյանը և Ցոլակ Վարդանյանը: Այնուհետև հաստատվեց շրջխորհրդի ընտրությունների շրջանային ընտրական հանձնաժողովների կազմը: Գառնիի թիվ 9 շրջանային ընտրական հանձնաժողովի նախագահը Գառնիի Հարությունյանն էր, նախագահի տեղակալը՝ Ահարոն Աստուկյանը, քարտուղարը՝ Վարսիկ Պետրոսյանը, անդամները՝ Գրիգոր Դավթյանը, Հմայակ Մանուկյանը, թիվ 10 շրջանային ընտրական հանձնաժողովի նախագահը Հայկ Ավետիսյանն էր, նախագահի տեղակալը՝ Ծովիկ Աբրահամյանը, քարտուղարը՝ Մեսրոբ Հակոբյանը, անդամները՝ Սիրուշ Փանոսյանը, Արմենակ Մուրադյանը, թիվ 11 շրջանային ընտրական հանձնաժողովի նախագահը Հայկ Պետրոսյանն էր, նախագահի տեղակալը՝ Ծաղիկ Կարապետյանը, քարտուղարը՝ Վաղարշակ Թադևոսյանը, անդամները՝ Աչիկո Թադևոսյանը, Միհրան Բաբայանը⁷⁵:

Շրջանային գործկոմի նախագահությունը հաստատեց նաև տեղամասային ընտրական հանձնաժողովների կազմերը: Գառնիի թիվ 7 տեղամասի հանձնաժողովի նախագահը Արծրուն Բաղդասարյանն էր, նախագահի

տեղակալը՝ Մարո Պապիկյանը, քարտուղարը՝ Համազասպ Տիգրանյանը, անդամները՝ Առաքել Առաքելյանը, Վերգո Սուքիասյանը, Թագուհի Մանուկյանը, Գալուստ Իսպիրյանը, Արմենակ Նավոյանը, Գրիգոր Նավասարդյանը, թիվ 8 տեղամասի հանձնաժողովի նախագահը Սուրեն Կարապետյանն էր, նախագահի տեղակալը՝ Հասմիկ Համբարձումյանը, քարտուղարը՝ Ծերուն Գալստյանը, անդամները՝ Անուշ Ավետիսյանը, Սրբուհի Հակոբյանը, Գևորգ Սիսյանը, Երո Սողոմոնյանը, Ասատուր Գրիգորյանը, Ծաղիկ Կարապետյանը⁷⁶:

1939 թ. դեկտեմբերի 24-ին տեղի ունեցած ընտրությունների ժամանակ Կոտայքի շրջխորհրդի պատգամավոր ընտրվեց 37 անձ: Գառնիի թիվ 9 ընտրական շրջանից շրջխորհրդի պատգամավոր ընտրվեց Սաղաթել Պետրոսյանը, թիվ 10 ընտրական շրջանից՝ Ջանիբեկ Հարությունյանը, թիվ 11 ընտրական շրջանից՝ Գարուն Բաղդասարյանը: Աշխատավորների պատգամավորների շրջանային խորհրդի առաջին նստաշրջանը գումարվեց դեկտեմբերի 31-ին⁷⁷:

Սրանք նախապատերազմյան շրջանում ԽՍՀՄ-ում անցկացված վերջին ընտրություններն էին: Հայրենական պատերազմի ընթացքում նոր ընտրություններ տեղի չունեցան:

⁷⁵ «Աղիսպիստական տեղաբով», 30 հոկտեմբերի, 6 նոյեմբերի 1939, N 50, 51:

⁷⁶ «Աղիսպիստական տեղաբով», 12 նոյեմբերի 1939, N 52:

⁷⁷ «Աղիսպիստական տեղաբով», 30 դեկտեմբերի 1939, N 61:

ԳԱՌՆԻՆ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ: ԳԱՌՆԵՑԻՆԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ

Գյուղը պատերազմի տարիներին

1941 թ. հունիսի 22-ին սկսված Հայրենական մեծ պատերազմը ողբերգական իրադարձություն էր Խորհրդային Միության ժողովուրդների համար: Օգտվելով լայնամասշտաբ պատերազմին ԽՍՀՄ-ի անպատրաստ լինելու հանգամանքից՝ գերմանական զինուժն արագ հաջողություններ արձանագրեց: Պատերազմի սկզբնական շրջանում խորհրդային բանակը նահանջում էր՝ գերմանացիներին թողնելով լայնածավալ տարածքներ և տալով ահռելի մարդկային կորուստներ: Պատերազմական ավերածությունների ու բնակչության միջին թվին համեմատական զոհերի քանակով հիմնական ծանրությունը կրեցին Բելառուսը, Ուկրաինան և Ռուսաստանը: Զգալի տուժեցին նաև միութենական մյուս հանրապետությունները, այդ թվում՝ Հայկական ԽՍՀ-ն: Հայրենական պատերազմի պատճառով անկատար մնաց 1938–1942 թթ. ընդգրկող Խորհրդային Միության տնտեսական զարգացման երրորդ հնգամյա պլանը:

Պատերազմի բոլոր ԽՍՀՄ բազմազգ բնակչության շրջանում հայրենասիրական և դրանից բխող հակաֆաշիստական պոռթկում առաջ բերեց: Ինչպես Խորհրդային

Միության ողջ տարածքում, այնպես էլ Հայկական ԽՍՀ քաղաքներում, ավաններում ու գյուղերում հունիսի 22-ին և հաջորդ օրերին հայրենասիրական և հակագերմանական կարգախոսներով զանգվածային միտինգներ էին տեղի ունենում: Կոտայքի շրջանը և Գառնի գյուղը ևս բացառություն չէին: Այստեղ միտինգավորները կառավարության առաջին իսկ կոչով ճակատ մեկնելու պատրաստակամություն էին հայտնում¹:

Պատերազմի նախօրեին (1941 թ. մարտի 17-ին) հաստատված Գառնիի՝ Վ. Լենինի անվան կոլտնտեսության 1940 թ. հաշվետվությունից տեղեկանում ենք, որ 1941 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ կոլտնտեսության մեջ ընդգրկված էր 553 ընտանիք՝ 3049 անձով, որից 16 և բարձր տարիքի աշխատունակ տղամարդկանց և կանանց թիվը 935 էր: Կոլտնտեսությունն ուներ 8 դաշտավարական (825 կոլտնտեսական), 2 այգեգործական (59 կոլտնտեսական), 2 անասնապահական (50 կոլտնտեսական) բրիգադ, 80,07 հա՝ խաղողի, 1,15 հա՝ ծիրանի, 15 հա՝ ընկուզի, 0,1 հա՝ սալորի այգի, խոշոր եղջերավոր անասունների, խոզաբուծական, ոչխարաբուծական, թռչնաբուծական, ձիաբուծական, մեղվաբուծական մեկուկան ֆերմա, 383 խոշոր եղջերավոր անասուն, 35 խոզ, 1144 ոչ-

¹ «Աղիսպիտավան տեղւոյն», 25 հունիսի 1941, N 25:

խար (որից 200 գլուխը գնվել էր 1940 թ.), 214 այծ, 258 հալ, 83 մեղվաընտանիք, 47 ձի, 1 էշ, 6 հոտի շուն: Հողն առհավետ օգտագործելու պետական ակտը կոլտնտեսությունը ստացել էր 1935 թ. փետրվարի 17-ին: Հաշվետվության հաստատմանը 736 կոլտնտեսականից ներկա էր գտնվել 559-ը: Նախագահը Հակոբ Ավետիսյանն էր:²

Հայրենական պատերազմի ընթացքում Խորհրդային Միության քաղաքացիները տարբեր ճանապարհներով օժանդակում էին ռազմի դաշտում կռվողներին: Հայկական ԽՍՀ բնակչությունը ևս անմասն չէր այս գործից: Ռազմաճակատին օգնելու նպատակով 1941 թ. հուլիսին ստեղծվեց հայրենիքի պաշտպանության ֆոնդ: ԽՍՀՄ քաղաքացիները ֆոնդին էին փոխանցում իրենց խնայողությունները, փոխառության պարտատոմսերը, ոսկյա և արծաթյա զարդերը: Կոլտնտեսություններն ու խորհտնտեսությունները հանձնում էին մսացու անասուններ, յուղ, պանիր, հացահատիկ, միրգ, բանջարեղեն և այլ գյուղատնտեսական մթերքներ: Ինչպես մյուս միութենական հանրապետություններում, այնպես էլ Հայկական ԽՍՀ-ում ողջունվեց ֆոնդի ստեղծումը: 1941 թ. օգոստոսի 1-ին և 2-ին այս առթիվ միտինգներ տեղի ունեցան Հայաստանի քաղաքներում ու գյուղերում: Բնակիչները պատրաստակամություն էին հայտնում իրենց խնայողությունները տրամադրել «Փաշիգմի դեմ հաղթանակի համար»³:

Պատերազմի տարիներին Հայաստանի աշխատավորները միլիոնավոր ռուբլիներ մուծեցին պատերազմական կարիքների համար ստեղծված պաշտպանության և Կարմիր բանակի հիմնադրամներին, ռազմաճակատ ուղարկեցին մեկ միլիոն կտորից ավել

տաք հագուստ (մուշտակներ, բաճկոններ, ձեռնոցներ, գուլպաներ, գլխարկներ, սպիտակեղեն և այլն), տասնյակ հազարավոր անհատական ծանրոցներ⁴: Հանրապետության մյուս բնակավայրերի թվում՝ ռազմաճակատում կռվող մարտիկներին համեստ օգնություն (տաք հագուստ, աշխօր, գումարներ, տարբեր իրեր) ուղարկեցին նաև Գառնի գյուղի բնակիչները: Գյուղի կոլտնտեսությունը նվիրեց մանր եղջերավոր անասուններ, պանիր, մեղր և այլ մթերքներ⁵:

Պատերազմի պատճառով աշխատող երիտասարդ ձեռքերից զրկվելն առանձնապես խաթարեց գյուղատնտեսական աշխատանքների բնականոն ընթացքը: Ինչպես ամենուր, Գառնիում ևս մարտադաշտ մեկնած երիտասարդ տղամարդկանց գյուղատնտեսական աշխատանքների ժամանակ փոխարինեցին կանայք, ծերերն ու դեռահասները: Գառնեցի դեռահասներն ակտիվորեն մասնակցում էին գյուղատնտեսական աշխատանքներին: Գյուղի ԼԿԵՄ (Լենինյան կոմունիստական երիտասարդական միություն, կոմսոմոլ) կազմակերպությունն օժանդակում էր կոլտնտեսությանը, այդ նպատակով կոմերիտականներից կազմակերպում բարձր բերքի երիտասարդական օղակներ և այլն: Պատերազմի բռնկումից հետո, ինչպես Կոտայքի շրջանի մյուս բնակավայրերում, այնպես էլ Գառնիում դպրոցականներն ակտիվորեն մասնակցում էին բերքահավաքին: Նրանք մասնակցում էին հնձի աշխատանքներին, տեղափոխում ու կալսում հնձած ցորենը, հավաքում հասկերը, քշում կամերն ու ջարջառները՝ ամեն կերպ օժանդակելով մեծահասակներին⁶:

⁴ Հայոց պատմություն, հ. IV, գիրք I, էջ 588:

⁵ «Սոցիալիստական տեմպ», 17 օգոստոսի, 28 դեկտեմբերի 1941, N 33, 53, 8 հունիսի 1943, N 19:

⁶ «Սոցիալիստական տեմպ», 12, 20 հուլիսի 1941, N 28, 29:

² ՀԱԱ, ԿՄԳ, ֆ. 160, ց. I, գ. 4:

³ «Անասնապահ կոլտնտեսություն», Ապրաբան, 1941 թ., N 36:

Պատերազմի տարիներին գյուղն ապրում էր առօրյա հոգսերով՝ գյուղատնտեսական աշխատանքների կազմակերպում, աշխօրերի բաշխում, ռազմաճակատին, կարմիրբանակայինների ընտանիքներին օգնության կազմակերպում և այլն: Գառնան սկզբում նախապատրաստվում էին գյուղատնտեսական աշխատանքներին՝ հաշվառում, վերանորոգում գյուղատնտեսական գործիքները, պակաս լինելու դեպքում նորերը ձեռք բերում, հաշվառում աշխատանքի ունակ գյուղացիներին՝ մոբիլիզացնելով եղած աշխատանքային ռեսուրսները: 1944 թ. հունվարի 1-ին գյուղի՝ Վ. Լենինի անվան կոլտնտեսությունում ընդգրկված էր 519 տնտեսություն՝ 2242 բնակիչներով, որից 319-ը՝ 16 և բարձր տարիք ունեցող աշխատունակ տղամարդիկ էին, 973-ը՝ կանայք⁷: Հաջորդ հաշվետվության ժամանակ կոլտնտեսությունը երկու մասի էր կիսվել: Առանձնացված մասն անվանակոչվել էր Հայկոմկուսի կենտկոմի քարտուղար Գրիգոր Հարությունյանի անունով: 1945 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ Լենինի անվան կոլտնտեսության մեջ ընդգրկված էր 257 տնտեսություն՝ 1071 բնակչությամբ: Աշխատունակ (16 տարեկան և բարձր) տղամարդկանց թիվը 103 էր, կանանցը՝ 219, 12-16 տարեկաններինը՝ 101: Կոլտնտեսությունն ուներ 4 դաշտավարական և 2 այգեգործական բրիգադ: Իսկ Գ. Հարությունյանի անվան կոլտնտեսության մեջ ընդգրկված էր 275 տնտեսություն՝ 1347 բնակչությամբ: Աշխատունակ տղամարդկանց թիվը 146 էր, կանանցը՝ 274, 12-16 տարեկան պատանիներինը՝ 146: Կոլտնտեսությունն ուներ 4 դաշտավարական, 2 այգեգործական բրիգադ⁸:

Հայրենական պատերազմի շրջանում գառնեցիների համար կարևոր ձեռքբերում էր ջրանցքի կառուցումը: Դեռևս 1940 թ. առնանը սկսված Գառնիի ջրանցքի շինարարությունը պատերազմի բռնկումից հետո առժամանակ ընդհատվեց: Միայն 1943 թ. նոյեմբերի 3-ին ԽՍՀՄ ժողկոմխորհը որոշում ընդունեց Հայկական ԽՍՀ-ում ջրաշինարարական աշխատանքները վերսկսելու մասին: Այս որոշումը կենսագործելու նպատակով հանրապետության մի շարք ջրանցքների թվում 1943 թ. դեկտեմբերի 7-ին վերսկսվեց Գառնիի ջրանցքի շինարարությունը: Այն սկիզբ էր առնում Ազատ գետից և ուներ 14 կմ երկարություն: Ջրանցքի կառուցման աշխատանքներին գառնեցիների հետ միասին մասնակցում էին նաև Կոտայքի շրջանի մյուս՝ հարևան և հեռավոր գյուղերի բնակիչները: Աշխատանքները համակարգում էր Կոտայքի շրջանի ղեկավարությունը: Ջրանցքի շինարարությունն ավարտվեց 1945 թ.: Արդյունքում՝ ռոռգելի դարձավ 900 հա հողատարածություն, որի վրա հիմնվեցին խաղողի և պտղատու նոր այգիներ, ավելացավ տեխնիկական մշակաբույսերի մշակությունը⁹: Ջրանցքի շինարարական աշխատանքները կազմակերպելու գործում մեծ էր կուսըրջկոմի քարտուղար Անտոն Քոչինյանի ներդրումը: Ավագ սերնդի գառնեցիները երախտագիտությամբ հիշում են, որ նրա հանձնարարությամբ շրջանի կոլտնտեսությունների լծկաններն օգտագործվեցին նաև երաշտից տուժած Գառնիի հողերը վարելու և հացահատիկ ցանելու նպատակով: Արդյունքում՝ 1944 թվականին Գառնիի կոլտնտեսությունն առատ բերք ստացավ:

⁷ ՀԱԱ, ԿՄԲ, ֆ. 160, ց. 1, գ. 6:

⁸ ՀԱԱ, ֆ. 123, ց. 6, գ. 3386, թ. 1-7 շրջ., գ. 3363, թ. 1-7 շրջ.:

⁹ «Սոցիալիստական տնտեսություն», 25 դեկտեմբերի 1943, N 42, 14, 21 դեկտեմբերի 1944, N 43, 44, Վիրաբյան Ս. Ա., *ԼՂՎ. աշխ.*, էջ 170-172:

Կոմունիստական քարոզչությունը ներկայացնում էր, որ թիկունքում արդյունավետ աշխատանքն ու պետության կողմից առաջադրված պարտավորությունների անշեղ կատարումը, տնտեսության զարգացումը կնպաստի կարմիր բանակի ռազմական հաջողություններին: Պատահական չէ, որ գառնեցիները ևս իրապես հավատում էին, որ գյուղատնտեսական աշխատանքների հաջող կատարման պարագայում Կարմիր բանակն ապահովված կլինի անհրաժեշտ անդամներով, ինչը և կմոտեցնի գերմանացիներին պարտության մատնելու և Խորհրդային Միության սահմաններից հեռացնելու ցանկալի պահը:

Հայրենական պատերազմի պայմաններում իշխող կոմունիստական կուսակցության կողմից կարևոր խնդիր էր համարվում քաղաքական-մասսայական աշխատանքները պատերազմի պայմաններին համապատասխան վերակառուցելը, այն է՝ ռազմադաշտում տեղի ունեցած սխրագործություններն ու աշխատանքային ոլորտի հաջողությունները «մասսաներին հասցնելը»: Այս տեսակետից կարևոր գործառույթներ էր վերապահված գյուղական ագիտատորներին:

Պատերազմի տարիներին Հայաստանի գյուղերի բնակչությունն ապրում էր սոցիալական ծանր պայմաններում, ինչը հաճախ հանգեցնում էր հանրային սեփականությունից կատարվող «գողությունների» և «յուրացումների»: Այդ տարիներին հանրապետությունում բազում են մանր գողությունների համար (մեկ դույլ կարտոֆիլ, մեկ պարկ ցորեն և այլն) գյուղացիներին բանտարկելու, կոմկուսի անդամ հանդիսանալու պարագայում կուսակցությունից հեռացման դեպքերը: Նման օրինակները բնորոշ էին նաև Գառնին:

Գառնեցիների մասնակցությունը պատերազմին

Խորհրդային Միության և նրա դաշնակիցների օգտին ընթացող պատերազմում Գերմանիան ջախջախիչ պարտություն կրեց, իսկ մայրաքաղաք Բեռլինի գրավումից հետո անձնատուր եղավ: 1945 թ. մայիսի 9-ին ի լուր բոլորի հայտարարվեց Գերմանիայի ջախջախման և Խորհրդային ժողովուրդների Հայրենական մեծ պատերազմի ավարտի մասին: Գերմանիայի դաշնակից Ճապոնիայի դեմ ռազմական գործողությունները շարունակվեց մինչև 1945 թ. սեպտեմբերը: Սեպտեմբերի 2-ին անձնատուր եղավ նաև Ճապոնիան: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմն ավարտվեց ԽՍՀՄ-ի և հակաֆաշիստական խմբավորման մյուս պետությունների (ԱՄՆ, Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա, Չինաստան և այլն) հաղթանակով:

Հայ ժողովուրդը մարդկային ու նյութական զգալի կորուստներ կրեց և էական ներդրում ունեցավ Գերմանիայի ջախջախման գործում: Հայրենական պատերազմին մասնակցել է շուրջ 500000 հայ, որից 300000-ը՝ Խորհրդային Հայաստանից, իսկ շուրջ 200000-ը՝ միութենական մյուս հանրապետություններից: Պատերազմում զոհվել է շուրջ 200000 հայ, իսկ տասնյակ հազարավորները՝ դարձել հաշմանդամ: Հայրենական պատերազմի հայ մասնակիցների զգալի մասը մարտնչել է հայկական ազգային 6 դիվիզիաների (76-րդ, 89-րդ, 261-րդ, 390-րդ, 408-րդ և 409-րդ) կազմում: Ռազմադաշտում ցուցաբերած քաջագործությունների, անձնվիրության համար ԽՍՀՄ հերոսի կոչման է արժանացել 101 հայ, 4 հայորդի էլ

այդ կոչմանն արժանացել է խորհրդաֆինանսական պատերազմի ընթացքում¹⁰:

Գառնեցիները ևս ակտիվորեն մասնակցել են Հայրենական պատերազմին՝ կռվելով ամենատարբեր ռազմաճակատներում: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ գյուղի ընտանիքների մեծ մասի հարազատները մասնակցել են պատերազմին, նպատակահարմար ենք համարել այստեղ հիշատակել նրանց անուններն ու արխիվում պահպանված տվյալները, այդ թվում՝ այն հիմնական ռազմաճակատները, որոնցում նրանք իրենց առավել հերոսական են դրսևորել: Այդ առումով մեզ համար հիմք է հանդիսացել 1960-ականների վերջերին Աբովյանի շրջգործկոմի, շրջանային զինկոմիսարիատի, Գառնի գյուղխորհրդի համատեղ ջանքերով հավաքված տվյալները, որոնք այժմ պահվում են Հայաստանի ազգային արխիվում¹¹: Ռազմադաշտ մեկնած որոշ անձանց տվյալներն ամբողջական չէ: Ստացած զինվորական աստիճանների, պարգևների ու մեդալների մասին տվյալները տրվում են 1960-ականների դրությամբ:

Հայրենական պատերազմը սկսվելու պահին մի քանի տասնյակ գառնեցիներ ԽՍՀՄ Կարմիր բանակի տարբեր զորամասերում էին: Այսպես՝ 1938 թվականից զինվորական ծառայության մեջ էր գտնվում 5, 1939 թվականից՝ 15, 1940 թվականից՝ 30, 1941 թ. առաջին ամիսներից՝ 15 գառնեցի երիտասարդ: Պատերազմը սկսվելուց հետո նրանք իրենց հերոսական դրսևորեցին Ուկրաինայի, Բելառուսի տարածքներում ընթացած ռազմական գործողությունների, Լենինգրա-

դի, Ստալինգրադի և Մոսկվայի պաշտպանության ընթացքում:

Զինծառայության մեջ գտնվող մի խումբ գառնեցիներ պատերազմը սկսվելուց հետո ակտիվորեն մասնակցել են բելառուսական ռազմաճակատներում ընթացած մարտերին: Նրանցից Գեղամ Նահապետի Աբրահամյանը ծնվել էր 1919 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Բանակ զորակոչվելու նախօրեին աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1939 թ. սեպտեմբերի 9-ին մեկնել է զինվորական ծառայության, 1942 թ. սեպտեմբերի 20-ին զոհվել է:

Ազատ Գառնիկի Ստեփանյանը ծնվել էր 1921 թ.: Ուներ միջնակարգ կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1939 թ. սեպտեմբերի 20-ին զորակոչվել է, մարտնչել Բրեստում, ստացել սերժանտի կոչում: 1944 թ. հունիսի 16-ին զոհվել է:

Գրիգոր Պետրոսի Ավետիսյանը ծնվել էր 1920 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն, մինչև զորակոչվելն աշխատել է կոլտնտեսությունում: 1940 թ. սեպտեմբերի 19-ին մեկնել է զինծառայության: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով: 1943 թ. մայիսի 18-ին զորացրվել է:

Աղվան Գեղամի Սարգսյանը ծնվել էր 1920 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1940 թ. սեպտեմբերի 20-ին զորակոչվել է բանակ, 1944 թ. հունիսի 14-ին զոհվել է:

Զավեն Ստեփանի Սևոյանը ծնվել էր 1918 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1940 թ. նոյեմբերի 18-ին զորակոչվել է բանակ, 1943 թ. հունիսի 11-ին զոհվել է:

¹⁰ Հարությունյան Կ. Ա., *Հայ ժողովրդի մասնակցությունը Հայրենական մեծ պատերազմին (1941–1945 թթ.)*, Երևան, 2002, էջ 126:

¹¹ ՀԱԱ, ֆ. 688, ց. 20, գ. 1, թ. 47–56: Այլ բնակավայրերից զինծառայության մեկնած ծագումով գառնեցիների տվյալներն այստեղ ներառված չեն:

Մեծ թվով գառնեցիներ մասնակցել են Ուկրաինայի տարածքում ընթացած թեժ մարտերին: Նրանցից Արտավազդ Խաչատուրի Նավասարդյանը ծնվել էր 1918 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1938 թ. սեպտեմբերի 10-ին զորակոչվել է բանակ: 1942 թ. հունիսի 15-ին զոհվել է:

Մարտիրոս Աբրահամի Շահբազյանը ծնվել էր 1917 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1938 թ. սեպտեմբերի 10-ին զորակոչվել է բանակ, 1943 թ. հոկտեմբերի 8-ին զոհվել է:

Սարգիս Գասպարի Պետրոսյանը ծնվել էր 1919 թ.: Ուներ տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1938 թ. սեպտեմբերի 10-ին զորակոչվել է բանակ, 1942 թ. օգոստոսի 18-ին զոհվել է:

Պողո՜ Ներսեսի Վարդանյանը ծնվել էր 1915 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1938 թ. սեպտեմբերի 10-ին զորակոչվել է բանակ, 1943 թ. սեպտեմբերի 6-ին զոհվել է:

Ադիբեկ Վարդանի Խաչատրյանը ծնվել էր 1919 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթություն, կոմկուսի անդամ էր: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն ուսանող էր: 1939 թ. սեպտեմբերի 27-ին զորակոչվել է բանակ: 1947 թ. հունիսի 17-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել դպրոցում, ղեկավարել այն: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Արտավազդ Ալեքի Բաբայանը ծնվել էր 1915 թ.: Ուներ բարձրագույն կրթություն, գյուղի դպրոցի տնօրենն էր: 1939 թ. նոյեմ-

բերի 2-ին զորակոչվել է բանակ: 1944 թ. մարտի 25-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և շարունակել է աշխատել դպրոցում, ապա ղեկավարել այն: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Վարազդատ Մուկուչի Հովհաննիսյանը ծնվել էր 1915 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1939 թ. նոյեմբերի 10-ին զորակոչվել է բանակ, 1942 թ. ապրիլի 22-ին զոհվել է:

Լիպարիտ Օհանի Սարգսյանը ծնվել էր 1915 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթություն, աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1939 թ. նոյեմբերի 10-ին զորակոչվել է բանակ, ստացել լեյտենանտի կոչում: 1943 թ. մայիսի 15-ին Ուկրաինայում զոհվել է:

Զորիկ Բարեղամի Հակոբջանյանը ծնվել էր 1918 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթություն: Զինվորական ծառայության մեկնելու ժամանակ սովորող էր: 1940 թ. հունվարի 16-ին զորակոչվել է բանակ: 1942 թ. մայիսի 2-ին զորացրվել է, աշխատանքի անցել Կոտայքի ոռոգման համակարգում:

Երեմ Գարունի Մուրադյանը ծնվել էր 1920 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1940 թ. փետրվարի 2-ին զորակոչվել է բանակ, 1943 թ. մայիսի 11-ին զոհվել է:

Արշավիր Մադաթի Գեղամյանը ծնվել էր 1919 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1940 թ. սեպտեմբերի 20-ին զորակոչվել է բանակ, 1943 թ. հուլիսի 19-ին զոհվել է:

Բաղդասար Բարսեղի Ղազարյանը ծնվել էր 1918 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: 1940 թ. սեպտեմբերի 20-ին զո-

րակոչվել է բանակ, 1943 թ. օգոստոսի 10-ին զոհվել է:

Գեղամ Փանոսի Գեղամյանը ծնվել էր 1919 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: 1940 թ. փետրվարի 23-ին զորակոչվել է բանակ: 1941 թ. նոյեմբերի 20-ին զոհվել է:

Զալիկ Գառնիկի Մանասյանը ծնվել էր 1919 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: Մինչև բանակ զորակոչվելն աշխատում էր իբրև ագրոտեխնիկ: 1940 թ. հունվարի 27-ին զորակոչվել է բանակ, Հայրենական պատերազմը սկսվելուց հետո մարտնչել Առաջին ուկրաինական ռազմաճակատում: Զորացրվելուց հետո աշխատել է գյուղական կոոպերատիվ ընկերությունում (գյուղկոոպում): Պարգևատրվել է «Բեռլինի գրավման համար», «Հաղթանակի համար» մեդալներով:

Վարազդատ Անտոնի Պապոյանը ծնվել էր 1912 թ.: Բանակ զորակոչելու պահին ուսանող էր: 1940 թ. սեպտեմբերի 9-ին զորակոչվել է բանակ, 1942 թ. փետրվարի 11-ին զոհվել է:

Մնացական Ռաֆայելի Պապիկյանը ծնվել էր 1920 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1940 թ. սեպտեմբերի 11-ին զորակոչվել է բանակ, 1944 թ. սեպտեմբերի 10-ին զոհվել է:

Շավարշ Ռուբենի Աբելյանը ծնվել էր 1920 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթություն: Մինչև պատերազմն աշխատում էր Գառնիի կոլտնտեսությունում: 1939 թ. նոյեմբերի 15-ին զորակոչվել է բանակ, 1941 թ. սեպտեմբերի 10-ին Ուկրաինայում զոհվել է:

Զալիկ Ռուբենի Հակոբյանը ծնվել էր 1919 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում:

1940 թ. սեպտեմբերի 23-ին զորակոչվել է բանակ, 1943 թ. մայիսի 10-ին զոհվել է:

Քոչար Լիպարիտի Հայրապետյանը ծնվել էր 1919 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1940 թ. սեպտեմբերի 23-ին զորակոչվել է բանակ, 1944 թ. հունիսի 20-ին զոհվել է:

Վարազդատ Գեղամի Մարտիրոսյանը ծնվել էր 1920 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթություն, կոմկուսի անդամ էր: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն ուսանող էր: 1940 թ. հոկտեմբերի 18-ին զորակոչվել է բանակ, ծառայության ընթացքում ստացել սերժանտի կոչում:

Աղվան Մակարի Ստեփանյանը ծնվել էր 1920 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: Բանակ զորակոչվելու նախօրեին աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1940 թ. հոկտեմբերի 19-ին մեկնել է զինվորական ծառայության, 1943 թ. մարտի 11-ին զոհվել է:

Թեմուր Ասատուրի Միքայելյանը ծնվել էր 1920 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթություն: 1940 թ. հոկտեմբերի 20-ին զորակոչվել է բանակ: Մինչ այդ աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1943 թ. հոկտեմբերի 10-ին զոհվել է:

Խաչիկ Հարությունի Աղաջանյանը ծնվել էր 1920 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն, աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1940 թ. նոյեմբերի 10-ին զորակոչվել է բանակ: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով: 1945 թ. հունիսի 27-ին զոհացրվել է, այնուհետև աշխատել գյուղի կոլտնտեսությունում:

Նավասարդ Զեհրապի Սարիբեկյանը ծնվել էր 1922 թ.: Ստացել էր թերի բարձրագույն կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելը սովորում էր: 1941 թ. մա-

յիսի 4-ին գորակոչվել է բանակ, 1944 թ. օգոստոսի 10-ին զոհվել է:

Պապե Կարապետի Մարգարյանը ծնվել էր 1898 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1941 թ. մարտի 18-ին զորակոչվել է բանակ, 1942 թ. փետրվարի 13-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Վահան Արտեմի Հայրապետյանը ծնվել էր 1914 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1941 թ. մայիսի 23-ին զորակոչվել է բանակ, 1945 թ. հունիսի 11-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում:

Մինչև պատերազմը սկսվելը Կարմիր բանակ զորակոչված որոշ գառնեցիներ մասնակցել են Լենինգրադի պաշտպանությանը: Նրանցից Փայլակ Հարությունի Գաբրիելյանը ծնվել էր 1919 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: 1938 թ. սեպտեմբերի 20-ին զորակոչվել է բանակ: Մինչ այդ աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Վանուշ Վիրապի Ստեփանյանը ծնվել էր 1919 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատել է գյուղի կոլտնտեսությունում: 1939 թ. սեպտեմբերի 11-ին զորակոչվել է բանակ, ստացել սերժանտի կոչում: 1943 թ. հունիսի 12-ին զոհվել է:

Հրաչ Շմավոնի Ավետիսյանը ծնվել էր 1919 թ.: Կոմկուսի անդամ էր, ստացել էր յոթնամյա կրթություն: Զորակոչվելուց առաջ անտառապահ էր աշխատում: 1939 թ. նոյեմբերի 10-ին զորակոչվել է բանակ, ստացել

սերժանտի կոչում: 1944 թ. ապրիլի 24-ին զորացրվել է, վերադարձել հայրենին գյուղ և շարունակել աշխատել իբրև անտառապահ: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Ստեփան Գարունի Մուրադյանը ծնվել էր 1923 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1940 թ. ապրիլի 20-ին զորակոչվել է բանակ, 1944 թ. հունիսի 21-ին զոհվել է:

Երեմ Դուկասի Ասատրյանը ծնվել էր 1919 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: 1939 թ. սեպտեմբերի 20-ին զորակոչվել է բանակ, 1944 թ. նոյեմբերի 16-ին զոհվել է:

Գեղամ Եփրեմի Հովհաննիսյանը ծնվել էր 1920 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1940 թ. հոկտեմբերի 19-ին զորակոչվել է բանակ, 1943 թ. մայիսի 15-ին զոհվել է:

Նորիկ Ալեքի Բաբայանը ծնվել էր 1920 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթություն: 1940 թ. հոկտեմբերի 19-ին զորակոչվել է բանակ, ծառայությունն անցկացրել ինժեներական զորամասում:

Գառնեցիների մի մասն էլ մասնակցել է Ստալինգրադի պաշտպանությանը: Նրանցից Մամիկոն Պետրոսի Ավետիսյանը ծնվել էր 1914 թ.: Կոմկուսի անդամ էր, ստացել էր բարձրագույն կրթություն, ուսուցիչ էր: 1939 թ. նոյեմբերի 10-ին զորակոչվել է բանակ, ստացել ավագ լեյտենանտի կոչում: 1943 թ. ապրիլի 15-ին զոհվել է:

Վարազդատ Հարությունի Թովմասյանը ծնվել էր 1919 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթություն, կոմկուսի անդամ էր: Պատերազմի նախօրյակին սովորող էր: 1940 թ. հունվարի 10-ին զորակոչվել է բանակ, ստացել սերժանտի զինվորական կոչում: 1946 թ.

մարտի 5-ին զորացրվել է, աշխատել Երևանի պեմզաբլոկի գործարանում իբրև ցեխի վարիչ: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Գրիգոր Եղիազարի Նավասարդյանը ծնվել էր 1912 թ.: Ուներ յոթնամյա կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում իբրև բրիգադիր: 1941 թ. հունիսի 14-ին զորակոչվել է բանակ, ստացել սերժանտի կոչում: 1943 թ. հունիսի 15-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում իբրև հաշվետար: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով, «Փառքի» 3-րդ աստիճանի շքանշանով:

Մոսկվայի պաշտպանությանն են մասնակցել գառնեցիներ Վարազդատ Մանուկի Ստեփանյանը և Մելակ Վիրապի Սուքիասյանը: Վարազդատը ծնվել էր 1917 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1939 թ. նոյեմբերի 20-ին զորակոչվել է բանակ, 1944 թ. նոյեմբերի 20-ին զոհվել է: Մելակը ծնվել էր 1918 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթություն: 1940 թ. նոյեմբերի 18-ին զորակոչվել է բանակ, 1944 թ. նոյեմբերի 10-ին զոհվել է:

Մերձբալթյան ռազմաճակատում է մարտնչել Աշոտ Բաբոյի Պապոյանը: Նա բանակ էր զորակոչվել 1939 թ. սեպտեմբերի 6-ին: Ծնվել էր 1914 թ., ուներ թերի բարձրագույն կրթություն. զինծառայության մեկնելու պահին ուսանող էր: 1944 թ. հունիսի 12-ին զոհվել է:

1939 թ. սեպտեմբերի 19-ին բանակ զորակոչված Աղվան Նահապետի Հակոբյանը ռազմաճակատում չի եղել: Ծնվել էր 1921 թ., ստացել յոթնամյա կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1939 թ.

սեպտեմբերի 19-ին զորակոչվել է բանակ, 1948 թ. ապրիլի 14-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում:

1939 թ. նոյեմբերի 10-ին Կարմիր բանակ զորակոչված Վարազդատ Լևոնի Այվազյանը ծնվել էր 1914 թ.: Պատերազմի նախօրյակին դասավանդում էր գյուղի դպրոցում: 1945 թ. հոկտեմբերի 20-ին զորացրվել է, վերադարձել հայրենի գյուղ, ուր շարունակել է զբաղվել ուսուցչությամբ: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Հայրենական պատերազմի նախօրյակին՝ 1941 թ. առաջին ամիսներին, բանակ զորակոչված գառնեցիների հիմնական մասին (նաև 1940 թ. բանակ զորակոչված որոշ գառնեցիների) նախապատրաստական վարժանքներից հետո մեծ մասամբ ուղարկեցին մասնակցելու Հյուսիսային Կովկասի ու Հրիմի համար ընթացող մարտերին:

Հյուսիսային Կովկասի պաշտպանությանը մասնակցած գառնեցիներից Կակո Տիգրանի Հովհաննիսյանը ծնվել էր 1920 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1940 թ. հունվարի 23-ին զորակոչվել է բանակ, 1943 թ. սեպտեմբերի 10-ին զոհվել է:

Սարգիս Զոհրապի Ավագյանը ծնվել էր 1919 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1940 թ. փետրվարի 1-ին զորակոչվել է բանակ, 1942 թ. հուլիսի 18-ին զոհվել է:

Սերյոժա Հովսեփի Պապոյանը ծնվել էր 1920 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն, կոմկուսի անդամ էր: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1940 թ. սեպտեմբերի 2-ին զորակոչվել է բանակ, ստացել սեր-

ժանտի կոչում: 1944 թ. հունիսի 10-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում: Պարգևատրվել է «Փառքի» 3-րդ աստիճանի շքանշանով:

Լիպարիտ Մովսեսի Մելքոնյանը ծնվել էր 1920 թ.: Ուներ յոթնամյա կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1940 թ. սեպտեմբերի 15-ին զորակոչվել է բանակ, 1943 թ. հունիսի 12-ին զոհվել է:

Աշոտ Մադաթի Սարգսյանը ծնվել էր 1924 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1940 թ. սեպտեմբերի 20-ին զորակոչվել է բանակ, 1943 թ. հունիսի 13-ին զոհվել է:

Պետրոս Գարուշի Մուրադյանը ծնվել էր 1921 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1941 թ. փետրվարի 9-ին զորակոչվել է բանակ: 1943 թ. մարտի 11-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում իբրև բրիգադավար: Պարգևատրվել է «Կարմիր աստղ» շքանշանով:

Համբարձում Խաչատուրի Աբելյանը ծնվել էր 1911 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1941 թ. ապրիլի 9-ին զորակոչվել է բանակ, 1944 թ. հունիսի 8-ին զոհվել է:

Աշոտ Արտեմի Հայրապետյանը ծնվել էր 1911 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1941 թ. մայիսի 23-ին զորակոչվել է բանակ, 1942 թ. օգոստոսի 11-ին զորացրվել է:

Աղվան Հայրապետի Կարապետյանը ծնվել էր 1913 թ.: Ստացել էր տարրական

կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1941 թ. հունիսի 2-ին զորակոչվել է բանակ, 1942 թ. օգոստոսի 13-ին զոհվել է:

Վաղարշակ Սահակի Պետրոսյանը ծնվել էր 1919 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1941 թ. հունիսի 10-ին զորակոչվել է բանակ, 1946 թ. սեպտեմբերի 10-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում:

Ծերուն Վարդանի Հայրապետյանը ծնվել էր 1911 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1941 թ. հունիսի 13-ին զորակոչվել է բանակ, 1942 թ. հուլիսի 12-ին զոհվել է:

Զաքար Ստեփանի Ավետիսյանը ծնվել էր 1910 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Պատերազմը սկսվելու ժամանակ աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1941 թ. հունիսի 14-ին զորակոչվել է բանակ: Զորացրվելուց հետո վերադարձել է գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Ղրիմի արյունալի պաշտպանությանը մասնակցած գառնեցիներից Արտաշ Հովհաննեսի Մկրտչյանը ծնվել էր 1913 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1940 թ. սեպտեմբերի 19-ին զորակոչվել է բանակ, ստացել սերժանտի կոչում: 1943 թ. զոհվել է:

Գառնիկ Խաչատուրի Աբելյանը ծնվել էր 1916 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում:

1940 թ. սեպտեմբերի 23-ին զորակոչվել է բանակ: 1947 թ. հունիսի 19-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում:

Զորիկ Հարությունի Թովմասյանը ծնվել էր 1920 թ.: Կոմկուսի անդամ էր, ստացել էր միջնակարգ կրթություն: Բանակ զորակոչվելու նախօրյակին ուսուցիչ էր: 1940 թ. հոկտեմբերի 19-ին զորակոչվել է բանակ: 1945 թ. նոյեմբերի 18-ին զորացրվել է, Աշտարակում աշխատել է իբրև անասնաբուժական լաբորատորիայի վարիչ: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Գևորգ Մակարի Գասպարյանը ծնվել էր 1898 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: 1941 թ. մարտի 10-ին զորակոչվել է բանակ: 1943 թ. հունիսի 10-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Գևորգ Մարութի Ստեփանյանը ծնվել էր 1906 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1941 թ. հունիսի 14-ին զորակոչվել է բանակ: 1943 թ. հունիսի 18-ին զոհվել է:

Վաղարշակ Ալեքսանի Սարգսյանը ծնվել էր 1921 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1941 թ. հունիսի 16-ին զորակոչվել է բանակ, 1942 թ. հուլիսի 10-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում:

Գեղամ Ենոքի Գաբրիելյանը ծնվել էր 1905 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև պատերազմը սկսվելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում իբրև պահեստապետ: 1941 թ. հունիսի 20-ին զորակոչվել է բանակ, 1945 թ. հունիսի 22-ին զորացրվել

է: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Ի տարբերություն մինչև պատերազմը զինվորական ծառայության մեջ գտնվող գառնեցիների, որոնց մի մասը մասնակցեց ԽՍՀՄ եվրոպական հատվածում ընթացած ռազմական գործողություններին, պատերազմը սկսելուց անմիջապես հետո զորակոչվածները զինվորական հրամանատարության կողմից ուղարկվեցին մասնակցելու Ղրիմի և Հյուսիսային Կովկասի պաշտպանության համար մղվող մարտերին:

Հայրենական պատերազմը սկսվելու հաջորդ օրը՝ հունիսի 23-ին, Խորհրդային Միության ողջ տարածքում մեծածավալ զորակոչ սկսվեց: Ռազմաճակատ մեկնելու ցանկություն էին հայտնում բնակչության բոլոր խավերի ներկայացուցիչները: Այդ օրերին բնակչության շրջանում զայրույթն ու ոգևորությունը չափազանց մեծ էր. թվում էր, թե կարճ ժամանակում Գերմանիան պարտություն կկրի: Հայրենական պատերազմի առաջին օրերից ռազմաճակատ մեկնեցին նաև Գառնի գյուղի երիտասարդ բնակիչները: Առաջնահերթ բանակ զորակոչվեցին 1905–1918 թթ. ծնվածները, հետո նաև այլ տարիներին ծնվածները: Գյուղացիների շրջանում եղած ոգևորությունը սկսեց մարել, երբ ռազմաճակատից ստացվեցին առաջին սև թղթերը¹²:

1941 թ. հունիսի 23-ը, ինչպես խորհրդային երկրի այլ բնակավայրերի դեպքում, գառնեցիների համար ևս բախտորոշ, հուզումնալի օր էր: Այդ օրը նրանք ռազմադաշտ էին ճանապարհում առաջին զորակոչիկներին: Նրանց թիվը 100-ից ավել էր. դժվար էր գյուղում որևէ ընտանիք գտնել,

¹² Հովսեփյան Ն. Ս., *Չորսամյաքը և գյուղի ստորջրյակ (1941–1945 թթթ.)*, «Լրարկեր հասարակական գիտությունների», 2012, N 1, էջ 42–53:

որը բանակ մեկնող հարազատ-բարեկամ չունենար: Որոշ տեղեկություններ ներկայացնենք նրանց մասին:

Մեծ թիվ էին կազմում Հյուսիսային Կովկասի ու մերձսևծովյան շրջանի բնակավայրերի (Ռոստովի, Կրասնոդարի, Տագանրոգի, Նովորոսիյսկի, Մոզդոկի, Մայկոպի և այլն) պաշտպանությանը մասնակցած գառնեցիները:

Հունիսի 23-ին գորակոչվածներից Եղիազար Աղաջանի Ալոյանը ծնվել էր 1914 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն, կոլտնտեսական էր: 1943 թ. մարտի 27-ին զոհվել է:

Վաղարշակ Հարությունի Աղաջանյանը ծնվել էր 1914 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն, աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1943 թ. ապրիլի 21-ին զոհվել է:

Բագրատ Կոստանի Ավետիսյանը ծնվել էր 1911 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: 1943 թ. հուլիսի 20-ին զոհվել է:

Ազատ Մանուկի Գալստյանը ծնվել էր 1917 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1943 թ. սեպտեմբերի 11-ին զոհվել է:

Գուրգեն Հակոբի Գեղամյանը ծնվել էր 1913 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Պատերազմը սկսվելու ժամանակ աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1943 թ. հոկտեմբերի 20-ին զոհվել է:

Վաղարշակ Կարապետի Թադևոսյանը ծնվել էր 1919 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1948 թ. օգոստոսի 5-ին զոհացրվել է:

Վաղարշակ Ներսեսի Թամրազյանը ծնվել էր 1912 թ.: Ուներ տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկ-

նելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. նոյեմբերի 10-ին զոհվել է:

Սոսիկ Ռուբենի Հակոբյանը ծնվել էր 1911 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. հոկտեմբերի 25-ին զոհվել է:

Հմայակ Թադևոսի Բաբայանը ծնվել էր 1912 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: Այնուհետև մեկնել է զինծառայության:

Միհրան Ենոքի Գաբրիելյանը ծնվել էր 1906 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Պատերազմը սկսվելու ժամանակ աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. սեպտեմբերի 10-ին զոհացրվել է: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Մամիկոն Զաքարի Գրիգորյանը ծնվել էր 1914 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթություն, աշխատում էր իբրև ուսուցիչ: Ստացել է լեյտենանտի զինվորական կոչում: 1942 թ. հոկտեմբերի 10-ին զոհվել է: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Սամվել Ռուշանի Գալստյանը ծնվել էր 1913 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: 1944 թ. հունիսի 13-ին զոհացրվել է, վերադարձել գյուղ:

Սմբատ Գալուստի Ենգոյանը ծնվել էր 1907 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև պատերազմը սկսվելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1943 թ. օգոստոսի 10-ին զոհվել է:

Վիրապ Կարապետի Թադևոսյանը ծնվել էր 1902 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև պատերազմը սկսվելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1944 թ. մայիսի 15-ին զոհվել է:

Գեղամ Խուրշուդի Կարապետյանը ծնվել էր 1909 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկ-

նելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում իբրև բրիգադիր: 1942 թ. ապրիլի 14-ին զոհվել է:

Արտաշ Արշակի Հաբեթյանը ծնվել էր 1910 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1943 թ. օգոստոսի 10-ին զորացրվել է:

Շավարշ Սուրենի Հախվերդյանը ծնվել էր 1924 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1943 թ. ապրիլի 10-ին զորացրվել է:

Վանուշ Ներսեսի Հակոբյանը ծնվել էր 1920 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1946 թ. հուլիսի 16-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում:

Աղվան Պետրոսի Հայրապետյանը ծնվել էր 1914 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1943 թ. սեպտեմբերի 10-ին զոհվել է:

Ծերուն Գևորգի Հայրապետյանը ծնվել էր 1906 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. հունիսի 20-ին զոհվել է:

Ավետ Ազիզի Հարությունյանը ծնվել էր 1914 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: Մինչև պատերազմն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. հունիսի 8-ին զոհվել է:

Մամիկոն Հայրապետի Հարությունյանը ծնվել էր 1908 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1943 թ. մայիսի 15-ին զոհվել է:

Պատվական Մուկուչի Հարությունյանը ծնվել էր 1914 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1944 թ. սեպտեմբերի 10-ին զոհվել է:

Վարազդատ Ալեքի Հարությունյանը ծնվել էր 1913 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. հունիսի 10-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում:

Արարատ Մուկուչի Հովհաննիսյանը ծնվել էր 1907 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. հոկտեմբերի 23-ին զոհվել է:

Համբարձում Եգորի Հովհաննիսյանը ծնվել էր 1922 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելը ուսանող էր: Ստացել է սերժանտի կոչում: 1942 թ. դեկտեմբերի 20-ին զոհվել է:

Մերուժան Ստեփանի Ղազարյանը ծնվել էր 1924 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթություն: 1944 թ. մայիսի 10-ին զորացրվել է: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Զաքար Սարիբեկի Մանուկյանը ծնվել էր 1912 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1943 թ. հունիսի 6-ին զոհվել է:

Պատվական Հունանի Մելքոնյանը ծնվել էր 1904 թ.: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1944 թ. ապրիլի 14-ին զորացրվել է:

Գրիշա Գեղամի Մկրտչյանը ծնվել էր 1915 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն, կոմկուսի անդամ էր: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1943 թ. հունվարի 3-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Աղասի Միքայելի Միքայելյանը ծնվել էր 1910 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1943 թ. հուլիսի 23-ին զոհվել է:

Գարուն Գեղամի Մուրադյանը ծնվել էր 1897 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1944 թ. հունիսի 11-ին զոհվել է:

Ծերուն Եղիազարի Նավասարդյանը ծնվել էր 1915 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղկոոպում՝ իբրև գանձապահ: 1942 թ. հուլիսի 12-ին զոհվել է:

Գրիգոր Եփրեմի Պետրոսյանը ծնվել էր 1910 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1943 թ. հունիսի 25-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում:

Սուրեն Եգորի Ռոստոմյանը ծնվել էր 1906 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1943 թ. մայիսի 11-ին զորացրվել է:

Սուրեն Պողոսի Սահակյանը ծնվել էր 1905 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում:

1946 թ. փետրվարի 10-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում: Պարգևատրվել է «Խիզախության համար» մեդալով:

Մարտիրոս Սարգսի Սարգսյանը ծնվել էր 1898 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1943 թ. հունիսի 13-ին զոհվել է:

Վարազդատ Ալեքսանի Սարգսյանը ծնվել էր 1923 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. սեպտեմբերի 23-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում:

Սամսոն Արշակի Սողոմյանը ծնվել էր 1910 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1944 թ. հունիսի 13-ին զոհվել է:

Ասատուր Մանուկի Ստեփանյանը ծնվել էր 1899 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. դեկտեմբերի 18-ին զոհվել է:

Զորիկ Նիկոլի Ստեփանյանը ծնվել էր 1918 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: Պատերազմի ավարտից հետո բնակություն է հաստատել Ֆրանսիայում:

Մերուժան Վասիլի Ստեփանյանը ծնվել էր 1913 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1944 թ. հունիսի 12-ին զոհվել է:

Շմավոն Մանուկի Ստեփանյանը ծնվել էր 1905 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկ-

նելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1947 թ. փետրվարի 10-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ:

Անթանես Հայրապետի Ստեփանյանը ծնվել էր 1909 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1943 թ. հունիսի 9-ին զոհվել է: Սուրեն Գեղամի Սարգսյանը ծնվել էր 1904 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1943 թ. հունիսի 11-ին զոհվել է:

Անթանես Ներսեսի Ստեփանյանը ծնվել էր 1900 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: 1943 թ. հունիսի 18-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ:

Սանո Հովակիմի Ստեփանյանը ծնվել էր 1908 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1944 թ. նոյեմբերի 11-ին զոհվել է:

Արարատ Հովհաննեսի Վարդանյանը ծնվել էր 1913 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1943 թ. հունիսի 11-ին զոհվել է:

Ռուշան Գալուստի Վարդանյանը ծնվել էր 1908 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1943 թ. մարտի 15-ին զորացրվել է:

Երվանդ Համբարձումի Մազլումյանը ծնվել էր 1917 թ.: Ստացել էր բարձրագույն կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի դպրոցում իբրև ուսուցիչ: Ստացել է լեյտենանտի կոչում: 1946 թ. հունիսի 20-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և շարունակել ուսուց-

չությամբ զբաղվել: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Երվանդ Եփրեմի Մարտիրոսյանը ծնվել էր 1903 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1946 թ. հունիսի 10-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում:

Գրիշա Գարուշի Վարդանյանը ծնվել էր 1916 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. մայիսի 13-ին զոհվել է:

Գրիգոր Եգորի Բաղդասարյանը ծնվել էր 1915 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Պատերազմը սկսվելու ժամանակ աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: Մասնագիտությամբ խոհարար էր: 1942 թ. հունիսի 20-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Հունիսի 23-ին զորակոչվածների զգալի մասը մասնակցել է Ղրիմում (այդ թվում՝ Կերչում) ընթացած թեժ մարտերին: Նրանցից Ադամ Ռուբենի Ադամյանը ծնվել էր 1919 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. հունիսի 18-ին զոհվել է:

Եղիշ Սաֆարի Ասատրյանը ծնվել էր 1909 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1943 թ. ապրիլի 10-ին զորացրվել է, պարգևատրվել «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Ավետիս Թովմասի Ավետիսյանը ծնվել էր 1915 թ.: Ստացել էր տարրական կրթությամբ

յուն: Պատերազմի նախօրեին աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1944 թ. հոկտեմբերի 12-ին զոհվել է:

Ազատ Սարգսի Բաղդասարյանը ծնվել էր 1918 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն, այնուհետև զորակոչվել բանակ:

Գարուն Վիրապի Բաղդասարյանը ծնվել էր 1910 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն, կոմկուսի անդամ էր: Պատերազմը սկսվելու ժամանակ աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1943 թ. ապրիլի 10-ին զորացրվել է, վերադարձել հայրենի գյուղ:

Ավետ Գևորգի Զաքարյանը ծնվել էր 1908 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. մայիսի 10-ին զոհվել է:

Լյուդվիկ Գեղամի Թադևոսյանը ծնվել էր 1906 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև պատերազմը սկսվելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1943 թ. հուլիսի 11-ին զորացրվել է: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Եղիազար Ալեքի Խաչատրյանը ծնվել էր 1901 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1944 թ. մայիսի 10-ին զոհվել է:

Ալեք Մուկուչի Կարապետյանը ծնվել էր 1902 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1941 թ. հոկտեմբերի 5-ին զոհվել է:

Խաչատուր Հարությունի Հայրապետյանը ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1943 թ. հունիսի 11-ին զոհվել է:

Վարդան Հարությունի Հայրապետյանը ծնվել էր 1913 թ.: Ստացել էր տարրական

կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1943 թ. մայիսի 15-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում: Պարգևատրվել է տարբեր մեդալներով:

Սիսակ Խնկոյի Մելքոնյանը ծնվել էր 1909 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1944 թ. մայիսի 14-ին զոհվել է:

Երվանդ Մարութի Ստեփանյանը ծնվել էր 1893 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1944 թ. հունիսի 11-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Հակոբ Սողոմոնի Սևոյանը ծնվել էր 1904 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. ապրիլի 11-ին զոհվել է:

Սարգիս Տիգրանի Ստեփանյանը ծնվել էր 1911 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն, կոլտնտեսական էր, երբ սկսվեց պատերազմը: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով: 1946 թ. նոյեմբերի 5-ին զորացրվել է և աշխատանքի անցել հայրենի գյուղի կոլտնտեսությունում:

Սուրեն Տիգրանի Ստեփանյանը ծնվել էր 1905 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Բանակ զորակոչվելու նախօրյակին աշխատում էր կոլտնտեսությունում: 1943 թ. մարտի 12-ին զոհվել է:

Մեսրոպ Գեղամի Սարգսյանը ծնվել էր 1914 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1943 թ. հունիսի 11-ին զոհվել է:

Ավետ Գաբրիելի Պապիկյանը ծնվել էր 1913 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կուլտնտեսությունում: 1943 թ. հունվարի 1-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կուլտնտեսությունում: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Գեղամ Դավթի Սահակյանը ծնվել էր 1901 թ.: Ուներ տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կուլտնտեսությունում: 1944 թ. մայիսի 10-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ, աշխատել կուլտնտեսությունում:

Մարտիրոս Ռոստոմի Սահակյանը ծնվել էր 1910 թ.: Ստացել էր բարձրագույն կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կուլտնտեսությունում իբրև անասնաբույժ: 1943 թ. սեպտեմբերի 11-ին զոհվել է:

Երվանդ Եփրեմի Պետրոսյանը ծնվել էր 1915 թ.: Ուներ տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կուլտնտեսությունում: 1942 թ. սեպտեմբերի 23-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ, աշխատել կուլտնտեսությունում:

Եղիազար Ստեփանի Վարդանյանը ծնվել էր 1916 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կուլտնտեսությունում: 1942 թ. մայիսի 15-ին զոհվել է:

Հմայակ Գեղամի Մկրտչյանը ծնվել էր 1911 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կուլտնտեսությունում: 1942 թ. մայիսի 11-ին զոհվել է:

Երվանդ Մարտիրոսի Հովհաննիսյանը ծնվել էր 1905 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության

մեկնելն աշխատում էր գյուղի կուլտնտեսությունում: 1943 թ. հունիսի 15-ին զոհվել է:

Արծրուն Ռոստոմի Ղարիբյանը ծնվել էր 1907 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր իբրև ավտովարորդ: 1942 թ. մայիսի 11-ին զոհվել է:

Մացակ Արտուշի Մակարյանը ծնվել էր 1918 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Պատերազմը սկսվելու ժամանակ աշխատում էր գյուղի կուլտնտեսությունում: 1943 թ. փետրվարի 10-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կուլտնտեսությունում: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Հունիսի 23-ին զորակոչված գառնեցիների որոշ մասն էլ ակտիվ մասնակցություն ունեցավ Խորհրդային Ուկրաինայի տարածքում տեղի ունեցող մարտերին: Նրանցից Արտավազ Եգորի Ավագյանը ծնվել էր 1918 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կուլտնտեսությունում: 1945 թ. սեպտեմբերի 10-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կուլտնտեսությունում: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Հմայակ Խաչատուրի Ներսեսյանը ծնվել էր 1913 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն, կոմկուսի անդամ էր: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կուլտնտեսությունում իբրև հաշվապահ: 1942 թ. մարտի 20-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կուլտնտեսությունում իբրև գնորդ:

Վարազդատ Մելքոնի Սողոյանը ծնվել էր 1916 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կուլտնտեսությունում: 1944 թ. սեպտեմբերի 10-ին զոհվել է:

Գուրգեն Գրիգորի Հովհաննիսյանը ծնվել էր 1919 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1945 թ. օգոստոսի 15-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Գերասիմ Մաթոսի Բաբայանը ծնվել էր 1906 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն, կոմկուսի անդամ էր: Պատերազմը սկսվելու ժամանակ աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1943 թ. հոկտեմբերի 17-ին զորացրվել է, վերադարձել հայրենի գյուղ: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Անուշավան Ռուշանի Գևորգյանը ծնվել էր 1914 թ.: Ստացել էր բարձրագույն կրթություն, աշխատում էր իբրև ուսուցիչ, գիտեր գերմաներեն: Կամավոր մեկնել է բանակ: 1942 թ. դեկտեմբերի 11-ին զոհվել է:

Հրաչ Իսրայելի Իսրայելյանը ծնվել էր 1919 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: Ստացել էր սերժանտի կոչում: 1944 թ. հոկտեմբերի 15-ին զոհվել է:

Աղալար Մկրտչի Հարությունյանը ծնվել էր 1915 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1945 թ. փետրվարի 6-ին զոհվել է:

Մանուկ Բալաբեկի Իսրայելյանը ծնվել էր 1917 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթություն, կոմկուսի անդամ էր: 1945 թ. հունիսի 10-ին զորացրվել է:

Աղվան Ղուկասի Մարկոսյանը ծնվել էր 1913 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում:

1946 թ. հունիսի 21-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Պատվական Հարությունի Պապիկյանը ծնվել էր 1915 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն ավտովարորդ էր աշխատում: 1944 թ. հոկտեմբերի 10-ին զորացրվել է:

Որոշներն էլ մասնակցել են Խորհրդային Բելառուսի տարածքում տեղի ունեցած մարտերին: Նրանցից Կորյուն Ենոքի Գաբրիելյանը ծնվել էր 1911 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելը դպրոցում ուսուցիչ էր աշխատում: 1945 թ. նոյեմբերի 23-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում իբրև բրիգադիր: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Գրիգոր Եգորի Մանուկյանը ծնվել էր 1914 թ.: Ուներ միջնակարգ կրթություն, կոմկուսի անդամ էր, ստացել էր լեյտենանտի կոչում: 1947 թ. հունիսի 10-ին զորացրվել է, վերադարձել Գառնի, ղեկավարել գյուղական խորհուրդը: Արժանացել է «Մարտական ծառայության», «Արիության համար» մեդալների, «Կարմիր աստղ» շքանշանի:

Արմիկ Գեղամի Մկրտչյանը ծնվել էր 1908 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1945 թ. հուլիսի 23-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում: Պարգևատրվել է «Կարմիր աստղի» շքանշանով:

Հայկ Սահակի Պետրոսյանը ծնվել էր 1909 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում:

իբրև նախագահի տեղակալ: Ստացել է ավագ սերժանտի կոչում: 1944 թ. մայիսի 27-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում:

Գյուղացիները մասնակցել են նաև Լենինգրադի պաշտպանությանը: Նրանցից Հրաչ Գևորգի Համբարձումյանը ծնվել էր 1906 թ.: Ուներ բարձրագույն կրթություն, կոմկուսի անդամ էր, ստացել էր լեյտենանտի զինվորական կոչում: 1946 թ. օգոստոսի 20-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և զբաղվել ուսուցչությամբ:

Մկրտիչ Հովհաննեսի Ղազարյանը ծնվել էր 1913 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1943 թ. հունիսի 10-ին զոհվել է:

Խորեն Ղուկասի Մարկոսյանը ծնվել էր 1916 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթություն, կոմկուսի անդամ էր: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում իբրև հաշվետար: 1946 թ. հուլիսի 10-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում իբրև հաշվապահ: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Ստալինգրադի ճակատամարտին է մասնակցել Պողոս Վիրապի Ստեփանյանը: Ծնվել էր 1913 թ., ստացել միջնակարգ կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. մայիսի 18-ին զոհվել է:

Օրյուում է մարտնչել Հայկ Թովմասի Ավետիսյանը: Ծնվել էր 1905 թ., ստացել տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում իբրև բրիգադիր: 1943 թ. փետրվարի 6-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Հունիսի 23-ին զորակոչված գառնեցիներից երեքը ռազմական գործողությունների չեն մասնակցել: Նրանցից Դանիել Հարությունի Գաբրիելյանը ծնվել էր 1907 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1945 թ. նոյեմբերի 5-ին զորացրվելուց հետո վերադարձել է գյուղ:

Մյուս երկուսի զինծառայությունն անցել է Երևանում: Ասատուր Զոհրապի Սարիբեկյանը ծնվել էր 1914 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1944 թ. մայիսի 11-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում: Իսկ Ստեփան Հովակիմի Ստեփանյանը ծնվել էր 1907 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1946 թ. մայիսի 10-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ:

Առաջին մեծ զորակոչից երկու օր անց՝ հունիսի 25-ին, ռազմադաշտ (Հյուսիսային Կովկաս) մեկնեցին ևս երեք գառնեցիներ: Նրանցից երկուսը ներկայացնում էին գյուղի ղեկավար կազմը՝ գյուղխորհրդի նախագահն ու սկզբնական կուսակցական կազմակերպության քարտուղարն էին:

Ծերուն՝ Մանուկի Գալստյանը ծնվել էր 1911 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթություն, կոմկուսի անդամ էր, կուսկազմակերպության քարտուղարը: 1947 թ. հուլիսի 1-ին զորացրվել է:

Սաղաթել Սահակի Պետրոսյանը ծնվել էր 1913 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթություն, կոմկուսի անդամ էր: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր իբրև գյուղխորհրդի նախագահ: 1945 թ.

փետրվարի 15-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ:

Թադևոս Ղազարի Համբարձումյանը ծնվել էր 1914 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1944 թ. հունիսի 12-ին զոհվել է:

Գառնեցիների հաջորդ մեծ խումբը Կարմիր բանակ մեկնեց հուլիսի 23-ին: Ինչպես մեկ ամիս առաջ, այդ օրը ևս զորակոչիկների թիվը հարյուրից ավել էր:

Զորակոչվածների մի մասը կրկին մասնակցել է Հյուսիսային Կովկասի ու մերձսևծովյան շրջանի բնակավայրերի պաշտպանությանը: Նրանցից Ղազար Պողոսի Աբրահամյանը ծնվել էր 1912 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: Պատերազմի նախօրեին աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1945 թ. հոկտեմբերի 15-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում:

Սմբուլ Տիգրանի Աբրահամյանը ծնվել էր 1903 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն, կոլտնտեսական էր, երբ սկսվեց պատերազմը: 1942 թ. սեպտեմբերի 20-ին զոհվել է:

Հարություն Մելքոնի Աստուկյանը ծնվել էր 1906 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև ռազմաճակատ մեկնելն աշխատել է գյուղի կոլտնտեսությունում:

Վարազդատ Թադևոսի Բաբայանը ծնվել էր 1912 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն, կոմկուսի անդամ էր: Պատերազմը սկսվելու ժամանակ աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում:

Բագրատ Սիմոնի Բաղդասարյանը ծնվել էր 1908 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Պատերազմը սկսվելու ժամանակ աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում:

Համբարձում Բաղդարի Բաղդասարյանը ծնվել էր 1905 թ.: Ստացել էր տարրական

կրթություն: Պատերազմը սկսվելու ժամանակ աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում:

Մարտիրոս Հայրապետի Առաքելյանը ծնվել էր 1903 թ.: Պատերազմը սկսվելու ժամանակ աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1941 թ. նոյեմբերի 25-ին զոհվել է:

Վահան Ենոքի Ավետիսյանը ծնվել էր 1905 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Պատերազմը սկսվելու ժամանակ աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: Ստացել է սերժանտի կոչում: 1948 թ. օգոստոսի 20-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Աշոտ Հարությունի Գաբրիելյանը ծնվել էր 1898 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև պատերազմն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1943 թ. հունիսի 10-ին զոհվել է:

Հմայակ Սմբատի Գաբրիելյանը ծնվել էր 1910 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Պատերազմը սկսվելու ժամանակ աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում:

Աղասի Ռուշանի Գալստյանը ծնվել էր 1910 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն, կոլտնտեսական էր, երբ սկսվեց պատերազմը: 1947 թ. մայիսի 8-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում:

Երվանդ Ներսեսի Գասպարյանը ծնվել էր 1914 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում:

Փանոս Հակոբի Գեղամյանը ծնվել էր 1909 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Պատերազմը սկսվելու ժամանակ աշխա-

տում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1943 թ. մայիսի 5-ին զոհվել է:

Ալեքսան Միսակի Գևորգյանը ծնվել էր 1904 թ.: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. ապրիլի 2-ին զոհվել է:

Գևորգ Բարսեղի Գևորգյանը ծնվել էր 1909 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Պատերազմը սկսվելու ժամանակ աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. հոկտեմբերի 18-ին զոհվել է: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Սաշա Բարսեղի Գևորգյանը ծնվել էր 1914 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Պատերազմը սկսվելու ժամանակ աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1943 թ. փետրվարի 20-ին զոհվել է: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Սարգիս Գեղամի Գևորգյանը ծնվել էր 1910 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Պատերազմը սկսվելու ժամանակ աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում:

Ազատ Գաբրիելի Գրիգորյանը ծնվել էր 1911 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Պատերազմը սկսվելու ժամանակ աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում:

Աշոտ Ադամի Գրիգորյանը ծնվել էր 1917 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: Պատերազմը սկսվելու ժամանակ աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում:

Մուկուշ Փիլիպոսի Գրիգորյանը ստացել էր տարրական կրթություն: Պատերազմը սկսվելու ժամանակ աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. մայիսի 10-ին զոհվել է:

Գարեգին Գալուստի Ենգոյանը ծնվել էր 1910 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև պատերազմը սկսվելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1945 թ. մայիսի 18-ին զոհացրվել է, վերադարձել գյուղ:

Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Մուկուշ Թադևոսի Խաչատրյանը ծնվել էր 1913 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1943 թ. հուլիսի 11-ին զոհվել է:

Սարգիս Ղազարի Կարապետյանը ծնվել էր 1903 թ., ստացել տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: Պատերազմի ավարտից հետո վերադարձել է հայրենի գյուղ:

Խաչատուր Գեղամի Կյուրեղյանը ծնվել էր 1921 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: 1943 թ. նոյեմբերի 10-ին զոհվել է:

Նիկոլ Կոստանի Կյուրեղյանը ծնվել էր 1907 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Պատերազմը սկսվելու ժամանակ աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. դեկտեմբերի 20-ին զոհվել է: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Գարուշ Արշակի Հաբեթյանը ծնվել էր 1900 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1943 թ. հուլիսի 19-ին զոհվել է:

Խնկո Եղիազարի Հայրապետյանը ծնվել էր 1906 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1944 թ. հուլիսի 11-ին զոհացրվել է:

Սմբատ Մելքոնի Հայրապետյանը ծնվել էր 1907 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն, կոմկուսի անդամ էր: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1945 թ. հուլիսի 10-ին զոհացրվել է: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Աշոտ Ռուբենի Հարությունյանը ծնվել էր 1903 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1943 թ. ապրիլի 11-ին զոհվել է:

Բաբկեն Մելքոնի Հարությունյանը ծնվել էր 1920 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1943 թ. հուլիսի 15-ին զոհվել է:

Համազասպ Տիգրանի Հովհաննիսյանը ծնվել էր 1917 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն, կոմկուսի անդամ էր: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1943 թ. մարտի 11-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում իբրև վարորդ:

Արմենակ Գալուստի Մարտիրոսյանը ծնվել էր 1904 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1945 թ. հունիսի 20-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Արտուշ Օհանի Մելքոնյանը ծնվել էր 1903 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1943 թ. օգոստոսի 20-ին զորացրվել է: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Քերոբ Մկրտչի Ներսեսյանը ծնվել էր 1896 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. օգոստոսի 5-ին զոհվել է:

Գրիգոր Հովհաննեսի Պապիկյանը ծնվել էր 1902 թ.: Ստացել էր տարրական կրթությո-

յուն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1943 թ. հունիսի 20-ին զոհվել է:

Արտաշ Մկրտչի Ռոստոմյանը ծնվել էր 1907 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1943 թ. հունիսի 11-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ:

Արիջան Խաչատուրի Փանոսյանը ծնվել էր 1917 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1944 թ. հունիսի 22-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում:

Կոլյա Պողոսի Սահակյանը ծնվել էր 1905 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1945 թ. սեպտեմբերի 15-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Սաֆար Կոստանի Սաֆարյանը ծնվել էր 1922 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1943 թ. հունիսի 11-ին զոհվել է:

Քիչ չէին նաև Ղրիմի պաշտպանությանը մասնակցածները: Նրանցից Հրաչ Նահապետի Աբրահամյանը ծնվել էր 1914 թ., ստացել տարրական կրթություն: Աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում, երբ սկսվեց Հայրենական պատերազմը: 1942 թ. մայիսի 6-ին զոհվել է:

Միհրան Արմենակի Բաբայանը ծնվել էր 1909 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Պատերազմը սկսվելու ժամանակ աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում:

Սեդրակ Գեղամի Թադևոսյանը ծնվել էր 1900 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև պատերազմը սկսվելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. մարտի 12-ին զորացրվել է:

Կարապետ Եսայու Հակոբյանը ծնվել էր 1909 թ.: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. մայիսի 5-ին զոհվել է:

Արտաշ Վարդանի Հայրապետյանը ծնվել էր 1901 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում իբրև բրիգադիր: 1942 թ. մարտի 12-ին զոհվել է:

Կիրակոս Մելքոնի Հայրապետյանը ծնվել էր 1910 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1943 թ. ապրիլի 12-ին զորացրվել է: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Ստեփան Դավթի Մնացականյանը ծնվել էր 1909 թ.: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. մայիսի 8-ին զոհվել է:

Միքայել Արսենի Մուրադխանյանը ծնվել էր 1907 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1947 թ. հունիսի 13-ին զորացրվել է, վերադարձել հայրենի գյուղ:

Գեղամ Գասպարի Պետրոսյանը ծնվել էր 1913 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: Հաղթանակից օրեր առաջ՝ 1945 թ. մայիսի 4-ին, զոհվել է:

Արտուշ Եղիազարի Ստեփանյանը ծնվել էր 1903 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթությո-

յուն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր իբրև վարսավիր: 1946 թ. սեպտեմբերի 9-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Մոսկվայի մատույցների պաշտպանությանն է մասնակցել Վաչագան Նահապետի Աբրահամյանը (ծնված 1910 թ.): Ստացել էր տարրական կրթություն, աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում, երբ սկսվեց պատերազմը: 1947 թ. նոյեմբերի 18-ին զորացրվել է, աշխատել գյուղի կոլտնտեսությունում: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Օրյուում է մարտնչել Նավասարդ Արշակի Մելքոնյանը (ծնված 1912 թ.): Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: Մինչև պատերազմը սկսվելն աշխատում էր գյուղկոոպում իբրև պահեստապետ: 1945 թ. նոյեմբերի 15-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում: Պարգևատրվել է տարբեր մեդալներով:

Առաջին բելառուսական ռազմաճակատում է մարտնչել Ավետիս Կոստանի Ավետիսյանը (ծնված 1923 թ.): Ստացել էր տարրական կրթություն: Պատերազմի նախօրյակին աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. հոկտեմբերի 20-ին զոհվել է:

Մինչև Գերմանիա է հասել Սուրեն Եգորի Ենգոյանը (ծնված 1904 թ.): Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև պատերազմը սկսվելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1945 թ. հոկտեմբերի 13-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում:

Զինծառայությունն Իրանի տարածքում է անցկացրել Էդո Խնկոյի Ենգոյանը (ծնված 1906 թ.): Ստացել էր տարրական կրթություն: Պատերազմից առաջ աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1945 թ. հոկ-

տեմբերի 23-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Վահան Պողոսի Աբրահամյանը ծնվել էր 1919 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Պատերազմը սկսվելու ժամանակ աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1941 թ. հուլիսի 23-ին զորակոչվել է բանակ: Ռազմաճակատում չի եղել (գտնվել է Բաքվում): 1946 թ. փետրվարի 21-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում իբրև մեղվապահ:

1941 թ. հուլիսի 23-ի զանգվածային զորակոչից հետո՝ հուլիս-դեկտեմբեր ամիսներին, ռազմադաշտ մեկնեցին ավելի քան երեք տասնչակ գառնեցիներ:

Նրանցից տասը մասնակցել է Հյուսիսային Կովկասի պաշտպանությանը:

Երեմ Ղազարի Հայրապետյանը (ծնված 1902 թ.) մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1941 թ. օգոստոսի 23-ին զորակոչվել է բանակ, 1942 թ. հոկտեմբերի 10-ին զոհվել է:

Վաղարշակ Ռուշանի Գևորգյանը ծնվել էր 1909 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Պատերազմը սկսվելու ժամանակ աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1941 թ. դեկտեմբերի 22-ին զորակոչվել է բանակ, 1943 թ. նոյեմբերի 10-ին զոհվել է:

Ավագ Եզորի Ավետիսյանը ծնվել էր 1921 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Պատերազմը սկսվելու ժամանակ աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1941 թ. օգոստոսի 17-ին զորակոչվել է բանակ, 1946 թ. հուլիսի 21-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում: Պարգևատրվել է «Կովկասի պաշտպանության համար» մեդալով:

Գրիգոր Վարդանի Գևորգյանը ծնվել էր 1903 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Պատերազմը սկսվելու ժամանակ աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1941 թ. սեպտեմբերի 9-ին զորակոչվել է բանակ, 1943 թ. փետրվարի 11-ին զոհվել է: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Հմայակ Գրիգորի Առաքելյանը ծնվել էր 1916 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն, կոլտնտեսական էր: 1941 թ. սեպտեմբերի 10-ին զորակոչվել է բանակ, 1943 թ. ապրիլի 10-ին զորացրվել է, աշխատել գյուղի կոլտնտեսությունում: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Վասակ Գրիգորի Մուրադխանյանը ծնվել էր 1898 թ.: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1941 թ. սեպտեմբերի 10-ին զորակոչվել է բանակ, 1942 թ. մայիսի 13-ին զորացրվել է:

Գարեգին Հակոբի Գեղամյանը ծնվել էր 1916 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Պատերազմը սկսվելու ժամանակ աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1941 թ. սեպտեմբերի 11-ին զորակոչվել է բանակ, 1943 թ. հունիսի 20-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել իբրև անտառապահ: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Գեղամ Հակոբի Գեղամյանը ծնվել էր 1906 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Պատերազմը սկսվելու ժամանակ աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1941 թ. սեպտեմբերի 11-ին զորակոչվել է բանակ, 1943 թ. մայիսի 18-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Ազատ Լևոնի Հովհաննիսյանը ծնվել էր 1922 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1941 թ. սեպտեմբերի 21-ին զորակոչվել է բանակ, 1942 թ. նոյեմբերի 5-ին զորացրվել է:

Երեմ Ալեքի Խաչատրյանը ծնվել էր 1903 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1941 թ. սեպտեմբերի 28-ին զորակոչվել է բանակ, 1947 թ. հունիսի 12-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում:

Մեկուկես տասնյակ գառնեցիներ էլ մասնակցել են Ղրիմի պաշտպանությանը:

Նրանցից Երեմ Ավետի Թամրազյանը ծնվել էր 1898 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1941 թ. հուլիսի 10-ին զորակոչվել է բանակ, 1942 թ. մայիսի 5-ին զոհվել է:

Բադիկ Եգորի Հովհաննիսյանը ծնվել էր 1918 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն ուսուցչություն էր անում: 1941 թ. օգոստոսի 5-ին զորակոչվել է բանակ, 1946 թ. օգոստոսի 3-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ, շարունակել դասավանդել դպրոցում:

Ալեք Ադամի Գրիգորյանը ծնվել էր 1902 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Պատերազմը սկսվելու ժամանակ աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1941 թ. սեպտեմբերի 2-ին զորակոչվել է բանակ, 1945 թ. օգոստոսի 15-ին զորացրվել է: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Արշալույս Արշակի Մելքոնյանը ծնվել էր 1910 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն:

Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում իբրև հաշվետար: 1941 թ. սեպտեմբերի 6-ին զորակոչվել է բանակ, 1946 թ. սեպտեմբերի 9-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Վարդան Գևորգի Մելքոնյանը ծնվել էր 1921 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1941 թ. սեպտեմբերի 18-ին զորակոչվել է բանակ, 1945 թ. փետրվարի 7-ին զորացրվել է: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Հայկ Կարապետի Հարությունյանը ծնվել էր 1917 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթություն, կոմկուսի անդամ էր: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1941 թ. սեպտեմբերի 20-ին զորակոչվել է բանակ, ստացել ավագի զինվորական կոչում: 1942 թ. հունիսի 15-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Գարուշ Զաքարի Հարությունյանը ծնվել էր 1908 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: 1941 թ. սեպտեմբերի 9-ին զորակոչվել է բանակ: 1947 թ. հունվարի 1-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Գեղամ Սմբուլի Հաբեթյանը ծնվել էր 1914 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում իբրև հաշվապահ: 1941 թ. սեպտեմբերի 11-ին զորակոչվել է բանակ, ստացել սերժանտի կոչում: 1942 թ. մայիսի 17-ին զորացրվել է,

վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում իբրև հաշվետար:

Արտավազդ Բաբոյի Պապոյանը ծնվել էր 1923 թ.: Բանակ զորակոչվելուց առաջ սովորող էր՝ յոթնամյա կրթությամբ: 1941 թ. նոյեմբերի 10-ին զորակոչվել է բանակ, 1943 թ. հուլիսի 13-ին զոհվել է:

Արեն Հայրապետի Կարապետյանը ծնվել էր 1922 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթություն: Պատերազմը սկսվելու ժամանակ սովորող էր: 1941 թ. նոյեմբերի 13-ին զորակոչվել է բանակ, 1942 թ. ապրիլի 10-ին զոհվել է:

Սարգիս Միքայելի Մարտիրոսյանը ծնվել էր 1922 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1941 թ. սեպտեմբերի 12-ին զորակոչվել է բանակ, 1942 թ. մայիսի 12-ին զոհվել է:

Նահապետ Ղազարի Գաբրիելյանը ծնվել էր 1915 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթություն: Մինչև պատերազմը սկսվելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1941 թ. սեպտեմբերի 23-ին զորակոչվել է բանակ, 1942 թ. մայիսի 18-ին զոհվել է:

Հայկ Եգորի Հովհաննիսյանը ծնվել էր 1902 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1941 թ. նոյեմբերի 13-ին զորակոչվել է բանակ, 1946 թ. հոկտեմբերի 6-ին զորացրվել է, աշխատանքի անցել գյուղի կոլտնտեսությունում:

Վազգեն Եգորի Վարդանյանը ծնվել էր 1921 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթություն, կոմկուսի անդամ էր: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելը սովորում էր: 1941 թ. նոյեմբերի 13-ին զորակոչվել է բանակ, 1942 թ. օգոստոսի 6-ին զորացրվել է, վերադար-

ձել գյուղ: Աշխատել է իբրև գյուղխորհրդի քարտուղար: Պարգևատրվել է «Արիության համար» և այլ մեդալներով:

Ալեք Ամբիկի Ասատրյանը ծնվել էր 1910 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն, մինչև զինծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1941 թ. դեկտեմբերի 16-ին զորակոչվել է բանակ, 1942 թ. ապրիլի 22-ին Կերչում զոհվել է:

Այդ շրջանում բանակ զորակոչված երեք գառնեցիներ մասնակցել են Ստալինգրադի ճակատամարտին:

Հայկազ Մեսրոպի Սարգսյանը ծնվել էր 1914 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1941 թ. սեպտեմբերի 9-ին զորակոչվել է բանակ, 1943 թ. մարտի 12-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում:

Անուշավան Եգորի Նավասարդյանը ծնվել էր 1922 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր անտառտնտեսությունում: 1941 թ. նոյեմբերի 13-ին զորակոչվել է բանակ, ստացել ավագ սերժանտի կոչում: 1946 թ. սեպտեմբերի 21-ին զորացրվել է, աշխատել իբրև անտառապահ:

Ստեփան Իվանի Գալստյանը ծնվել էր 1922 թ.: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելը սովորում էր: 1941 թ. նոյեմբերի 23-ին զորակոչվել է բանակ, 1946 թ. նոյեմբերի 5-ին զորացրվել է, վերադարձել հայրենի գյուղ, ուր զբաղվել է ուսուցչությամբ: Պարգևատրվել է «Արիության համար» մեդալով:

Հարավուկրաինական ռազմաճակատում է մարտնչել Վանիկ Մարտիրոսի Գրիգորյանը (ծնվել էր 1913 թ.): Ստացել էր միջնակարգ կրթություն, ուսուցիչ էր, կոմկուսի անդամ: 1941 թ. սեպտեմբերի 9-ին զորակոչվել

է քանակ, 1945 թ. սեպտեմբերի 29-ին գորացրվել է, վերադարձել գյուղ և ուսուցչություն արել դպրոցում: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Արամ Միքայելի Հովհաննիսյանը (ծնվել էր 1902 թ.) մարտնչել է Երկրորդ ուկրաինական ռազմաճակատում: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1941 թ. սեպտեմբերի 17-ին զորակոչվել է քանակ, 1943 թ. հունիսի 13-ին զորացրվել է:

Սահակ Գաբրիելի Հովհաննիսյանը ևս մարտնչել է Երկրորդ ուկրաինական ռազմաճակատում: Ծնվել էր 1901 թ., ստացել յոթնամյա կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում իբրև ֆերմայի վարիչ: 1941 թ. սեպտեմբերի 17-ին զորակոչվել է քանակ, ստացել սերժանտի կոչում: 1942 թ. հուլիսի 10-ին զորացրվել է: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Արմեն Միքայելի Հովհաննիսյանը մարտնչել է Առաջին բելառուսական ռազմաճակատում: Ծնվել էր 1915 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1941 թ. հոկտեմբերի 17-ին զորակոչվել է քանակ, 1945 թ. հունիսի 9-ին զորացրվել է:

Համբարձում Մկրտչի Մարտիրոսյանը ծնվել էր 1921 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1941 թ. սեպտեմբերի 10-ին զորակոչվել է քանակ:

Յուլակ Միքայելի Մարտիրոսյանը ծնվել էր 1913 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությու-

նում: 1941 թ. հուլիսի 29-ին զորակոչվել է քանակ, ռազմաճակատում չի եղել: 1947 թ. հոկտեմբերի 14-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում:

Վերը բերված տվյալներից պարզորոշ երևում է, որ, ինչպես ԽՍՀՄ այլ քաղաքացիների, գառնեցիների դեպքում ևս պատերազմի հիմնական ծանրությունն իրենց ուներին կրեցին 1941 թ. հունիսի 22-ի դրությամբ Կարմիր բանակում ծառայող զինվորները և հաջորդ շաբաթների ընթացքում զորակոչվածները: Նրանց զգալի մասը ռազմադատից այդպես էլ տուն չվերադարձավ: Մեծ թվով գառնեցիներ զոհվեցին Հյուսիսային Կովկասի և Ղրիմի պաշտպանության համար մղված արյունալի մարտերում:

Գառնեցիների հաջորդ խումբը (ավելի քան ութ տասնյակ երիտասարդներ) Կարմիր բանակ զորակոչվեց 1942-1943 թթ. ընթացքում: Նրանց շարքում կրկին մեծ թիվ էին կազմում Հյուսիսային Կովկասի պաշտպանությանը մասնակցածները:

Այդ մարտիկներից Այդին Պատվականի Հակոբջանյանը ծնվել էր 1922 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. հունվարի 2-ին զորակոչվել է քանակ, 1943 թ. հուլիսի 5-ին զոհվել է:

Գեղամ Արամի Արշակյանը ծնվել էր 1921 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. հունվարի 4-ին զորակոչվել է քանակ, իսկ նոյեմբերի 16-ին ժամկետից շուտ զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում:

Գարեգին Եզնակի Աբրահամյանը ծնվել էր 1921 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկ-

նեղն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. հունվարի 8-ին զորակոչվել է բանակ: 1943 թ. ապրիլի 30-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Գեղամ Մաթոսի Հակոբյանը ծնվել էր 1922 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. հունվարի 8-ին զորակոչվել է բանակ: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Ստեփան Ղազարի Կարապետյանը ծնվել էր 1909 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. հունվարի 9-ին զորակոչվել է բանակ, 1943 թ. ապրիլի 14-ին զոհվել է:

Սարգիս Արտեմի Թադևոսյանը ծնվել էր 1924 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զորակոչվելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. հունվարի 11-ին զորակոչվել է բանակ: 1946 թ. սեպտեմբերի 15-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում: Պարգևատրվել է տարբեր մեդալներով:

Արփիար Սարգսի Բաղդասարյանը ծնվել էր 1922 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելը սովորում էր: 1942 թ. փետրվարի 2-ին զորակոչվել է բանակ: 1943 թ. փետրվարի 5-ին զորացրվել է, վերադարձել հայրենի գյուղ: Աշխատել է իբրև ծխախոտի մասնագետ: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Թեմուր Փիլիպոսի Թամրազյանը ծնվել էր 1924 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: 1942 թ. փետրվարի 2-ին զորակոչվել է

բանակ, 1944 թ. հունիսի 11-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Գեղամ Հարությունի Հայրապետյանը ծնվել էր 1903 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. փետրվարի 2-ին զորակոչվել է բանակ, 1943 թ. սեպտեմբերի 5-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում:

Մերութան Գեղամի Մուրադյանը ծնվել էր 1922 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. փետրվարի 10-ին զորակոչվել է բանակ, 1944 թ. մայիսի 4-ին զորացրվել է: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Մկրտիչ Ալեքսանի Փիլիպոսյանը ծնվել էր 1924 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. փետրվարի 11-ին զորակոչվել է բանակ: Հաղթանակից օրեր առաջ՝ 1945 թ. մայիսի 4-ին, զոհվել է:

Սարգիս Աղաջանի Աղյանը ծնվել էր 1923 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. փետրվարի 15-ին զորակոչվել է բանակ: 1943 թ. մարտի 10-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Ստեփան Հայկի Թովմասյանը ծնվել էր 1923 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթություն, սովորող էր, երբ սկսվեց պատերազմը: 1942

թ. փետրվարի 19-ին զորակոչվել է բանակ, հունիսի 15-ին զոհվել է:

Սարգիս Հմայակի Գրիգորյանը ծնվել էր 1922 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Պատերազմը սկսվելու ժամանակ աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. փետրվարի 23-ին զորակոչվել է բանակ: Պարգևատրվել է «Ստալինգրադի պաշտպանության համար» մեդալով:

Ավետիս Պողոսի Ավետիսյանը ծնվել էր 1898 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Պատերազմը սկսվելու ժամանակ աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. մարտի 10-ին զորակոչվել է բանակ, 1944 թ. հունիսի 16-ին զոհվել է:

Ազատ Ստեփանի Սարգսյանը ծնվել էր 1924 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթություն: 1942 թ. մարտի 10-ին զորակոչվել է բանակ, 1943 թ. հունիսի 13-ին զորացրվել է: Շինարարությունում տեխնիկ է աշխատել: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Միսակ Աբրահամի Սարգսյանը ծնվել էր 1923 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթություն: 1942 թ. մարտի 10-ին զորակոչվել է բանակ, դեկտեմբերի 18-ին զոհվել է:

Սմբատ Ալեքի Սմբատյանը ծնվել էր 1925 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. մարտի 10-ին զորակոչվել է բանակ, 1943 թ. հուլիսի 15-ին զոհվել է:

Սերյոժա Պետրոսի Սողոյանը ծնվել էր 1924 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. մարտի 10-ին զորակոչվել է բանակ, 1943 թ. մայիսի 18-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում:

Արմենակ Արամի Սահակյանը ծնվել էր 1924 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթություն: 1942 թ. մարտի 21-ին զորակոչվել է բանակ, 1942 թ. օգոստոսի 20-ին զոհվել է:

Սահակ Արամի Սահակյանը ծնվել էր 1924 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթություն: 1942 թ. մարտի 21-ին զորակոչվել է բանակ, 1943 թ. հունիսի 11-ին զոհվել է:

Կոլյա Մադաթի Սարգսյանը ծնվել էր 1923 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթություն, կոմկուսի անդամ էր: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. մարտի 28-ին զորակոչվել է բանակ, 1944 թ. հունվարի 28-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և հաշվապահ աշխատել:

Բաբկեն Գեղամի Ղարիբյանը ծնվել էր 1924 թ.: Ստացել էր ութնամյա կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. օգոստոսի 12-ին զորակոչվել է բանակ, 1944 թ. օգոստոսի 5-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում իբրև էլեկտրոմոնտյոր:

Միհրան Զոհրապի Սարիբեկյանը ծնվել էր 1917 թ.: Ստացել էր բարձրագույն կրթություն, կոմկուսի անդամ էր: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելը սովորում էր Երևանում: 1942 թ. օգոստոսի 20-ին զորակոչվել է բանակ, 1944 թ. փետրվարի 2-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում իբրև անասնաբույժ: Պարգևատրվել է «Կովկասի պաշտպանության համար» մեդալով:

Ազատ Գաբրիելի Ստեփանյանը ծնվել էր 1919 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում իբրև տեխնիկ: 1942 թ. օգոստոսի 23-ին զորակոչվել է բանակ, 1944 թ. հունվարի 6-ին

գորացրվել է: Աշխատել է իբրև ջրային տեխնիկ:

Լևոն Ենոքի Ավետիսյանը ծնվել էր 1919 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. սեպտեմբերի 9-ին զորակոչվել է բանակ, 1943 թ. սեպտեմբերի 20-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում:

Համազասպ Եղիազարի Ստեփանյանը ծնվել էր 1910 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում իբրև անասնաբույժ: 1942 թ. սեպտեմբերի 9-ին զորակոչվել է բանակ, ծառայել իբրև բուժակ: 1943 թ. սեպտեմբերի 20-ին զորացրվել է:

Հրանտ Գեղամի Գևորգյանը ծնվել էր 1924 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելը սովորում էր: 1942 թ. սեպտեմբերի 10-ին զորակոչվել է բանակ:

Վազգեն Գարուշի Բաբայանը ծնվել էր 1924 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: 1942 թ. սեպտեմբերի 11-ին զորակոչվել է բանակ:

Ավետ Գասպարի Հարությունյանը ծնվել էր 1923 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: Պատերազմը սկսվելու ժամանակ սովորող էր: 1942 թ. սեպտեմբերի 11-ին զորակոչվել է բանակ, 1943 թ. ապրիլի 11-ին գոհվել է:

Սուրեն Բենիամինի Գրիգորյանը ծնվել էր 1924 թ.: Ստացել էր ութնամյա կրթություն, մինչև զորակոչվելը սովորող էր: 1942 թ. սեպտեմբերի 12-ին զորակոչվել է բանակ, 1947 թ. ապրիլի 15-ին զորացրվել է: Աշխատել է Գառնիի ճաշարանում: Պար-

զևատրվել է «Ստալինգրադի պաշտպանության համար» մեդալով:

Գրիշա Նահապետի Հարությունյանը ծնվել էր 1924 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: Պատերազմը սկսվելու ժամանակ աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. սեպտեմբերի 12-ին զորակոչվել է բանակ, 1945 թ. հունիսի 10-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Արտուշ Եղիազարի Գրիգորյանը ծնվել էր 1904 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Պատերազմը սկսվելու ժամանակ աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. սեպտեմբերի 17-ին զորակոչվել է բանակ, 1945 թ. մարտի 10-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում:

Սեդրակ Ադամի Գրիգորյանը ծնվել էր 1910 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Պատերազմը սկսվելու ժամանակ աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. սեպտեմբերի 17-ին զորակոչվել է բանակ, 1946 թ. մայիսի 11-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատանքի անցել կոլտնտեսությունում:

Մկրտիչ Առաքելի Հայրապետյանը ծնվել էր 1924 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն, կոլտնտեսական էր, երբ սկսվեց պատերազմը: 1942 թ. սեպտեմբերի 19-ին զորակոչվել է բանակ, 1945 թ. հոկտեմբերի 15-ին զորացրվել է: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Հայկ Վարդանի Ղազարյանը ծնվել էր 1921 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթություն: 1942 թ. սեպտեմբերի 20-ին զորակոչվել է բանակ, 1946 թ. մայիսի 15-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում:

Նիկոլ Լևոնի Սեդրակյանը ծնվել էր 1924 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթություն: 1942 թ. սեպտեմբերի 20-ին զորակոչվել է բանակ: 1945 թ. հոկտեմբերի 11-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Ստեփան Արտուշի Ստեփանյանը ծնվել էր 1923 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելը սովորում էր: 1942 թ. սեպտեմբերի 20-ին զորակոչվել է բանակ, 1946 թ. մայիսի 11-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում:

Հրաչ Սմբուլի Վարդանյանը ծնվել էր 1923 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթություն, կոմկուսի անդամ էր: 1942 թ. սեպտեմբերի 20-ին զորակոչվել է բանակ, զոհվել է:

Վարազդատ Ղազարի Վարդանյանը ծնվել էր 1914 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. սեպտեմբերի 20-ին զորակոչվել է բանակ, 1944 թ. մայիսի 13-ին զորացրվել է:

Բաբկեն Համբարձումի Մելքոնյանը ծնվել էր 1924 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթություն: 1942 թ. սեպտեմբերի 23-ին զորակոչվել է բանակ, 1944 թ. հունիսի 23-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել որպես տեխնիկ:

Գրիգոր Արշակի Մելքոնյանը ծնվել էր 1923 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելը սովորում էր, կոմկուսի անդամ էր: 1942 թ. հոկտեմբերի 11-ին զորակոչվել է բանակ: Պարգևատրվել է «Կովկասի պաշտպանության համար» մեդալով:

Սարգիս Արուշի Ստեփանյանը ծնվել էր 1926 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն:

Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1943 թ. փետրվարի 2-ին զորակոչվել է բանակ, հուլիսի 11-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում:

Խորեն Նիկոլայի Զաքարյանը ծնվել էր 1925 թ.: Ստացել էր ութնամյա կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելը սովորում էր: 1943 թ. ապրիլի 10-ին զորակոչվել է բանակ, 1947 թ. դեկտեմբերի 20-ին զորացրվել է:

Երո Ղազարի Համբարձումյանը ծնվել էր 1912 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1943 թ. սեպտեմբերի 10-ին զորակոչվել է բանակ, զոհվել է:

Դերենիկ Համբարձումի Մելքոնյանը ծնվել էր 1925 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1943 թ. սեպտեմբերի 23-ին զորակոչվել է բանակ, 1944 թ. սեպտեմբերի 11-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել իբրև ավտովարորդ:

Քիչ չէին նաև Ղրիմի տարածքում տեղի ունեցած մարտերի մասնակիցները:

Նրանցից Մացակ Եղիազարի Մաթևոսյանը ծնվել էր 1921 թ.: Ուներ տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. հունվարի 2-ին զորակոչվել է բանակ, մայիսի 15-ին զոհվել է:

Թեմուր Սիմոնի Խաչատրյանը ծնվել էր 1924 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: Պատերազմը սկսվելու ժամանակ սովորող էր: Բանակ է զորակոչվել 1942 թ. հունվարի 17-ին:

Ալեք Մակարի Աղաջանյանը ծնվել էր 1898 թ.: Մինչև բանակ զորակոչվելն աշխա-

տում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. փետրվարի 10-ին զորակոչվել է բանակ, մայիսի 10-ին զոհվել է:

Վաղարշակ Անտոնի Հայրապետյանը ծնվել էր 1917 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. հունիսի 25-ին զորակոչվել է բանակ, զոհվել է:

Արիջան Գրիգորի Փոփեյանը ծնվել էր 1922 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. սեպտեմբերի 9-ին զորակոչվել է բանակ, 1945 թ. հունիսի 20-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Հայկ Վարդանի Եգորյանը ծնվել էր 1921 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև պատերազմը սկսվելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. սեպտեմբերի 11-ին զորակոչվել է բանակ, 1943 թ. մայիսի 10-ին զոհվել է:

Ցուլակ Արենի Ստեփանյանը ծնվել էր 1924 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելը սովորում էր: 1942 թ. սեպտեմբերի 20-ին զորակոչվել է բանակ, 1943 թ. հուլիսի 21-ին զոհվել է:

Վազգեն Արմենակի Եգորյանը ծնվել էր 1923 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: Մինչև պատերազմը սկսվելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. զորակոչվել է բանակ, 1943 թ. զորացրվել է, վերադարձել հայրենի գյուղ:

Գրիգոր Հովակիմի Խաչատրյանը ծնվել էր 1898 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն, կոմկուսի անդամ էր: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր

գյուղի կոլտնտեսությունում իբրև նախագահի տեղակալ: 1943 թ. հունիսի 20-ին զորակոչվել է բանակ, ստացել ավագի զինվորական կոչում: 1944 թ. մահացել է:

Գարուշ Նահապետի Գրիգորյանը ծնվել էր 1926 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: Պատերազմը սկսվելու ժամանակ աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1943 թ. հունիսի 26-ին զորակոչվել է բանակ, 1950 թ. նոյեմբերի 20-ին զորացրվել է: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Թվարկենք Ուկրաինայի տարածքում ընթացած մարտերի մասնակիցներին:

Նիկոլայ Կիրակոսի Հակոբյանը ծնվել էր 1922 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. հունվարի 4-ին զորակոչվել է բանակ, 1943 թ. հոկտեմբերի 8-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Սարգիս Գևորգի Համբարձումյանը ծնվել էր 1922 թ., ստացել միջնակարգ կրթություն: Պատերազմը սկսվելու ժամանակ սովորող էր: 1942 թ. հունվարի 6-ին զորակոչվել է բանակ, 1946 թ. հոկտեմբերի 6-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Սիմոն Եփրեմի Վարդանյանը ծնվել էր 1907 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելը կոշկակարությամբ էր զբաղվում: 1942 թ. հունվարի 12-ին զորակոչվել է բանակ, 1944 թ. ապրիլի 24-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում:

Անդրանիկ Գաբրիելի Հովհաննիսյանը ծնվել էր 1903 թ.: Ստացել էր տարրական

կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. հունվարի 17-ին զորակոչվել է բանակ, 1943 թ. սեպտեմբերի 12-ին զորացրվել է:

Հովհաննես Եփրեմի Մարտիրոսյանը ծնվել էր 1898 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. մարտի 5-ին զորակոչվել է բանակ, 1948 թ. մայիսի 25-ին զորացրվել է: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Արտավազդ Լևոնի Գրիգորյանը ծնվել էր 1923 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթություն: Պատերազմը սկսվելու նախօրեին սովորող էր: 1942 թ. մարտի 16-ին զորակոչվել է բանակ, ստացել սերժանտի կոչում: 1946 թ. դեկտեմբերի 5-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել դպրոցում իբրև տնտեսվար: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Զիվան Ստեփանի Դավթյանը ծնվել էր 1922 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև պատերազմը սկսվելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. հուլիսի 10-ին զորակոչվել է բանակ:

Խաչիկ Ստեփանի Օհանյանը ծնվել էր 1923 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. սեպտեմբերի 10-ին զորակոչվել է բանակ, ստացել սերժանտի կոչում: 1945 թ. սեպտեմբերի 10-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում: Պարգևատրվել է «Մարտական ծառայության», «Հաղթանակի համար» մեդալներով:

Մհեր Նահապետի Հակոբյանը ծնվել էր 1925 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն

աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1943 թ. ապրիլի 10-ին զորակոչվել է բանակ, դեկտեմբերի 11-ին զոհվել է:

Կարո Հայկի Հովհաննիսյանը ծնվել էր 1925 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1943 թ. օգոստոսի 10-ին զորակոչվել է բանակ, 1944 թ. սեպտեմբերի 21-ին զորացրվել է, աշխատանքի անցել գյուղի կոլտնտեսությունում:

Արմենակ Մուկուչի Մելքոնյանը ծնվել էր 1901 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև պատերազմն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1943 թ. օգոստոսի 17-ին զորակոչվել է բանակ, 1944 թ. հուլիսի 18-ին զորացրվել է: Պարգևատրվել է տարբեր մեդալներով:

Սերգո Եսայու Գրիգորյանը ծնվել էր 1926 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1943 թ. սեպտեմբերի 10-ին զորակոչվել է բանակ, 1944 թ. օգոստոսի 15-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Որոշ գառնեցիներ էլ մասնակցել են Խորհրդային Բելառուսի պաշտպանական և ազատագրական մարտերին:

Նրանցից Արշավիր Մովսեսի Մելքոնյանը ծնվել էր 1924 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. փետրվարի 2-ին զորակոչվել է բանակ, 1943 թ. հունվարի 10-ին զորացրվել է:

Նազար Ներսեսի Վարդանյանը ծնվել էր 1923 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթություն, կոմկուսի անդամ էր: Մինչև զինվորա-

կան ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. մարտի 10-ին զորակոչվել է բանակ, 1946 թ. սեպտեմբերի 20-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում իբրև բրիգադիր: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով, «Փառքի» 3-րդ աստիճանի շքանշանով:

Արտավազ Եզնակի Աբրահամյանը ծնվել էր 1924 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: Պատերազմի բռնկման պահին սովորող էր: 1942 թ. սեպտեմբերի 10-ին զորակոչվել է բանակ, 1943 թ. սեպտեմբերի 15-ին զոհվել է:

Թեմուր Հարությունի Աղաջանյանը ծնվել էր 1924 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթություն, կոմկուսի անդամ էր: Պատերազմի բռնկման պահին սովորող էր: 1942 թ. սեպտեմբերի 10-ին զորակոչվել է բանակ, ստացել սերժանտի կոչում, պարգևատրվել «Փառքի» երկրորդ և երրորդ աստիճանի շքանշաններով, «Խիզախության համար» մեդալով: 1945 թ. հուլիսի 27-ին զորացրվել է, աշխատել իբրև Գառնու կապի բաժանմունքի պետ:

Հարություն Աշոտի Հարությունյանը ծնվել էր 1924 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: Պատերազմը սկսվելու ժամանակ սովորող էր: 1942 թ. սեպտեմբերի 11-ին զորակոչվել է բանակ, 1944 թ. հունիսի 15-ին զորացրվել է: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Գուրգեն Գրիգորի Հովակիմյանը ծնվել էր 1923 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. սեպտեմբերի 11-ին զորակոչվել է բանակ, 1943 թ. հունիսի 22-ին զոհվել է:

Յուլակ Ասատուրի Վարդանյանը ծնվել էր 1924 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն:

Պատերազմը սկսվելու ժամանակ սովորող էր: 1942 թ. սեպտեմբերի 11-ին զորակոչվել է բանակ:

Վոլոդյա Գերասիմի Բաբայանը ծնվել էր 1925 թ.: Ստացել էր միջին մասնագիտական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելը սովորում էր: 1943 թ. փետրվարի 2-ին զորակոչվել է բանակ, ստացել սերժանտի կոչում: 1945 թ. սեպտեմբերի 7-ին զորացրվել է, այնուհետև բնակություն հաստատել Երևանում: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Արշավիր Հովհաննեսի Եփրեմյանը ծնվել էր 1925 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթություն, կոմկուսի անդամ էր: Հայրենական պատերազմը սկսվելու պահին ուսանող էր: 1943 թ. մարտի 5-ին զորակոչվել է բանակ, ստացել կրտսեր սերժանտի կոչում: 1948 թ. մարտի 3-ին զորացրվել է և վերադարձել գյուղ:

Գառնեցիներից երեքը մասնակցել են Ստալինգրադի ճակատամարտին:

Նրանցից Չոլո Գևորգի Մկրտչյանը ծնվել էր 1925 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթություն, սովորող էր, երբ սկսվեց պատերազմը: 1942 թ. փետրվարի 2-ին զորակոչվել է բանակ, 1944 թ. օգոստոսի 10-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Ստեփան Մակարի Դավթյանը ծնվել էր 1902 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև պատերազմը սկսվելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. փետրվարի 10-ին զորակոչվել է բանակ, 1944 թ. հունիսի 10-ին զորացրվել է:

Գեղամ Մադաթի Կարապետյանը ծնվել էր 1923 թ.: Պատերազմը սկսվելու ժամանակ սովորող էր: 1942 թ. սեպտեմբերի 13-ին զորակոչվել է բանակ, 1946 թ. սեպտեմբերի

15-ին զորացրվել է: Հետագայում Երևանի գյուղատնտեսական ինստիտուտում դասախոս է աշխատել:

Հիշատակենք նաև պատերազմին մասնակցած մյուս գառնեցիներին:

Սուքիաս Ալեքի Սմբատյանը ծնվել էր 1921 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթություն, կոմկուսի անդամ էր: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելը սովորում էր: 1942 թ. հունվարի 4-ին զորակոչվել է բանակ, ծառայել Վլադիվոստոկում: 1946 թ. մայիսի 10-ին զորացրվել է, վերադարձել հայրենի գյուղ:

Սարգիս Ազիզի Հարությունյանը ծնվել էր 1922 թ.: Ուներ յոթնամյա կրթություն: Մինչև պատերազմը սկսվելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. փետրվարի 10-ին զորակոչվել է բանակ, ծառայել Վլադիվոստոկում: 1943 թ. փետրվարի 11-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Ռուբեն Եղիազարի Մուրադյանը ծնվել էր 1922 թ.: Ստացել էր յոթնամյա կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. փետրվարի 10-ին զորակոչվել է բանակ, 1946 թ. հոկտեմբերի 15-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում:

Լյուդվիկ Ռուբենի Սարգսյանը ծնվել էր 1924 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթություն, կոմկուսի անդամ էր: 1942 թ. սեպտեմբերի 10-ին զորակոչվել է բանակ, ծառայել է Լենինականում, ստացել սերժանտի կոչում: 1948 թ. մարտի 12-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել իբրև հաշվապահ:

Պողոս Գաբրիելի Ստեփանյանը ծնվել էր 1916 թ.: Ստացել էր տարրական կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելն

աշխատում էր գյուղի կոլտնտեսությունում: 1942 թ. նոյեմբերի 20-ին զորակոչվել է բանակ, 1943 թ. սեպտեմբերի 6-ին զոհվել է:

Ազատ Ռուբենի Ադամյանը ծնվել էր 1925 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելը սովորում էր: 1943 թ. ապրիլի 10-ին զորակոչվել է բանակ, մասնակցել Լենինգրադի պաշտպանությանը: 1944 թ. մայիսի 27-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Վարդան Գարուշի Վարդանյանը ծնվել էր 1925 թ.: Ստացել էր միջնակարգ կրթություն: Մինչև զինվորական ծառայության մեկնելը սովորում էր: 1943 թ. օգոստոսի 16-ին զորակոչվել է բանակ, մարտնչել Մերձբալթյան ռազմաճակատում: 1945 թ. փետրվարի 2-ին զորացրվել է, վերադարձել գյուղ և աշխատել կոլտնտեսությունում: Պարգևատրվել է «Հաղթանակի համար» մեդալով:

Պատերազմի ավարտից հետո Կարմիր բանակի մյուս զինծառայողների թվում 1945–1950 թթ. զորացրվեցին և հայրենի բնակավայր վերադարձան նաև Գառնի գյուղից ռազմադաշտ մեկնածները՝ ձեռնամուխ լինելով հայրենի գյուղի շենացմանը:

ԽՍՀՄ Կարմիր բանակ զորակոչված գառնեցիների ավելի քան 40 %-ը, ցավոք, այդպես էլ տուն չի վերադարձել: Դա չափազանց մեծ թիվ է և ավելին է, քան հանրապետության միջին ցուցանիշը: Երբեմն մի ընտանիքի արական սեռի 2 և ավելի ներկայացուցիչ զոհվել է ռազմադաշտում: Այսպես՝ ռազմադաշտում զոհվեցին Գարուն Մուրադյանն ու իր երկու որդիները՝ Երեմը և Ստեփանը: Նկատելի թիվ էին կազմում նաև ռազմադաշտից հաշմանդամ վերադարձածները: Գառնեցիները մասնակցել են

Բրեստի, Լենինգրադի պաշտպանություններին, Ստալինգրադի բախտորոշ ճակատամարտին, Բեռլինի գրավմանը և այլ ռազմական գործողությունների: Նրանց մեծամասնությունը Հայրենական պատերազմը սկսվելու առաջին օրերից մասնակցել է Հյուսիսային Կովկասում և Ղրիմում ընթացող բախտորոշ, արյունալի մարտերին: Գյուղի տասնյակ ներկայացուցիչներ ցուցաբերած արիության համար պարգևատրվել են կառավարական տարբեր շքանշաններով ու մեդալներով, արժանացել զինվորական կոչումների:

Մասնավորապես՝ «Կարմիր աստղի» շքանշանով են պարգևատրվել Գրիգոր Մանուկյանը, Պետրոս Մուրադյանը, Արմիկ Մկրտչյանը: Թեմուր Աղաջանյանը պարգևատրվել է «Փառքի» երկրորդ և երրորդ աստիճանի շքանշաններով, Գրիգոր Նավասարդյանը, Նազար Վարդանյանը, Սերյոժա Պապոյանը՝ «Փառքի» երրորդ աստիճանի շքանշանով: Թեմուր Աղաջանյանը, Սուրեն Սահակյանը պարգևատրվել են «Խիզախության համար» մեդալով, Գրիգոր Մանուկյանը, Խաչիկ Օհանյանը՝ «Մարտական ծառայության համար» մեդալով, Սուրեն Գրիգորյանը, Սարգիս Գրիգորյանը՝ «Ստալինգրադի պաշտպանության համար» մեդալով, Ավագ Ավետիսյանը, Գրիգոր Մելքոնյանը, Միհրան Սարիբեկյանը՝ «Կովկասի պաշտպանության համար» մեդալով, Զալիկ Մանասյանը՝ «Բեռլինի գրավման համար» մեդալով, Ստեփան Գալստյանը, Գրիգոր Մանուկյանը, Վազգեն Վարդանյանը՝ «Արիության համար» մեդալով, 1965 թ. մայիսին ավելի քան ութ տասնյակ գառնեցիներ էլ պարգևատրվել են «1941-1945 թվականների Հայրենական մեծ պատերազմում հաղթանակի 20 տարին» (կրճատ՝ «Հաղթանակի համար») մեդալով: Տարբեր մեդալների

են արժանացել նաև Արմենակ Մելքոնյանը, Նավասարդ Մելքոնյանը, Սարգիս Թադևոսյանը, Վազգեն Վարդանյանը, Վարդան Հայրապետյանը և շատ ուրիշները:

Պատերազմի մասնակիցներից Մամիկոն Ավետիսյանը ստացել է ավագ լեյտենանտի, Լիպարիտ Սարգսյանը, Մամիկոն Գրիգորյանը, Նահապետ Մկրտչյանը, Գրիգոր Մանուկյանը, Հրաչ Համբարձումյանը, Երվանդ Մազլումյանը՝ լեյտենանտի, Հայկ Հարությունյանը, Գրիգոր Խաչատրյանը՝ ավագի, իսկ ավելի քան երկու տասնյակ գառնեցիներ՝ սերժանտի զինվորական կոչումներ:

Հայրենական պատերազմում ԽՍՀՄ ժողովուրդների տարած հաղթանակում կարևոր ներդրում ունեցան թիկունքի աշխատողները: Մեծ թիվ էին կազմում նաև գյուղատնտեսական աշխատանքներում իրենց լավագույնս դրսևորած գառնեցիները: Այսպես՝ 1947 թ. սեպտեմբերի 24-ին Կոտայքի շրջխորհրդի գործկոմի կողմից ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության հաստատմանը ներկայացված շրջանից «1941-45 թթ. Հայրենական մեծ պատերազմի ժամանակամիջոցում ցուցաբերած քաջարի աշխատանքի համար» մեդալով պարգևատրման ենթակա կոլտնտեսությունների և հիմնարկձեռնարկությունների 795 աշխատակցից 472-ը ներկայացնում էին Գառնիի երկու կոլտնտեսությունները¹³: Հայրենական պատերազմում հաղթանակի 30-ամյակի նախօրեին (1974 թ.) գյուղի կենտրոնում պատերազմի մասնակիցներին նվիրված հուշարձան կանգնեցվեց:

¹³ ՀԱԱ, Արուսյանի տարածքային ներկայացուցչություն (ԱՏՆ), ֆ. 6, ց. 1, գ. 277, թ. 118:

ԳԱՌՆԻՆ ՀԵՏՊԱՏԵՐԱԶՄՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Գյուղատնտեսական աշխատանքների կազմակերպումը

Թեպետ Հայկական ԽՍՀ-ի տարածքը ռազմական գործողությունների թատերաբեմ չդարձավ, այնուհանդերձ Հայրենական պատերազմում հանրապետությունն էական կորուստներ ունեցավ: Պատերազմի ավարտին ծանր վիճակում էր Խորհրդային Հայաստանի տնտեսությունը: Առանձնապես վատթար դրության մեջ էր գյուղատնտեսությունը, բնակիչներն ապրում էին սոցիալ-տնտեսական անմխիթար պայմաններում: Հանրապետության այլ բնակավայրերի նման Գառնիում ևս տարածված էին տարափոխիկ հիվանդությունները, սովը, թերսնությունը: 1945 թ. հուլիսի 7-ին Կիլիկիո Գարեգին Ա Հովսեփյանց կաթողիկոսի և Գարեգին արք. Տրապիզոնցու, Տիրան եպիսկ. Ներսոյանի ու Սիոն եպիսկ. Մանուկյանի հետ Գառնի այցելած Դերենիկ վարդապետը ուշադրության արժանի տեղեկություններ է հաղորդում գյուղի բնակչության վերաբերյալ: «Երբ Գառնի հասանք՝ բազմաթիվ երեխաներ շրջապատեցին մեզ: Ամենքն ալ ցնցոտիներով էին և զարմանքով կը դիտեին նորեկները, որովհետև կերևի իրենց համար մենք տարբեր արարածներ էինք: Շատեր վարակված էին աչքի հիվանդությամբ: Մնունդի

պակասը՝ պատերազմի հետևանքով՝ ամենուն դեմքին վրա կուրվագծեր: Հակառակ այս իրողության, ուրախ էին և երջանիկ և կկայտռեին փողոցներու փոշիին մեջ», – կարդում ենք նրա հեղինակած ուղեգրական ակնարկում¹:

Հետևաբար՝ պատերազմի հասցրած վերքերը բուժելն ու տնտեսության վերականգնումը հետպատերազմյան տարիներին առաջնային խնդիր էր:

Պատերազմի ավարտից հետո Գառնին շարունակում էր ապրել իր առօրյա կյանքով: Ռազմադաշտից հայրենի եզերքները վերադարձած գառնեցիները խաղաղ շինարարական աշխատանքի լծվեցին, ինչը նպաստեց գյուղի շենացմանը, ընդարձակմանն ու բարգավաճմանը: Այդ տեսակետից առաջնակարգ դերակատարություն ունեին Գառնիի զույգ կոլեկտիվ տնտեսությունները, որոնցից մեկը կրում էր խորհրդային պետության և կոմունիստական կուսակցության հիմնադիր Վլադիմիր Լենինի, մյուսը՝ Հայկոմկոմի կենտկոմի առաջին քարտուղար Գրիգոր Հարությունյանի անունը: Ինչպես հանրապետության մյուս բնակավայրերում, այստեղ ևս կոլտնտեսականներն ու կոլտնտեսուհիները վարձատրվում էին աշխատանքային օրով (աշխօր): Գյուղը տնտեսական ծանր վիճակից դուրս բերելու աշխատանքում կոլտնտեսականներին օժանդակելուն միտված մեկ-

¹ Դերենիկ եպիսկոպոս, *Ուխտագնացություն ի Հայաստան*, Պլյուս, 1947, էջ 95:

տիվ գործունեություն էին իրականացնում սկզբնական կուսակցական կազմակերպությունների (սկկ) և կոմերիտմիության անդամները: Ընդհանրապես, խորհրդային շրջանում հիմնարկ ձեռնարկություններում առանցքային դերակատարություն ունեին կուսակցական մարմինները: Կոմունիստական ամբողջատիրական համակարգում կարևոր օղակ էր սկզբնական կուսկազմակերպությունը:

1946 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ մասնավորապես Գառնիի Վ. Լենինի անվան կոլտնտեսությունում ընդգրկված էր 257 ընտանիք՝ 1080 անձով, որից աշխատունակ (16 տարեկան և բարձր տարիքի) տղամարդկանց թիվը 158 էր, կանանցը՝ 241, 12-16 տարեկան պատանիներինը՝ 128 անձ: Կոլտնտեսությունն ուներ խաղողի, դեղձի, ծիրանի, տանձի, խնձորի, ընկույզի, թթենու, կեռասի այգիներ: Պատրաստում էին օղի, գինի, տարատեսակ չրեր, որի ավելցուկը վաճառքի էր հանվում: Կոլտնտեսությունն ուներ 4 դաշտավարական (503 կոլտնտեսականով) և 2 այգեգործական (60 կոլտնտեսականով) բրիգադ: Կոլտնտեսությունում աշխատում էր 5 կթվոր, 2 անասնապահ-հովիվ, 1 հորթապահ, 1 խոզապահ, 4 ոչխարապահ հովիվ, 1 թռչնապահ, 1 մեղվապահ և 1 ձիապահ: Մշակում էին աշնանացան ցորեն, գարնանացան գարի, ընդեղեններ (լոբի, սիսեռ, ոլոռ, ոսպ), ծխախոտ, բանջարաբոստանային տարբեր մշակաբույսեր: Տնտեսությունն ուներ 162 խոշոր եղջերավոր անասուն, 11 խոզ, 429 ոչխար, 71 այծ, 88 թռչուն (հավ և աքաղաղ), 47 մեղվաբնտանիք, 4 ձի, 2 ջորի, 4 հոտի շուն, 1 բեռնատար ավտոմեքենա, 1 տրակտոր, մեկական կովանոց, հորթանոց, խոզանոց, ոչխարի 2 գոմ, հացահատիկի 3 պահեստ, 1 սիլոսի աշտարակ: Պետական

ակտով կոլտնտեսությանն ամրացված էր 2445 հա հող, որից 914 հա-ն վարելահող էր²:

1946 թ. գարնան գյուղատնտեսական աշխատանքներին ընդառաջ գյուղի կոլտնտեսությունները նախապատրաստական աշխատանքներ էին իրականացնում: Շրջանային թերթում հրատարակված հաղորդագրություններից տեղեկանում ենք, որ մարտի կեսերին Վ. Լենինի անվան կոլտնտեսությունում արդեն պատրաստվել էր գարնանացանի համար նախատեսված սերմացուն, վերանորոգվել էին գյուղատնտեսական գործիքները, դաշտ էր տեղափոխվել 3000 տոննա պարարտանյութ: Հատուկ ուշադրություն էր դարձվում քաշող ուժի (եզների) խնամքին (այդ առումով շեշտվում է բրիգադիւրներ Միհրան Ալոյանի և Ալեքսան Փիլիպոսյանի կատարած աշխատանքը): Կոլտնտեսությունը շրջանում հայտնի էր բարձրորակ ծխախոտի մշակությամբ: Նույնպիսի աշխատանքներ էր իրականացնում նաև Գ. Հարությունյանի անվան կոլտնտեսությունը: Վերջինի դաշտավարական բրիգադներում ու օղակներում հատուկ ուշադրություն էր հատկացվում այգեգործությանը, նոր ծառերի տնկման աշխատանքներին: Ապրիլի առաջին օրերին արդեն մաքրվել էին առուները, 5 հեկտար խաղողի այգի էր գցվել, 27 հեկտարի վրա ծառատնկում կատարվել: Շրջանում օրինակելի աշխատանքով առանձնացող սույն կոլտնտեսությունը, որը ղեկավարում էր Վիրաբ Խաչատրյանը, ուներ 60 հա խաղողի այգի, որից 15 հա-ն ստեղծվել էր 1946 թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին³: 1947 թ. դեկտեմբերի 19-ին շահագործման հանձնվեց Գ. Հարությունյանի անվան

² ՀԱԱ, ֆ. 123, ց. 6, գ. 3393, թ. 1-7 շրջ.:

³ «Սոցիալիստական տնտեսություն», 16 մարտի, 4 ապրիլի, 30 մայիսի 1946, N 15, 18, 25:

կոլտնտեսության կառուցած ռադիոհանգույցը, որի շնորհիվ գյուղացիները հնարավորություն ստացան սեփական տներում ռադիոյի կետ ունենալ⁴։ Սա գառնեցիների համար կարևոր իրադարձություն էր և նրանց շրջանում մեծ ոգևորություն առաջ բերեց։

1946 թ. փետրվարի 10-ին տեղի ունեցած ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի ընտրությունների ժամանակ ընտրվեց 1339 պատգամավոր, որից 682-ը Միությունների խորհրդում, իսկ 657-ը՝ Ազգությունների խորհրդում։ 1946 թ. մարտին գումարված ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի առաջին նստաշրջանում հաստատվեց կառավարության կողմից ընդունված ԽՍՀՄ ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ու զարգացման 1946-1950 թթ. հնգամյա (թվով՝ չորրորդ) պլանը։ Հնգամյակի խնդիր հայտարարվեց պատերազմի պատճառով տուժած շրջանների վերականգնումը, արդյունաբերության և գյուղատնտեսության բնագավառներում նախապատերազմյան մակարդակին հասնելն ու նույնիսկ գերազանցելը։ Հնգամյակի կենտրոնական հարցը ծանր արդյունաբերության և երկաթուղային տրանսպորտի վերականգնումն ու հետագա զարգացումն էր։ Կարևորվում էր նաև գյուղատնտեսության զարգացումը⁵։

1946 թ. հուլիսին Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը հաստատեց հանրապետության ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ու զարգացման 1946-1950 թթ. հնգամյա պլանը։ Դրանով սահմանվում էին առաջիկա հինգ տարիների ընթացքում հանրապետության տնտեսության ու մշակույթի զարգացման հիմնական խնդիրները։ Այն

ամբողջովին բխում էր ԽՍՀՄ ժողովրդական տնտեսության զարգացման չորրորդ հնգամյա պլանից։ Այդուհանդերձ, հնգամյա պլանով նախատեսված առաջընթացը տեղի չունեցավ։ Թերություններն առանձնապես ակնառու էր գյուղատնտեսության բնագավառում։ Չնայած ձեռնարկված քայլերին՝ գյուղատնտեսությունը շարունակում էր պետության զարգացման ընթացքից հետմնալ⁶։ Ասվածը վերաբերվում էր նաև հայաստանյան գյուղերին, այդ թվում՝ Գառնիին։ 1947 թ. գյուղի Վ. Լենինի անվան կոլտնտեսության եկամուտը 664.200 ռ. էր, ծախսային մասը՝ 180.000 ռ.։ Կոլտնտեսությունում ընդգրկված տնտեսությունների թիվը 265 էր։ Աշխատանքներն արդյունավետ կազմակերպելու շնորհիվ չորս տարում կոլտնտեսության եկամուտներն ավելացավ շուրջ 174 %-ով. 1951 թ. տնտեսության եկամտային մասն արդեն 1.157.919 ռ. էր, ծախսային մասը՝ 807.574 ռ.⁷։ 1950 թ. հունվարի 1-ին Գառնիի Գ. Հարությունյանի անվան կոլտնտեսությունում ընդգրկված էր 574 ընտանիք՝ 2494 բնակչությամբ։ Դրանցից 940-ը աշխատունակ տղամարդիկ էին, 560-ը՝ աշխատունակ կանայք, 210-ը ծեբեր էին, 120-ը՝ 12-16 տարեկան պատանիներ։ Կոլտնտեսությունն ուներ 8 դաշտավարական (983 կոլտնտեսական), 4 այգեգործական (120 կոլտնտեսական), 1 անասնապահական (30 կոլտնտեսական) բրիգադ։ Ուներ մեկական ախոռ, հորթանոց, խոզանոց, թռչնանոց, հացահատիկի պահեստ, երեքական կովանոց ու ոչխարանոց և այլն⁸։ Այն է՝ հետպատերազմյան առաջին տարիներին Գառնիում աստիճանաբար բավարար պայմաններ էին ստեղծվում գյուղատնտեսության զարգացման համար։

⁴ «Սոցիալիստական տեմպով», 20 դեկտեմբերի 1947, N 57։

⁵ Խարմանդարյան Ս. Վ., Սովետական Հայաստանը չորրորդ հնգամյակի տարիներին (1946-1950), Երևան, 1960, էջ 38-41։

⁶ Նույն տեղում, էջ 165։

⁷ ՀԱԱ, ԿՄԲ, ֆ. 160, ց. 1, գ. 17, 21։

⁸ ՀԱԱ, ֆ. 123, ց. 6, գ. 3430, թ. 47-55 շրջ.։

Կոլտնտեսությունների հիմնական եկամուտը գոյանում էր դաշտավարությունից և այգեգործությունից: Կոլտնտեսությունները փորձում էին մեկը մյուսին գերազանցել. նրանց միջև կարծես աշխատանքային մրցակցություն լիներ:

Ի. Ստալինի մահվանը (1953 թ. մարտ) հաջորդող շրջանում երկրում տեղի ունեցող փոփոխությունների պայմաններում գառնեցիները շարունակում էին զբաղվել գյուղատնտեսական առօրյա աշխատանքներով: Նրանք անջրդի, խամ ու խոպան հողերի հաշվին տարեցտարի ավելացնում էին մշակվող հողատարածությունները, յուրաքանչյուր տարի գարնան գյուղատնտեսական աշխատանքներին ընդառաջ գյուղի կոլտնտեսությունները մաքրում էին առուները, բարեկարգում հանդամիջյան ճանապարհները, դաշտավարական բրիգադները նորոգում էին գյուղատնտեսական գործիքները, ծխախոտագործները՝ վերանորոգում ջերմոցները: Գարունը բացվելուն պես գյուղացիները գործի էին անցնում՝ ծխախոտ սածիլում, հացահատիկային մշակաբույսերի, բանջարեղենի և լոբազգիների ցանք կատարում, մշակում և բուժում խաղողի և պտղատու այգիները և այլն, իսկ վերջում՝ բերքահավաք կատարում: Հետպատերազմյան առաջին տարիներին Գառնիում գյուղատնտեսական աշխատանքների մեքենայացումը դեռևս բարվոք վիճակում չէր: 1953 թ. գառնեցիները հացահատիկի և ոլոռի առատ բերք ստացան: Հացահատիկի բերքահավաքն անկորուստ կատարելու համար մեխանիզատորների հետ միասին դաշտերում աշխատում էին նաև կոլտնտեսականներն ու կոլտնտեսուհիները: Հնձած ցորենն այնուհետև էլեկտրական կալսիչ մեքենայի միջոցով հատիկահան էր արվում: 1953 թ.

հնձի աշխատանքներում աչքի էին ընկել և սահմանված օրական 800 քառ. մետր տարածությունից ավել հունձ էին կատարել առաջավոր հնձվորներ և հնձվորուհիներ Հ. Հակոբջանյանը, Ս. Թամրազյանը, Բ. Ենգոյանը, Ռ. Մկրտչյանը, Ս. Ստեփանյանը, Հ. Ավետիսյանը, Ծ. Պապիկյանը, Ռ. Կարապետյանը, Ե. Իսրայելյանը և ուրիշներ⁹: Առաջնային ուշադրություն էր դարձվում նաև ծխախոտի մշակությանը: 1953 թ. մայիսին սածիլվել էր 110 հա ծխախոտ: Լենինի անվան կոլտնտեսությունն այդ տարի ծխախոտից առատ բերք ստացավ. 1 հա-ից ստացվել էր միջինը 22 ցենտներ բերք, ինչն այդ տարիների համար բավական լավ ցուցանիշ էր (մանավանդ երբ նախորդ տարի բերքատվությունը ցածր էր եղել): Կոլտնտեսության ծխախոտի մասնագետ Գ. Գեղամյանը համակարգում էր ծխախոտի մշակության աշխատանքները: Բերքահավաքի ժամանակ դաշտում տերևաքաղով զբաղվող կոլտնտեսականների թիվն անցնում էր 160-ից: Ծխախոտի պլանտացիաներում ու չորանոցներում աշխատանքն արդյունավետ կազմակերպելու հարցում աչքի էին ընկել օղակավարներ Ծ. Խաչատրյանը և Վ. Կարապետյանը: Նախատեսված պլանները գերակատարել էին Լ. Վարդանյանը, Ե. Գևորգյանը, Մ. Հովհաննիսյանը, Զ. Կարապետյանը, Թ. Ղարիբյանը, Ի. Աստոնյանը, Ա. Մարգարյանը, Ա. Մաթևոսյանը, Լ. Ենգոյանը, Ս. Խաչատրյանը և ուրիշներ¹⁰: Առատ բերքի ստացումը նպաստում էր գյուղում անհրաժեշտ ենթակառուցների շինարարական աշխատանքների ծավալների մեծացմա-

⁹ «Աղխալխառական տեմպով», 18 փետրվարի, 13 մայիսի, 21 հունիսի, 9, 23, 26 հուլիսի 1953, N 14, 36, 46, 51, 56, 57:

¹⁰ «Աղխալխառական տեմպով», 20 օգոստոսի 1953, N 64:

նը: 1953 թ. օգոստոսին ավարտին հասցվեց էլեկտրական աղացի շենքի կառուցումն ու սարքավորման տեղադրման աշխատանքները: Զուգահեռ սկսվել էր 130 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասունների համար նախատեսված տիպային գոմի շինարարությունը և այլն¹¹: Գառնիում որոշակի ոգևորություն առաջ բերեց 16 կթվոր-անասնապահի (Ա. Մելքոնյան, Ա. Հայրապետյան, Ժ. Բաբայան, Ժ. Հաբեթյան և ուրիշներ) իբրև լրացուցիչ վարձատրություն-խրախուսանք մեկական հորթ նվիրելու Վ. Լենինի անվան կոլտնտեսության վարչության որոշումը՝ 1953-1954 թթ. ձմռանն անասունների խնամքը և կերակրումը արդյունավետ կազմակերպելու, նորածին հորթերն անկորուստ պահպանելու և մթերատվությունը բարձրացնելու համար¹²: Աշխատակիցներին նյութապես շահագրգռելուն ուղղված սույն որոշումն այդ տարիներին հազվադեպ հանդիպող երևույթ էր: Այն նպաստեց աշխատանքի կազմակերպման արդյունավետության բարձրացմանը:

1950-ականների կեսերին Վ. Լենինի անվան կոլտնտեսությունն ուներ անասնապահական 5 ֆերմա, մշակում էր 1200 հա հացահատիկային մշակաբույսեր, 110 հա ծխախոտի պլանտացիա, 130 հա խաղողի այգի, աճեցնում բանջարաբուստանային տարբեր մշակաբույսեր և այլն¹³: 1958 թ. հունվարի 1-ին կոլտնտեսությունում (վարչության նախագահը Սուքիաս Սմբատյանն էր) ընդգրկված էր 614 ընտանիք՝ 1207 կոլտնտեսականով: 16 և բարձր տարիքի աշխատունակ տղամարդկանց թիվը 425 էր, կանանց թիվը՝ 495:

Կոլտնտեսականների և նրանց ընտանիքի անդամների թիվը 2952 էր: Կոլտնտեսության 8 դաշտավարական բրիգադում ընդգրկված էր 727, բանջարաբուծական մեկ բրիգադում՝ 18 կոլտնտեսական: Անասնաբուծության մեջ աշխատում էր 93 անձ, այդ թվում՝ 32 կթվոր-անասնապահ, 13 անասնապահ-հովիվ, 6 հորթապահ, 3 խոզապահ, 18 ոչխարապահ-չորան, 2 թռչնապահ, 3 մեղվապահ, 1 ձիապահ, 4 անասուն կերակրող, 3 այլ աշխատող: Կոլտնտեսության օժանդակ ձեռնարկություններում և արհեստանոցներում աշխատում էր 22, շինարարական բրիգադներում՝ 18 մասնագետ, բրիգադիրներ, 7 վարորդ: Մշակութակենցաղային հիմնարկների աշխատողներ չկային, վարչական և սպասարկող անձնակազմի թիվը 9 էր, ընդամենը՝ 71 անձ: Կոլտնտեսությունն ուներ 5 կովանոց և եզանոց, 2 ոչխարանոց, մեկական ձիագոմ, հորթանոց, խոզանոց, թռչնանոց, հացահատիկի և եգիպտացորենի հինգական պահեստ, տեխնիկական կուլտուրայի մեկ չորանոց, սիլոսային 5 աշտարակ, մեկ էլեկտրակայան (այն շահագործման էր հանձնվել 1945 թ.)՝ 75 կիլովատ ժամ հզորությամբ: Պետության կողմից անժամկետ և անվճար կոլտնտեսությանը հատկացված էր 5541 հա հող, որից վարելահող և բանջարանոց՝ 1952 հա, այգիներ՝ 100 հա, խոտհարքներ՝ 110 հա, արոտավայրեր՝ 991 հա, անտառ՝ 90 հա: Բացի այդ՝ երկարատև օգտագործման համար կոլտնտեսությանն ամրացված էր 600 հա հող, որից 300 հա-ն՝ վարելահող¹⁴:

Ընդհանրապես, աշխատանքային շրջանում գյուղի զույգ կոլտնտեսությունների համար լրջագույն խնդիր էր աշխատող ձեռքերի պակասը: Այն հաջորդ տարիներին ավելի

¹¹ «Սոցիալիստական տնտեսություն», 9 օգոստոսի 1953, N 61:

¹² «Սոցիալիստական տնտեսություն», 4 փետրվարի 1954.

N 11:

¹³ «Սոցիալիստական տնտեսություն», 6 փետրվարի 1955.

N 11:

¹⁴ ՀԱԱ, ԿՄԽ, ֆ. 160, ց. 1ա, գ. 8, թ. 1-12:

մեծ խնդիր դարձավ. որի լուծման տարբերակ համարվեց կոլեկտիվ տնտեսությունից խորհրդային տնտեսության վերափոխումը: Կոլտնտեսության աշխատակիցների շրջանում մեծ թիվ էին կազմում կանայք: Գառնեցի որոշ տղամարդիկ տարիներ շարունակ փորձում էին կոլտնտեսային աշխատանքից խուսափել, կամ էլ ձգտում էին գրասենյակային աշխատանք կատարել, տարբեր պատրվակներով խուսափում դաշտում աշխատելուց՝ դա համարելով ոչ պատվաբեր գործ¹⁵: Նման երևույթի հանդիպում ենք նաև հանրապետության այլ գյուղական բնակավայրերում:

Հատկապես մայրաքաղաք Երևանին մերձակա գյուղերի բնակչության համար խորհրդային տնտեսություններում աշխատանքն առավել գրավիչ էր դիտվում՝ առաջին հերթին պայմանավորված դրամական վարձատրության հանգամանքով: Դրան լրացնելու էր գալիս Հայաստանի բազմաթիվ կոլտնտեսությունների վնասով աշխատելու հանգամանքը: Այս ամենը նպաստում էր կոլտնտեսություններից երիտասարդ աշխատակիցների արտահոսքին: Նման պայմաններում հանրապետության ղեկավարությունը սկսեց առավել հաճախակի բավարարել կոլտնտեսությունները խորհտնտեսությունների վերակառուցելու տեղերից եկող առաջարկները:

1964 թ. մայիսի 8-ին կայացած Գառնի, Գողթ և Հացավան գյուղերի կոլտնտեսությունների կոլտնտեսականների ընդհանուր ժողովները, «վերևից» եկած հրահանգի համաձայն, որոշումներ ընդունեցին իրենց կոլտնտեսությունների հիմքի վրա այգեպտղաբանջաբարուծական խորհտնտեսություն կազմակերպելու մասին, որի կենտ-

րոնը լինելու էր Գառնի գյուղում: Այս որոշումները հաստատվեցին Արոյանի շրջխորհրդի գործադիր կոմիտեի 1964 թ. մայիսի 9-ի նիստում: Կոլտնտեսությունների ունեցվածքը հաշվառման ենթարկելու, գնահատելու և մեկ տնտեսություն մեջ միավորելու նպատակով նշյալ գյուղերում կոլվարչությունների նախագահների ղեկավարությամբ առանձին հանձնաժողովներ կազմակերպվեցին: Արդեն հուլիսի 13-ին շրջգործկոմը հաստատեց Գառնիի, Գողթի և Հացավանի կոլտնտեսությունների ունեցվածքը Գառնիի խորհտնտեսությանը հանձնելու, իսկ ոչ պիտանի մեքենաներն ու գործիքները դուրս գրելու մասին ակտերը¹⁶:

Հանրապետության քաղաքների և արդյունաբերական կենտրոնների բնակչությանը բանջարեղենի, կարտոֆիլի ու կաթնամթերքի մատակարարումը բարելավելու հիմնավորմամբ՝ Հայկական ԽՍՀ մինիստրների խորհուրդը 1964 թ. հունիսի 2-ին որոշեց Գառնի, Հացավան և Գողթ գյուղերի կոլտնտեսությունների հիմքի վրա կազմակերպել Գառնիի այգեպտղաբանջաբարուծական, կաթնաանասնապահական ուղղվածության խորհտնտեսություն: Այն գործելու էր Գյուղատնտեսական մթերքների արտադրության և մթերումների մինիստրության համակարգում¹⁷: Խորհտնտեսության ձևավորումից հետո նրա կոմունիստ աշխատակիցներից կոմունիստական կուսակցության առաջնային օղակ՝ սկզբնական կուսակցական կազմակերպություն կազմակերպվեց: 1964 թ. հունիսի 19-ին կայացած Գառնիի խորհտնտեսության սկզբնական կուսկազմակերպության առաջին նիստում կազմա-

¹⁶ ՀԱՄ. ԱՏՆ, ֆ. 6, ց. 1, գ. 327. թ. 190-191, գ. 328, թ. 1-9:

¹⁷ Հայկական ՍՍՀ մինիստրների ամիսի որոշումները, 1964, հունիս, էջ 3-4:

¹⁵ «Մոցիսիստական տնայնոթ», 19 հուլիսի 1956, N 58:

կերպության առաջին քարտուղար ընտրվեց Գողթի կոլտնտեսության վարչության նախկին նախագահ Հրաչիկ Մխակյանը¹⁸։ Կուսակցական ղեկավարության հրահանգի համաձայն՝ խորհտնտեսությանն առնչվող առօրյա խնդիրները մանրամասն քննարկվում էին կուսկազմակերպության ժողովներում։ Խորհտնտեսության տնօրենները, գյուղատնտեսներն ու ինժեներները, արհեստանոցների վարիչները, բրիգադիրները և մյուս պաշտոնյաները հանդես էին գալիս հաշվետու զեկուցումներով։ Կուսակցական ժողովներում քննարկվում էին գյուղատնտեսական աշխատանքների կազմակերպման, բերքահավաքի ընթացքին առնչվող և հարակից այլ հարցեր։

Այդ ժամանակ Գառնիի խորհտնտեսության ոռոգվող հողատարածությունը կազմում էր 560 հա, որից 141 հա-ն խաղողի այգի էր (բերքատու՝ 90 հա, երիտասարդ՝ 51 հա), 231 հա պտղատու այգի (որից 15 հա-ն՝ բերքատու, 216 հա-ն՝ երիտասարդ), 98 հա զբաղեցնում էր անտառաշերտը։ Խորհտնտեսությունում բուսաբուծության բնագավառում աշխատում էր 14 բրիգադ, որից 6-ը զբաղվում էր դաշտավարությամբ, իսկ 8-ը՝ այգեգործությամբ։ Եղած ոռոգվող տարածությունը բաժանված էր ըստ բրիգադների¹⁹։ Խորհտնտեսությունը յուրաքանչյուր տարի գարնան սկզբին զբաղվում էր ոռոգման ցանցի մաքրման, ոռոգվող հողատարածությունների օգտագործման վիճակի բարելավման աշխատանքներով։

Խորհտնտեսության 1965 թ. արտադրական նորմաներից հավելյալ տեղեկություններ ենք իմանում ունեցած խաղողի բերքատու և երիտասարդ այգիների խնամքի, խա-

ղողի նոր այգիներ հիմնելու, խաղողի տնկիների, բերքատու և երիտասարդ պտղատու այգիների, պտղատու այգի հիմնելու, ջերմոցային տնտեսության, լուլիկի, վարունգի, կաղամբի, կերի ճակնդեղի, սխտորի, լոբիի, ոլոռի, ծխախոտի մշակման, հացահատիկային մշակաբույսերի (զարնանացան և աշնանացան գարի, եգիպտացորեն, աշնանացան ցորեն), առվույտի և կորնզանի, բնական խոտի, կատարվող զանազան աշխատանքների՝ անտառաշերտերի հիմնման, ընդհանուր աշխատանքների, տրանսպորտային միջոցների վերաբերյալ։ Նաև մանրամասն տեղեկություններ կան անասնապահության, ոչ խարաբուծության, թռչնաբուծության, մեղվապահության, այլ աշխատանքների մասին²⁰։

Այդուհանդերձ, Գառնիի միացյալ խորհտնտեսությունը հազիվ մեկ տարվա կյանք ունեցավ։ Հանրապետության գյուղատնտեսության մինիստրության առաջարկով Մինիստրների խորհուրդը 1965 թ. մայիսի 19-ին Գառնիի խորհտնտեսությունից առանձնացրեց Գողթի տեղամասը, իսկ հունիսի 18-ին՝ Հացավանի տեղամասը։ Արդյունքում՝ ստեղծվեցին Գողթի և Հացավանի խորհտնտեսությունները։ Գառնիի խորհտնտեսությունն այդուհետ սկսեց ինքնուրույն հանդես գալ։

Խորհտնտեսությունում արտադրության կազմակերպմանն առնչվող և հարակից այլ հարցերը, բանվորների մշակութային ու կենցաղային պայմանները բարելավելու, նրանց իրավունքների պաշտպանելուն վերաբերող խնդիրները քննարկվում էին պարբերաբար հրավիրվող բանվորների ներկայացուցիչների ժողովներում («բանկոմ») ²¹։

¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 478, ց. 8, գ. 30, թ. 1։

¹⁹ ՀԱԱ, ԿՄՄ, ֆ. 137, ց. 2, գ. 7, թ. 32-33։

²⁰ ՀԱԱ, ԿՄՄ, ֆ. 160, ց. 2, գ. 93, թ. 1-37։

²¹ ՀԱԱ, ԱՏՆ, ֆ. 26, ց. 1, գ. 154, թ. 1-11։

Գառնիի խորհունտեսությունը 1960-ականների երկրորդ կեսին կայուն զարգացման ուղի բռնեց: Այդ հարցում կարևոր էր նրա տնօրեն Վարազդատ Մարտիրոսյանի կազմակերպչական դերակատարությունը (պաշտոնավարել է մինչև 1971 թ., իսկ մինչև խորհունտեսության կազմակերպումը հանդիսացել է Գառնիի Վ. Լենինի անվան կոլտնտեսության նախագահը): Նա բրիգադավարներ ու ֆերմաների վարիչներ նշանակեց փորձառու, կազմակերպչական ունակություններով օժտված անհատների, հատուկ ուշադրություն դարձրեց աշխատանքային կարգապահությանը: Խորհունտեսության եկամուտների ավելացմանը նպաստեց նախկին հացահատիկի ցանքատարածություններում խաղողի և պտղատու այգիների (խնձորի, տանձի, սալորի, կեռասի և այլն) հիմնումը, անջրդի մի քանի տասնյակ հեկտար հողերի օգտագործումը: Ագրոմիջոցառումների արդյունավետ կիրառման շնորհիվ ավելացավ ծխախոտից և հացահատիկային մշակաբույսերից ստացվող բերքը: Տնտեսության աշխատանքների կազմակերպման գործում աչքի էին ընկել մեխանիզատորներ Խաչո Մուրադխանյանը, Մեխակ Սևոյանը, Խաչիկ Վարդանյանը, Նորիկ Գրիգորյանը, Բարեղամ Մուրադյանը, ծխախոտագործուհիներ Արուս Ասատրյանը, Կուկուշ Մելքոնյանը, Մարուշ Մելքոնյանը, Չինո Գեղամյանը և ուրիշներ, այգեգործներ Ազատ Մարտիրոսյանը, Ադամ Գևորգյանը, Գարեգին Մելքոնյանը, Թեմուր Թամրազյանը, բրիգադիրներ Սերյոժա Թամրազյանը, Գառնիկ Ռոստոմյանը և ուրիշներ²²: Խորհունտեսությունը 1965 թ. ուներ 662 (այդ թվում՝ 385 կին) աշխատակից, 523.905 ռուբլի աշխատավարձային ֆոնդ: Հաջորդ տարի այն նկատելի

ֆինանսական ձեռքբերումներ ունեցավ. 1966 թ. հունվարի 1-ին ունեցած 652.155 ռուբլի ֆինանսական միջոցների փոխարեն տարեվերջին հիմնական ֆոնդը կազմեց 1.011.228 ռուբլի²³: Զարգացման ցուցանիշները պահպանվեցին նաև հաջորդ տարիներին: Այսպես՝ 1969 թ. տարեկազմի 1.343.064 ռուբլի հիմնական միջոցները տարեվերջին կազմեց 1.624.129 ռուբլի: Արդեն 1970 թ. տարեվերջին այն դարձավ 1.975.491 ռուբլի, իսկ հիմնական աշխատողների թիվը 458 էր՝ 487.488 ռուբլի աշխատավարձով, ոչ հիմնական աշխատակիցները՝ ներառյալ խորհունտեսությունում աշխատողների թիվը 551 էր՝ 536.752 ռուբլի աշխատավարձով: Հաջորդ տարի՝ 1971 թ. տարեվերջին, խորհունտեսության հիմնական միջոցները հասան 2.189.299 ռուբլու, հիմնական աշխատակիցների թիվը՝ 506-ի՝ 481.386 ռուբլի աշխատավարձային ֆոնդով: Աշխատանքային ակտիվ սեզոնում ժամանակավոր աշխատողներ ներգրավելուց հետո 1971 թ. խորհունտեսությունում աշխատել էր 607 անձ՝ 540.401 ռուբլի աշխատավարձով²⁴: Վերը բերված օրինակները գյուղի համար լրջագույն ձեռքբերում էր, ինչը գառնեցիների տարիների անդադրում աշխատանքի արդյունքն էր: Սա այն դեպքում, երբ տարեցտարի խորհունտեսության ղեկավարության համար առավել դժվար էր դառնում երիտասարդ աշխատակիցներ ներգրավելը: Երիտասարդները ձգտում էին աշխատանք գտնել Երևան և Աբովյան քաղաքների գործարաններում:

1960-1980-ական թվականներին արդյունավետ աշխատանքի համար խորհունտեսությունում աշխատող մի խումբ գառնեցի-

²² «Արշարյուս», 29 մայիսի 1969, N 62:

²³ ՀԱԱ, ֆ. 123, ց. 60, գ. 428, թ. 1-32, գ. 698, թ. 2 և շրջ.:

²⁴ Նույն տեղում, ց. 61, գ. 66, թ. 3 և շրջ., գ. 376, թ. 1 շրջ., 11 շրջ., գ. 691, թ. 2 շրջ., 11 շրջ.:

ներ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության կողմից պարգևատրվել են մեդալներով ու շքանշաններով: Այդ անձանց թվում էին՝ Սարգիս Սարգսյանը, Լաուրա Գալստյանը, Գառնիկ Ռոստոմյանը, Գրիգոր Գրիգորյանը, Արուս Ասատրյանը, Վարազդատ Հարությունյանը, Վազգեն Սահակյանը և ուրիշներ:

Ընտրությունները

Հայրենական պատերազմի տարիներին ԽՍՀՄ-ում ընտրություններ չանցկացվեցին: Պատերազմի ավարտից հետո՝ 1945 թ. հոկտեմբերի 9-ին, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը հրաման արձակեց 1946 թ. փետրվարի 10-ին Խորհրդային Միության ողջ տարածքում երկրորդ գումարման ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի ընտրություններ անցկացնելու մասին (նախորդ ընտրությունները տեղի էին ունեցել 1937 թ.):

ԽՍՀՄ միութենական և ինքնավար հանրապետությունների երկրորդ գումարման Գերագույն խորհուրդների ընտրությունները կայացան 1947 թ. փետրվարին: Ընտրություններից առաջ՝ 1946 թ. դեկտեմբերի 18-ին, ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը հաստատեց ընտրությունների շրջանային ընտրական հանձնաժողովների կազմերը: Գառնիի թիվ 192 ընտրական շրջանն ընդգրկում էր Գառնի, Ավդալար, Գողթ, Ողջաբերդ, Սոցգյուղ, Գեղադիր գյուղերի տարածքը: Շրջանային ընտրական հանձնաժողովի նախագահը Գալուստ Գրիգորյանն էր, նախագահի տեղակալը՝ Գրիգոր Մանուկյանը, քարտուղարը՝ Սուքիաս Սմբատյանը (երեքն էլ Գառնիից), հանձնաժողովի անդամները՝ Գրիգոր Թևոսյանը (Ավդալարից), Մարգարիտ Մանուկյանը (Գողթից), Աշխեն

Հակոբյանը (Ողջաբերդից), Արտավազդ Մնեյանը (Սոցգյուղից), Արևիատ Հովհաննիսյանը (Գեղադիրից), Հասմիկ Մկրտչյանը, Արաքսի Աբրահամյանը, և Սոնիկ Ասատրյանը (երեքն էլ Գառնիից)²⁵: Աշխատավորների պատգամավորների Կոտայքի շրջանային խորհրդի գործադիր կոմիտեն 1946 թ. դեկտեմբերի 21-ին հաստատեց շրջանային ընտրական տեղամասերը, իսկ դեկտեմբերի 27-ին՝ տեղամասային ընտրական հանձնաժողովների կազմերը: Գառնիի թիվ 192 ընտրական շրջանի 6 ընտրական տեղամասից երկուսն ընդգրկում էր նույնանուն գյուղը: Թիվ 3 ընտրատեղամասն ընդգրկում էր Գ. Հարությունյանի անվան կոլտնտեսությունը (ընտրական շենքը կոլտնտեսության գրասենյակն էր), տեղամասային ընտրական հանձնաժողովի նախագահը Վիլար Խաչատրյանն էր, նախագահի տեղակալը՝ Հայկ Կարապետի Հարությունյանը, քարտուղարը՝ Վանիկ Գրիգորյանը, անդամները՝ Հայկ Մելքոնի Հարությունյանը, Ֆենիկ Միքայելյանը, Սարիսբեկ Սողոյանը, Թամարա Ղազարյանը, Տատիկ Կարապետյանը, Վերգուշ Ենգոյանը: Իսկ թիվ 4 ընտրատեղամասն ընդգրկում էր Վ. Լենինի անվան կոլտնտեսությունը (ընտրական շենքը դպրոցն էր), տեղամասային ընտրական հանձնաժողովի նախագահն Արծրուն Բաղդասարյանն էր, նախագահի տեղակալը՝ Մադաթ Կարապետյանը, քարտուղարը՝ Հրաչիկ Վարդանյանը, անդամները՝ Խորեն Մարկոսյանը, Վարուս Ավետիսյանը, Տիրուն Զաքարյանը, Ալեքսան Փիլիպոսյանը, Նուշիկ Մուրադյանը, Աստղիկ Վարդանյանը: Մյուս 4 ընտրական տեղամասերն ընդգրկում էին Գեղադիր-

²⁵ «Սոցիալիստական տեմպ», 20 դեկտեմբերի 1946, № 50:

րի, Ավդալարի, Գողթի և Արթիզի գյուղխորհուրդների տարածքները²⁶:

Գառնիի թիվ 192 ընտրական շրջանում ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավորության թեկնածու էր առաջադրվել ճանաչված դերասան, հանրապետության ժողովրդական արտիստ Վաղարշ Վաղարշյանը: 1947 թ. փետրվարի 5-ին նա Գառնիի դպրոցի դահլիճում հանդիպեց ընտրողների հետ, որին ներկա էր ավելի քան 600 մարդ: Ընտրությունների նախօրյակին գյուղական ագիտատորներն ընտրողներին ծանոթացնում էին թեկնածուի կյանքին ու գործունեությանը, հայկական թատերական արվեստի զարգացման գործում ունեցած ներդրմանը: Փետրվարի 9-ին կայացած ընտրությունների ժամանակ, համաձայն ստալինյան օրերի «ընտրական ավանդույթի», առաջադրված «կոմունիստների և անկուսակցականների ստալինյան բլոկի» 269 թեկնածուների թվում «միաձայն» (ավելի քան 99 % ձայնով) ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավոր ընտրվեց նաև Վ. Վաղարշյանը²⁷: Խորհրդային ժամանակաշրջանում ընտրությունները մրցակցային չէին. ընտրական յուրաքանչյուր շրջանում առաջադրվում էր միայն մեկ թեկնածու:

Ինչպես մյուս միութենական հանրապետություններում, Հայկական ԽՍՀ-ում ևս պատրաստվում էին 1947 թ. դեկտեմբերի 21-ին կայանալիք աշխատավորների պատգամավորների տեղական (շրջանային, քաղաքային, գյուղական և ավանային) խորհուրդների ընտրություններին: Այդ օրն ընտրվելու էին 38 շրջանային, 11 քաղաքային, 711 գյուղական և 24 ավանային պատգամավորների

խորհուրդներ²⁸: Նման մակարդակի նախորդ ընտրությունները տեղի էին ունեցել 1939 թ.:

1947 թ. նոյեմբերի 1-ին Կոտայքի շրջխորհրդի գործկոմը որոշեց շրջանը բաժանել 35 ընտրական տեղամասի: Թիվ 9 ընտրատեղամասն ընդգրկում էր Գառնիի Վ. Լենինի անվան կոլտնտեսությունը (ընտրական շենքը դպրոցն էր), թիվ 10 ընտրատեղամասը՝ գյուղի Գ. Հարությունյանի անվան կոլտնտեսությունը (ընտրական շենքը կոլտնտեսության գրասենյակն էր): Այնուհետև շրջգործկոմը հաստատեց ընտրությունների տեղամասային ընտրական հանձնաժողովների կազմը: Գառնիի թիվ 9 տեղամասային ընտրական հանձնաժողովի նախագահը Հրանտ Գևորգյանն էր, նախագահի տեղակալը՝ Գեղամ Գեղամյանը, քարտուղարը՝ Հրաչիկ Համբարձումյանը, անդամները՝ Սեդա Մանուկյանը, Մայրանուշ Պողոսյանը, Արտավազդ Հովհաննիսյանը, Սոնիկ Ասատրյանը: Թիվ 10 տեղամասային ընտրական հանձնաժողովի նախագահն Աստղիկ Կարապետյանն էր, նախագահի տեղակալը՝ Մեհրաբ Խաչատրյանը, քարտուղարը՝ Նազար Նազարյանը, անդամները՝ Լյուդվիկ Թադևոսյանը, Տոլիկ Նազարյանը, Կիրակոս Մուրադյանը, Գալուստ Գրիգորյանը²⁹: Դեկտեմբերի 21-ին տեղի ունեցած ընտրությունների ժամանակ Գառնիից շրջխորհրդի պատգամավորներ ընտրվեցին գյուղի Վ. Լենինի անվան կոլտնտեսության վարչության նախագահ Գրիգոր Մանուկյանը և Գ. Հարությունյանի անվան կոլտնտեսության գյուղատնտես Եվ-

²⁶ «Սոցիալիստական տեմպով», 23, 31 դեկտեմբերի 1946, N 51, 54:

²⁷ «Սոցիալիստական տեմպով», 18 հունվարի. 6, 14 փետրվարի 1947, N 2, 5, 6:

²⁸ Խորանդարյան Ս. Վ., նշվ. աշխ., էջ 65:

²⁹ ՀԱՍ. ԱՏՆ. ֆ. 6, ց. 1, գ. 277, թ. 40-41, 71. «Սոցիալիստական տեմպով», 1, 12 նոյեմբերի 1947, N 43, 48:

գինե Սարգսյանը³⁰։ Գառնիի գյուղխորհրդի գործկոմի նախագահ ընտրվեց Սուքիաս Սմբատյանը, ով մինչ այդ՝ 1940–1942, ապա՝ 1946–1947 թթ., արդյունավետ ղեկավարել էր գյուղի ակումբը։

1950 թ. մարտի 12-ին տեղի ունեցած ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի ընտրությունների ժամանակ Գառնին ներառող ընտրական շրջանից պատգամավոր ընտրվեց ՀԿ(բ)Կ Երևանի քաղկոմի երկրորդ քարտուղար Գեղամ Ալեքյանը³¹։ Իսկ դեկտեմբերի 24-ին տեղի ունեցած աշխատավորների պատգամավորների շրջանային, քաղաքային, գյուղական և ավանային խորհուրդների ընտրությունների ժամանակ Գառնիի թիվ 11 ընտրական շրջանից (ընդգրկում էր դպրոցի առջևից Գողթ գյուղը տանող ճանապարհի աջ կողմի թաղամասերը, կենտրոնը կոլտնտեսության գրասենյակն էր) շրջխորհրդի պատգամավոր ընտրվեց գյուղի Գ. Հարությունյանի անվան կոլտնտեսության վարչության նախագահ Գրիգոր Շահբազյանը, իսկ թիվ 12 ընտրական շրջանից (ընդգրկում էր դպրոցի առջևից Գողթ գյուղը տանող ճանապարհի ձախ կողմի թաղամասերը, կենտրոնը գյուղխորհրդի գրասենյակն էր)՝ շրջանի թիվ 2 մեքենատրակտորային կայանի տնօրեն Վիրաբ Խաչատրյանը³²։

Հաջորդ անգամ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի պատգամավորների ընտրություններ անցկացվեցին 1954 թ. մարտի 14-ին։ Ընտրությունների ժամանակ Գառնի գյուղը ներառված էր թիվ 688 ընտրական շրջանում, որտեղ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի Միութ-

յան խորհրդի պատգամավորության թեկնածու էր առաջադրվել ՀԽՍՀ մինիստրների խորհրդի նախագահ Անտոն Բոչինյանը³³։ Գառնեցիների համար մեծ ուրախություն էր իրենց կողմից սիրված Անտոն Երվանդիչի օգտին քվեարկելը, որովհետև նրանց մոտ թարմ էր ՀԿ(բ)Կ Կոտայքի շրջկոմի քարտուղար հանդիսանալու շրջանում (1943–1945 թթ.) գյուղացիներին հուզող խնդիրների լուծման հարցում նրա նախանձախնդիր գործունեության մասին հիշողությունը։ Իսկ արդեն 1955 թ. մարտի 6-ին կայացած ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի ընտրությունների ժամանակ Գառնիի ընտրական շրջանից (ընդգրկում էր Գառնիի և Գեղադիրի խոշորացված գյուղխորհուրդների տարածքները) պատգամավոր ընտրվեց Գառնիի գյուղխորհրդի գործկոմի նախագահ, 34-ամյա կոմունիստ Սուքիաս Սմբատյանը։ Նույն օրը տեղի ունեցած Կոտայքի շրջխորհրդի պատգամավորների ընտրությունների ժամանակ Գառնիի թիվ 14 ընտրական շրջանից պատգամավոր ընտրվեց Եվգինե Սարգսյանը, գյուղի թիվ 15 ընտրական շրջանից՝ Երվանդ Պողոսյանը³⁴։

Վերը նկարագրված գործընթացը տեղի էր ունենում յուրաքանչյուր համապետական կամ տեղական ընտրությունների ժամանակ։ Հաջորդ տարիներին Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավորներ են ընտրվել նաև գառնեցիներ Ռիմա Գևորգյանը, Շավե Գեղամյանը, Ամալիկ Գրիգորյանը, Սիրվարդ Գրիգորյանը, ավելի քան երկու տասնակ գառնեցիներ էլ ընտրվել են շրջանային խորհրդի պատգամավորներ։

³⁰ «Սոցիալիստական տեմպով», 20 նոյեմբերի, 24 դեկտեմբերի 1947, N 51, 58։

³¹ «Սոցիալիստական տեմպով», 8, 16 մարտի 1950, N 15, 17։

³² «Սոցիալիստական տեմպով», 27 նոյեմբերի, 28 դեկտեմբերի 1950, N 58, 63։

³³ «Սոցիալիստական տեմպով», 7 մարտի 1954, N 21։

³⁴ «Սոցիալիստական տեմպով», 6, 17, 20 փետրվարի, 13 մարտի 1955, N 11, 14, 15, 21։

Բռնաճնշումները: Անհատի պաշտամունքի ավարտը

Ինչպես արդեն տեսանք, Խորհրդային Միությունում մեծ ծավալներ ընդգրկած քաղաքական բռնաճնշումները Երկրորդ աշխարհամարտի նախօրյակին տեղատվություն ապրեց: Պատերազմի ավարտից հետո ԽՍՀՄ-ում քաղաքական բռնությունները վերսկսվեցին: Մտավորականների նկատմամբ իրականացվող գաղափարական հալածանքներին հաջորդեցին բնակչության լայն շերտերն ընդգրկող բռնաճնշումները: Այդ տեսակետից հայության համար ողբերգական էր 1949 թ. հունիսի 14-ի աքսորը, երբ ԽՍՀՄ կառավարության որոշմամբ, իբրև «անբարեհույս տարրեր», Խորհրդային Հայաստանից հեռավոր Ալթայի երկրամաս աքսորվեց շուրջ 13 հազար մարդ: Նրանց հիմնական մասը 1930-ականներին բռնադատվածների հարազատներ, Հայրենական պատերազմի ժամանակ գերի ընկածներ, ՀՅԴ նախկին անդամներ ու համակիրներ, ինչպես նաև հայրենադարձներ էին³⁵:

Այս անգամ ևս բռնաճնշումները գառնեցին երկին չըջանցեց. երեք տասնյակից ավել գյուղացիներ դա իրենց մաշկի վրա զգացին: Հունիսի 13-ի, լույս 14-ի գիշերը նրանք Գառնիից Ալթայի երկրամաս աքսորվեցին³⁶:

Արտաքսվածների թվում էր մինչ այդ Սիրիի՝ Կրասնոյարսկի երկրամաս, աքսորված Արիստակես Մկրտչի Ներսիսյանի (ծնված 1895 թ., ազատվել է 1954 թ. հուլիսի 16-ին ԽՍՀՄ դատախազության, ՆԳՆ-ի և ՊԱԿ-ի որոշմամբ) ընտանիքը՝ կինը՝ Իսկուհի Գեղա-

մի Ներսիսյանը (ծնված 1890 թ.), կոլտնտեսությունում աշխատող որդին՝ Հրանտ Ներսիսյանը (ծնված 1930 թ.) և դուստրը՝ Քնարիկ Ներսիսյանը (ծնված 1934 թ.): Նրանք մեղադրվում էին դաշնակցական-ազգայնականի ընտանիքի անդամներ լինելու մեջ: Գործի վերանայումից հետո 1955 թ. մարտի 9-ին նրանք արդարացվել են:

Նույն մեղադրանքով արտաքսվեցին Հովհաննես Խաչատրյանի ընտանիքի անդամները՝ կինը՝ Ազնիվ Գարեգինի Խաչատրյանը (ծնված 1912 թ. Արևմտյան Հայաստանում, կոլտնտեսական), որդիները՝ Սանտիկ Խաչատրյանը (ծնված 1929 թ., կոլտնտեսական), Թորիկ Խաչատրյանը (ծնված 1931 թ., կոլտնտեսական), Մելակ Խաչատրյանը (ծնված 1948 թ.), դուստրը՝ Սաթիկ Խաչատրյանը (ծնված 1936 թ., դպրոցական): Գործի վերանայմամբ պայմանավորված՝ 1954 թ. հոկտեմբերի 18-ին նրանք արդարացվել են:

Միևնույն մեղադրանքով արտաքսվեցին նաև Սիմոն Գեղամյանի ընտանիքի անդամները՝ կինը՝ Անուշ Թադևոսի Գեղամյանը (ծնված 1898 թ.), որդիները՝ Ասքանազ Գեղամյանը (ծնված 1930 թ., կոլտնտեսական), Նորիկ Գեղամյանը (ծնված 1937 թ.), Հայկազ Գեղամյանը (ծնված 1927 թ., հաշվապահ, կոմերիտիության անդամ), հարսը՝ Իրինա Գեղամյանը (ծնված 1927 թ., տեխնիկումի ուսանողուհի, կոմերիտիության անդամ), թոռնուհիները՝ Մելանյա Արտավազի Գեղամյանը (ծնված 1940 թ.), Ժենյա Արտավազի Գեղամյանը (ծնված 1945 թ.): Թոռնուհիները ԽՍՀՄ ՊԱԿ-ի կողմից արդարացվել են 1950 թ. հունիսի 6-ին, իսկ ընտանիքի ավագ անդամները գործի վերանայման արդյունքում արդարացվել են 1956 թ. ապրիլի 24-ին:

³⁵ Հայոց պատմություն, հ. IV, գիրք II, Երևան, 2016, էջ 63–65:

³⁶ 1949 թ. աքսորված գառնեցիների վերաբերյալ տեղեկություններն ամբողջացրել ենք Հ. Չոխրայանի և Մ. Դողոսյանի օժանդակությամբ:

Իբրև «դաշնակցական-ազգայնական» արտաքսվել է Հայկ Ստեփանյանը (ծնված 1891 թ., կոլտնտեսական), նաև որդին՝ Տրդատ Ստեփանյանը (ծնված 1926 թ., կոլտնտեսական), դուստրերը՝ Սիրուշ Ստեփանյանը (ծնված 1934 թ.) և Գայուշ Ստեփանյանը (ծնված 1936 թ.): 1956 թ. ապրիլի 24-ին նրանց գործը վերանայվել է, իսկ ՀՀ դատախազության 1994 թ. փետրվարի 4-ի որոշմամբ արդարացվել են:

Իբրև գերմանական բանակի կազմում կռված Հայկական լեգեոնի մարտիկ՝ արտաքսվել է Միխայիլ Մուրադխանյանը (ծնված 1907 թ.), կինը՝ Վանուհի Մուրադխանյանը (ծնված 1912 թ.), որդիները՝ Խաչատուր Մուրադխանյանը (ծնված 1930 թ., կոլտնտեսական), Արմենակ-Արտաշ Մուրադխանյանը (ծնված 1947 թ.), դուստրերը՝ Քնարիկ Մուրադխանյանը (ծնված 1936 թ.), Թամարա Մուրադխանյանը (ծնված 1939 թ.):

Բացի թվարկվածներից, գյուղացիների շրջանում տեղեկություններ են պահպանվել նաև աքսորված այլ քաղաքացիների մասին: Դրանք են՝ Անուշ Եսայանը, Մամաշ Նով-շատյանը, Նիկո Գրիգորյանը, Արմենակ Հայրապետյանը, Նախշուն Հակոբջանյանը, Արուս Ստեփանյանը, Ռոստոմ Ներսիսյանը, Սուրեն Սահակյանը:

1953 թ. ճակատագրական, շրջադարձային փուլ հանդիսացավ Խորհրդային Միության քաղաքացիների համար: Մարտի 5-ին մահկանացուն կնքեց «խորհրդային ժողովուրդների առաջնորդ» Իոսիֆ Ստալինը: ԽՍՀՄ առաջնորդի մահը ոչ միայն վերադասավորումներ առաջ բերեց իշխանության բարձրագույն մարմիններում, այլև հանգեցրեց Ի. Ստալինի անձի պաշտամունքի վերացմանն ու վարչահիմնական համակարգի թուլացմանը: Հունիսի 26-ին ձերբա-

կալվեց ստալինյան բռնաճնշումներն իրականացնող «առանցքային» գործիչներից մեկը՝ ԽՍՀՄ ներքին գործերի մինիստր Լավրենտի Բերիան: Հուլիսի 2-7-ը տեղի ունեցած ԽՄԿԿ կենտկոմի պլենումը քննարկեց «Բերիայի հանցագործ կուսակցական և հակապետական գործունեության մասին» հարցը: Պլենումի որոշմամբ Բերիան հեռացվեց կուսակցությունից, իսկ այնուհետև ենթարկվեց պատասխանատվության՝ ԽՍՀՄ Գերագույն դատարանի վճռով դատապարտվելով զնդակահարության³⁷: Հուլիսյան պլենումի արդյունքները լայնորեն քննարկվում էին կուսակցական կազմակերպությունների կողմից: 1953 թ. օգոստոսի 27-ին կայացած Գառնիի արտադրական (Վ. Լենինի անվան կոլտնտեսության) կուսկազմակերպության ժողովում, որին մասնակցում էր 22 կուսակցական և մեկ կուսթեկնաձու, փակ-զաղտնի քվեարկությամբ կուսբյուրոյի անդամներ ընտրվեցին Վարազդատ Սարգսյանը, Նազար Վարդանյանը, Եվգենե Սարգսյանը, Սարիբեկ Սողոյանը, Սերյոժա Պապոյանը, Հրաչյա Վարդանյանը, Վաղարշակ Հարությունյանը և Գրիգոր Ալոյանը³⁸: 1953-1955 թթ. Վ. Լենինի անվան կոլտնտեսության սկզբնական քարտուղարը Վարազդատ Սարգսյանն էր, այնուհետև այդ պաշտոնը վարել է Նազար Վարդանյանը:

Ի. Ստալինի մահից հետո սկսվեց Անհատի պաշտամունքի գոհերի արդարացման գործընթացը: ԽՍՀՄ միլիոնավոր քաղաքացիների թվում արդարացվեցին և հայրենի բնակավայրը վերադառնալու հնարավորություն ստացան նաև գառնեցի բռնադատվածները: 1930-ականներին և 1949 թ. ար-

³⁷ Վիրաբյան Ա. Ս., Հայաստանը Ստալինից մինչև Խրուշչով. հասարակական-քաղաքական կյանքը (1945-1957 թթ.), Երևան, 2001, էջ 201-202:

³⁸ ՀԱԱ, ֆ. 478, ց. 8, գ. 21, թ. 5:

ստրված գառնեցիների վերադարձը խոշոր իրադարձություն էր գյուղացիների համար: Եթե սկզբում նրանցից որոշները խուսափում էին նախկին բռնադատվածների հետ շփումներից, ապա կարճ ժամանակ անց այդ զգուշավորությունը վերացավ: Գառնեցիներն իրենց կարողության չափով օգնություն էին ցուցաբերում խորհրդային ճամբարներում տարիներով արգելափակված և առողջությունը կորցրած համագյուղացիներին: Մանավանդ որ նրանցից որոշները հայ ազատագրական շարժման նվիրյալներ էին եղել:

Արդեն 1956 թ. փետրվարի 14-ին՝ Ի. Ստալինի մահից շուրջ 3 տարի անց, 1436 պատգամավորի մասնակցությամբ աշխատանքները սկսեց ԽՄԿԿ XX համագումարը: Այն կոչված էր գնահատականներ տալու Ստալինի մահվանը նախորդող շրջանում տեղի ունեցած իրադարձություններին և հանդիսանալու էր ԽՍՀՄ պատմության շրջադարձային փուլ: Համագումարի ավարտին՝ փետրվարի 25-ին, փակ նիստում ԽՄԿԿ կենտկոմի առաջին քարտուղար Նիկիտա Խրուշչովը զեկուցեց «Անհատի պաշտամունքի և նրա հետևանքների մասին»՝ վեր հանելով Ի. Ստալինի իրական կերպարը, նրա միանձնյա ղեկավարման տարիների ողբերգական հետևանքները: Ն. Խրուշչովի զեկույցի, ինչպես նաև ԽՄԿԿ կենտկոմի կողմից «անհատի պաշտամունքի» առնչությամբ ընդունված որոշումների գլխավոր բացթողումն այն էր, որ քննադատվում էր ոչ թե ստեղծված կուսակցական ամբողջատիրական արատավոր համակարգը, այլ միայն Ի. Ստալինն ու նրա կամակատարները³⁹:

Համագումարի որոշումների հանրայնացումը խորհրդային կուսակցական կազմակերպությունների առջև դրված հիմնական

խնդիրներից էր: 1956 թ. ապրիլի 8-ին կայացած Գառնիի Վ. Լենինի անվան կոլտնտեսության սկզբնական կուսկազմակերպության ժողովում սկկ քարտուղար (միաժամանակ նաև կոլտնտեսության այգեգործական բրիգադի բրիգադավար) Նազար Վարդանյանը զեկույցեց ԽՄԿԿ XX համագումարի որոշումները մասսայականացնելու հարցի մասին: Բնակչության շրջանում իրազեկվածությունը բարձրացնելու նպատակով որոշվեց ամիսը երկու անգամ ագիտացիոն ժողովներ անցկացնել, ջանքեր գործադրել գյուղատնտեսական արտադրական պլանները գերակատարելու համար⁴⁰:

Գառնեցիներին առավելապես հետաքրքրում էին ոչ թե կուսակցական պարտադրված ժողովների ժամանակ հնչող քարոզչական թեզերը, այլ իրական կյանքում տեղի ունեցող փոփոխությունները: Ընդհանրապես, Ն. Խրուշչովի ղեկավարման շրջանում իրականացված ազատական բարեփոխումները որոշակի աշխուժություն մտցրեցին խորհրդահայ հասարակության հանրային կյանքում: Ազգային-հայրենասիրական գաղափարների տարածման տեսակետից ակտիվություն էր նկատվում նաև գառնեցիների միջավայրում: Նրանց առանձնապես ոգևորում էր իրենց նշանավոր ծննդավայրի փառավոր անցյալի, հայ ազգային-ազատագրական շարժման համագյուղացի նվիրյալների մասին սերնդեսերունդ փոխանցված հիշողությունը: Գառնեցի Բաբկեն Բաբայանի վկայությամբ՝ հետստալինյան շրջանում Առաջին աշխարհամարտին մասնակցած գառնեցի նախկին կամավորականների (նրանցից որոշները ճաշակել էին ստալինյան բռնաճնշումները) հանդիպման, զրույցների վայրը հեթանոսական տաճարին հա-

³⁹ Հայոց պատմություն, հ. IV, գիրք II, էջ 71–74:

⁴⁰ ՀԱՄ, ֆ. 478, ց. 8, գ. 22, թ. 18:

րակից տարածքն էր, իսկ նրանց իրար շաղկապողը՝ տաճարի այգիների մշակող-պահակ, նախկին կամավորական, սիբիրյան աքսորից վերադարձած Ռոստոմը (Արիստակես Առաքելյան): Նրանց խոսակցության հիմնական թեմաներն առնչվում էին Արևմտյան Հայաստանում ծավալված հայդուկային կոիվներին, արևմտահայության եղեռնին, Առաջին Հանրապետության և 1921 թ. փետրվարյան հակախորհրդային ապստամբության օրերի իրադարձություններին, այդ բախտորոշ ժամանակներում իրենց գործունեությանը⁴¹: 1960-ականների երկրորդ կեսին ազգային-հայրենասիրական գաղափարները լայնորեն տարածվեցին գառնեցիների միջավայրում:

Գյուղխորհուրդը

Հետպատերազմյան առաջին տարիներին Գառնի գյուղն ընդգրկված էր նույնանուն գյուղխորհրդի մեջ: 1947 թ. Գառնիի գյուղխորհրդի գործկոմի նախագահ ընտրված Սուքիաս Սմբատյանի գործունեությունը դրական կերպով էր ընդունվում գյուղացիների կողմից: Իբրև գյուղխորհրդի նախագահ՝ 1947–1955 թթ. Ս. Սմբատյանի իրականացրած գործունեությունը շրջանային թերթում հետևյալ կերպ է արժևորվել. «Արդեն 9-րդ տարին է, որ ընկ. Սմբատյանը ղեկավարում է Գառնիի գյուղական Սովետի գործկոմը և ուժ ու ջանք չի խնայում գյուղը բարեկարգելու, բնակչության կուլտուր-կենցաղային պայմանները բարելավելու համար: 1948 թվականին գյուղսովետի նախաձեռնությամբ գյուղի կոլտնտեսականները

ձեռնարկեցին հիդրոկայանի կառուցման աշխատանքները: Մեկ տարուց հետո Գառնին էլեկտրիֆիկացվեց. գյուղի փողոցներում, հասարակական շենքերում վառվեցին էլյիչի պայծառ լամպերը: Տարիներ շարունակ գառնեցիները զրկված էին խմելու մաքուր ջրի ունենալու հնարավորությունից: Գյուղական Սովետը և նրա նախագահ ընկ. Ս. Սմբատյանը անցյալ տարի զբաղվեցին այդ հարցով: Այժմ մոտակա լեռների սառնորակ ջուրը բերվել է գյուղ, իրականացվել է աշխատավորների երազանքը: Վերջին մի քանի տարում գյուղում օգտագործման են հանձնվել էլեկտրաաղացը, սղոցարանը: Գյուղն ունի մշտական կինո: Շատ շուտով շահագործման կհանձնվի հիվանդանոցի նորակառույց շենքը, որտեղ կտեղավորվեն ֆիզիո-թերապևտիկ, ռենտգենյան, ատամնաբուժական կաբինետները, ծննդատունը և լաբորատորիան»⁴²:

1948 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ Գառնիի գյուղխորհրդի տարածքում այլ բնակավայր ներառված չէր: Կոտայքի շրջանի բնակավայրերից (շրջանի մեջ ընդգրկված էր Քանաքեռ քաղաքատիպ ավանն ու 25 գյուղխորհուրդ) մեջ ամենաընդարձակ տարածությունը զբաղեցնում էր Գառնին. գյուղի տարածքը 50 քառ. կմ (5000 հա) էր⁴³: Ընդհանրապես, հանրապետությունում մեծ քանակ էին կազմում մանր գյուղական խորհուրդները: Համարվում էր, որ գյուղխորհուրդների խոշորացումը կնպաստի տեղական կառավարման արդյունավետության բարձրացմանը, վարչարարության նվազեցմանը: Արդեն 1954 թ. ամռանը Հայկական ԽՍՀ-ում լայնածավալ կերպով գյուղական

⁴¹ http://www.old.iravunk.com/index.php?option=com_content&view=article&id=26245:2015-04-25-07-09-57&catid=51:tema&Itemid=115 (այց.՝ 21.12.2016):

⁴² «Աղիայիստական տեսություն», 10 փետրվարի 1955, N 12:

⁴³ Հայկական ՍՍՌ-ի սոցիալ-տնտեսական զարգացմանը առ 1 հունվարի 1948 թ., Երևան, 1948, էջ 35:

խորհուրդների խոշորացում կատարվեց: Գյուղխորհուրդների խոշորացման մասին ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1954 թ. հուլիսի 3-ի հրամանով Կոտայքի շրջանում Գառնու և Գողթի գյուղխորհուրդների միավորմամբ կազմակերպվեց Գառնու գյուղական խորհուրդը՝ Գառնի, Գողթ և Գեղարդ գյուղերի կազմով: Կենտրոնը Գառնին էր⁴⁴: Ի դեպ, Գեղարդի գյուղխորհուրդը լուծարվել էր դեռևս 1950 թ. հոկտեմբերին՝ գյուղի բնակչության մի մասի՝ Զանգիբասարի շրջանում վերաբնակեցվելու պատճառով⁴⁵: Այս փոփոխությունն արտացոլվեց 1955 թ. ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության տեղեկատու բաժնի հրատարակած վարչատարածքային վիճակագրական տեղեկատուում: Ըստ դրա՝ Գառնիի գյուղխորհրդի մեջ ընդգրկված էին Գառնի, Գեղարդ (Արթիգ), Գողթ գյուղերը⁴⁶: Այս բաժանումը պահպանվեց շուրջ մեկ տասնամյակ:

Քսանամյա ընդմիջումից հետո՝ 1959 թ. հունվարին, Խորհրդային Միությունում կրկին համամիութենական մարդահամար անցկացվեց: Մարդահամարի ամփոփ տվյալների համաձայն՝ Հայկական ԽՍՀ մշտական բնակչությունը կազմում էր 1.763.048 մարդ, որից 842.406 տղամարդ և 920.642 կին: Հանրապետության բնակչության շուրջ կեսը (881.204 մարդ) գյուղաբնակ էր: Գառնիում բնակվում էր 3176 մարդ: Հաջորդ՝ 1970 թ. մարդահամարի ժամանակ Գառնիի բնակչությունն արդեն 4554 էր, իսկ

1979 թ.՝ 5016⁴⁷: Ազգաբնակչության բնական աճի և այլ բնակավայրերից տեղափոխվողների հաշվին Գառնին արագորեն ընդարձակվում և բազմամարդ բնակավայրի էր վերածվում: Գյուղում շատ էին բազմանդամ ընտանիքները: Գյուղի կանանց շրջանում մեծ թիվ էին կազմում 5 և ավելի երեխա ունեցողները: ԽՍՀՄ-ում գոյություն ունեցող ընթացակարգով՝ տարբեր տարիներին գյուղի բազմազավակ մայրերը պարգևատրվել են պատվավոր կոչումներով ու պարգևներով: Նշենք, որ 1944 թ. աշնանը ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության հաստատած կարգի համաձայն՝ 5 երեխա ծնած և դաստիարակած մորը հանձնվում էր երկրորդ աստիճանի «Մայրության մեդալ», 6 երեխա ծնած և դաստիարակած մորը՝ առաջին աստիճանի «Մայրության մեդալ», 7-9 երեխա ծնած և դաստիարակած մորը՝ «Մայրական փառքի» շքանշան, 10 և ավել երեխա ծնած և դաստիարակած մորը շնորհվում էր «Հերոսուհի մոր» կոչում և հանձնվում «Հերոսուհի մայր» շքանշան⁴⁸:

Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1961 թ. հոկտեմբերի 12-ի հրամանագրով Կոտայքի շրջանը վերանվանվեց Արտվանի շրջանի: Նույն օրը Գերագույն խորհրդի նախագահությունը որոշեց նաև Էլառ գյուղը վերանվանել Արովյան: 1963 թ. այն ստացավ քաղաքի կարգավիճակ, իսկ 1970 թ. դարձավ հանրապետական ենթակայության քաղաք: Չնայած շրջանի անվանափոխությանը՝ շարունակում էր շրջկենտրոն հանդիսանալ Քանաքեռը, որը դեռևս 1958 թ. օգոստոսին ընդգրկվել էր

⁴⁴ ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 60, գ. 1, թ. 26, Հայկական ՍՍՀ Գերագույն սովետի տեղեկագրեր, 5 հուլիսի 1954, N 5, էջ 16:

⁴⁵ Հայկական ՍՍՀ Գերագույն սովետի տեղեկագրեր, 29 հոկտեմբերի 1950, N 8, էջ 1:

⁴⁶ Հայկական ՍՍՀ վարչա-տեղիստորիսական բաժնում, առ 1 հոկտեմբերի 1955 թ., Երևան, 1955, էջ 44:

⁴⁷ ՀԱԱ, ֆ. 163, ց. 144, գ. 1, թ. 1-40, Հայաստանի Հանրապետության բնակավայրերի բառարան, Երևան, 2008, էջ 51:

⁴⁸ «Հայաստանի աշխատողների», Երևան, 1975, N 7, էջ 10:

Երևան քաղաքի շրջագծի մեջ: Աբովյանի շրջանի կենտրոնը Քանաքեռից Աբովյան քաղաք տեղափոխելու որոշում կայացվեց միայն 1964 թ. դեկտեմբերի 24-ին⁴⁹: Գառնի գյուղից մինչև նոր շրջկենտրոն հեռավորությունը շուրջ 30 կմ էր:

ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1964 թ. հուլիսի 31-ի որոշմամբ Գեղադիրի գյուղխորհրդի վարչատարածքային կազմից հանվեց և Գառնիի գյուղխորհրդի մեջ ընդգրկվեց Հացավան գյուղը: Այս փոփոխությունը պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ Գառնի, Գողթ և Հացավան գյուղերի կոլտնտեսությունների բազայի վրա ձևավորվել էր Գառնիի այգեպտղաբանջարաբուծական խորհտնտեսությունը՝ Գառնի կենտրոնով: Մեկ տարի անց Հացավանի խորհտնտեսությունն առանձնացվեց Գառնիի խորհտնտեսությունից, ինչից հետո, Գերագույն խորհրդի նախագահության 1965 թ. օգոստոսի 31-ի որոշմամբ, Հացավան գյուղը Գառնիի գյուղխորհրդի կազմից կրկին Գեղադիրի գյուղխորհրդի կազմ փոխանցվեց⁵⁰: ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1968 թ. դեկտեմբերի 26-ի որոշմամբ էլ Գառնիի գյուղխորհրդի վարչատարածքային կազմից անջատվեցին Գողթ և Գեղարդ գյուղերը, որոնց միավորմամբ կազմակերպվեց Գողթի գյուղխորհուրդը՝ նույնանուն կենտրոնով: Աբովյանի շրջխորհրդի գործկոմի առաջարկում այդ

փոփոխությունը հիմնավորվում էր երկու գյուղերի՝ գյուղխորհրդի վարչական ղեկավարման կենտրոնից 7-10 կմ հեռու լինելու հանգամանքով, ինչը դժվարացնում էր ագագանակչության սպասարկման աշխատանքները: Խնդիրն այն է, որ 1956-1967 թվականներին Գողթի գյուղական հասարակության ընդհանուր ժողովները որոշումներ էին կայացրել Գողթ և Գեղարդ գյուղերը Գառնիի գյուղխորհրդի կազմից անջատելու և Գողթի ինքնուրույն գյուղական խորհուրդ կազմակերպելու մասին: Դրանք այնուհետև հավանության էին արժանացել Կոտայքի շրջանի ղեկավարության կողմից: Սակայն այդ առաջարկ-դիմումները Գերագույն խորհրդի նախագահության կողմից չէին հաստատվել⁵¹:

Այն է՝ 1968 թվականից Գառնիի գյուղխորհրդի կազմում մնաց միայն նույնանուն բնակավայրը: Սույն վարչական պատկերը պահպանվեց մինչև խորհրդային իրավակարգի ավարտը⁵²:

Կրթամշակութային կյանքը

Հետպատերազմյան առաջին տարիներին գյուղատնտեսական աշխատանքների հաջող կազմակերպման պայմաններում Գառնիի կոլտնտեսությունների ղեկավարները բնակչության կրթալուսավորական աշխատանքների հարցում որոշակիորեն պասսիվ էին: Այսպես՝ շրջանային թերթից տեղեկանում ենք, որ 1946 թ. աշնանն Ավդալարի, Գողթի և Գառնիի կոլտնտեսությունների վարչությունները Կոտայքի շրջանային կինո-

⁴⁹ ՀԱՍ, ֆ. 207, ց. 60, գ. 1, թ. 55, 53, 73, Հայկական ՍՍՌ Գերագույն ամսական տեղեկագրեր, 1961, N 29, էջ 1239, Հակոբյան Թ., Աբովյան, «Գարուն», 1977, N 6, էջ 56-59: Ի դեպ, ՀԿԿ կենտկոմի քարտուղար Յա. Չարոքյանին ուղղված առաջարկում Կոտայքի շրջանի ղեկավարությունը շրջանն անվանափոխելը հիմնավորել էր հետևյալ կերպ. «Խնդրվում է շրջանի «Կոտայք» անունը փոխել՝ կոչելով այն մեծ յուսավորիչ, ռուս ժողովրդի բարեկամ Խաչատուր Աբովյանի անվամբ՝ այն անվանելով «Աբովյան» շրջան (ՀԱՍ, ֆ. 207, ց. 60, գ. 2, թ. 96):

⁵⁰ ՀԱՍ, ֆ. 207, ց. 60, գ. 1, թ. 67, 81, գ. 2, թ. 111-112, 122:

⁵¹ Նույն տեղում, թ. 91, գ. 2, թ. 59-60, 125-126, 132, ԱՏՄ, ֆ. 6, ց. 1, գ. 332, թ. 8-9, գ. 338, թ. 141:

⁵² Հայկական ՍՍՌ վարչա-տնտեսական բաժնետերերի մասին 1971 թ., Երևան, 1971, էջ 14, Հայկական ՍՍՌ վարչատնտեսական բաժնետերերի մասին 1-րդ օգոստոսի 1988 թ., Երևան, 1988, էջ 13:

բաժանմունքի նախաձեռնությամբ շրջիկ կինոյի խմբի կողմից բնակավայրերում կինոցուցադրություններ կազմակերպելուն չէին օժանդակել: Արդյունքում՝ սույն գյուղերի բնակիչները հնարավորություն չէին ունեցել դիտել «Նա պաշտպանում է Հայրենիքը» և «Սովետական Բելոռուսիայի ազատագրումը» հայրենասիրական-քարոզչական կինոնկարները⁵³: Ի դեպ, այդ ժամանակ շրջանում կար մեկ ստացիոնար և մեկ շարժական կինոսարքավորում:

Արդեն հաջորդ տարիներին գյուղատնտեսական աշխատանքներին զուգահեռ գառնեցիներն անուշադրության չէին մատնում նաև մշակութային միջոցառումները՝ մասնավորապես կինոցուցադրությունները: Գյուղի չափահաս բնակչությունն ու դպրոցականները պարբերաբար գեղարվեստական, վավերագրական ու գիտահանրամատչելի կինոնկարներ էին դիտում («Լենինը 1918 թվին», «Ստալինգրադի ճակատամարտը», «Երիտասարդ զվարդի» և այլն): Միայն 1953 թ. մայիսին գյուղում ցուցադրվել էր 23 կինոսեանս: Սա այդ տարիների համար բավական խոստուն ցուցանիշ է և վկայում է Գառնիում կինոցուցադրությունների մեծ պահանջարկի մասին: Հաջորդ տարիներին կինոյի նկատմամբ հետաքրքրությունը միայն ավելացավ, իսկ պահանջարկը՝ մեծացավ: Դաշտային աշխատանքների ժամանակ գյուղացիների համար սպասված հյուրեր էին Կոտայքի շրջխորհրդի գործկոմի կուլտուրայի բաժնի շրջիկ կինոյի մեխանիկները, որոնք յայլադներում գեղարվեստական, գյուղատնտեսական, գիտահանրամատչելի ֆիլմեր էին ցուցադրում: Մասնավորապես 1956 թ. օգոստոսին գառնեցի անասնապահ-

ների և կթվորուհիների համար ցուցադրվել էին «Զինվորի սիրտը», «Փրկված սերունդ», «Ոսկյա էշելոն», «Ռյազանի անասնապահների փորձը», «Ուլքեր առջևում են» կինոնկարները: Նշված և այլ դեպքերում կինոնկարների դիտումը մեծ ոգևորություն էր առաջ բերում⁵⁴: Արդեն 1965 թ. դեկտեմբերի 14-ին Կոտայքի շրջխորհրդի գործկոմը Գառնիում կինոթատրոնի նոր շենք կառուցելու համար 0.25 հա հողամաս հատկացրեց՝ ՀԽՍՀ կինոմատոգրաֆիայի պետական կոմիտեին առաջարկելով նախատեսված 200-300-ի փոխարեն 400-500 տեղանոց դահլիճ կառուցել: Շինարարությունը նախատեսվում էր սկսել հաջորդ տարվանից⁵⁵: Կինոթատրոնի նոր շենքի շահագործումից հետո կտրուկ ավելացավ կինոդիտողների թիվը: Այն դարձավ գյուղացիների սիրելի վայրերից մեկը:

ԽՍՀՄ ազգաբնակչության կրթության, դաստիարակության, հակակրոնական քարոզչության, գիտահանրամատչելի գրականության հրատարակման ու տարածման բնագավառում կարևոր դերակատարություն էր վերապահված «Գիտելիք» ընկերությանը (կազմակերպվել էր 1947 թ.): Այն ուներ իր հանրապետական և շրջանային մասնաճյուղերը: Ընկերության հայաստանյան ճյուղի աշխատակիցները պարբերաբար դասախոսություններ էին անցկացնում մայրաքաղաք Երևանի և շրջանների հիմնարկ-ձեռնարկություններում, աշխատավորական տարբեր կոլեկտիվներում: Ընկերության Կոտայքի (Աբովյանի) մասնաճյուղի ներկայացուցիչները (երբեմն՝ Երևանից եկած դասախոսների մասնակցությամբ) տարիներ շարունակ Գառնիում հանդիպում-դասախոսություն-

⁵³ «Աղցիայիստական տեմպով», 13 դեկտեմբերի 1946, N 49:

⁵⁴ «Աղցիայիստական տեմպով», 4 հունիսի 1953, N 41, 4 սեպտեմբերի 1960, N 71:

⁵⁵ ՀԱԱ, ԿՄԴ, ֆ. 6, ց. 1, գ. 531, թ. 318:

ներ, քննարկումներ, թեմատիկ երեկոներ էին անցկացնում խորհրդային պետության ներքին ու արտաքին քաղաքականության, հակակրոնական քարոզչության և այլ հարցերի վերաբերյալ⁵⁶:

Պարբերաբար կազմակերպվող կինոցուցադրությունները, երգի-պարի խմբերի այցելությունները, հանրային դասախոսությունները դաշտերում ու սարերում ծանր աշխատանք կատարող գյուղացիների միագույն առօրյան առավել հագեցված ու գունագեղ էր դարձնում:

1965 թ. մայիսի 22-ին Գառնիում մեծ շուքով տոնվեց միջնակարգ դպրոցի հիմնադրման 75-ամյակը⁵⁷: Այն շրջանի ամենամեծ կրթօջախներից էր. 1968 թ. դպրոցում սովորող աշակերտների թիվը հասավ 1400-ի, ուսումնական պարապմունքները տեղի էին ունենում երկու շենքերում, ինչն անհարմարություններ էր ստեղծում դպրոցի ղեկավարության և ուսուցիչների համար: Հաշվի առնելով վերը նշված հանգամանքները՝ Աբովյանի շրջխորհրդի գործկոմը 1968 թ. մայիսի 28-ին դիմեց Լուսավորության մինիստրությանը՝ առաջարկելով գյուղի միջնակարգ դպրոցի աշակերտների մի մասն անջատել և հին դպրոցի շենքում ութնամյա դպրոց բացել⁵⁸: Երկու տարի անց՝ 1970 թ. սեպտեմբերի 1-ին, Զեմմա Ալեքյանի ղեկավարությամբ սկսեց գործել գյուղի թիվ 2 ութնամյա դպրոցը: 1972 թ. այն վերակազմակերպվեց միջնակարգ դպրոցի: Արդեն 1983 թ. հիմնադրվում է Գառնի բանավանի ռուսական ութնամյա դպրոցը (հիմնադիր տնօրեն՝ Էվելինա Աբրահամյան): Հետագայում այն վերափոխվում է հայկական դպրոցի:

Հետպատերազմյան տարիներին Հայկական ԽՍՀ-ում գիտությունն ու արդյունաբերությունը թռիչքային զարգացում ապրեցին: Գիտահետազոտական ու կոնստրուկտորական բաղադրիչ ունեցող բազմաթիվ նոր հաստատություններ հիմնադրվեցին ոչ միայն քաղաքներում, այլև խոշոր գյուղական բնակավայրերում: Այդպիսի բնակավայրերից էր նաև Գառնին:

Հայկական ԽՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի և Մինիստրների խորհրդի գիտահետազոտական աշխատանքների կոորդինացման պետական կոմիտեի միջնորդություն-առաջարկությունների հիման վրա Մինիստրների խորհուրդը 1965 թ. սեպտեմբերի 27-ին որոշեց Գառնիում հիմնել Բյուրականի աստղադիտարանի տիեզերական հետազոտությունների մասնաճյուղ: Գիտությունների ակադեմիայի նախագահությանը հանձնարարվեց շահագրգիռ կազմակերպությունների հետ լուծել մասնաճյուղի կազմակերպմանն առնչվող խնդիրները⁵⁹: Աբովյանի շրջխորհրդի գործկոմը 1968 թ. հունիսի 19-ին որոշեց Գառնիում 10 հա հողամաս հատկացնել Հայկական ԽՍՀ Գիտությունների ակադեմիային՝ տիեզերական ուսումնասիրությունների մասնաճյուղ կազմակերպելու նպատակով: 1969 թ. փետրվարի 26-ին էլ գյուղում հեռախոսային կայան կառուցելու նպատակով Գիտությունների ակադեմիային հատկացվեց 600 քառ. մետր հողամաս⁶⁰: Մասնաճյուղի (1992 թ. այն առանձին ինստիտուտի կարգավիճակ ստացավ) հիմնադրման և գործունեության կազմակերպման հարցում նկատելի ներդրում ունեցավ ճանաչված ֆիզիկոս-աստղագետ

⁵⁶ «Արշալույս», 19 հունվարի 1968, N 8. 14 հունիսի 1970, N 68:

⁵⁷ ՀԱՍՀ, ԱՏՆ, ֆ. 6, ց. 1, գ. 329, թ. 161-162:

⁵⁸ Նույն տեղում, գ. 337, թ. 248:

⁵⁹ Անտոն Զոչիկյան: Փաստաթղթեր, նամակներ, հուշեր, Երևան, 2003, էջ 28-29:

⁶⁰ ՀԱՍՀ, ԱՏՆ, ֆ. 6, ց. 1, գ. 338, թ. 200-201, գ. 340, թ. 162:

Գրիգոր Գուրզադյանը: Նա 1973–1978 թթ. ղեկավարել է Գառնիի աստղագիտության լաբորատորիան, իսկ 1992–2004 թթ.՝ Գառնիի տիեզերական աստղագիտության ինստիտուտը: Ժամանակի ընթացքում ինստիտուտը տիեզերական հետազոտությունների բնագավառում համագործակցություն հաստատեց տեղական և արտերկրի գիտահետազոտական բազմաթիվ հաստատությունների հետ:

1969 թ. դեկտեմբերի 19-ին էլ Աբովյանի շրջխորհրդի գործկումը Գառնի գյուղի անօդազործելի հողերից 2 հա հատկացրեց Գիտությունների ակադեմիայի Գեոֆիզիկայի և ինժեներային սեյսմաբանության ինստիտուտին՝ գեոֆիզիկական դիտակայան կառուցելու համար⁶¹: Այնուհետև հիմնադրվեց և տասնամյակներ շարունակ արդյունավետ գործում է Գառնիի երկրաֆիզիկական դիտարանը: Դիտարանի աշխատակիցները տարածաշրջանի սեյսմիկ իրավիճակի շուրջօրյա մշտադիտարկում ու սեյսմիկ վտանգի գնահատում են կատարում:

Հանրապետությունում ստեղծված մեծ ու փոքր բազմաթիվ ձեռնարկությունների շարքում կարևոր տեղ էին գրավում ԽՍՀՄ ռադիոարդյունաբերության և էլեկտրոնային արդյունաբերության մինիստրությունների ենթակայությամբ գործող ռազմապաշտպանական բնագավառի ձեռնարկությունները: Դրանցից մեկն էլ Աբովյան քաղաքի «Չափիչ» գործարանն էր, որի շինարարությունը սկսվել էր 1965 թ.՝ համաձայն ՀԿԿ կենտկոմի և ՀԽՍՀ մինիստրների խորհրդի 1964 թ. հուլիսի 21-ի որոշման: ԽՍՀՄ չափիչ սարքավորումների, էլեկտրատեխնիկական և ռադիոսարքաշինական գործարանների ու ձեռնարկությունների համար «Չափիչ» գոր-

ծարանն արտադրում էր հաճախականություն չափող սարքեր, տատանագրիչներ, կայունացուցիչներ, էլեկտրասնուցման սարքեր և այլն⁶²:

1977 թ. Գառնիում սկսվեց «Չափիչ» գործարանի մասնաճյուղի շինարարությունը: Այն շահագործման հանձնվեց 1979 թ.: Այնուհետև Մոսկվայում և Երևանում ընդունված գաղտնի որոշումներով քայլեր կատարվեցին մասնաճյուղն անհրաժեշտ պարագաներով ու հնարավորություններով ապահովելու նպատակով (ջրի, էլեկտրաէներգիայի, գազի մատակարարում, ջեռուցում, հեռախոսային կապ): Այն արտադրում էր մեխանիկական մշակման, դրոշմակնիքով, պլաստմասե ամրացման դետալներ, փաթեթավորման տարաներ, գալվանական և լաբորաներով պատված դետալներ, գործիքներ, տարբեր սարքավորումներ⁶³: Մասնաճյուղի աշխատանքների կազմակերպման գործում մեծ էր նրա երկարամյա վարիչ Էդուարդ Վասիլյանի ներդրումը:

1960-ականներից Գառնիի մարզական կյանքն անշեղ ակտիվացման ուղի բռնեց: Այդ տեսակետից մեծ էր գյուղի դպրոցների ֆիզկուլտուրայի ուսուցիչների ներդրումը: Իսկ պրոֆեսիոնալ մարզադպրոցի ունեցած նշանակությունն առավել քան անգնահատելի էր: Հաճախակի դարձած միջհամայնքային ու միջշրջանային մրցաշարերին ավելացավ մայրաքաղաք Երևանի միջնակարգ դպրոցների և մարզադպրոցների հետ մրցակցությունը: Եվ այս դեպքում կարևորն ու առաջնայինը ոչ թե մրցապայքարի թվային արդյունքն էր (ընդգծենք, որ գառնեցիները նույնիսկ իրենցից շատ ավելի փորձառու

⁶¹ Հուլյն տեղում, գ. 342, թ. 275–276:

⁶² Խաչատրյան Կ. Հ., Հայաստանը ԽՍՀՄ ռազմաարդյունաբերական համալիրի համակարգում, Երևան, 2015, էջ 202–203:

⁶³ ՀԱԱ, ԿՄՄ, ֆ. 240, ց. 3, գ. 169, թ. 2–12, 25–30:

մարզիկների հետ պայքարում դյուրին մրցակիցներ չէին), այլ հանրապետության երիտասարդական, սպորտային կյանքին շարունակական ինտեգրումը: Մի քանի օրինակ ներկայացնենք: 1968 թ. հունվարի 7-ին Գառնիում հյուրընկալվել էին Երևանի թիվ 61 դպրոցի բասկետբոլի, վոլեյբոլի և ձեռքի գնդակի թիմերը: Ֆիզկուլտուրայի ուսուցիչ Միշա Աբրահամյանի ղեկավարած գառնեցի դպրոցականների թիմերը հավուր պատշաճ մրցակցություն ցույց տվեցին Երևանից եկած հյուրերին: Եթե վոլեյբոլի և ձեռքի գնդակի թիմերը համառ պայքարում հաշվի մեջ զիջեցին երևանցիներին, ապա բասկետբոլի թիմը նրանց նկատմամբ վստահ հաղթանակ տոնեց⁶⁴: Գառնիի և Երևանի դպրոցների մարզական համագործակցությունը շարունակվեց նաև հաջորդ տարիներին: Այդ առումով կարևոր դերակատարություն ունեցավ Գառնիի մարզադպրոցի տնօրեն Ռազմիկ Կարապետյանը: Արդեն 1980-ականներին Գառնիի մարզադպրոցի համբավը դուրս եկավ շրջանի սահմաններից: Հատկապես աչքի էին ընկնում գառնեցի ըմբիշները: Այս առումով նշանակալի էր մարզիկների դերը: 1990 թ. հունվարին անցկացված ազատ ոճի ըմբշամարտի Աբովյան քաղաքի բաց առաջնությունում գյուղի մարզադպրոցի սաները թիմային հաշվարկով գրավեցին առաջին տեղը⁶⁵: Գառնեցի մարզիկները նաև բազմաթիվ անհատական մեդալներ են նվաճել: Այս ավանդույթը շարունակվեց նաև հետագա տարիներին:

Հմայված Գառնիի հրաշագեղ տեսարաններով՝ գյուղ այցելած նկարիչներն ու գրողները կտավին ու թղթին են հանձնել իրենց տպավորությունները: Գառնիի բնությունը,

կիրճը, հուշարձանները հայ բազմաթիվ նկարիչների համար ներշնչանքի անսպառ աղբյուր է եղել: Բավական է հիշել միայն Գեորգի Յակոբովի «Բաշ Գառնի» (1926), Հակոբ Կոջոյանի «Գառնու ձորը» (1927), «Գառնիի լեռները» (1927), «Գառնի գյուղում» (1957), Եղիշե Թադևոսյանի «Գառնու ձորը» (1934), Մարտիրոս Սարյանի «Գառնիի աղբյուրի մոտ» (1945), «Գառնիի ձորը» (1963), Մարիամ Ասլամազյանի «Գառնիի բնակարը» (1956), Էդուարդ Իսաբեկյանի «Գառնու տեսարան» (1958), Հովհաննես Մինասյանի «Գառնի» (1961), Հարություն Կալենցի «Գառնիի ձորը» (1963), Միքիլ Աբեղյանի «Լեռնային ճանապարհ. Գառնի» (1966), Հենրիկ Սիրավյանի «Գառնի» (1966), «Գառնու լեռները» (1967), Զույում Գրիգորյանի «Գառնի» (1977), Ռաֆայել Աթոյանի «Գառնիում» (1980) ստեղծագործությունները⁶⁶: 1960-ականներին մի քանի օր Գառնիում՝ Խաչատրյանների հյուրընկալ օջախում, հանգրվանած հայ ականավոր բանաստեղծ Հովհաննես Շիրազը հետևյալ կերպ է նկարագրել հայկական այդ հինավուրց բնակավայրը.

ԻՄ ԳԱՌՆԻ⁶⁷

*Օղն ու ջուրդ դրախտ ունես,
Ամահական կարմրախայտ ունես,
Ավերակն էլ քեզ բախտ ունես,
Ի՛մ Գառնի:*

*Դու գաղթել ես և՛ Մակուից,
Ե՛վ մայր Վանի մայր օրրանից,
Վանա սարից, Տոպա դարից,
Ռշտունյաց լեռնաշխարհից,
Ի՛մ Գառնի:*

⁶⁶ <http://www.gallery.am>, Աղասյան Ա. Վ., Հայ կերպարվեստի զարգացման ուղիները XIX–XX դարերում, Երևան, 2009:

⁶⁷ Բանաստեղծության տեքստը սեզ է փոխանցել Մ. Պողոսյանը:

⁶⁴ «Արշարույս», 10 հունվարի 1968, N 4:

⁶⁵ «Արշարույս», 3 փետրվարի 1990, N 15:

*Պատմությունդ լիքն արյունով,
Պարսից խամով, հայ իշխանով,
Աշոտ Երկաթ սուրբ անունով,
Լիքն է արյունով, լիքն է գինով,
Անդրանիկի հայդուկ կյանքով,
Հայի պարծանք, դյուցազն ես դու,
Ի՛մ Գառնի:*

*Այժմ թեկուզ սեղմ ես, ավա՛դ,
Քար ու ժայռի տեղ ես, ավա՛դ,
Առանց Մասիս նեղ ես, ավա՛դ,
Բայց դու հայոց ցեղն ես իրավ, հայոց
գեներն ես*

Ի՛մ Գառնի:

*Ինչպե՛ս գովե Շիրազն անճար
Քեզ հեթանոս հայոց տաճար,
Ուլքեր արին հային հանճար
Քո տաճարի ամեն մի քար
Քո տաճարի գանձն է անճար
Հիացնում է աչքն օտարի
Ի՛մ Գառնի:*

*Հայ պատմության գիրքն իմ ձեռքում,
Բերդի գլխին էի կարդում,
Թեկուզ մոծակն էր ինձ խայթում
Շիրազն անշուք քո խրճիթում
Յոթ օրը չզգաց քո դրախտում
Դրախտ դառնաս հայոց բախտում,
Ամահություն եմ քեզ մաղթում
Ի՛մ Գառնի:*

Գառնիի մշակութային կյանքի տարեգրության մեջ 1970-ականները առանձնահատուկ տարիներ էին: Տաճարի վերակառուցման շրջանը Գառնիի նկատմամբ լրացուցիչ ուշադրության ժամանակահատված էր և մեծապես նպաստեց գյուղի մշակութային կյանքի վերելքին: Արդեն 1974 թ. շահագործման հանձնվեց գյուղի կուլտուրայի տունը, 1982 թ.՝ երաժշտական դպրոցը:

Նշյալ երկու հաստատությունները հաջորդ տասնամյակներում անփոխարինելի նշանակություն ունեցան բազմադարյա բնակավայրի բնակիչների հոգևոր-մշակութային կյանքը կազմակերպելու համար: Այդ առումով կարևոր էին մշակութային կենտրոնի թատերական, երգի, պարի, ասմունքի խմբակների գործունեությունը, կազմակերպվող կինոցուցադրությունները: Առանձնապես նկատելի հաջողություններ է արձանագրել գանեցիների պարախումբը (ղեկավար՝ Վաղինակ Թադևոսյան), որն արդյունավետ գործունեության տասնամյակների պատմություն ունի⁶⁸: 1985–1986 ուսումնական տարում Գառնիի մանկական երաժշտական դպրոցն ուներ հետևյալ բաժինները՝ դաշնամուրային, լարային (ջութակի), ժողովրդական գործիքների (քամանչայի, քանոնի, ուղի, թառի, շվի-դուդուկի, զուռնայի), փողային գործիքների (կլարնետի): Դաշնամուրային և լարային բաժիններ երեխաներն ընդունվում էին 7–9, իսկ փողային բաժին՝ 9–12 տարեկանում⁶⁹:

Խորհրդային տարիներին հատուկ ուշադրություն էր հատկացվում պետական տոների պրոպագանդմանը, այդ նպատակով կազմակերպվում էին բազմատեսակ միջոցառումներ: 1980-ականներին ավանդույթ էր դարձել յուրաքանչյուր տարի հոկտեմբերի 7-ին ԽՍՀՄ սահմանադրության օրվա առթիվ հանրապետության տարբեր բնակավայրերից ժամանած հարյուրավոր հյուրերի մասնակցությամբ Գառնիի տաճարի հրապարակում տոնակատարությունների կազմակերպումը: Այն ուղեկցվում էր երգչախմբերի ու պարախմբերի կատարումներով, ասմունքով

⁶⁸ «Կոտայք», Արովյան, 14 հունիսի 2012, N 11:

⁶⁹ «Լիջարյա», 23 մայիսի 1985, N 61:

ու ձեռքի աշխատանք հանդիսացող արվեստի նմուշների ցուցադրությունով⁷⁰:

Տաճարի վերականգնումը

Դեպի Գառնի ճանաչողական այցելությունները խորհրդային տարիներին շատ ավելի հաճախակի դարձան: Գառնիի տաճար այցելողների շրջանում խորը մտահոգության առիթ էր դառնում տաճարի խոնարհված լինելը: Արդյունքում առաջ քաշվեցին այն վերականգնելու ծրագրեր, որոնք տարբեր (այդ թվում՝ ֆինանսական) պատճառներով կյանքի չկոչվեցին: 1930-ական թվականներին իրականացմանը առավել մոտ էր եղել Նիկոլայ Բունիաթյանի պատրաստած նախագիծը⁷¹:

Հայրենական պատերազմի ավարտից հետո Գառնիի վրա լրացուցիչ ուշադրության սևեռվեց 1945 թ. հուլիսին նկարիչ Մարտիրոս Սարյանի և բուսաբան Յուլիա Դավթյանի կողմից գյուղի գերեզմանոցում հունարեն արձանագրությամբ սրբատաշ քարի հայտնաբերումից հետո: Մ. Սարյանը գտածոյի մասին անմիջապես տեղեկացրեց ակադեմիկոս Հ. Օրբելուն՝ առաջարկելով Գառնիում ուսումնասիրություններ կատարելու նպատակով միջոցներ հայթայթել: Ընթերցվելուց հետո պարզվեց, որ հայտնաբերվածը Տրդատ I-ի թողած շինարարական արձանագրությունն է⁷²:

Սույն գտածոն առիթ հանդիսացավ, որպեսզի Հայկական ԽՍՀ մինիստրների խորհրդին կից ճարտարապետության գոր-

ծերի վարչության պատմական հուշարձանների պահպանության կոմիտեի արշավախումբը 1945 թ. օգոստոսին Գառնիում հնագիտական հետազոտություններ կատարի: Արշավախմբի ղեկավար, հնագետ Հ. Եղիազարյանն իր հաշվետու զեկուցման մեջ մանրամասն նկարագրում է գյուղի տարածքում կատարած հնագիտական հետազոտությունների արդյունքները: Նա ընդգծում է, որ 1945 թ. գարնանը Գառնիի գերեզմանոցում նկարիչ Մարտիրոս Սարյանի կողմից հունարեն արձանագրության հայտնաբերումը «վճռական գործոն հանդիսացավ Գառնի գյուղի սահմաններում նախատեսվող հետազոտական աշխատանքներին անմիջապես ձեռնարկելու համար»: Պատմական հուշարձանների պահպանության կոմիտեի կողմից կազմվեց հատուկ գիտական արշավախումբ, որի մեջ, բացի Հ. Եղիազարյանից, ընդգրկվեցին նաև ճարտարապետ Ա. Բալասանյանը և տեխնիկական աշխատակից Ք. Հովումյանը: Արշավախմբի խնդիրն էր մանրամասն ուսումնասիրել Գառնի գյուղի տարածքը, հայտնաբերել և հաշվառել բոլոր հուշարձաններն ու դրանց բեկորները՝ նկարագրելով, լուսանկարելով և չափագրելով դրանք⁷³:

Հետախուզական արշավախմբի աշխատանքներից մի քանի տարի անց Գառնիում հնագիտական կանոնավոր պեղումներ սկսվեցին, ինչի արդյունքները նպաստեցին գյուղի հանրահռչակմանը: 1949 թ. նոյեմբերից սկսած Հայկական ԽՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի (1959 թվականից՝ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի) հնագիտական արշավախումբը (ղեկավար՝ հնագետ, հետազոտման ակադեմիկոս Բաբկեն Առաքելյան) Գառ-

⁷⁰ «Արշարույս», 17 հոկտեմբերի 1985, N 124, 21 հոկտեմբերի 1986, N 126:

⁷¹ Բունիաթյան Ն., *Գառնու ճարտարապետական հուշարձանի վերականգնումը*, «Խորհրդային Հայաստան», 22 սեպտեմբերի 1935, N 219:

⁷² Սարյան Մարտիրոս, *Նամակներ*, հ. 2, Երևան, 2012, էջ 339–342:

⁷³ ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 1402, թ. 1:

նիում ձեռնամուխ եղավ մեծածավալ հնագիտական պեղումների ու վերականգնման աշխատանքների իրականացմանը⁷⁴։ Այդ աշխատանքները շարունակվեցին և մեծ ծավալներ ընդունեցին հաջորդ տասնամյակներին։

1950-ականներից Հայկական ԽՍՀ իշխանությունները քայլեր ձեռնարկեցին Գառնիի պատմաճարտարապետական հուշարձանները բարեկարգելու, այն հանրահռչակող տեղեկատու նյութեր տպագրելու ու տարածելու նպատակով։ 1958 թ. Մինիստրների խորհրդին առընթեր ճարտարապետական գործերի և հուշարձանների պահպանության վարչության ճարտարապետական հուշարձանների պահպանության բաժինը մի շարք աշխատանքներ նախաձեռնեց՝ տեղադրվեցին հուշատախտակներ, բարեկարգվեց ամրոցի մուտքը, պատրաստվեց ուղեցույց, ուղեցույց-թերթիկ, նկարազարդ ալբոմ⁷⁵։

Վերը նշված քայլերը նպաստեց դեպի Գառնի զբոսաշրջային այցելությունների ծավալների մեծացմանը։ Այդ առումով միանգամայն նոր հանգրվան հանդիսացավ հեթանոսական տաճարի վերականգնումը։ Ճարտարապետ Ալ. Սահինյանը վկայում է, որ «Գառնի ամրոցում ձեռնարկված պեղումներն արագացրին տաճարի վերականգնման գաղափարի իրականացումը»⁷⁶։ Այդ հարցում ևս անփոխարինելի էր Աստոն Քոչինյանի ունեցած ներդրումը։

Հայկական ԽՍՀ մինիստրների խորհրդին կից արտասահմանյան տուրիզմի վարչությունը 1967 թվականից սկսած իր երթուղում ներառեց նաև Գառնին։ Ընդառաջ գնալով վարչության՝ հնավայրը բարեկարգելու և

օտարերկրյա քաղաքացիների այցելության համար նախապատրաստելու 1967 թ. փետրվարի 16-ի առաջարկին՝ Մինիստրների խորհրդին առընթեր շինարարական գործերի պետական կոմիտեի հուշարձանների պահպանության բաժինը նպատակահարմար համարեց բարեկարգել հնագիտական պեղումների տարածքը՝ մաքրելով շրջապատի հողակույտերը, բաղնիքի խճանկարի վրա տաղավար կառուցել, նստարաններ տեղադրել, սկսել հեթանոսական տաճարի վերականգնման աշխատանքները, գյուղի հնագիտական և ճարտարապետական հուշարձանների մասին ուղեցույց հրատարակել⁷⁷։ Փաստորեն, Գառնիի տաճարի վերականգնման հարցով քննարկումներ են սկսվում։

Շուրջ տասնամյա աշխատանքի արդյունքում ՀԽՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի Արվեստի ինստիտուտի ճարտարապետության բաժնի վարիչ, ճանաչված ճարտարապետ Ալեքսանդր Սահինյանը տաճարի վերակազմության նախագիծ պատրաստեց (1966 թ. նա նման հանձնարարություն էր ստացել նաև ՀԽՍՀ մինիստրների խորհրդից)։ Ի տարբերություն նախորդ նախագծերի, որոնցում տաճարի տանիքը փայտաշեն էր ներկայացվում, Սահինյանը գիտականորեն հիմնավորեց, որ այն քարից է եղել և, ընդհանրապես, տաճարի կառուցվածքում փայտ չի օգտագործվել։ Նախագիծը քննարկվեց Գիտությունների ակադեմիայի նախագահության կողմից և հավանության արժանացավ⁷⁸։ Միայն դրանից հետո ՀԽՍՀ շինարարական գործերի պետական

⁷⁴ Аракелян Б. Н., *Гарни I*, с. 18–19.

⁷⁵ ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 649, թ. 1–2։

⁷⁶ Սահինյան Ա. Ա., *Գառնիի անտիկ կառույցների ճարտարապետությունը*, Երևան, 1983, էջ 11։

⁷⁷ ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 777, թ. 1–2։

⁷⁸ Բարսեղյան Լ., *Հեթանոսական տաճարը կվերակառուցվի*, «Արշալույս», 27 փետրվարի 1969, N 25. Ղորղանյան Կ., *Գառնի*, «Արշալույս», 30 մարտի, 1, 5, 7 ապրիլի 1972, N 38–41։

կոմիտեի (Պետշին) և Արվեստի ինստիտուտի կողմից այն ներկայացվեց հանրապետության Մինիստրների խորհրդի քննարկմանը: 1968 թ. դեկտեմբերի 10-ին Մինիստրների խորհուրդը հաստատեց տաճարի վերականգնման նախագիծը: Պետշինին հանձնարարվեց անհրաժեշտ քայլեր կատարել մինչև 1970 թ. սեպտեմբերը տաճարի վերականգնումն ավարտելու նպատակով՝ աշխատանքները կատարելով բարձր որակով: Պետական պլանավորման հանձնաժողովին (Պետպլան) ու Ֆինանսների մինիստրությանն էլ հրահանգվեց այդ նպատակով անհրաժեշտ գումար, շինարարական տեխնիկա, շինանյութ նախատեսել⁷⁹: Այն է՝ Հայկական ԽՍՀ ղեկավարությունը ցանկանում էր վերականգնված շինության բացումը կատարել Հայաստանի խորհրդայնացման 50-ամյակի տոնակատարությունների նախօրեին: Սակայն այդ նպատակն իրականություն չդարձավ:

Ա. Սահինյանի ղեկավարությամբ տաճարի շինարարական աշխատանքները սկսվեցին 1969 թ. հունվարին: Այդուհետ միայն պարզ դարձավ, որ կատարելիք աշխատանքը նախատեսվածից շատ ավելի բարդ և աշխատատար է: Պահպանված քարերը չափագրելուց, դասավորելուց ու համարակալելուց հետո ակնհայտ դարձավ, որ վերակառուցման համար լուրջ խնդիր էր պակասող քարերի հարցը: Ուստի որոշվեց դրանք լրացնել Գառնիի ձորից և Փարաքարի քարհանքից տեղափոխվող քարերով, իսկ շինարարության ընթացքում կիրառել տաճարի կառուցման ժամանակի տեխնիկական միջոցները՝ քարերը միացնելով մետաղական գամերով՝ կապարապատելով քարի ու մե-

տաղի միացման հանգույցները: Միայն կոնստրուկտիվ անհրաժեշտության դեպքում պետք է թաքնված ձևով երկաթբետոն օգտագործվեր: Ուստի տաճարի վերականգնման համար նախապես հաստատված ժամանակացույցը հնարավոր չեղավ պահպանել: 1970 թ. սեպտեմբերի փոխարեն շինարարական աշխատանքներն ավարտվեցին դրանից հինգ տարի անց⁸⁰: Շրջանային թերթի 1975 թ. հունիսի 15-ի համարում տպագրված հոդվածում ազդարարվում էր, որ շուրջ երեք դար առաջ երկրաշարժից ավերված տաճարի վերակառուցման աշխատանքներն արդեն ավարտվել են և այն շուտով իր դռները կբացի զբոսաշրջիկների առջև⁸¹: Տարածքի բարեկարգումից հետո հայ և օտարազգի այցելուների առջև բացվեց Հայաստանի սույն եզակի հուշարձանը՝ վերածվելով Հայոց հին շրջանի պատմության խորհրդանիշի:

Ի դեպ, Ա. Սահինյանի պատրաստած Գառնիի ճարտարապետական համալիրի բարեկարգման նախագծի մասին 1975 թ. սեպտեմբերի 18-ին ներկայացրած կարծիքում ճարտարապետ Ստեփան Մնացականյանը գրում էր, որ այն «իր գլխավոր գծերով ընդունելի է և արժանի է հավանության»: Այնուհետև համոզմունք էր հայտնում, թե «Գառնին պետք է հանդիսանա այն կենտրոնը, որտեղ բացահայտվելու է հայկական հելլենիստական մշակույթը այնպես, ինչպես ուրարտական մշակույթի համար դարձավ Էրեբունին»: Ուստի առաջարկում էր Էրեբունիի օրինակով Գառնիում ևս բուն հուշարձանից (ամրոցից) դուրս թանգարանային շենք կառուցել, որտեղ շրջագայելուց հետո

⁷⁹ Հայրավան ՍՍՀ մինիստրների ասիտի որոշումներ և կարգադրություններ, 1968. դեկտեմբեր, էջ 80:

⁸⁰ Սահինյան Ա., Գառնիի անտիկ տաճարի վերակառուցումը, «Էրաբեր հասարակական գիտությունների», 1979, N 10, էջ 59-74:

⁸¹ «Արշալույս», 15 հունիսի 1975, N 70:

միայն այցելուները կկարողանան մուտք գործել ամրոցի տարածք: Ըստ այդմ էլ՝ առաջարկում էր լրացնել հուշարձանի բարեկարգման նախագիծը, կազմել թանգարանի նախագիծ՝ այն կապելով համալիրի բարեկարգման նախագծի հետ: «Ոչ մի դեպքում այս հարցը չպետք է թողնել հետագային, այլապես կստացվեն այնտեղ պատահական լուծումներ, ինչպես ունենք Զվարթնոցում և այլուր», – ընդգծում էր Մնացականյանը⁸²: Ցավով պետք է արձանագրել, որ այս առաջարկն իրականություն չդարձավ: Հաջորդ տարիներին գառնեցիների կողմից պարբերաբար բարձրացվում էր գյուղում թանգարան ունենալու հարցը, սակայն գործնականում խնդիրը չլուծվեց⁸³:

Գառնիի հեթանոսական տաճարի վերականգնումից հետո այստեղ այցելողների թիվը մի քանի անգամ բազմապատկվեց: Տաճարը, բազմաթիվ հուշարձաններն ու բնության կերտած քարերի սիմֆոնիան տեսնելու էին գալիս բազմահազար զբոսաշրջիկներ Հայկական ԽՍՀ-ից, Խորհրդային Միության մյուս միութենական հանրապետություններից և արտերկրից: Գառնու տաճարն ու Գեղարդի վանական համալիրը Հայաստան ժամանող սփյուռքահայ և այլազգի զբոսաշրջիկների այցելության հիմնական ուղղություններից էր: Ի դեպ, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում հյուրընկալվող բարձրաստիճան հոգևորականները ևս ձգտում էին Գառնի այցելել: Օրինակ՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ի գահակալության 27-ամյակի առթիվ 1982 թ. սեպտեմբերի 24-ին Ս. Էջմիածին ժամանած Անտիոքի և Համայն Արևելքի Ասորական Ուղղափառ Եկեղեցու նորընտիր պետ Նորին Սրբություն Մար Իգ-

նատիոս Զաքքա Ա պատրիարքը Ս. Գեղարդի վանք ուղևորվելու ճանապարհին սեպտեմբերի 28-ին այցելում է նաև Գառնիի հեթանոսական տաճար: Հոկտեմբերի 6-ին Գառնիի տաճար, ապա Ս. Գեղարդի վանք են այցելել նաև կաթողիկոսի գահակալության առթիվ անցկացվող տոնակատարություններին մասնակցելու նպատակով Մայր Աթոռ ժամանած հյուրերը՝ Եվրոպայի և Ամերիկայի հայոց թեմերի առաջնորդները, ԱՄՆ-ի, Կանադայի, Լատինական Ամերիկայի և հայկական այլ համայնքների տարբեր կազմակերպությունների ղեկավարները, հասարակական գործիչներն ու բարերարները, որոնց թվում էր Հայ բարեգործական ընդհանուր միության (ՀԲԸՄ) նախագահ Ալեք Մանուկյանը՝ տիկնոջ հետ: Հոկտեմբերի 11-ին հյուրերը մասնակցում են վեհարանի մոտ կառուցված «Ալեք և Մարի Մանուկյան գանձատան», իսկ հաջորդ օրը՝ Խրիմյան Հայրիկի հիշատակը հավերժացնող նորակառույց աղբյուր-հուշարձանի բացմանը⁸⁴: Գառնի այցելած նշանավոր անհատների սոսկ թվարկումը տասնյակ էջեր կզբաղեցնի, ուստի այստեղ բավարարվում ենք միայն վերը նշված օրինակներով:

Կենցաղսպասարկումը

Խորհրդային տարիներին կենցաղսպասարկման հաստատություններում տարածված էին թերակշռումները, թերաչափումները, իսկ ամենամեծ խնդիրը պահանջարկ ունեցող որակյալ ապրանքների խիստ պակասն էր (դեֆիցիտը): Այս հանգամանքը համատարած բնորոշ էր Խորհրդային Հայաս-

⁸² ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 1005, թ. 3-4:

⁸³ ՀԱԱ, ԱՏՆ, ֆ. 6, ց. 5, գ. 76, թ. 72:

⁸⁴ «Էջմիածին», Էջմիածին 1982, Ը-Թ, էջ 13, Ժ, էջ 19, 24:

տանի քաղաքային և գյուղական բնակավայրերին:

Աբովյանի շրջանի ժողովրդական վերահսկողության կոմիտեի հանձնաժողովը 1966 թ. ստուգումներ էր իրականացրել Գառնիի գյուղական կոոպերատիվի խանութներում և արձանագրել, որ դրանք սահմանափակ չէին պայմաններում էին գտնվում, ապրանքների վրա փակցված էին գնապիտակները, կշեռքները ճշտությամբ էին աշխատում և որևէ սխալ չէր հայտնաբերվել: Բոլոր գործակատարները ստուգվել էին: Հանձնաժողովի արձանագրած թերացումները բնութագրական էին ողջ շրջանի համար. «Խանութներում նկատվեց մի շարք ապրանքների պակաս, որի կարիքը զգացվում է բնակչության կողմից և կա մեծ պահանջարկ: Այսպես՝ Գառնիի խանութներում չկային կանացի չուլիկներ, կանացի և տղամարդու պատրաստի հագուստեղեն՝ 48-54 չափսի, կոշիկեղեն՝ հատկապես 17-24, 28-37 և 41-43 համարների: Պակասում էր նաև բամբակյա տրիկո գործվածքեղեն, կանացի գլխի թաշկինակներ, դրապից շալեր, ներքնաշապիկներ տարբեր չափսի, ամառային շրջագգեստներ, տղամարդու վերնաշապիկներ, մահճակալի ծածկոցներ, երեսաքիչներ և կանանց ու տղամարդկանց շարժեր: Խանութներում բոլորովին չի ստացվում կոնյակ, իսկ լիմոնադ և սեղանի գինիներ լինում են դեպքից – դեպք: Հարմարություններ չլինելու պատճառով երշիկեղեն նույնպես չկա: Խանութներում երկար ժամանակ կուտակված են տարբեր տեսակի կոնսերվաներ, բարձր գնանոց գարու կրուպաներ, Պորտվենյ, Այգեշատ, Բյուրավան գինիներ, վրացական լեկյորներ և ռոմ, որոնց պահանջարկը քիչ է զգացվում բնակչության կողմից: Բոլոր խանութներում զգացվում է փաթեթի թղթի պա-

կաս, որն օրինական դժգոհություն է առաջացնում ինչպես պատվաճառողների, այնպես էլ գնողների մոտ»: Ստուգումների արդյունքում պարզվել էր, որ գառնեցիները կենցաղային տեխնիկայի (հեռուստացույց, սառնարան, լվացքի մեքենա) և կահույքի սուր կարիք ունեին, սակայն այդպիսի ապրանքներ խանութներում չէր ստացվում⁸⁵: Կենցաղային ապրանքների, որակյալ հագուստեղենի և կոշիկեղենի պակասը գյուղացիների շրջանում դժգոհությունների պատճառ էր դառնում: Նրանցից առավել հնարամիտներն ու ճարպիկները տարբեր զարտուղի ճանապարհներով անհրաժեշտ ապրանքներ էին ձեռք բերում՝ երբեմն սահմանված արժեքից շատ ավելի թանկ վճարելով:

Թերակշռումն ու թերաչափումը լայնորեն տարածված էին հանրապետության առևտրի և հասարակական սննդի օբյեկտներում: Բնականաբար, Գառնիի օբյեկտները ևս բացառություն չէին կազմում: Այսպես՝ 1968 թ. գարնանը ժողովրդական վերահսկողության Աբովյանի շրջանային կոմիտեի կողմից շրջանում կատարված ստուգումների ժամանակ թերակշռման, թերաչափման դեպքեր էին հայտնաբերվել Գառնիի, Քանաքեռի ճաշարաններում, ճանապարհային ռեստորանների և բուֆետների «Չայկա» միավորման Քանաքեռի կայանի խոհանոցում և այլն⁸⁶: Չնայած հանրապետական և տեղական մակարդակներով տարբեր հանձնաժողովների գործունեությանը, ժամանակ առ ժամանակ խստացվող իրավական ակտերին՝ խորհրդային առևտրի և սպասարկման առանցքային բաղադրիչը հանդիսացող սովերային դրսևորումները շարունակում

⁸⁵ ՀԱԱ, ԿՄՄ, ֆ. 137, ց. 2, գ. 8, թ. 26-27:

⁸⁶ Նույն տեղում, գ. 3, թ. 17:

էին ոչ միայն պահպանվել, այլև տարիների ընթացքում առավել խորը արմատներ գցել:

Հետպատերազմյան տարիներին շարունակական քրտնաջան աշխատանքի շնորհիվ գառնեցիների կենցաղում կտրուկ փոփոխություններ տեղի ունեցան: Գառնի գյուղի մասին համակողմանի տեղեկություններ ենք իմանում 1968 թ. ծառայողական օգտագործման համար պատրաստված Խորհրդային Հայաստանի բնակավայրերի տեղեկատուից: Ըստ այդմ՝ գյուղի խորհտնտեսության մեջ ընդգրկված տնտեսությունների թիվը 848 էր: Այն ուներ 5 գյուղատնտես և 2 անասնաբույժ (առանց բարձրագույն կրթության): Գյուղի բնակչության թիվը 4353 էր, որից 2135-ը՝ տղամարդ և 2218-ը՝ կին: Բնակիչների ճնշող մեծամասնությունը՝ 4347-ը, հայեր էին, 6-ը՝ ռուսներ և ուկրաինացիներ: Շրջկենտրոնից 30 կմ հեռավորության վրա գտնվող Գառնիում բնակելի տների հիմնական մասը (831-ը, որից 1-ը՝ պետական) կառուցվել էր խորհրդային իշխանության տարիներին՝ 1920–1966 թթ. ընթացքում: Նախախորհրդային տարիների տները փոքր քանակ էին կազմում: Ինչպես հետպատերազմյան առաջին տասնամյակների հայաստանյան այլ գյուղերում, Գառնիում ևս բնակչության կենցաղային պայմանները չէր կարելի բարվոք համարել: Այսպես՝ տներից ջրմուղ ուներ 432-ը, հեղուկ գազ՝ 518-ը, էլեկտրականություն՝ 830-ը, հեռախոս՝ 84-ը, որևէ տուն կոյուղի չուներ: Գյուղում կար մեկ բաղնիք՝ 15 լողանալու տեղով, կենցաղսպասարկման հաստատություն (2 աշխատակցով), կոշիկի վերանորոգման արհեստանոց (1 աշխատակցով), մեկ ակումբ՝ 90 տեղով և մեկ ստացիոնար կինոսարքով, մեկ գրադարան՝ 10.000 կտոր գրականությամբ, մեկ մանկապարտեզ, ուր հաճախում էր 170 երե-

խա, մեկ միջնակարգ դպրոց՝ 1247 աշակերտով (շենքը շահագործման էր հանձնվել 1961 թ.), մեկ գյուղերիտ դպրոց՝ 84 սովորողով: Ուսուցիչների թիվը 53 էր, որից 25-ը՝ բարձրագույն կրթությամբ: Գյուղն ուներ մեկ հիվանդանոց՝ 25 մահճակալով (բուժանձնակազմի թիվը 19 էր, որից 3-ը՝ բժիշկ), երկու սպորտային հրապարակ-խաղաղաշտ, 10 խանութ ու կրպակ (12 աշխատակցով), մեկ ճաշարան՝ 36 նստատեղով, 1 սրճարան, մեկ կապի բաժանմունք: Գառնեցիներից սեփական ավտոմեքենա ուներ 16 անձ: Գյուղացիները հեռուստատեսային հաղորդումներ դիտելու հնարավորություն չուներին: Գառնիում գործարաններ, ֆաբրիկաներ, հյուրանոցներ ու հանգստյան տներ չկային⁸⁷:

Ընդամենը չորս տարի անց՝ 1972 թ. դեկտեմբերին, Գառնի այցելած շրջանային թերթի աշխատակիցը վկայում է, որ գյուղում կենցաղային ապրանքների՝ կահույքի, հեռուստացույցի, ավտոմեքենայի, տարբեր իրերի մեծ պահանջարկ կար: Բոլոր ընտանիքներն էլ ցանկանում էին հնարավորության դեպքում նոր կենցաղային ապրանքներ ձեռք բերել: Այդ ժամանակ գյուղում կար 60 անձնական օգտագործման ավտոմեքենա (համեմատության համար նշենք, որ խորհտնտեսության բեռնատար ու մարդատար ավտոմեքենաների թիվը 20 էր), ավտոմատ հեռախոսացանցից օգտվում էր 200 ընտանիք⁸⁸: Այն է՝ գյուղական բնակչության ապրելակերպը չափազանց աղքատ դրականորեն փոխվում էր: Ի դեպ, 1950–1960-ական թվականներին թուջե և պողպատե խողովակներով կառուցվեց գյուղի ջրամատակարարման ցանցը, շահագործման հանձնվեցին հացի փուռը, բաղնիքը, ճաշարանը և

⁸⁷ Հայկական ՍՍՀ բնակավայրերի տեղեկատու. Երևան, 1968, էջ 10–14:

⁸⁸ «Աղշարույ», 20 դեկտեմբերի 1972, N 147:

այլն: Տարիներ շարունակ բարվոք վիճակում չէին գյուղամիջյան ճանապարհները, խնդրահարույց էր ջրամատակարարման ու ջրահեռացման հարցերը և այլն: 1960-ականներին սկսվեց գյուղի կոյուղու ներքին ցանցի կառուցման աշխատանքները, ինչը շարունակվեց հաջորդ տասնամյակների ընթացքում: Տնտեսական և կենցաղային կեղտաջրերը մաքրելու նպատակով 1970-ականներին մաքրման կայաններ կառուցվեցին: Այդուհետ՝ մաքրված կեղտաջրերը հեռացվում էին սելավատարերով՝ ապահովելով բնակավայրի սանիտարական մաքրությունը: Եղած դրական փոփոխություններով հանդերձ՝ գյուղում որոշ կենցաղային խնդիրների կարգավորումը տասնամյակներ տևեց:

Հնուց ի վեր Գառնին հայտնի էր իր համեղ ու սառնորակ ջրով: 1960-ական թվականներին մայրաքաղաք Երևանի ընդարձակմանը զուգահեռ՝ սուր կերպով ջրի պակաս էր զգացվում: Այդ խնդիրը լուծելու համար Հայկ. ԽՍՀ մինիստրների խորհրդի հրահանգով 1970 թ. Գառնիում մեծ ջրամբարի շինարարություն սկսվեց՝ ջուրը ամբարելու և Երևան տեղափոխելու նպատակով: Սա գառնեցիների շրջանում խորը դժգոհություն առաջացրեց. նրանք պահանջում էին մինչև Երևան տեղափոխվող խմելու ջրագիծը շահագործելն իրենց ապահովել ինքնահոս ոռոգման ջրով: Գյուղացիները միանգամայն տեղին մտավախություն ունեին, թե պոմպակայանի միջոցով գետի ջուրը բարձրացնելը լրացուցիչ դժվարություն է ստեղծելու իրենց համար: Նրանց արդարացի պահանջը ՀԽՍՀ կոմունալ տնտեսության մինիստրության կողմից ուշադրության չէր արժանանում. մինիստրությունը նպատակահարմար չէր համարում գյուղի համար 5 կմ երկարությամբ նոր ինքնահոս ջրագիծ կա-

ռուցելու համար գումար հատկացնել: Գառնեցիների բմբոստությունը, Երևան տեղափոխվող ջրագծի շինարարությունը խոչընդոտելու փորձերը բերեցին նրան, որ, ինչպես տարիներ անց հիշում է ՀԿԿ Երևանի քաղկոմի առաջին քարտուղար Լյուդվիգ Ղարիբջանյանը, իր խնդրանքով հարցին միջամտեց անձամբ ՀԿԿ կենտկոմի առաջին քարտուղար Անտոն Քոչինյանը (1966-1974 թթ.): Վերջինս Գառնիի խնդիրներին վաղուց էր ծանոթ: Նրա հրահանգով գյուղի համար արտահերթ կերպով նոր ինքնահոս ջրագիծ կառուցվեց, որի շինարարությունն ավարտվեց 1973 թ.: Ի դեպ, ջրագիծը 1968 թ. նախատեսվածից ավելի մեծ թողունակություն ունեցավ⁸⁹: Այս պատճառով ավագ սերնդի գառնեցիները պատկառանքով են հիշում Ա. Քոչինյանին:

Երևանից եկած շինարարները Գառնիի համար նոր ջրագծի շինարարությունից հետո ձեռնամուխ եղան մայրաքաղաք տեղափոխվող ջրագծի համար ջրամբարի կառուցմանը և Գառնի-Երևան նոր ջրագծի շինարարությանը, որով Գառնիի սառնորակ ջուրը 32 կմ երկարությամբ երկաթե խողովակներով տեղափոխվեց մայրաքաղաք: Ջրագիծը սկսվում էր Ագատի կիրճում կառուցված 13 աղբյուրակալներից, ապա շարունակվում մինչև Երևանի Սարի թաղի սարալանջում կառուցված երկու ջրակարգավորիչ ամբարտակները: Հայկական ԽՍՀ իշխանությունները նպատակային ջանքեր գործադրեցին, որպեսզի ջրատարի շինարարությունն ավարտվի 1970 թ. նոյեմբերին՝ Հայաստանի խորհրդայնացման 50-ամյակի օրերին⁹⁰:

⁸⁹ Անտոն Քոչինյան: Փաստաթղթեր, համակերպ, հոս. հիշ. էջ 139-140, ՀԱԱ, ԱՏՆ, ֆ. 6, ց. 3, գ. 66:

⁹⁰ «Մովսեսյան Հայաստան», Երևան, 5 սեպտեմբերի 1970, N 207, «Երևոյցիս Երևան», Երևան, 28 սեպտեմբեր:

Ի դեպ, խմելու ջրի անկանոն մատակարարումը գառնեցիներին շարունակաբար հուզող կենցաղային առաջնային հարցերից էր: Այս խնդիրն առկա էր նաև 1980-ական թվականներին: Կարծես ճակատագրի հեգնանք լիներ, որ մայրաքաղաք Երևանին ու հարակից բնակավայրերի բնակիչներին սառնորակ խմելու ջուր մատակարարող գյուղի բնակչության մի մասը մշտական ջրից զրկված էր: Զրամատակարարման հարցը պարբերաբար քննարկվում էր գյուղխորհրդի նստաշրջաններում, սակայն նկատելի փոփոխություն չէր լինում: Համատեղ ջանքերով խնդիրը կարգավորելու փոխարեն Աբովյանի շրջխորհրդի գործադիր կոմիտեն և Գառնիի խորհրտնետեսության ու գյուղխորհրդի ղեկավարները հաճախ միմյանց մեղադրում էին այս հարցը կարգավորելու հարցում հետևողականություն և սրտացավություն չցուցաբերելու մեջ⁹¹: Այս խնդիրը շարունակվեց նաև Հայաստանի անկախացումից հետո:

Բազմամարդ բնակավայրի վերածվող Գառնիի ընդարձակումը կանոնավոր հունի մեջ դնելու նպատակով դեռևս 1950-ական թվականների կեսերին գյուղում հողաբաժանություն կատարվեց. բազմաթիվ երիտասարդ ընտանիքներ տնամերձ հողակտորներ ստացան և ձեռնամուխ եղան սեփական բնակարանների շինարարությանը: Այս աշխատանքները համակարգող Աղվան Հախվերդյանը գյուղխորհրդի և կոլտնտեսությունների ղեկավարների աջակցությամբ կանոնավորեց գյուղի փողոցները, իսկ նոր թաղամասերի դեպքում ուղիղ ու ընդարձակ փողոցներ գծագրեց:

Արդեն 1976 թ. բնակչության կենցաղ-սպասարկման գործը բարելավելու նպատակով «Հայպետգյուղնախագիծ» պետական նախագծային ինստիտուտը Գառնիի հատակագծման և կառուցապատման համապարփակ նախագիծ մշակեց: Ամրոցին հարակից տարածքում նախատեսվում էր նոր հասարակական կենտրոն հիմնել՝ ակումբի, վարչական համալիրի, առևտրի կենտրոնի շենքերով: Կառուցվելու էին նաև բարձրահարկ բնակելի և հասարակական նշանակության նոր շենքեր, կանոնավորվելու ու բարեկարգվելու էին փողոցները: Այն է՝ նախագծով տասնամյակների ընթացքում խառը կառուցապատման հետևանքով առաջացած խնդիրների լուծումներ էին նախանշվում, ինչը բնակավայրի զարգացման հետագա ընթացքն առավել կանոնավոր կդարձներ: Տարիների ընթացքում Գառնիի ունեցած հաջողությունների համամիութենական արձանագրումը դարձավ 1979 թ. իբրև բարեկարգ գյուղ ԽՍՀՄ ժողովրդական տնտեսության նվաճումների ցուցահանդեսում արծաթե մեդալի արժանանալը: Սա գառնեցիների համար նշանակալի իրադարձություն էր: Այդ ժամանակ Գառնին ուներ 1200 տնտեսություն, երեք միջնակարգ դպրոց, մեկ մարզադպրոց, հանրախանութ, մանկապարտեզ, հիվանդանոց, սրճարան, ճաշարան, կապի բաժանմունք՝ 1000 հեռախոսահամարով, գործարանի մասնաճյուղ, պտղի վերամշակման արտադրամաս, գինու մշակման կետ և այլն: Արդյունավետ աշխատանք էր ծավալում գյուղի մշակույթի տունը, որն ուներ 13 գեղարվեստական ինքնագործունեության խումբ⁹²:

1970-ականների երկրորդ կեսին ու 1980-ականներին Գառնիում բարեկարգվեցին.

բերի 1970, N 227, «Արշալույս», 17 հոկտեմբերի 1970, N 119:

⁹¹ «Արշալույս», 6 փետրվարի 1990, N 16:

⁹² «Արշալույս», 22 հունիսի 1980, N 86:

խճապատվեցին ու ասֆալտապատվեցին դեպի տաճար տանող և մյուս փողոցները, վերակառուցվեց փողոցային լուսավորության ցանցը, մեծ ծավալով շինարարական աշխատանքներ կատարվեցին: Գյուղի արևելյան մասում նորակազմ ընտանիքներին հատկացված տնամերձ հողամասերի վրա կառուցվեց ավելի քան 120 տնից բաղկացած երկու խոշոր թաղամաս: Կառուցվեց նաև թիվ 1 միջնակարգ դպրոցի նոր շենքը, կենցաղսպասարկման տաղավար, ջրագծեր, խորհտնտեսության գոմեր, պահեստներ, արտադրական տարբեր շենքեր, 1982 թ. սկսվեց և այնուհետև մեծ ծավալ ընդունեց բնական գազով գյուղի գազաֆիկացման աշխատանքները: Ավելացան առևտրական ձեռնարկությունները, մթերային և շինարարական խանութները: Գյուղի՝ Մերութան Պապոյանի ղեկավարած խորհտնտեսությունը 1980-ականների կեսերին շրջանում ցուցադրական, բազմաճյուղ տնտեսության համարում ուներ: 1985 թ. խորհտնտեսության ընդհանուր հողատարածությունը 5995 հա էր, որից 3166 հա-ն օգտագործելի հողեր էր, 1042 հա-ն՝ վարելահողեր, 322 հա-ն՝ պտղատու այգիներ, 82 հա-ն՝ խաղողի այգիներ, 35 հա-ն՝ անտառային հողաշերտեր: Գառնեցիների համար առանձնապես կարևոր էր գյուղի երկու թաղամասերը միմյանց կապող ստորգետնյա կամուրջ-անցուղու, տեղամասային հիվանդանոցի (այն նախատեսված էր նաև հարևան Գողթ, Գեղարդ, Հացավան, Ողջաբերդ, Գեղադիր գյուղերի բնակիչներին սպասարկելու համար) նոր մասնաշենքի կառուցումը: 1982 թ. հիվանդանոցում աշխատում էր 5 բժիշկ և 30 բուժքույր⁹³: Երկար տարիներ գյուղի հիվանդանոցը ղեկավարել

է մանկաբույժ, ԽՍՀՄ ժողովրդական բժիշկ Կիմա Խաչատրյանը (1933–2012): Բժշկական հաստատությունը («Գառնիի առողջության կենտրոն» ՊՈԱԿ-ը) ներկայումս կրում է նրա անունը:

«Վերակառուցման» շրջանը: Հողաբաժանությունը

1985 թ. մարտին ԽՍՀՄ կենտկոմի առաջին քարտուղար ընտրված Միխայիլ Գորբաչովը ձեռնամուխ եղավ երկրի ողջ տարածքում վերափոխումների անցկացմանը՝ պետության սոցիալ-տնտեսական զարգացումն արագացնելու, տնտեսության ոլորտում եղած լճացումից դուրս գալու նպատակով: Վերակառուցման միջոցառումները որոշակի ազատականացում բերեցին: Գորբաչովյան վերակառուցման բերած առավելություններից մեկն էլ նախաձեռնողականություն, գործարար հակումներ ունեցող անհատների գործունեության խրախուսումն էր: Ինչպես շատ այլ բնակավայրերում, Գառնիում ևս ստեղծվեցին կոոպերատիվ կազմակերպություններ, մասնավոր տարբեր ձեռնարկություններ, տարածվեց հողի կապալային օգտագործումը: Վերջինի դեպքում գյուղացիական առանձին տնտեսությունները կամ կոլեկտիվները խորհտնտեսությունից կապալով վերցնում էին հանրային սեփականություն հանդիսացող հողը՝ իրենց վրա կրելով ստացված բերքի, արտադրանքի, անասնապահական մթերքների իրացման պարտավորությունը: Սա նպաստում էր գյուղացիների նյութական շահագրգռվածության, գյուղմթերքների արտադրության ավելացմանը: 1985 թ. կապալով էին աշխատել խորհտնտեսության 2 բրիգադներն ու 8

⁹³ ՀԱԱ, ԱՏՆ, ֆ. 6, ց. 4, գ. 137, թ. 4, 122–123, ց. 5, գ. 78, թ. 28–29, «Աղբյուր», 17 հունվարի, 18 հուլիսի 1985, 5 ապրիլի 1986:

օղակները, որոնց տրամադրության տակ էր դրվել 105 հա պտղատու այգի, 22,7 հա խաղողի այգի, 4,7 հա բանջարեղենի, 331,2 հա կերային մշակաբույսերի, 265 հա հացահատիկի հողատարածություններ: Ծխախոտագործության բնագավառում ներդրվել էր անհատական կապալը: Արդյունքում՝ կապալով աշխատողները տնտեսության միջին ցուցանիշից շատ ավելի բերք էին ստացել: Այդ տարի խորհրդային տնտեսության համախառն եկամուտը կազմել էր 2,2 մլն ռուբլի: Արդեն 1986 թ. կապալային եղանակը կիրառվեց տնտեսության բոլոր 12 բրիգադներում՝ դրսևորվելու հնարավորություն ընձեռելով գառնեցի բազմաթիվ երիտասարդների⁹⁴: Ձեռք բերած փորձառությունը նրանց մեծապես պետք եկավ արդեն մենատնտեսության շրջանում:

Պետության կողմից ուշադրության արժանացան վանքերն ու եկեղեցիները: 1985 թ. հուլիսին ՀԽՍՀ մինիստրների խորհրդին առընթեր հուշարձանների պահպանության ու վերականգնման վարչության գիտավերանորոգման արվեստանոցի աշխատակիցների կողմից սկսվեց Գառնիի Սուրբ Աստվածածին կամ Մաշտոց Հայրապետ եկեղեցու (XII դար) վերանորոգումը: Սրբատաշ բազալտից կառուցված սույն եկեղեցին միջնադարյան հայ ճարտարապետության արժեքավոր նմուշներից է⁹⁵:

Վերակառուցման շրջանի փոփոխությունների հետևանքներից մեկն էլ 1990 թ. մայիս-հունիսին Խորհրդային Հայաստանի Գերագույն խորհրդի պատգամավորների ընտրությունների անցկացումն էր: Խորհրդային Միության գոյության շուրջ յոթ տասնամյակի ընթացքում սա մրցակցային ընտրությունների առաջին դեպքն էր: Ընտրություններին,

բացի իշխող կոմունիստական կուսակցության անդամներից, մասնակցեցին նաև նորաստեղծ Հայոց համագգային շարժման (ՀՀԾ) ներկայացուցիչները:

Խորհրդարանական ընտրություններին ընդառաջ՝ Հայկական ԽՍՀ ժողովրդական պատգամավորների ընտրությունների կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի որոշմամբ հանրապետությունում ընտրական շրջաններ կազմակերպվեցին: Դրանցից 153-րդը Գառնիի ընտրական շրջանն էր (կենտրոնը՝ Նույնանուն գյուղը), որի մեջ ընդգրկված էին Գառնիի, Գեղաշենի, Գեղադիրի և Գողթի գյուղական խորհուրդների տարածքները: Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության մարտի 10-ի հրամանագրով հաստատվեցին պատգամավորական ընտրությունների շրջանային ընտրական հանձնաժողովների անդամները: Գառնիի շրջանային ընտրական հանձնաժողովի նախագահը գյուղի թիվ 1 դպրոցի ուսուցիչ Ժորա Հովսեփյանն էր, քարտուղարը՝ թիվ 2 դպրոցի ուսուցիչ Սեփիկ Իսախրյանը: Անդամների թվում էին նաև գյուղի խորհրդատեսության արհկոմիտեի նախագահ Վահրամ Բաբայանը, խորհրդատեսության քաղաքաշտպանության շտաբի պետ Ռոբերտ Սարգսյանը⁹⁶:

Աբովյանի շրջխորհրդի գործկոմի որոշմամբ Գառնի գյուղի տարածքում պատգամավորական ընտրությունների երեք ընտրական տեղամաս կազմվեց, որտեղ էլ պետք է տեղի ունենային ընտրությունները: Դրանք էին՝ հիվանդանոցի շենքը, կուլտուրայի տունը և թիվ 1 դպրոցի շենքը: Գառնիի թիվ 25 ընտրատեղամասի հանձնաժողովի նախագահը գյուղի թիվ 2 միջնակարգ դպրոցի ուսուցիչ Արամ Այվազյանն էր, տեղակալը՝

⁹⁴ «Արշարույս», 29 մայիսի, 6 սեպտեմբերի 1986, N 64, 107:

⁹⁵ «Արշարույս», 10 սեպտեմբերի 1985, N 108:

⁹⁶ «Արշարույս», 6, 15 մարտի 1990, N 28, 32:

խորհտնտեսության բանվոր Գևորգ Ռոստոմյանը, քարտուղարը՝ «Չափիչ» գործարանի Գառնիի արտադրական տեղամասի հաշվապահ Աիդա Հակոբյանը, անդամները՝ Աշոտ Մանուկյանը, Մարտիրոս Գրիգորյանը, Արմեն Հովհաննիսյանը, Մելիք Ներսիսյանը, թիվ 26 ընտրատեղամասի հանձնաժողովի նախագահը գյուղի թիվ 1 միջնակարգ դպրոցի ուսուցիչ Մարութ Ստեփանյանն էր, տեղակալը՝ «Գրանիտ» գործարանի վերահսկիչ-վարպետ Էդուարդ Ստեփանյանը, քարտուղարը՝ թիվ 2 դպրոցի ուսուցչուհի Բուրաստան Ազիզյանը, անդամները՝ Ռուբեն Բաբայանը, Մարութ Գաբրիելյանը, Սևակ Մուրադյանը, Ալբերտ Հարությունյանը, թիվ 27 ընտրատեղամասի հանձնաժողովի նախագահը «Չափիչ» գործարանի վարպետ Վարդան Հայրապետյանն էր, տեղակալը՝ թիվ 1 դպրոցի ուսուցչուհի Մարգարիտ Ղազարյանը, քարտուղարը՝ «Գրանիտ» գործարանի կոորդինատոր Մանվել Մանուկյանը, անդամները՝ Սլավիկ Ստեփանյանը, Արշակ Թորոսյանը, Աշոտ Սուքիասյանը, Մանյակ Մանուկյանը⁹⁷։

1990 թ. մայիսի 20-ին և հունիսի 3-ին Հայաստանում տեղի ունեցան խորհրդարանական ընտրություններ։ Աբովյանի շրջանից Գերագույն խորհրդի պատգամավոր ընտրվեց տնտեսագետ Գագիկ Գարուշի Հարությունյանը։ Վերջինս շուրջ մեկուկես տարի անց՝ 1991 թ. նոյեմբերի 11-ին, հանրապետության փոխնախագահ դարձավ։ Այնուհետև Աբովյանի շրջանում անցկացված արտահերթ ընտրությունների ժամանակ Գերագույն խորհրդի պատգամավոր ընտրվեց գառնեցի Ֆրունզե Սահակյանը։

Հուլիսի 20-ին իր աշխատանքներն սկսեց ՀԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը, որի նախա-

գահ ընտրվեց ՀՀԾ վարչության նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը։ Գերագույն խորհուրդն առաջնահերթ ձեռնամուխ եղավ անկախության հռչակագրի ընդունմանը։ Օգոստոսի 23-ին քվեարկության դրվեց և ամբողջությամբ ընդունվեց «Հռչակագիր Հայաստանի անկախության մասին» փաստաթուղթը, որի համաձայն Հայկական ԽՍՀ-ն վերանվանվեց Հայաստանի Հանրապետություն, ամրագրվեցին ժողովրդավարական պետություններին բնորոշ քաղաքացիական իրավունքները, հայտարարվեց խոսքի, մամուլի, ժողովների ազատության մասին։ Սահմանվեց, որ ինքնիշխան ՀՀ-ի ամբողջ տարածքում գործում են միայն ՀՀ սահմանադրությունը և օրենքները, որոնք գերակա էին լինելու ԽՍՀՄ օրենքների նկատմամբ։ Հանրապետությունում ստեղծվելու էին սեփական զինված ուժեր, ներքին զորքեր, պետական և հասարակական անվտանգության մարմիններ։ Հռչակագիրը հիմք էր ծառայելու գործող սահմանադրության մեջ փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու, նաև ՀՀ նոր սահմանադրության մշակման համար⁹⁸։ Սրանով հիմք դրվեց Հայաստանի անկախացման գործընթացին, որի արդյունքում վերջ տրվեց Հայաստանում կոմունիստական կուսակցության շուրջ 70-ամյա քաղաքական մենատիրությանը։

Հայաստանի անկախացման շրջանում գառնեցիներին հուզող առանցքային խնդիրներից մեկը հողային հարցն էր։ Նրանց մոտ դեռ թարմ էր ծնողներից, պապիկ-տատիկներից լսած պատմությունները մինչկոլտնտեսային շրջանի մասին։ Հանրապետության մյուս գյուղական բնակավայրերի նման, Գառնիում ևս գյուղատնտեսության բնագավառում արմատական փոփոխությո-

⁹⁷ «Արշարույս», 24 մարտի, 21 ապրիլի 1990, N 36, 48։

⁹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 62, գ. 15, թ. 112, 155-155ա։

յուններ կատարելու հասարակական պահանջ էր հասունացել: Պատահական չէ, որ 1990 թ. փետրվարից մինչև 1991 թ. մայիսը հրատարակված Հայոց համազգային շարժման Գառնիի տարածքային կազմակերպության «Ամրոց» պաշտոնաթերթի (խմբագիրը Սեփիկ Իսպիրյանն էր) էջերում այս թեմատիկան առանցքային տեղ էր գրավում: Ինդիկն այն է, որ խորհրդային իշխանությունների վարած հողային քաղաքականության պատճառով գյուղացիների միջավայրում տարիների ընթացքում խորը դժգոհություն էր հասունացել: Ասվածը վերաբերում է ոչ միայն 1928–1929 թթ. իրականացված բռնի կոլեկտիվացմանը, այլև գյուղին պատկանած հարյուրավոր հեկտարներով հողատարածքները խորհրդային տարիներին հարևան բնակավայրերին կցելու հանգամանքից. Հացավանին էին միացվել Թեգխարաբի, Ջութբաթանի հողերը, Գեղադիին՝ Կարաղաջաղիների հողերը և այլն⁹⁹:

Գառնեցիները գյուղական թերթում հողային խնդրի լուծման տարբեր առաջարկներով էին հանդես գալիս: Այսպես՝ «Հողը ժողովրդինն է» խորագրով մտորումներում Միհրան Սարիբեկյանը համոզմունք էր հայտնում, թե հողը ժողովրդին բաժանելն ազգի անկախության և տնտեսական հզորացման լավագույն միջոցներից է: Նա առաջարկում էր կողմնակի մարդկանց հող չտալ, և ըստ շնչերի թվի վիճակահանությամբ հողը բաժանել գյուղացիներին՝ նրանց արգելելով այն վաճառել: Մեկ այլ գառնեցու՝ Մարտիրոս Պողոսյանի կարծիքով էլ հողաբաժանությունից առաջ անհրաժեշտ էր հստակեցնել գյուղի ճշգրիտ տարածքը, կրկին չափել և հստակեցնել բոլոր տնամերձ հողամասերը, արգելել հողաբա-

ժանությանը մասնակցել վերջին տասը տարում գյուղում հաստատված այն բնակիչներին, որոնք Գառնիում չէին ծնվել և որոնց նախնիները կոլեկտիվացման ժամանակ գյուղական համայնքի անդամներ չէին հանդիսացել: Վաղարշակ Հարությունյանն էլ առաջարկում էր հողաբաժանության համար 5–7 հոգուց բաղկացած հանձնաժողով ընտրել, որը պետք է ստուգեր և ճշտեր գյուղի հողերի քանակը, կատեգորիաները: Նրա կարծիքով՝ հողաբաժանությունից հետո գյուղական ընտանիքները հողամասի 60 %-ը պետք է օգտագործեն հացահատիկի ցանքի, 40 %-ը՝ պտուղ-բանջարեղենի արտադրության նպատակով¹⁰⁰:

Անկախության ուղին բռնած Հայաստանի Հանրապետությունում շուկայական հարաբերությունների անցնելու գործնական քայլերի թվում կարևոր նշանակություն ունեցավ գյուղատնտեսական հողերի մասնավորեցումը: 1991 թ. հունվարի 22-ին ՀՀ Գերագույն խորհրդի ընդունած «Գյուղացիական և գյուղացիական կոլեկտիվ տնտեսությունների մասին» օրենքով սահմանվեց, որ յուրաքանչյուր գյուղացիական ընտանիք իրավունք ունի սեփականության իրավունքով հողամաս ստանալ: Հանրապետության 865 կոլտնտեսություններին և խորհտնտեսություններին պատկանող հողը բաժանվեց բոլոր գյուղաբնակների և հողի սեփականատեր դառնալու ցանկություն ունեցող այլ անհատների միջև: Արդյունքում՝ 1991–1992 թթ. ընթացքում ձևավորվեցին 320.000-ից ավել անհատական տնտեսություններ¹⁰¹:

¹⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 4, 1991 թ. հունվար, N 1 (3), էջ 1–2, 4:

¹⁰¹ Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, 31 հունվարի 1991, N 2, էջ 6–19, Միևայան Է. Գ., Հայաստանի երրորդ հանրապետության պատմություն, Երևան, 2013, էջ 201:

⁹⁹ «Ամրոց», Գառնի, 1990 թ. դեկտեմբեր, N 2, էջ 2:

Գառնիում ևս խորհտնտեսությանը պատկանող հողատարածքների, անասնապահությանակի և գույքի սեփականաշնորհում կատարվեց: Հողաբաժանություն իրականացնելու նպատակով 1991 թ. մարտի սկզբին գյուղում 40 անձից բաղկացած հողային հանձնաժողով ընտրվեց: Հանձնաժողովի կողմից ստուգվեցին ու ճշգրտվեցին հողատեսքերի մակերեսները, տնամերձ հողերի չափերը (երբեմն դրանք ծխամատյաններում գրանցվածից շատ ավելի մեծ տարածք էին զբաղեցնում), կազմվեց տնամերձ և մասնավոր հողօգտագործողների ցուցակները, որոշվեց մեկ ընտանիքին տրամադրվող ջրովի հողերի չափը և այլն: Այնուհետև վիճակահանություն կազմակերպվեց: Արդեն 1991 թ. ապրիլին գյուղխորհրդի գործկոմի նախագահ Էդիկ Աղաջանյանի ղեկավարությամբ (վերջինս նաև սեփականաշնորհման հանձնաժողովի նախագահն էր) Գառնիում սկսվեց նախկին համայնապատկան հողերի սեփականաշնորհումը¹⁰²: Զուգահեռ սկսվեց

նաև խորհտնտեսության լուծարման գործընթացը, գառնեցիներին և գյուղի հետ կապված անձանց տնամերձ հողամասերի տրամադրումը, ապա հաջորդիվ գյուղխորհուրդը ձեռնամուխ եղավ գյուղի անջրդի, երկրորդ հերթի հողերի ու խոտհարքների սեփականաշնորհմանը: Սեփականաշնորհման գործընթացը միանշանակ հարթ չընթացավ՝ հետագա տարիներին դժգոհությունների առիթ դառնալով:

Հողի սեփականաշնորհումից հետո աշխատասեր գառնեցիները մեծ ոգևորությամբ, ջանք ու եռանդ չխնայելով ձեռնամուխ եղան սեփական ցանքատարածությունների, բանջարաբոստանային մշակաբույսերի, խաղողի և պտղատու այգիների մշակությանը: Դրա շնորհիվ ԽՍՀՄ-ի կազմալուծումից հետո սկսված տնտեսական ճգնաժամը Գառնիում շատ ավելի պակաս չափով զգացվեց:

¹⁰² ՀԱԱ, ԱՏՆ, ֆ. 44, ց. 3, գ. 3, թ. 1-3, գ. 7, թ. 4, 6, 9, 32, 38-9, գ. 9, թ. 20-21, 26-27, 30, «Լիբուդ», 1991 թ. ապրիլ, N 4 (6), էջ 1-2, «Կոտայք», 9 օգոստոսի 1999, N 12:

ԳԱՌՆԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Խորհրդային Միության աստիճանական փլուզման պայմաններում 1991 թ. մարտի 1-ին Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհուրդը որոշեց չմասնակցել մարտի 17-ին նորացված պայմանագրով անցկացվող ԽՍՀՄ-ի՝ որպես միասնական պետության պահպանման հարցով հանրաքվեին: Նույն օրը ՀՀ Գերագույն խորհուրդը, հիմնվելով Հայաստանի անկախության հռչակագրի դրույթների ու նպատակների վրա, որոշում կայացրեց 1991 թ. սեպտեմբերի 21-ին Հայաստանի Հանրապետության տարածքում ԽՍՀՄ-ի կազմից դուրս գալու և անկախ պետություն ստեղծելու հարցով հանրաքվե անցկացնել: Միաժամանակ՝ ՀՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությանը հանձնարարվեց իրադրության կտրուկ փոփոխության դեպքում հանրաքվե ավելի վաղ անցկացնել¹: Այս որոշումով Գերագույն խորհուրդը մի կողմից հետևում էր ԽՍՀՄ գործող օրենսդրությանը (հանրաքվե կարող էր անցկացվել այդ մասին որոշում կայացվելուց վեց ամիս հետո), մյուս կողմից՝ փորձում ապահովագրվել մինչև սեպտեմբեր ծագելիք հնարավոր խոչընդոտներից: Հաջորդ ամիսներին հանրապետության հասարակական-քաղաքական ուժերը և տարբեր հանրաճանաչ գործիչներ ՀՀ քաղաքացիներին կոչ էին անում ակտիվորեն մասնակցել

հանրաքվեին և «այո» ասել անկախությանը²:

Հանրապետության անկախության վերականգնման խնդրում հայությունը միակամ էր: Չափազանց բարձր էր նաև քաղաքացիների ոգևորությունն ու սպասումները, ինչն արտահայտվեց հանրաքվեին մասնակցության չափազանց բարձր ցուցանիշով՝ 2.056.758 մարդ կամ քվեարկության իրավունք ունեցող քաղաքացիների 95,05 %-ը: Քվեարկության դրված՝ «Համաձայն եք, որ Հայաստանի Հանրապետությունը լինի անկախ ժողովրդավարական պետություն՝ ԽՍՀՄ-ի կազմից դուրս» հարցին կողմ քվեարկեց ՀՀ քաղաքացիների գերակշիռ մասը՝ 2.042.627 մարդ (քվեարկելու իրավունք ունեցողների 94,39 %-ը): Դեմ քվեարկողների թիվը 10.002 էր, իսկ 4.129 քվեաթերթիկ անվավեր էր ճանաչվել: Հանրաքվեն անցավ առանց միջադեպերի ու խախտումների³: ՀՀ Գերագույն խորհրդի սեպտեմբերի 23-ի նիստում պաշտոնապես ազդարարվեց հանրաքվեի արդյունքների մասին, և Գերագույն խորհուրդը, հիմք ընդունելով անցկացված հանրաքվեն, Հայաստանի Հանրապետությունը հռչակեց անկախ պետություն: Սեպտեմբերի 25-ին ՀՀ Գերագույն խորհուրդը հատուկ հայտարարություններով ԽՍՀՄ պետական

¹ ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 64, գ. 3, թ. 149-150:

² «Հայաստանի Հանրապետություն», Երևան, 11 հուլիսի - 13 սեպտեմբերի 1991, N 148-194:

³ ՀԱԱ, ֆ. 1183, ց. 1, գ. 50, թ. 1 և շրջ., 8, 31. Մինասյան Է. Գ., *Լշվ. աշխ.*, էջ 130:

խորհրդին, ՄԱԿ-ին, տարբեր պետություններին տեղեկացրեց հանրաքվեի արդյունքի և Հայաստանի Հանրապետությունն անկախ պետություն հռչակելու մասին⁴։ Մինչ այդ՝ 1991 թ. սեպտեմբերի 2-ին, Լեոնային Ղարաբաղի մարզային և Շահումյանի շրջանային խորհուրդների համատեղ նստաշրջանը հռչակել էր Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետության անկախությունը՝ Լեոնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի և նրան կից Շահումյանի շրջանների սահմաններում։

Անկախության հանրաքվեին պատրաստվելուն զուգահեռ, խորհրդային մյուս հանրապետությունների նմանությամբ, ՀՀ Գերագույն խորհուրդը որոշեց Հայաստանի Հանրապետությունում հիմնել նախագահի պաշտոն։ Հոկտեմբերի 16-ին տեղի ունեցած ՀՀ նախագահի ընտրություններին մասնակցեց 1.518.059 մարդ՝ ընտրական իրավունք ունեցողների 70,4 %-ը։ Ընտրությունների ժամանակ ստանալով 1.260.433 ձայն՝ ՀՀ առաջին նախագահ ընտրվեց Լևոն Տեր-Պետրոսյանը⁵։ Այսպես ծնունդ առավ Հայաստանի երրորդ հանրապետությունը՝ որպես Հայաստանի Առաջին (1918–1920 թթ.) և Երկրորդ (խորհրդային, 1920–1991 թթ.) հանրապետությունների ժառանգորդ։

Գառնեցիներն ակտիվորեն մասնակցեցին Հայաստանի անկախացման ընթացքի վճռորոշ իրադարձություններին՝ հանրահավաքային շարժմանը, Արցախում տեղի ունեցած ռազմական գործողություններին ու Հայաստանի Հանրապետության սահմանների պաշտպանությանը։ XIX դարավերջի և XX դարասկզբի հայ ազատագրական պայքարին նշանավոր ներկայացուցիչներ տված բնակավայրի դեպքում այլ կերպ չէր կարող

լինել։ 1989 թ. կազմակերպված «Գառնի» կամավորական ջոկատը մինչև 1994 թ. մայիսյան գինադադարը մասնակցել է ՀՀ Իջևանի, Եղեգնաձորի, Սիսիանի, Արցախի Մարտակերտի, Լաչինի, Կուբաթլուի շրջանների, Գետաշենի ենթաշրջանի ինքնապաշտպանական մարտերին։ Ջոկատի մարտիկները պարգևատրվել են տարբեր մեդալներով ու շքանշաններով⁶։

Իբրև կամավորականներ, ժամկետային զինծառայողներ, ոստիկանության ծառայողներ կամ եռամսյա հավաքներով ռազմաճակատ մեկնած մարտիկներ՝ տասնյակ գառնեցիներ հերոսաբար մասնակցել են ՀՀ և Արցախի սահմանների պաշտպանությանը։ Այդ անհատների թվում են եղել՝ Վարդան Սեդրակյանը (1989–1993 թթ. Գառնիի կամավորական ջոկատի հրամանատար, 1994 թվականից հանդիսացել է Քաջաթաղի ԵԿՄ տարածքային բաժանմունքի նախագահը), Գրիշա Արշակյանը (1993 թվականից՝ Գառնիի ջոկատի հրամանատար), Վարդան Հայրապետյանը (ԵԿՄ Գառնիի տարածքային բաժանմունքի նախագահ, 4-րդ ջոկատի հրամանատար, շտաբի պետ), Արմեն Աբրահամյանը, Արտավազդ Աբրահամյանը, Պարգև Ալոյանը, Արթուր Աղաջանյանը, Կարեն Այվազյանը, Գուրգեն Անտոնյանը, Հարություն Առաքելյանը, Պողոս Ավագյանը, Արմեն Ավետիսյանը, Արսեն Արշակյանը, Գեղամ Արշակյանը, Բաբկեն Բաբայանը, Լևոն Բաղդասարյանը, Ստեփան Գաբրիելյանը, Վահան Գեղամյանը, Գարեգին Գրիգորյանը, Գեղամ Գրիգորյանը, Խաչիկ Գրիգորյանը, Կարեն Գևորգյանը, Մարատ Դավթյանը, Էդուարդ Թադևոսյանը, Կամո և Վարդան Թադևոսյանները, Բենֆիկ Իսպիրյանը,

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 62, գ. 28, թ. 22–23, ց. 64, գ. 5, թ. 44, 69–72։

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 1183, ց. 1, գ. 52, թ. 7–10։

⁶ Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ. 1988–1994, հանրագիտարան, Երևան, 2004, էջ 152։

Զոհրաբ Իսայիրյանը, Վահե Իսայիրյանը, Արայիկ Լևոնյանը, Արարատ Խաչատրյանը, Խաչիկ Խաչատրյանը, Ռոբերտ Խաչատրյանը, Սերիկ Խաչատրյանը, Դերենիկ Կարապետյանը, Վաչագան Կարապետյանը, Տիգրան Կարապետյանը, Արամ Հայրապետյանը, Արայիկ Հայրապետյանը, Արտաշես Հայրապետյանը, Պետրոս Հայրապետյանը, Սամվել Հարությունյանը, Սևակ Հարությունյանը, Գառնիկ Հովակիմյանը, Արամ Հովհաննիսյանը, Արշակ Հովհաննիսյանը, Կարեն Հովհաննիսյանը, Մելսակ Ղազարյանը, Վարուժան Ղազարյանը, Մանուկ Մանուկյանը, Արամ Մելքոնյանը, Սարիբեկ Մելքոնյանը, Աշոտ Մկրտչյանը, Մարտիրոս Մկրտչյանը, Հարություն Մուրադյանը, Սևակ Մուրադյանը, Արտակ Նավասարդյանը, Գագիկ Շահբազյանը, Մարտիրոս Շահբազյանը, Գաբրիել Պապիկյանը, Նվեր Պետրոսյանը, Սարհատ Պետրոսյանը, Վարդան Պետրոսյանը, Սուրիկ Սահակյանը, Աշոտ Սարգսյանը, Գառնիկ Սարգսյանը, Կարեն Սարգսյանը, Սերյոժա Սարգսյանը, Արսեն Սարիբեկյանը, Մխիթար Սեդրակյանը, Ֆելիքս Սևոյանը, Ավետիս Սուքիասյանը, Արթուր Ստեփանյանը, Գաբրիել Ստեփանյանը, Ներսես Ստեփանյանը, Վահագն Ստեփանյանը, Արա Վարդանյանը, Եզոր Վարդանյանը, Ազատ Փանոսյանը և ուրիշներ⁷:

Տասը գառնեցի զոհվեց հայրենիքի պաշտպանության համար մղվող մարտերում: Առաջին զոհը Երևանի Ժողովրդական տնտեսության ինստիտուտի ուսանող, ազատասիրական հայացքներով հայտնի և իր կազմակերպած հանրահավաքներում գյուղի երիտասարդներին ու պատանիներին հայ-

րենասիրական ելույթներով բոցավառող Դերենիկ (Ատոմ) Գաբեգինի Աբրահամյանն էր (ծնված 1968 թ.): Նրա կյանքի թելն ընդհատվել է 1990 թ. մայիսի 27-ին Նուբարաշենում տեղի ունեցած բախտորոշ իրադարձությունների ժամանակ: 1998 թ. նրա անունով է անվանակոչվել Գառնիի թիվ 2 ավագ դպրոցը: Թվարկենք նաև մյուս անմահացածներին: Արտակ Արշակի Մելքոնյանը (ծնված 1973 թ.) և Պողոս Արամայիսի Կարապետյանը (ծնված 1974 թ.) համագյուղացի մյուս կամավորների հետ 1993 թ. հոկտեմբերին մեկնել են Արցախ, մարտնչել Շուշիի առանձնակի գումարտակի կազմում, մասնակցել Ֆիզուլիի և Քարվաճառի շրջաններում ընթացած ռազմական գործողություններին: Արտակն ու Պողոսը զոհվել են 1994 թ. մարտին Ֆիզուլու շրջանի Ալխանլի գյուղում: Հայրապետ Գուրգենի Հայրապետյանը (ծնված 1966 թ.) Արցախ է մեկնել 1993 թ. հունվարին, մասնակցել Մարտակերտի շրջանում տեղի ունեցած մարտերին: 1994 թ. ապրիլին զոհվել է շրջանի Թալիշ գյուղում: Էդիկ Ազատի Ադամյանը (ծնված 1948 թ.) 1992 թվականից կամավորական ջոկատի կազմում պարբերաբար մասնակցել է Արցախում ընթացած մարտական գործողություններին: Զոհվել է 1994 թ. մայիսին Մարտակերտի շրջանում: Բաղդասար Ալոյի Ալոյանը (ծնված 1946 թ.) մասնակցել է ՀՀ սահմանների (Երասխավան, Խաչիկ, Կոռնիձոր, Տավուշի գյուղեր) և Արցախի բնակավայրերի պաշտպանությանը: Զոհվել է 1992 թ. հոկտեմբերին Լաչինի շրջանում: Գաբիկ Հայրապետի Վարդանյանը (ծնված 1966 թ.) 1992 թ. հունիսին մեկնել է Արցախ, մասնակցել Մարտակերտի շրջանի պաշտպանության համար մղվող մարտերին, որտեղ և նույն թվականի հուլիսի 3-ին զոհվել է: Սամ-

⁷ Արցախյան պատերազմի գառնեցի մասնակիցների վերաբերյալ տեղեկություններ հավաքելու գործում մեզ օժանդակել է Մ. Պողոսյանը:

սոն Երվանդի Կյուրեղյանը (ծնված 1958 թ.) հայկական հատուկ նշանակության ջոկատի կազմում մասնակցել է ՀՀ սահմանների պաշտպանությանը, Արցախում տեղի ունեցած մարտերին: Զոհվել է 1994 թ. մարտին ՀՀ սահմանամերձ գոտում: Նրա անունով է կոչվել Քաշաթաղի Սոնասար գյուղի միջնակարգ դպրոցը: Արցախում զոհված գառնեցիներից են նաև Յուրիկ Օսիկի Մաթևոսյանը (ծնված 1964 թ.) և Արեն Մայիսի Ստեփանյանը (ծնված 1954 թ.): Առաջինը զոհվել է 1994 թ. ապրիլին Ադդամի շրջանում, երկրորդը՝ 1994 թ. փետրվարին Ֆիզուլու շրջանում⁸:

Արցախյան առաջին պատերազմի մասնակից գառնեցիներից որոշները համագյուղացի այլ կամավորականների հետ Արցախ մեկնեցին նաև 2016 թ. ապրիլյան քառօրյա մարտերի ժամանակ: Գառնեցի կամավորականները, զինվորականներն ու ժամկետային զինծառայողները մասնակցել են նաև 2020 թ. սեպտեմբեր-նոյեմբերին Արցախում տեղի ունեցած պատերազմական գործողություններին: Մարտական գործողությունների ընթացքում գառնեցիներից 7-ը զոհվել է: Նրանցից ժամկետային զինծառայողներ, հրետանավոր Լևոն Ստեփանյանը (ծնված 2001 թ.) և շարքային Սուրեն Բաբայանը (ծնված 2000 թ.) միասին էին ծառայում: Նրանք զոհվել են միևնույն օրը՝ սեպտեմբերի 30-ին⁹: Փոխգնդապետ Արթուր Հակոբյանը (ծնված 1983 թ.) պատերազմի բռնկման ժամանակ Զրականի զորամասի շտաբի պետն էր, մշակել ու ղեկավարել է մարտական գործողությունները, մարտադաշտից

վիրավորների տարահանումը: Զոհվել է հոկտեմբերի 5-ին, Զրականում: Պարգևատրվել է «Մարտական խաչ» 1-ին աստիճանի շքանշանով: 2021 թ. սեպտեմբերից նրա անունով է կոչվում Գառնիի թիվ 1 հիմնական դպրոցը¹⁰: Ժամկետային զինծառայողներից Վաչագան Ղազարյանը (ծնված 2000 թ.) զոհվել է հոկտեմբերի 11-ին, Միքայել Մուրադխանյանը (ծնված 2001 թ.)՝ հոկտեմբերի 28-ին, Վազգեն Սահակյանը (ծնված 2002 թ.)՝ հոկտեմբերի 30-ին, հետախույզ Ռաշիդ Սեդրակյանը (ծնված 2001 թ.)՝ նոյեմբերի 8-ին: Վերջինս պարգևատրվել է «Մարտական ծառայության» մեդալով¹¹: Հայրենիքին իրենց պարտքը կատարելիս հաջորդ ամիսներին կտրվել է Գագիկ Բարսեղյանի (2023 թ. հունվար), Նարեկ Բադդասարյանի (2023 թ. մայիս), Մարտիրոս Մկրտչյանի (2023 թ. սեպտեմբեր) կյանքի թելը:

1990-ականների սկզբներին հայաստանյան գյուղերը գտնվում էին չափազանց անմխիթար պայմաններում: Ասվածը պատկերացնելու համար մեկ օրինակ բերենք. 1993 թ. նոյեմբերի 18-ին Գառնիի գյուղխորհրդի գործկոմի նախագահ Աշոտ Այվազյանի ներկայացրած հաշվետվությունից հետո գյուղխորհրդի պատգամավոր, հիվանդանոցի գլխավոր բժիշկ Կիմա Խաչատրյանն իր ելույթում նշեց. «Ես բան չունեմ ասելու, գործկոմը վատ չի աշխատել, ես նրա մի անդամն եմ, բայց եթե դպրոցները չեն կարո-

⁸ *Նաղաբաղյան ազատագրական պատերազմ. 1988-1994, հանրագիտարան*, էջ 701-862, «Հայ գիտվոր», 3-9 հոկտեմբերի 2013, N 39, *Մարտիկյան Գ., Ազգերու բախմու, գիրք յորրորդ*, Երևան, 2009, էջ 78-100:

⁹ <https://erablur.am/hero/stepanyan-levon-hamleti>, <https://erablur.am/hero/babayan-souren-haroutyouni> (այց.՝ 11.06.2023)

¹⁰ <https://www.panorama.am/am/news/2021/09/02/%D4%B3%D5%A1%D5%BC%D5%B6%D5%AB-%D5%A4%D5%BA%D6%80%D5%B8%D6%81-%D4%B1%D6%80%D5%A9%D5%B8%D6%82%D6%80-%D5%80%D5%A1%D5%AF%D5%B8%D5%A2%D5%B5%D5%A1%D5%B6/2558872>, <https://erablur.am/hero/hakobyan-artour-daviti> (այց.՝ 11.06.2023)

¹¹ <https://erablur.am/hero/ghazaryan-vachagan-babkeni>, <https://erablur.am/hero/mouradkhanyan-miqayel-arami>, <https://erablur.am/hero/sahakyan-vazgen-grigori>, <https://erablur.am/hero/sedrakyanyan-rashid-arayi> (այց.՝ 11.06.2023)

ղանում դաս անել, հիվանդանոցը աշխատում է մի կերպ՝ արդեն գրքերի կազմ վառելով, դեղամիջոց չի տրամադրվում, հողագործին տեխնիկայի համար վառելիք չի հասցվում, սերմացու չկա, պարարտանյութ չկա, էլ ինչպես լավ բան ասենք»¹²։ Նրա խոսքերում արտացոլված էր այդ օրերին գյուղացիներին հուզող հիմնական խնդիրները։

1994 թ. մայիսին Արցախյան պատերազմում զինադադարի հաստատումից հետո ՀՀ իշխանությունները, տնտեսության կայունացմանը զուգընթաց, այլ հարցերի թվում ձեռնամուխ եղան խորհրդային շրջանից ժառանգած տարածքային կառավարման և տեղական ինքնակառավարման համակարգի վերափոխմանը։ 1995 թ. հուլիսի 5-ին ՀՀ Սահմանադրության ընդունումից հետո այս խնդիրների հստակեցումը գործնական հարթություն տեղափոխվեց։ 1995 թ. նոյեմբերի 7-ին ՀՀ Ազգային ժողովի ընդունած վարչատարածքային բաժանման մասին օրենքի համաձայն հանրապետության տարածքը բաժանվեց տասը մարզի (ավելացրած մարզի կարգավիճակ ունեցող Երևան քաղաքը)։ Գառնի գյուղն ընդգրկվեց Հրազդանի, Նաիրիի և Արովյանի նախկին վարչական շրջանների միավորմամբ ձևավորված Կոտայքի մարզի (մարզկենտրոնը՝ Հրազդան) կազմում։ Մարզի մեջ ներառված էր 7 քաղաքային և 62 գյուղական բնակավայր։ Այն զբաղեցնում էր հանրապետության տարածքի 7 %-ը և ներառում բնակչության 8.7 %-ը։ Սույն օրենքով հաստատվեց նաև մարզերի մեջ ընդգրկված բնակավայրերի ցանկը և դրանց վարչական սահմանները։ Կոտայքի մարզի հարավարևելյան մասում գտնվող Գառնի գյուղական համայնքն արևելքից

սահմանակցեց Գեղարքունիքի մարզին, հարավից՝ Գեղարդ և Գողթ գյուղական համայնքներին, հարավից և հարավ-արևմուտքից՝ Արարատի մարզին, արևմուտքից՝ Հացավան և Գեղադիր գյուղական համայնքներին, հյուսիսից՝ Կամարիս և Գեղաշեն գյուղական համայնքներին¹³։

Վարչատարածքային ռեֆորմին հաջորդեց քաղաքային, ավանային և գյուղական խորհուրդների լուծարումը և տեղական ինքնակառավարման նոր մարմինների ձևավորումը։ 1996 թ. հունիսի 30-ին ընդունվեց «Տեղական ինքնակառավարման մասին» ՀՀ օրենքը։ Մինչ այդ՝ 1995 թ., իրենց դիմումների համաձայն աշխատանքից ազատվել էին Գառնիի գյուղխորհրդի նախագահ Աշոտ Այվազյանը և քարտուղար Սեփիկ Իսպիրյանը։ Գյուղխորհրդի նախագահի և քարտուղարի պաշտոնները թափուր մնալուց հետո երբ 1996 թ. օգոստոսին առաջ էր եկել այդ պաշտոնները զբաղեցնելու հարցը, գյուղխորհրդի 40 պատգամավորից 21-ը ստորագրությամբ առաջարկել էին նոր ընտրություններ անցկացնելու հարցով նստաշրջան չգումարել, մանավանդ որ առաջիկայում տեղական ինքնակառավարման մարմինների ընտրություններ էին տեղի ունենալու։ 16 պատգամավոր էլ պահանջել էր նստաշրջան գումարել և ընտրություններ անցկացնել։ Այս իրավիճակում գյուղխորհրդի նախագահի ժամանակավոր պաշտոնակատար Նորիկ Սմբատյանի նախագահությամբ 1996 թ. օգոստոսի 12-ին կայացած գյուղխորհրդի գործկումի նիստում որոշվեց «իրավիճակը հստակեցնելու համար»

¹² ՀԱԱ, ԱՏԻ, ֆ. 44, ց. 3, գ. 9, թ. 48։

¹³ <https://arlis.am/documentview.aspx?docid=59732> (այց.՝ 13.04.2022 թ.). **Չաքարյան Լ. Ս.**, Տարածքային կառավարման և տեղական ինքնակառավարման համակարգերի ձևափոխումն ու զարգացումը Հայաստանի Հանրապետությունում, Երևան, 2018, էջ 55։

հարգել 16 պատգամավորների խնդրանքը և գյուղխորհրդի նախագահ և քարտուղար ընտրելու հարցով օգոստոսի 17-ին նստաշրջան հրավիրել: Գյուղխորհրդի արտահերթ նստաշրջանում, որին մասնակցում էր գյուղխորհրդի 22 պատգամավոր, փակագաղտնի քվեարկությամբ միաձայն գյուղխորհրդի նախագահ ընտրվեց Ն. Սմբատյանը, քարտուղար՝ Դ. Աղամյանը¹⁴: Այն է՝ նստաշրջանի գումարման պահին Ն. Սմբատյանի աջակիցների թիվը 6-ով ավելացել էր:

Ի դեպ, Գառնիի գյուղխորհրդի նիստերին իբրև հրավիրյալ անդամներ մասնակցում և գյուղին առնչվող առանցքային խնդիրների վերաբերյալ իրենց մոտեցումներն էին ներկայացնում նաև թիվ 1 դպրոցի տնօրեն Թ. Թադևոսյանը, թիվ 2 դպրոցի տնօրեն Ջ. Ալեքյանը, մշակույթի տան տնօրեն Վ. Թադևոսյանը, գեղարվեստի դպրոցի տնօրեն Ռ. Բաբայանը, «Չափիչ» գործարանի տնօրեն Վ. Մարությանը և ուրիշներ¹⁵:

Արդեն 1996 թ. նոյեմբերի 10-ին հանրապետության 926 համայնքներում անցկացվեցին տեղական ինքնակառավարման մարմինների ընտրություններ¹⁶: Գառնիում տեղի ունեցած ՏԻՄ ընտրությունների ժամանակ համայնքային ընտրական հանձնաժողովի նախագահը Սեփիկ Իսախյանն էր, նախագահի տեղակալը՝ Վարդան Հովհաննիսյանը, քարտուղարը՝ Թամարա Բաբայանը, անդամները՝ Վաղարշակ Բաղդասարյանը, Աշոտ Վարդանյանը, Ստեփան Վարդանյանը, Եղիազար Հովհաննիսյանը, Ժորա Հովհաննիսյանը, Երեմ Առաքելյանը, Վարդան Սեդրակյանը: Հիմնական մրցակցությունը ծավալվեց Գառնիի գյուղխորհրդի գործող

նախագահ, անկուսակցական Նորիկ Սմբատյանի և Նույնպես անկուսակցական, մենատնտես Աշոտ Վարդանյանի միջև¹⁷: Համայնքի ղեկավար (գյուղապետ) ընտրվեց Ա. Վարդանյանը, ընտրվեցին նաև ավագանու անդամներ: Հերթական ՏԻՄ ընտրություններն անցկացվեցին 1999 թ. հոկտեմբերին: Այս և հաջորդ (2002, 2005, 2008, 2012 թվականներին տեղի ունեցած) ընտրություններում Ա. Վարդանյանը զբաղեցրած պաշտոնում վերընտրվեց¹⁸:

2001 թ. հոկտեմբերի 10-19-ին Հայաստանի Հանրապետությունում անկախացումից ի վեր անցկացված առաջին մարդահամարի տվյալների համաձայն Գառնի գյուղն ուներ 7215 մշտական բնակիչ (3581 տղամարդ և 3634 կին), որից առկա բնակչությունը 6877 էր (3385 տղամարդ և 3492 կին)¹⁹: Այն մարզի ամենամարդաշատ գյուղական բնակավայրն էր: Հաջորդ անգամ՝ 2011 թ. հոկտեմբերի 12-21-ին, ՀՀ-ում անցկացված մարդահամարի ժամանակ գյուղի մշտական բնակչությունը 6910 էր (3485 տղամարդ և 3425 կին), որից առկա բնակչությունը 6742 էր (3367 տղամարդ և 3375 կին)²⁰: Պաշտոնական վիճակագրության համաձայն՝ 2022 թ. հունվարի 1-ին Գառնի գյուղի մշտական բնակչության թիվը 8015 էր, իսկ խոշորացված համայնքի բնակչությունը՝ 12592²¹: Նշված վիճակագրական տվյալների համադրությունից տեսնում ենք, որ 2001-2011 թթ. ընթացքում Գառնիի մշտական բնակչությունը պակասել էր 305-ով, իսկ հաջորդ

¹⁷ «Առաջը», 5 սեպտեմբերի, 20 նոյեմբերի 1996, N 8-9, 13.

¹⁸ <https://www.elections.am/Elections/HeadofCommunity> (այց.՝ 31.01.2023):

¹⁹ <https://armstat.am/file/doc/78.pdf> (այց.՝ 16.01.2022):

²⁰ <https://www.armstat.am/file/doc/99486813.pdf> (այց.՝ 16.01.2022):

²¹ https://armstat.am/file/Map/MARZ_07.pdf (այց.՝ 31.01.2023):

¹⁴ ՀԱԱ, ԱՏՆ, ֆ. 44, ց. 3, գ. 5, թ. 1-3, գ. 10, թ. 13-14:

¹⁵ Նույն տեղում, գ. 10, թ. 1-5:

¹⁶ Չաբայան Լ. Ս., նշվ. աշխ., էջ 65:

տասնամյակում՝ ավելացել 1105-ով: Այն է՝ 2001–2022 թթ. ընթացքում գյուղի մշտական բնակչությունն ավելացել է 800-ով, ինչը հայաստանյան գյուղական բնակավայրերի համար բացառիկ դրական ցուցանիշ է: Այս ընթացքում գյուղերի մեծ մասի մշտական բնակչությունը պակասել է:

2000-ականների սկզբին Գառնիի երկու միջնակարգ դպրոցները միասին ունեին շուրջ 1500 աշակերտ և 120 ուսուցիչ: Գյուղում կար մանկապարտեզ, երաժշտական, գեղարվեստի, սպորտի դպրոցներ, մշակույթի տուն, գրադարան, հիվանդանոց: Խորհրդային տարիներին հիմնադրված այս հաստատությունները շարունակում էին համեմատաբար ակտիվ գործել²²: Կոտայքի դպրոցների բարեփոխումների ծրագրով 1998 թ. վերջին Գառնիի թիվ 2 միջնակարգ դպրոցի (տնօրենը Թերեզա Պետրոսյանն էր) ստացած 10.000 ԱՄՆ դոլար գումարով գեղագիտական դպրոց էր բացվել: Կազմակերպվել էր 10 խումբ՝ գյուղի շնորհալի երեխաների մասնակցությամբ²³: Այն է՝ Գառնին այդ օրերի հայաստանյան միջին գյուղից դրականորեն տարբերվող պայմաններում էր գտնվում: ՀՀ կառավարության 2009 թ. հունիսի 11-ի որոշմամբ 2009–2010 ուսումնական տարվանից հանրապետության նորահաստատ ավագ դպրոցներում սկսեցին առաջին դասարաններ չկազմավորել, իսկ 2–9-րդ դասարանների աշակերտների ուսումնալից դպրոցներում շարունակվեց մինչև հիմնական դպրոցն ավարտելը: Գառնի գյուղի երկու դպրոցներից թիվ 1-ը ստացավ հիմնականի, իսկ Ատոմի անվան թիվ 2 դպրոցը՝ ավագի կարգավիճակ²⁴: Գործող մանկա-

պարտեզի կողքին 2012 թ. Գառնիում բացվեց նաև նախակրթարան՝ երկու խմբով²⁵:

2001 թ. մայիսի 2-ին ընդունված ՀՀ հողային օրենսգրքի, 2002 թ. մայիսի 7-ին ընդունված «Տեղական ինքնակառավարման մասին» և 1995 թ. նոյեմբերի 7-ին ընդունված «Հայաստանի Հանրապետության վարչատարածքային բաժանման մասին» օրենքների պահանջով ՀՀ կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ հանրապետության համայնքների սահմանների նկարագրությունների հաստատմանը, բնակավայրերի հողամասերի և դրանց վրա ամրակայված գույքի պետական հաշվառմանն ու համայնքի վարչական սահմաններում գտնվող պետական սեփականության հողամասերը համայնքներին փոխանցելու վերաբերյալ հատուկ որոշումներ ընդունեց: Արդեն 2006 թ. հուլիսի 27-ին ՀՀ կառավարությունը հաստատեց Գառնիի գյուղական համայնքի վարչական սահմանների նկարագիրը. համայնքը հյուսիս-արևմուտքից սահմանակից էր Կոտայքի մարզի համայնքային վարչական սահմաններից դուրս գտնվող հողերին, արևելքից՝ Գեղարդ գյուղական համայնքին, հարավ-արևելքից՝ Գողթ գյուղական համայնքին, հարավից՝ մարզի համայնքային վարչական սահմաններից դուրս գտնվող հողերին, հարավ-արևմուտքից՝ Արարատի մարզի Լանջազատ գյուղական համայնքին, Հացավան գյուղական համայնքին, արևմուտքից՝ Գեղադիր գյուղական համայնքին, մարզի համայնքների վարչական սահմաններից դուրս գտնվող հողերին, արևելքից և հյուսիս-արևելքից՝ մարզի համայնքների վարչական սահմաններից դուրս գտնվող հողերին: Որոշվեց նաև Գառնիի գյուղական համայնքի վարչական սահմաններում գտնվող

²² «Կոմույք», 29 սեպտեմբերի 2004, N 9:

²³ «Կոմույք», 24 փետրվարի 1999, N 3:

²⁴ <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=76188> (այց.՝ 11.06.2023):

²⁵ «Կոմույք», 13 դեկտեմբերի 2012, N 22:

և պետական սեփականություն հանդիսացող 4408,67 հա հողամասերից 4141,56 հա-ն ՀՀ կառավարությունն անհատույց սեփականության իրավունքով փոխանցել գյուղական համայնքին: Հողամասերից 3968,81 հա-ն գյուղատնտեսական նշանակության էր, 100,59 հա-ն՝ բնակավայրերի հողեր, 51,74 հա-ն՝ արդյունաբերության, ընդերքօգտագործման և այլ արտադրական նշանակության օբյեկտների հողեր, 2,01 հա-ն՝ էներգետիկայի, տրանսպորտի, կապի և կոմունալ ենթակառուցվածքների օբյեկտների հողեր, 6,95 հա-ն՝ հատուկ պահպանվող տարածքներ, 11,47 հա-ն՝ ջրային հողեր: Գառնիի գյուղական համայնքին անհատույց սեփականության իրավունքով փոխանցվող 4141,56 հա հողերից 174,71 հա-ն չէր կարող մասնավորեցվել՝ պայմանավորված ՀՀ հողային օրենսգրքի 60-րդ հոդվածով նախատեսված սահմանափակումներով (պատմական և մշակութային արժեքների օբյեկտներ, բնության հատուկ պահպանվող տարածքներ, օգտակար հանածոների տեղադրվածություններ, անտառներ, հատուկ նշանակության, ընդհանուր օգտագործման հողեր և այլն): Գյուղական համայնքի վարչական սահմաններում գտնվող հողերից 267,11 հեկտարն էլ համարվում էր պետական սեփականություն: Դրանք հեթանոսական տաճարի, եկեղեցիների, դամբարանադաշտերի, գերեզմանոցների, գետերի, դրննաժների, ջրանցքների, հիդրոէլեկտրակայանների, դպրոցների, ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայի տարածքներ էին, անտառաշերտեր, հատուկ նշանակության հողեր, սանիտարական պահպանության գոտիներ, մարզային նշանակության ճանապարհներ²⁶:

Իբրև սույն որոշման շարունակություն և հիմնվելով «Քաղաքաշինության մասին» ՀՀ օրենքի վրա՝ արդեն 2007 թ. դեկտեմբերի 27-ին ՀՀ կառավարությունը որոշեց հաստատել Գառնի համայնքի գլխավոր հատակագիծը՝ իր հավելվածով: ՀՀ քաղաքաշինության նախարարին հանձնարարվեց գլխավոր հատակագծի կատարման ընթացքի մշտադիտարկում իրականացնել, պետական կառավարման մարմինների ղեկավարներին՝ ճյուղային և համայնքային զարգացման ծրագրերում սահմանված կարգով ըստ առաջնահերթության ներառել գլխավոր հատակագծի իրականացման համապատասխան միջոցառումները, իսկ Գառնիի գյուղական համայնքի ղեկավարին՝ համայնքի զարգացման ծրագրերում սահմանված կարգով ըստ առաջնահերթության ներառել գլխավոր հատակագծի իրականացման միջոցառումները: Գլխավոր հատակագծով նախատեսված հողամասերի նպատակային նշանակության փոփոխությունները կատարվելու էր ՀՀ հողային օրենսդրությամբ սահմանված կարգով՝ համաձայն գլխավոր հատակագծով նախատեսված կառուցապատման հերթականության²⁷:

Խորհրդային շուրջ 70-ամյա աստվածամերժության տարիներից հետո գառնեցիներին հուզող հիմնական հարցերից էր գյուղի եկեղեցիների վերաբացման խնդիրը: Դեռևս 1991 թ. փետրվարին գյուղական թերթում տպագրված հոդվածում գառնեցի Մարտիրոս Պողոսյանը բարձրացնում էր Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու վերանորոգման ու

²⁶ <https://www.e-gov.am/gov-decrees/item/6073/>, <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=26172> (այց.՝ 31.01.2023): Ի դեպ, երեք տարի անց՝ 2009 թ. դեկտեմբերին

րի 3-ին, ՀՀ կառավարությունը որոշեց ուժը կորցրած ճահաչկ գյուղական համայնքի վարչական սահմանները նկարագրող նշյալ որոշման 1-ին կետը և թիվ 1 և 2 հավելվածները (<https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=55434> (այց.՝ 31.01.2023)):

²⁷ <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=42015> (այց.՝ 31.01.2023)

վերաբացման, ինչպես նաև եկեղեցու բակում հուղարկավորված Հայոց ազատամարտի գառնեցի նահատակների շիրիմների խնամքի, նրանց գործունեության հանրահռչակմանն առնչվող խնդիրները²⁸։ Տարիների ընթացքում գյուղի եկեղեցիների վերաբացումը հասարակական պահանջ դարձավ։ Արդեն 2007 թ. վերանորոգվելուց հետո հավատացյալ գառնեցիների առջև իր դռները բացեց Սուրբ Աստվածածին եկեղեցին։ 2011 թ. սեպտեմբերի 23-ին էլ Հայ առաքելական եկեղեցու Կոտայքի թեմի առաջնորդ Առաքել եպիսկոպոս Քարամյանի հանդիսապետությամբ տեղի ունեցավ Գառնիի Մաշտոց Հայրապետ (Սուրբ Աստվածածին) եկեղեցու վերածման արարողությունը։ Այս սպասված իրադարձությունը եկեղեցու բակ էր բերել գառնեցիների մեծ բազմության, բազմաթիվ ուխտավորների, հոգևորականների (այդ թվում՝ գյուղի հոգևոր հովիվ Վրթանես քահանա Բաղումյանը)²⁹։ Եկեղեցու վերաբացումը մեծապես նպաստեց Գառնիի հոգևոր-կրոնական կյանքի աշխուժացմանը։ Դեռևս 2009 թ. փետրվարի 10-ին Գառնիի թիվ 2 դպրոցի շենքում բացվել էր մեկօրյա կրթօջախ (կիրակնօրյա դպրոց), ուր գառնեցի մանուկներն ու պատանիները ծանոթանում էին Հայոց եկեղեցու պատմությանը, ավանդույթներին, տոներին ու ծեսերին։ Այն կրում էր Գևորգ Բ Գառնեցի կաթողիկոսի անունը³⁰։

Հաջորդ տարիներին Գառնիում նոր եկեղեցիներ ու մատուռներ կառուցվեցին, խաչքարեր տեղադրվեցին։ 2015 թ. սեպտեմբերի 13-ին օծվեց ռուսաստանաբնակ գառնեցի

ճանաչված գործարար ու բարերար Աղասի Ալեքյանի միջոցներով կառուցված Սուրբ Խաչ եկեղեցին։ Գառնիի բնակիչ, գործարար Արթուր Գասպարյանը նախատեսում է մինչև 2023 թ. տարեվերջ ավարտել Սուրբ Գայանե մատուռի շինարարությունը։ Անցնող տասնամյանների ընթացքում գյուղում բազմաթիվ նոր խաչքարեր են տեղադրվել։

2010-ական թվականների սկզբից Գառնիում ակտիվ փուլ թևակոխեց կրթամշակութային կյանքը։ Դպրոցների ունեցած հաջողությունների կողքին կարևոր նշանակություն ունեին և արդյունավետ գործում էին գեղարվեստի ու երաժշտական դպրոցները, երկու գրադարանները, մշակույթի տունը՝ իր բազմաթիվ խմբակներով (գորգի, գորելենի, երգի, պարի, ասմունքի, թատերական, մարզական և այլն)³¹։ Գյուղացիների մշակութային պահանջմունքները բավարարելու հարցում այս հաստատությունները տասնամյակներ շարունակ կարևոր առաքելություն են իրականացնում։

Գառնիի գյուղացիական տնտեսությունների վերաբերյալ ընդգրկուն տեղեկություններ է պարունակում 2014 թ. հոկտեմբերի 11-31-ը Հայաստանի Հանրապետությունում անցկացված գյուղատնտեսական համատարած հաշվառման տվյալները։ Ըստ այդմ՝ գյուղում գյուղատնտեսական նշանակության հողեր ունեցող անհատական տնտեսությունների (ֆիզիկական անձանց) թիվը 1628 էր, գյուղնշանակության հողերը՝ 1482,77 հա, գյուղնշանակության հողեր ունեցող իրավաբանական անձանց թիվը 1 էր՝ 6,54 հա հողատարածքով։ Գառնիում անհատական տնտեսությունները հիմնականում մշակում էին բանջարանոցային մշակաբույսեր (լոբի, վարունգ, լոլիկ, սմբուկ և այլն)։ Առավել

²⁸ «Ամլոց», 1991 թ. փետրվար, N 2 (4), էջ 1-2։

²⁹ «Էջմիածին», 2011, ԺԱ, էջ 85, «Քրիստոնյա Հայաստան», Ս. Էջմիածին, 2011 թ. հոկտեմբեր Բ, N 20, էջ 4։

³⁰ «Քրիստոնյա Հայաստան», 2009 թ. փետրվար Ա, N 3, էջ 7։

³¹ «Կոտայք», 14 հունիսի 2012, N 11։

տարածված էր պտղատու (խնձոր, տանձ, ծիրան, կեռաս, բալ, ընկույզ և այլն) ու խաղողի այգիների մշակությունը, ինչով զբաղվում էր 1628 տնտեսությունից 1619-ը: Գյուղատնտեսական կենդանիներ և թռչուններ ուներ 929 տնտեսություն՝ հիմնականում խոշոր եղջերավոր անասուններ, խոզեր, ոչխարներ, ճագարներ, թռչուններ, մեղվաբնուտանիքներ և այլն: Երկու տնտեսություն զբաղվում էր նաև ձկնաբուծությամբ³²:

Տարեցտարի սակավաջուր դարձող Հայաստանի Հանրապետությունում էլ ավելի է կարևորվում Գառնիի ջրային պաշարներն արդյունավետ օգտագործելու հարցը: Ա. Ալեքյանի կատարած մեծածավալ ներդրումների շնորհիվ 2008 թ. սկսվեց 22 կմ երկարությամբ ջրատարի կառուցումը, որով «Յոթ աղբյուրներ» կոչվող վայրից խմելու սառնորակ ջուրը ինքնահոս եղանակով հոսեց դեպի Գառնի, Գողթ, Գեղարդ, Գեղադիր, Հացավան և Ողջաբերդ գյուղերը: 2010 թ. նոյեմբերի 5-ին «Յոթնաղբյուր-Գառնի» անվանումը ստացած ջրատարի բացումը, որին ներկա էր ՀՀ վարչապետ Տիգրան Սարգսյանը, կարևոր իրադարձություն էր գառնեցիների և հարակից գյուղերի բնակիչների համար³³:

Գառնի գյուղի վերջին հարյուրամյակի պատմությունը ցույց է տալիս, որ գառնեցիները ժամանակ առ ժամանակ ստիպված են լինում ոտքի կանգնել՝ սեփական բնակավայրի ջրային պաշարներից օգտվելու հնարավորությունը պահպանելու համար: Այդպիսի մի օրինակ էր Համաշխարհային բանկի վարկային միջոցներով ՀՀ ջրային տնտեսության պետական կոմիտեի կողմից Քաղց-

րաշենի ինքնահոս ոռոգման համակարգի կառուցման ծրագիրը: Սույն ծրագրի իրագործումը կասեցնելու համար 2014-2016 թթ. գյուղացիները տևական պայքար ծավալեցին՝ տարբեր կերպ արտահայտելով իրենց դժգոհությունը: Ծրագրով նախատեսվում էր Ազատ գետի ջրերի մի մասը «Քարերի սիմֆոնիա» բնության հուշարձանի և հարակից հանգստյան գոտու տարածքից խողովակներով տեղափոխել Քաղցրաշենի պոմպակայանի ջրթող ավազան՝ Արարատի մարզի մի շարք գյուղեր ինքնահոս ոռոգման ջրով ապահովելու համար: Գյուղացիների պայքարը մասնակի հաջողություն ունեցավ. 2016 թ. մայիսին սույն ծրագիրն առժամանակ կասեցվեց, որի նախատեսվող ծավալով իրականացումը, գյուղացիների և բնապահպանների կարծիքով, կարող էր հանգեցնել Ազատ գետի ջրազրկմանը, իսկ Գառնի գյուղն ու հարակից տարածքները կկանգնեին բնապահպանական աղետի առջև: Սույն պայքարի ժամանակ բազմաթիվ գառնեցիների թվում կազմակերպչական ունակություններով աչքի ընկան գյուղի դեղատան վարիչ Արուսյակ Այվազյանը և լրագրող Սառա Պետրոսյանը: Այնուհետև ծրագիրը վերափոխվեց, մասնակի կերպով հաշվի առնվեցին Գառնի և Գողթ գյուղերի բնակիչների առաջարկները: Ստեղծված փոխզիջումային նախագծի համաձայն Ազատ գետից ջրառն իրականացվելու էր նախկինում նախատեսված գլխամասային հանգույցից ավելի քան 5 կմ ներքևից՝ Գեղադիր-Հացավան պոմպակայանի տարածքից: Գառնեցիների անկոտրում լինելու հետևանքով Ազատ գետի վրա նոր ջրառի հանգույց չկառուցվեց, ջրառի կետը հեռացվեց բնության հուշարձաններից, կիրճի հանգստի գոտիներում շինարարական աշ-

³² <https://armstat.am/am/?nid=82&id=1856> (այց.՝ 31.01.2023)

³³ «Կոտայք», 9 հունվարի 2009, N 1, 17 նոյեմբերի 2010, N 18:

խատանքներ չիրականացվեցին: Թեև գառնեցիների համար սա մասնակի հաջողություն էր, այդուհանդերձ նրանց մտահոգություններն ամբողջությամբ չփարատվեցին: Քաղցրաշենի ինքնահոս ոռոգման համակարգի շինարարության ավարտից հետո՝ ՀՀ կառավարության 2021 թ. հոկտեմբերի 14-ի որոշմամբ, այն անհատույց օգտագործման իրավունքով հանձնվեց «Արտաշատ» ջրօգտագործողների ընկերությանը³⁴:

1991 թ. գյուղական խորհուրդների ապախոշորացումից հետո հանրային, քաղաքական ու գիտական շրջանակների կողմից պարբերաբար բարձրացվում էր համայնքների խոշորացումներ կատարելու, նախկին շրջանների վերականգնման հարցերը: Այս քննարկումները գործնական փուլ մտան 2010-ական թվականներին: ՀՀ կառավարության 2011 թ. նոյեմբերի 10-ի թիվ 44 արձանագրային որոշմամբ հավանություն տրվեց համայնքների խոշորացման և միջհամայնքային միավորումների ձևավորման հայեցակարգին: Նշվում էր, որ համայնքների միավորման հիմնական նպատակը կառավարման արդյունավետության բարձրացումն էր, համայնքային ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործումը, ինչը նրանց ֆինանսական կայունություն կբերեր: Արդյունքում՝ տնտեսապես զարգացած համայնքները հանրապետությունում մեծ թիվ կկազմեն³⁵: 2016 թվականից ՀՀ-ում սկսեց համայնքների խոշորացման գործընթաց, որը շարունակվեց հետագա տարիներին: Այդուհանդերձ, հանրության, հատկապես գյուղա-

կան համայնքների բնակիչների շրջանում համայնքների խոշորացման արդյունավետության վերաբերյալ միասնական մոտեցում չկա:

Արդեն 2016 թ. հոկտեմբերի 2-ին Գառնիում անցկացված ՏԻՄ ընտրություններում համայնքապետ ընտրվեց Ահարոն Սահակյանը՝ փոխարինելով մինչ այդ շուրջ երկու տասնամյակ համայնքը ղեկավարած Աշոտ Վարդանյանին³⁶: Ա. Սահակյանը պաշտոնավարել է մինչև 2021 թ. մայիսի 27-ը, երբ նշանակվեց ՀՀ Կոտայքի մարզապետ³⁷:

Հանրապետությունում ընթացող համայնքների խոշորացման գործընթացում ՀՀ Ազգային ժողովը 2021 թ. սեպտեմբերի 24-ին փոփոխություններ կատարեց «Վարչատարածքային բաժանման մասին» և «Տեղական ինքնակառավարման մասին» ՀՀ օրենքներում, որով հանրապետության մարզերում նոր խոշորացված համայնքներ կազմակերպվեցին: Ի շարս այլ համայնքների՝ Կոտայքի մարզի հարավային մասում օրենքի ուժով կազմակերպվեց նաև Գառնի խոշորացված համայնքը, որի մեջ ընդգրկվեցին Գառնի, Գեղադիր, Գեղարդ, Գողթ, Հացավան և Ողջաբերդ գյուղերը: Խոշորացված համայնքը հյուսիսից սահմանակից է Աբովյան և Ջրվեժ համայնքներին, արևելքից՝ Գեղարքունիքի մարզին, հարավից և արևմուտքից՝ Արարատի մարզին, արևմուտքից՝ Երևան քաղաքին³⁸:

ՀՀ կառավարությունը 2021 թ. հոկտեմբերի 6-ին որոշեց ղեկտեմբերի 5-ին, ի թիվս հանրապետության Արագածոտնի, Արարատի, Արմավիրի, Գեղարքունիքի, Լոռու, Կո-

³⁴ <https://www.aravot.am/2016/05/27/697265/>, <https://news.am/arm/news/333630.html>, <https://www.ecolor.org/files/uploads/Green%20rights%20violation%20rester14.03.2018/qaghrashen30032018new.pdf>, <https://www.e-gov.am/gov-decrees/itcm/37086/> (այց.՝ 23.02.2023)

³⁵ <https://www.e-draft.am/projects/3510/justification> (այց.՝ 31.01.2023)

³⁶ <https://hetq.am/hy/article/71358> (այց.՝ 31.01.2023)

³⁷ <https://www.armtimes.com/hy/article/214817> (այց.՝ 31.01.2023)

³⁸ <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=156516> (այց.՝ 31.01.2023)

տայքի, Շիրակի, Վայոց ձորի, Տավուշի մարզերի մի շարք խոշորացված բնակավայրերի, Գառնի համայնքում ևս անցկացնել ավագանու համամասնական ընտրակարգով ընտրություններ՝ «Հայաստանի Հանրապետության ընտրական օրենսգիրք» ՀՀ սահմանադրական օրենքով սահմանված՝ տեղական ինքնակառավարման մարմինների հերթական ընտրությունների անցկացման կարգով³⁹։ Շուրջ 13.000 բնակիչ ունեցող Գառնի խոշորացված համայնքում տեղի ունեցած ընտրությունների ժամանակ համայնքապետ ընտրվեց գառնեցի Տիգրան Պողոսյանը⁴⁰։

Գառնի գյուղի ճանաչելիության մեծացման և բնակչության սոցիալ-տնտեսական առաջընթացի վրա էական ազդեցություն ունի «Գառնի» պատմամշակութային արգելոց-թանգարանը։ Արգելոց-թանգարանը ներկայումս հանդիսանում է ՀՀ կրթության, գիտության, մշակույթի և սպորտի նախարարության «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի մասնաճյուղ։ Արգելոց-թանգարանի մեջ մտնում են հետևյալ հիմնական կառույցներն ու մշակութային արժեքները՝ Ք. ա. III-II դարերի Գառնի ամրոցը, I դարի հեթանոսական տաճարը, բաղնիքը՝ պալատական շինությունների և հարակից տնտեսական կառույցների, VII դարի Սուրբ Սիոն եկեղեցու և կից մատուռի ավերակները, սեպագիր արձանագրությունները և այլն՝ զբաղեցնելով 3,5 հա (պահպանական գոտու հետ միասին՝ 5,1 հա) տարածություն։ 1990-ական թվական-

ների տնտեսական դժվարություններից հետո միայն 2000-ականների սկզբին՝ 2002-2003 թթ., ամերիկահայ նշանավոր բարերար Քրիսթ Բրոքորյանի «Լինսի» հիմնադրամի միջոցներով, ի թիվս բազմաթիվ այլ մշակութային հաստատությունների, վերականգնման ու բարեկարգման աշխատանքներ կատարվեցին նաև «Գառնի» պատմամշակութային արգելոց-թանգարանում, անցկացվեց էլեկտրական լուսավորություն։ Արդեն 2009 թ. ռադիոֆիկացվեց արգելոց-թանգարանի ողջ տարածքը, իրականացվեց տաճարի գիշերային գեղարվեստական լուսավորություն, ինչը հնարավորություն տվեց երեկոյան ժամերին երաժշտության ուղեկցությամբ ու լուսային գեղեցիկ ընդգծումներով ներկայացնել սույն յուրահատուկ հուշարձանը⁴¹։

Դեպի Գառնի ու Գեղարդ երթուղով զբոսաշրջային հոսքն ավելացնելու, տեղական ենթակառուցվածքների բարելավման վերաբերյալ ՀՀ իշխանությունների կողմից բազմաթիվ որոշումներ են ընդունվել, որոնց մի մասը մնացել են թղթի վրա, իսկ որոշներն էլ դրական փոփոխությունների են հանգեցրել։ Այսպես՝ 2008 թ. դեկտեմբերի 18-ին ՀՀ կառավարությունը որոշում ընդունեց ««Գառնի-Գեղարդ» զբոսաշրջային երթուղու հետ կապված խնդիրների լուծման միջոցառումների մասին»։ Զբոսաշրջային երթուղին բարեկարգելու նպատակով աշխատանքներ էին տարվելու Երևան-Գառնի-Գեղարդ ավտոմոբիլային ճանապարհի անբարեկարգ հատվածները նորոգելու, բարեկարգելու, ավտոճանապարհին և համայնքներում կանոնավոր աղբահանություն կազմակերպելու նպատակով։ Այդ նպատակով նա-

³⁹ <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=156559> (այց.՝ 31.01.2023)

⁴⁰ <https://kotayk-garni.am/Pages/DocFlow/Default.aspx?a=v&g=f4e3395d-af4d-4f1a-adee-b56c298b3a7c> (այց.՝ 31.01.2023)

⁴¹ <https://hushardzan.am/preservations/garni-historical-cultural-museum-reservation> (այց.՝ 12.11.2022)

խատեւում էր մեկ մաքրման և աղբահեռացման կազմութեանի կառավարել Գողթի գյուղական համայնքին, զբոսաշրջային երթուղում ընդգրկված համայնքներին տրամադրել 200 մեծ և 150 փոքր աղբաման: Մշակվելու էր «Խոսքովի անտառ» պետական արգելոցի կառավարման պլան՝ հստակեցնելով զբոսաշրջիկների համար նախատեսված երթուղիներն ու կածանները, Երևան-Գառնի-Գեղարդ զբոսաշրջային երթուղում գործարկվելու էր զբոսաշրջային տեղեկատվական կենտրոն և այլն⁴²:

Գառնին զբոսաշրջիկների կողմից ամենից շատ այցելություն ունեցող հայաստանյան բնակավայրերից է: 2010-ականների վերջերից յուրաքանչյուր տարի ՀՀ տարածքից ու աշխարհի տարբեր անկյուններից գյուղ է այցելում տարեկան մի քանի հարյուր հազար զբոսաշրջիկ: Սա բավական խոսուն ցուցանիշ է և մեծապես նպաստում է բնակավայրի բարգավաճմանը: Գառնիի տաճարը Հայաստանի հեթանոսական շրջանից պահպանված միակ նման կառույցն է, ուստի դեպի իրեն է գրավում հայ և այլազգի բազմաթիվ այցելուներ:

Տեղացի և օտարազգի այցելուների հոսքը մեծ ծավալներ է ընդունում հատկապես նախաքրիստոնեական տոների ժամանակ: Անկախության տարիներին Գառնիում ավանդույթ է դարձել յուրաքանչյուր տարի մարտի 21-ին Հայոց հեթանոսական աստված Վահագնի ծննդյան տոնը նշելը: Այդ օրը տոնվում է նաև ավանդական Ամանորը (Նավասարդը), քանի որ նախաքրիստոնեական շրջանում հայերը գարնանային գիշերահավասարի օրը գարնան սկիզբ են համարել: Գառնեցիների և հարյուրավոր հյուրերի

մասնակցությամբ հեթանոս հայերի ու նրանց քրմերի կողմից կազմակերպվող տոնախմբությունը, մինչքրիստոնեական ժամանակաշրջանը հիշեցնող ծիսակատարությունները, ծիրանենու զարդարումը, որոնք ուղեկցվում են ազգային երգ ու պարով, հանրապետությունում տեղի ունեցող այս բնույթի եզակի միջոցառումներից է: Վերջին տասնամյակում այն կազմակերպվում է «Արորդիների Ուխտ» կազմակերպության և «Պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի համագործակցությամբ⁴³: Վարդավառի և Տյառնընդառաջի (Տրնդեզ) օրերին ևս աննախադեպ թվով այցելուներ են գալիս Գառնի՝ տաճարի բակում տարիներ շարունակ կազմակերպվող միջոցառումներին մասնակցելու նպատակով⁴⁴:

«Գառնի» պատմամշակութային արգելոցթանգարան են այցելում և հեթանոսական տաճարի, պալատական բաղնիքի և հայկական ճարտարապետության մյուս նշանավոր հուշարձանների պատմությանն ու ճարտարապետությանը ծանոթանում նաև պաշտոնական, աշխատանքային ու մասնավոր այցով Հայաստան ժամանած բարձրաստիճան պաշտոնյաները, արվեստի ու մշակույթի հանրաճանաչ գործիչները: Թվարկենք վերջին տարիներին տեղի ունեցած որոշ այցեր. 2017 թ. ապրիլին Գառնի է այցելել Հորդանանի արքայադուստր Դինա Մայրեդը, 2018 թ. մայիսին՝ Կիպրոսի Հանրապետության Ներկայացուցիչների պալատի նախագահ Դեմետրիս Սիլուրիսը, 2018 թ. սեպտեմբերին՝ Ճապոնիայի արտաքին գործերի նախարար Կոնո Տարոն, Ֆրանկոֆոնիայի մի-

⁴² <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=152179> (այց.՝ 12.11.2022)

⁴³ <https://hushardzan.am/archives/2468>, <https://hushardzan.am/archives/10246>, <https://www.aravot.am/2022/03/21/1254907/> (այց.՝ 18.02.2023):

⁴⁴ «Կոտայք», 13 հուլիսի, 28 նոյեմբերի 2018, թիվ 13, 22, 22 փետրվարի 2019, N 4:

ջազգային կազմակերպության գլխավոր քարտուղար Միկայել Ժանը, 2019 թ. մայիսին՝ Բելառուսի մշակույթի նախարարի տեղակալ Սերգեյ Շերեմետևը, 2021 թ. նոյեմբերին՝ Լիտվայի Սեյմասի փոխնախագահ Անդրիուս Մազուրոնիսը և շատ ուրիշներ⁴⁵: 2019 թ. հոկտեմբերի 9-ին քրոջ՝ Քորթնի Քարդաշյանի և երեխաների հետ Գառնի է այցելել ամերիկյան ռեալիթի-շոուների ճանաչված հայազգի աստղ Քիմ Քարդաշյանը⁴⁶: Հայտնի անհատների այցերն ավելացնում են բնակավայրի ճանաչելիությունը:

Տարեցտարի ավելացող զբոսաշրջային մեծ հոսքը 2000–2020-ական թվականներին Գառնիում բազմաթիվ նոր ենթակառուցների ստեղծման պատճառ դարձավ: Արդյունքում՝ գյուղում մեծ թիվ կազմեցին ռեստորանները, սրճարանները, հյուրանոցներն ու հյուրատները, ժամանցի տարբեր վայրերը: Գյուղում գործում են 70-ից ավել հանրային սննդի օբյեկտներ: Առավել նշանավորներից են «7 քար», «Գառնիի իշխաննոց»,

«Գառնի տուն», «Բաշ Գառնի», «Գառնի բրեդ հաուս», «Մեր օջախ», «Ֆրենդս գարդեն Գառնի», «Սերգեյս փլեյս», «Իմ այգին» ռեստորանները, «Մամիկոնի մոտ», «Գ.Ա.Թ.Ա. տուն» հացատները, «Գառնի հիկյարդ», «Դինադավ հաուս», «Գառնի վիլլա», «Գառնի ռեսթ հոսթ», «Գառնի ֆեմիլի», «Սառը ջուր», «Հարմոնիա գարդեն Գառնի», «Նյու Գառնի», «Հասի տուն» հյուրանոց-հյուրատները, «Լաքշրի գարդեն Գառնի», «Գառնի էկո ռեզորտ», «Արի Գառնի», «Էմանուել գարդեն», «Մոն տեղ», «Ինջոյ գարդեն» հանգստի գոտիները և այլն⁴⁷: Գյուղում գործող այս և այլ հաստատություններն աշխատանքով ու ապրուստի միջոցով են ապահովում բազմաթիվ գառնեցիների՝ նպաստելով բնակչության սոցիալ-տնտեսական խնդիրների լուծմանը:

⁴⁵ <https://hushardzan.am/archives/15128>, <https://hushardzan.am/archives/20365>, <https://hushardzan.am/archives/20969>, <https://hushardzan.am/archives/21163>, <https://hushardzan.am/archives/23446>, <https://hushardzan.am/archives/26159> (այց.՝ 18.02.2023):

⁴⁶ <https://hushardzan.am/archives/25044> (այց.՝ 18.02.2023):

⁴⁷ <https://www.spyur.am/am/home/search-1/?adres=%D5%A3%D5%A1%D5%BC%D5%B6%D5%AB> (այց.՝ 17.09.2023):

ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ

Երկարուձիգ դարերի ընթացքում Գառնին կիսել է Արևելյան Հայաստանի մյուս բնակավայրերի ճակատագիրը: Հելլենիստական դարաշրջանում ու վաղ միջնադարում այն թագավորանիստ ամառանոց էր, մինչքրիստոնեական Հայաստանի կրոնական կենտրոններից մեկը: Գառնիի անառիկ ամրոցը խաղաղ ժամանակներում գորակայան էր, իսկ պատերազմների ժամանակ՝ վստահելի պատվար օտար նվաճողների դեմ: Զարգացած միջնադարում այն հանդիսացել է բազմամարդ վաճառաշահ գյուղաքաղաք, երկրագործական, արհեստագործական և առևտրական նշանավոր կենտրոն, առևտրատնտեսական կապեր ունեցել մոտակա և հեռավոր քաղաքների հետ: Այն եղել է գրի և գրչության կենտրոն, տվել բազմաթիվ ականավոր գործիչներ: Դրանց թվում են Սողոմոն Ա (791-792), Գևորգ Բ (877-897), Պողոս Բ (1418-1430) Հայոց կաթողիկոսները: Գևորգ Բ Գառնեցի կաթողիկոսը մեծ ներդրում է ունեցել հայկական թագավորական իշխանության վերականգնման գործում: Նա 885 թ. Երազգավորսում իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունուն օծել է Հայոց թագավոր: XII-XIII դարերում է ապրել ու ստեղծագործել ճանաչված աստվածաբան Հովհաննես վարդապետ Գառնեցին:

Հաջորդ դարերում Գառնին ենթարկվել է թաթար-մոնղոլական ավերիչ արշավանքներին, այնուհետև բազմաթիվ կորուստներ կրել թուրք-պարսկական չընդհատվող հակամարտության և պատերազմների պատ-

ճառով: Առավել ողբերգականը 1604 թ. Շահ Աբասի կազմակերպած հայերի հարկադիր գաղթն էր, երբ բազմահազար արևելահայերի հետ Պարսկաստանի խորքերը քշվեցին նաև Գառնի գյուղի բնակիչները: Գյուղն ամայացավ: Իսկ 1679 թ. Երևանում և շրջակայքում տեղի ունեցած ավերիչ երկրաշարժի հետևանքով կործանվեց Գառնիի հեթանոսական տաճարը:

XIX դարի առաջին երեսնամյակում Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսական կայսրությանը միանալուց հետո Պարսկաստանից ներգաղթած հայերի շնորհիվ Գառնին վերակենդանացավ և զարգացման ու ընդարձակման ուղի բռնեց: Գառնեցիներն անուրանալի ներդրում են ունեցել XIX-XX դարերի հայ ազատագրական շարժումների ժամանակ, Առաջին և Երկրորդ աշխարհամարտերի ռազմաճակատներում, հայրենի երկրի սահմանների պաշտպանության գործում: Հայ ազատագրական պայքարում նկատելի հետք են թողել գառնեցի ճանաչված խմբապետներ Ղազար Քոչարյանը, Մարտիրոս Աբրահամյանը, Մակեդոն Հակոբջանյանը, Խնկո Ասատրյանը և բազմաթիվ այլ նվիրյալներ:

Հայաստանում պահպանված միակ հեթանոսական տաճարով պայմանավորված՝ Գառնին հայ և օտարազգի այցելուների պակաս չի ունեցել և չունի: Այդ տեսակետից առանցքային նշանակություն ունեցավ խոնարհված տաճարի վերականգնումը (1968-1975 թթ.), այնուհետև նոր ենթակառույցների

շինարարությունը: Այցելուները բազում արժեքավոր հիշատակումներ ունեն գյուղի, նրա հուշարձանների ու հյուրընկալ բնակիչների մասին: Հայաստանի Հանրապետություն ժամանող հայ և օտարազգի զբոսաշրջիկների, պետական բարձրաստիճան պաշտոնյաների մեծամասնությունն այցելում է Գառնի, ինչը նպաստում է բնակավայրի հանրահռչակմանն ու գյուղացիների սոցիալ-տնտեսական դրության բարելավմանը:

1890 թ. գառնեցիների համար կարևոր իրադարձություն էր եկեղեցական ծխական դպրոցի բացումը, որից հետո, բացառյալ կարճատև հարկադիր ընդհատումները, մինչև մեր օրերը Գառնիում կրթական կյանքը կանգ չի առել: Ծխական դպրոցի մերօրյա իրավահաջորդները գյուղի Արթուր Հակոբյանի անվան թիվ 1, Գառնի բանավանի հիմնական և Ատոմի անվան թիվ 2 ավագ դպրոցներն են: Դպրոցները տվել են բազմաթիվ ճանաչված շրջանավարտներ, նաև ամենապարզ անհատներ, որոնք ամենօրյա քրտնաջան աշխատանքով նպաստում են հարազատ բնակավայրի շենացմանն ու բարգավաճմանը: Թվարկենք հայտնի գառնեցիներից միայն մի քանիսին: Այդ անհատներից են՝ գեղանկարիչներ Վալերի Գեղամյանը, Սիրանուշ Գևորգյանը, Հովհաննես Մանուկյանը, Ռուբեն Բաբայանը, դերասաններ Պերճ Գևորգյանը, Արտակ Այվազյանը, պարուհի և դերասանուհի Լաուրա Վարդանյանը, երգիչներ Վաղարշակ Գևորգյանը, Արթուր Իսպիրյանը, մշակութային գործիչ Գագիկ Մանասյանը, բանաստեղծուհի Անահիտ Քնարյանը, բժիշկներ Կիմա Խաչատրյանը, Ալեքսանդր Իսպիրյանը, Լուսինե Այվազյանը, աշխարհագրագետ Հովհաննես Հովհաննիսյանը, լեզվաբան Վարդան Պետրոսյանը, պատմաբաններ Միքայել Իսպիրյանը, Երվանդ Գասպարյա-

նը, հոգեբան Հարություն Բաբայանը, ճարտարագետ ինժեներներ Սարգիս Սարգսյանը, Գեղամ Կարապետյանը, Արամ Գևորգյանը, Դավիթ Արտուշյանը, տնտեսագետ Անահիտ Շահբազյանը, լրագրողներ Արամայիս Հարությունյանը, Ջոկոնդա Գրիգորյանը, մարզիկներ Ռազմիկ Կարապետյանը, Սուրեն Մարկոսյանը, Արևիկ Կարապետյանը, ուժային և իրավապահ մարմինների աշխատակիցներ Գեղամ Մանուկյանը, Գրիգոր Գրիգորյանը, Հայկ Բաբայանը, հասարակական-քաղաքական գործիչներ Գուրգեն Մանուկյանը, Ֆրունզե Սահակյանը, Սամվել Ստեփանյանը, Ղուկաս և Արմեն Ուլիխանյանները, Ահարոն Սահակյանը, գործարարներ Աղասի Ալեքյանը (ՌԴ), Ներսես, Պատվական և Սմբատ Մկրտչյանները (ՌԴ), Մեսրոպ Մարտիրոսյանը (ՌԴ), Մանուկ Ռոստոմյանը (ՌԴ), Վարազդատ Սողոմյանը (ՌԴ), Արտյոմ Պողոսյանը (Ղազախստան), Գրիգոր և Ամբակում Գրիգորյանները (ՀՀ), Արթուր Գասպարյանը և Գայանե Հայրապետյանը (ՀՀ), Հմայակ Բաբայանը (ՀՀ), Արամ Խաչատրյանը (ՀՀ) և շատ ուրիշներ:

Սույն գիրքն ընթերցողի սեղանին է հայտնվել Գառնիի հողին ու ջրին, քար ու թփին, պատմաճարտարապետական հուշարձաններին, բնակավայրի անցած ուղուն քաջատեղյակ և նախնիներից եկող ավանդույթները կարևորող անվանի գառնեցիներից մեկի՝ Աղասի Ալեքյանի նախաձեռնությամբ: Հայրենի բնակավայրի նկատմամբ նրա ունեցած սերն ու նվիրումը դրսևորվել է ինչպես գործարար և բարեգործական ծրագրերում, այնպես էլ կրթամշակութային ասպարեզներում: Դրա օրինակներից մեկն էլ Գառնի գյուղի պատմությանը նվիրված սույն գրքի լույսընծայումն է:

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Արխիվային սկզբնաղբյուրներ

ա) Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ)

1. ֆ. 1, ց. 29, զգ. 45, 277:
2. ֆ. 47, ց. 1, գ. 831, ց. 2, գ. 438, ց. 5, գ. 224:
3. ֆ. 48, ց. 1, զգ. 129, 358, 453, 480, 725, 890, 1748:
4. ֆ. 50, ց. 1, զգ. 7, 106:
5. ֆ. 90, ց. 1, զգ. 95, 96, 321:
6. ֆ. 93, ց. 1, գ. 195:
7. ֆ. 114, ց. 2, գ. 17:
8. ֆ. 123, ց. 1, զգ. 566, 633, 1177, ց. 6, զգ. 3363, 3386, 3393, 3430, ց. 60, զգ. 428, 698, ց. 61, զգ. 66, 376, 691:
9. ֆ. 133, ց. 1, զգ. 2777, 2862, ց. 4, գ. 1259:
10. ֆ. 138, ց. 4, զգ. 21, 23ա, 28:
11. ֆ. 163, ց. 1, զգ. 511-515, ց. 2, գ. 1556, ց. 144, գ. 1:
12. ֆ. 205, ց. 1, զգ. 47, 180, 471, 530:
13. ֆ. 207, ց. 60, զգ. 1, 2, ց. 62, զգ. 15, 28, ց. 64, զգ. 3, 5:
14. ֆ. 269, ց. 2, գ. 3993:
15. ֆ. 409, ց. 1, զգ. 2408, 2452:
16. ֆ. 478, ց. 8, զգ. 4, 21, 22, 30:
17. ֆ. 593, ց. 1, զգ. 5, 17, 261, 276, 298:
18. ֆ. 682, ց. 2, գ. 753:
19. ֆ. 688, ց. 20, գ. 1:
20. ֆ. 1021, ց. 4, գ. 132:
21. ֆ. 1063, ց. 1, զգ. 649, 777, 1005, 1402:
22. ֆ. 1183, ց. 1, զգ. 50, 52:

բ) ՀԱԱ, Արուլյանի տարածքային ներկայացուցչություն (ԱՏՆ)

23. ֆ. 6, ց. 1, զգ. 66, 277, 327-329, 332, 337, 338, 340, 342, ց. 4, գ. 137, ց. 5, զգ. 76, 78:
24. ֆ. 26, ց. 1, գ. 154:
25. ֆ. 44, ց. 3, զգ. 3, 5, 7, 9, 10:

գ) ՀԱԱ, Կոտայքի մարզային մասնաճյուղ (ԿՄՄ)

26. ֆ. 6, ց. 1, գ. 331:
27. ֆ. 137, ց. 2, զգ. 3, 7, 8:
28. ֆ. 160, ց. 1, զգ. 1, 4, 6, 17, 21, ց. 1ա, գ. 8, ց. 2, գ. 93:
29. ֆ. 240, ց. 3, գ. 169:

2. Հրատարակված սկզբնաղբյուրներ և տեղեկատվություն

1. Ա-Դո, Հայության երկունքը, Երևան, 2019:
2. Աբրահամյան Մ., Իմ հիշելի հուշերը, խմբագիր և առաջաբանի հեղինակ՝ Վ.Զ. Պետրոսյան, Երևան, 2016:
3. Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, Երևան, 1988:
4. Արամեանց Մ., Սալիանից Էջմիածին. նկարագիր ուստատր ուղեորութեան, Թիֆլիս, 1887:
5. Դերենիկ եպիսկոպոս, Ուխտագնացութիւն ի Հայաստան, Պէյրութ, 1947:
6. Եղիշեի վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին, Երևան, 1957:

7. Զաքարիա Սարկավազի Պատմություն, Վաղարշապատ, 1870:
8. Ժամանակագրություն Գրիգորի վարդապետի Կամախեցույ կամ Դարանաղեցույ, Երուսաղեմ, 1915:
9. ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ.Ս. Խաչիկյանը, Երևան, 1950:
10. ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մաս Ա, կազմեց Լ.Ս. Խաչիկյանը, Երևան, 1955:
11. Խորհրդային Հայաստանը թվերով. վիճակագրական տեղեկատու, 1923–1927, Երևան, 1928:
12. Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1961:
13. Հ. Յ. Դաշնակցությունը և խորհրդային իշխանությունը (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), կազմող՝ Վ. Ղազախեցյան, Երևան, 1999:
14. Հակոբյան Հ., Ուղեգրություններ, հ. Զ, Երևան, 1934:
15. Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828–1923), խմբագրությամբ Զ.Ս. Կիրակոսյանի, Երևան, 1972:
16. Հայաստանի անկախության հռչակումը և իշխանության կենտրոնական մարմինների ձևավորումը (1918 թ. մայիս–հուլիս): Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, կազմող՝ Հ.Կ. Սուրիասյան, երկրորդ հրատ., Երևան, 2009:
17. Հայաստանի Հանրապետության կառավարության նիստերի արձանագրություններ. 1918–1920 թթ., Երևան, 2014:
18. Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրություններ. 1918–1920 թթ., Երևան, 2009:
19. Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ. (քաղաքական պատմություն), փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, խմբագրությամբ Գ.Ա. Գալոյանի և Վ.Ն. Ղազախեցյանի, Երևան, 2000:
20. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, կազմեց Ա.Ա. Մաթևոսյանը, Երևան, 1984:
21. Հայկական ՍՍՀ բնակավայրերի տեղեկատու, Երևան, 1968:
22. Հայկական ՍՍՌ վարչա-տերիտորիալ բաժանումը առ 1 հունվարի 1948 թ., Երևան, 1948:
23. Հայկական ՍՍՌ վարչա-տերիտորիալ բաժանումը առ 1 հոկտեմբերի 1955 թ., Երևան, 1955:
24. Հայկական ՍՍՌ վարչա-տերիտորիալ բաժանումը առ 1 մայիսի 1971 թ., Երևան, 1971:
25. Հայկական ՍՍՌ վարչատերիտորիալ բաժանումը առ 1 օգոստոսի 1983 թ., Երևան, 1988:
26. Հաշվետություն Հայաստանի կառավարության դրամների եւ վալիտայի, Թաւրիզ, 1921:
27. Հին բոլշևիկների հիշողություններ, հատոր առաջին, Երևան, 1958:
28. ՀՅ Դաշնակցությունը ԽՍՀՄ Արտակարգ հանձնաժողովի և Պետական քաղաքական վարչության գաղտնիքերցումներում (1920-ական թվականներ), փաստաթղթերի ժողովածու, կազմող՝ Վ. Ղազախեցյան, Երևան, 2016:
29. Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, խմբ. կողմից՝ Ա. Ն. Մնացականյան և ուրիշ., Երևան, 1960:
30. Հովհաննես կաթողիկոս, Պատմություն, Թիֆլիս, 1912:
31. ՀՍԽՀ բնակավայրերի ցուցակ, Երևան, 1936:

32. ՀՍԽՀ ղեկրետների և հրամանների ժողովածու, պրակ I, Էջմիածին, 1921:
33. ՀՍԽՀ ղեկրետների և հրամանների ժողովածու, պրակ II, Էջմիածին, 1921:
34. Ղազախեցյան Վ., Գևորգյան Հ., Դաշնակցության կողմից Փետրվարյան ապստամբության ղեկավարման հարցի շուրջ (նորահայտ վավերագիր), «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 2003, N 1:
35. Ղամարլուից-Ջանգեզուր: Ժողովածու (հիշողություններ Հայաստանի քաղաքացիական կռիվներից), Երևան, 1931:
36. Մանուկյան Արամ, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Երևան, 2009:
37. Միքայելյան Կ., Մի պտույտ Հայաստանում. Բաշ-Գառնի, «Արագած», Փարիզ, 1926, N 1-2, 4, 5:
38. Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1968:
39. Նալսկին շարքային դաշնակցականների համահայաստանյան համագումարի արձանագրությունները, Երևան, 1923:
40. Նժդեհ Գ., Երկեր, հ. 2, Երևան, 2002:
41. Ռուբեն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. Է, Թեհրան, 1982:
42. Սարյան Մարտիրոս. Նամակներ, հ. 2, Երևան, 2012:
43. Սուքիասեան Հ., Խաչիկ Սամուէլեանի անտիպ յոդուածը հայկական մամուլի գրաքննութեան պատմութեան մասին, «Հանդէս ամսօրեայ», Վիեննա, 2019, թիվ 1-12:
44. Սուքիասյան Հ. Կ., 1921 թ. փետրվարի 18-ին նախորդած ձերբակալությունների փաստաթղթերը, «ՎԷՄ» համահայկական հանդես, 2011, N 1:
45. Ստեփաննոս Օրբելեան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910:
46. Ստեփանոս Տարոնացի, Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885:
47. Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Երևան, 1986:
48. Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության (1921-1938 թթ.), կազմող՝ Ս. Բեհբուդյան, Երևան, 1994:
49. Վարդանյան Վ.Գ., Լեոյի նամակները Գրիգոր Խալաթյանին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1975, N 4:
50. Վաերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Է, Երևան, 2000:
51. Վաերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք ԺԴ, Երևան, 2006:
52. Վիրաբյան Ա., Հ. Օհանջանյանի կառավարության անդամների ձերբակալման մասին, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 2009, N 1:
53. Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, հ. Զ, Բէյրութ, 1967:
54. Տակիտոս Կ., Օտար աղբյուրներ հայերի մասին, N 3, քաղեց և լատիներենից թարգմանեց Պ. Սոտնիկյան, Երևան, 1941:
55. Յուզակ Խորհրդային Հայաստանի բնակավայրերի, Երևան, 1923:
56. Քոչարյան Ղ., Հուշեր, խմբագիր և առաջարանի հեղինակ՝ Ա. Ներսիսյան, Երևան, 2023:
57. Քոչինյան Անտոն: Փաստաթղթեր, նամակներ, հուշեր, Երևան, 2003:
58. Frédéric Dubois de Montpéroux, Voyage autour du Caucase, chez les tcherkesses et les Abkhases, en colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée, tome III, Paris, 1839.
59. Telfer John Buchan, The Crimea and Transcaucasia, Vol. 1, London, 1876.
60. Аграрная политика царизма и крестьянские движение в Армении в начале XX века, сост. В. Рштуни при участии К. Степаняна, Ереван, 1951.
61. Баладзори, Книга завоевание стран, перевод П.К. Жузе, Баку, 1927.
62. Баликян О., Оганесян Дж., Докладные записки Х. Дадяна о раскопках Звартноца, «Вестник общественных наук», 1984, N 5.

63. Кавказский календарь на 1885 год, Тифлис, 1884.
64. Муравьев А.Н., Грузия и Армения, ч. 2, Санкт-Петербург, 1848.
65. Памятная книжка Эриванской губернии на 1902 год, Эриван, 1902.
66. Памятная книжка Эриванской губернии на 1908 год, Эриван, 1908.
67. Памятная книжка Эриванской губернии на 1910 год, Эриван, 1910.
68. Пескарева К., Баликян О., Примечания к документу Н.Я. Марра в археологической комиссии (1909–1915), «Вестник общественных наук», 1982, N 2.
69. Присоединение Восточной Армении к России, сборник документов, т. 1 (1801–1813), Ереван, 1972.
70. Присоединение Восточной Армении к России, сборник документов, т. 2 (1814–1830), Ереван, 1978.
71. Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г., Тифлис, 1893.
72. Эриванская губерния, список населённых мест, [Б.м., 1869], <https://files.fm/f/jthtxndq8>
- յան հոշակումը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1998, N 1–2:
6. Գառնի. գրքույկ, գլխ. խմբագիր՝ Ա. Փիլիպոսյան, Երևան, 2019:
7. Գրիգորյան Զ.Տ., Հայ և ռուս ժողովուրդների դարավոր բարեկամությունը, Երևան, 1960:
8. Գրիգորյան Վ.Ռ., Երևանի խանությունը 18-րդ դարի վերջում (1780–1800), Երևան, 1958:
9. Դանիելյան Է.Գ., Եղեռնից փրկված հայ փախստականները Անդրկովկասում 1914–1922 թթ. (շարժը, կացությունը, թվակազմը), Երևան, 2017:
10. Դիլոյան Վ., Հայ ազգային-ազատագրական շարժման «կողմնորոշման» հարցի շուրջ, «Պայքար», Երևան, 1995, N 6–7:
11. Դիլոյան Վ.Ա., Արևելյան Հայաստանը XIX դարի առաջին երեսնամյակին և հայ-ռուսական հարաբերությունները, Երևան, 1989:
12. Երևանի պատմություն, Երևան, 2018:
13. Զաքարյան Լ.Ա., Տարածքային կառավարման և տեղական ինքնակառավարման համակարգերի ձևավորումն ու զարգացումը Հայաստանի Հանրապետությունում, Երևան, 2018:
14. Թորոմանյան Թ., Հայկական ճարտարապետություն, Երևան, 1942:
15. Թորոմանյան Թ., Նյութեր հայ ճարտարապետության պատմության, հ. I, Երևան, 1942:
16. Ինճիճեան Ղ., Հնախոսութիւն հին Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1889:
17. Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. I, Երևան, 1966:
18. Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. II, Երևան, 1967:
19. Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. III, Երևան, 1969:

3. Ուսումնասիրություններ

1. Աբեղեան Ա., Հերման Աբիխ եւ Հայաստան, «Հայրենիք», Բոստոն, 1937, յուլիս (թիւ 9):
2. Ալիշան Ղ., Այրարատ, Վենետիկ, 1890:
3. Աղայան Ա.Վ., Հայ կերպարվեստի զարգացման ուղիները XIX–XX դարերում, Երևան, 2009:
4. Առաքելյան Բ.Ն., Կարախանյան Գ.Հ., Գառնի III. 1949–1956 թթ. պեղումների արդյունքները (միջին դարեր), Երևան, 1962:
5. Ավետիսյան Հ., 1918 թ. մայիսյան հերոսամարտերը և Հայաստանի Հանրապետությ-

20. Լևոնյան Գ., Գառնիի հեթանոսական տաճարը, «Գիտական աշխատություններ Երևանի պետական համալսարանի», հատ. 23, Երևան, 1946:
21. Խանզադյան Է.Վ., Գառնի IV. Պեղումների արդյունքները 1949–1966 թթ. (վաղ բրոնզից մինչև ուրարտական շրջանը ներառյալ), Երևան, 1969:
22. Խաչատրյան Կ.Հ., Սուքիասյան Հ.Կ., Բադալյան Գ.Մ., Հայկական տարածքների բռնակցումը Թուրքիային և Խորհրդային Ադրբեջանին 1920–1930-ական թվականներին, Երևան, 2020:
23. Խաչատրյան Կ. Հ., Հայաստանը ԽՍՀՄ ռազմաարդյունաբերական համալիրի համակարգում, Երևան, 2015:
24. Խաչատրյան Մ., Պարսկահայերի զանգվածային գաղթը և նրանց բնակեցումը Արևելյան Հայաստանում, Երևան, 2010:
25. Խարմանդարյան Ս. Վ., Սովետական Հայաստանը չորրորդ հնգամյակի տարիներին (1946–1950), Երևան, 1960:
26. Խոջաբեկյան Վ.Ե., Հայաստանի բնակչության վերարտադրությունը և տեղաշարժերը XIX–XX դարերում, XXI դարի շեմին, Երևան, 2002:
27. Խուդոյան Ս.Կ., Արևելահայ դպրոցները 1830–1920 թվականներին, Երևան, 1987:
28. Կարազեղոզեան Յով., Սեպագիր տեղանուններ, Երեւան, 1988:
29. Կիրակոսյան Գ.Ե., Հայաստանը Լանկ-Թամուրի և թուրքմեն ցեղերի արշավանքների շրջանում, Երևան, 1997:
30. Կորկոտյան Զ., Խորհրդային Հայաստանի բնակչությունը վերջին հարյուրամյակում (1831–1931), Երևան, 1932:
31. Հակոբյան Ա.Մ., ՀՀ Դաշնակցություն կուսակցությունը լուծարելու Հայկոմկուսի փորձերը, Երևան, 2020:
32. Հակոբյան Թ., Աբովյան, «Գարուն», 1977, N 6:
33. Հակոբյան Թ.Խ., Երևանի պատմությունը (1500–1800 թթ.), Երևան, 1971:
34. Հակոբյան Թ.Խ., Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Երևան, 1968:
35. Հակոբյան Պ.Հ., Խաչատուր Աբովյանի կենսագրության առեղծվածները, Երևան, 1997:
36. Համբարձումեան Ռ., Գարեգին Նժդեհ: Ամբողջական կենսագրություն, Երեւան, 2007:
37. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I, Երևան, 1971:
38. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. II, Երևան, 1984:
39. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. III, Երևան, 1976:
40. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. IV, Երևան, 1972:
41. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. V, Երևան, 1974:
42. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VI, Երևան, 1981:
43. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VII, Երևան, 1967:
44. Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. I, Երևան, 1986:
45. Հայաստանի Հանրապետության բնակավայրերի բառարան, Երևան, 2008:
46. Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 6, Երևան, 1980:
47. Հայոց պատմություն, հ. II, գիրք I, Երևան, 2018:
48. Հայոց պատմություն, հ. II, գիրք II, Երևան, 2014:
49. Հայոց պատմություն, հ. III, գիրք I, Երևան, 2010:
50. Հայոց պատմություն, հ. III, գիրք II, Երևան, 2015:
51. Հայոց պատմություն, հ. IV, գիրք I, Երևան, 2010:

52. Հայոց պատմություն, հ. IV, գիրք II, Երևան, 2016:
53. Հայրապետյան Կ., 1918 թ. հոկտեմբերի 1-ի միօրյա մարդահամարը Հայաստանի Հանրապետությունում, «Պատմություն և մշակույթ», 2014, Գ:
54. Հայրապետյան Կ., 1919 թ. հունվար-փետրվարին փախստականների թվային տվյալների աճի մասին, «Պատմություն և մշակույթ», 2013, Բ:
55. Հայրապետյան Կ., Արևմտահայ փախստականների տեղավորման քաղաքականությունը նորաստեղծ Հայաստանի առաջին Հանրապետությունում, «Հայագիտության հարցեր», 2017, N 3:
56. Հասրաթյան Մ., Պատմա-ինագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, 1985:
57. Հարությունյան Բ., Հայաստանի պատմության ատլաս, Ա մաս, Երևան, 2004:
58. Հարությունյան Կ.Ա., Հայ ժողովրդի մասնակցությունը Հայրենական մեծ պատերազմին (1941-1945 թթ.), Երևան, 2002:
59. Հարությունյան Հ.Մ., Նոր Բայազետի գավառը 1920-1930 թթ., Երևան, 2015:
60. Հարությունյան Հ.Մ., Երևանի նահանգի վարչաժողովրդագրական պատկերը, արհեստներն ու առևտուրը, Երևան, 2020:
61. Հովակիմյան Վ.Խ., Դյուղացիական շարժումները Արևելյան Հայաստանում (1880-1890-ական թթ.), Երևան, 1984:
62. Հովհաննիսյան Կ.Մ., Արևելյան Հայաստանի անցումը Ռուսաստանին և Ներսես Աշտարակեցին. «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1973, N 3:
63. Հովսեփյան Ն.Ս., Զորահավաքը և գյուղի առօրյան (1941-1945 թթ.), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2012, N 1:
64. Ղազախեցյան Վ.Ն., Հայաստանը 1920-1940 թթ., Երևան, 2006:
65. Ղազախեցյան Վ.Ն., Հողային հարցը և հողային բարեփոխումները Հայաստանի Հանրապետությունում, Երևան, 2005:
66. Ղազարյան Գ., Խորհրդային տոները Հայկական ԽՍՀ բնակչության առօրյա կյանքի համատեքստում, «Խորհրդային Հայաստանի առօրյա կյանքի «սպիտակ էջերը» (1940-1960-ական թվականներ)», Երևան, 2020:
67. Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ. 1988-1994, հանրագիտարան, Երևան, 2004:
68. Ղարաբյոզյան Ա.Հ., Ժողովրդագրական տեղաշարժերը Հայաստանում (մ.թ.ա. II – մ.թ. XV դդ.), Երևան, 2005:
69. Մանանդյան Հ., Երկեր, Է. Բանասիրական ուսումնասիրություններ, Երևան, 2010:
70. Մանուկյան Ա.Ս., Եկեղեցին Հայաստանում 1930-ական թվերին, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1996, N 2:
71. Մանուկյան Ա.Ս., Հայ առաքելական եկեղեցու բռնադատված հոգևորականները 1930-1938 թթ. (ըստ ՊԱԿ-ի փաստաթղթերի), Երևան, 1997:
72. Մանուկյան Եվ., Հայ ժողովրդի ազգահավաքման գործընթացը Արևելյան Հայաստանում 19-րդ դարի 20-ական թթ. վերջերին – 30-ական թթ. սկզբներին, Երևան, 2005:
73. Մարգարյան Հ., Գառնիի ճակատամարտի պատմության շուրջ, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1982, N 3:
74. Մարտիկյան Գ., Ապրելու բանաձև, գիրք չորրորդ, Երևան, 2009:
75. Մինախորեան Վ., Ապրիլ 2-ի գաղթը, «Հայրենիք», Բոստոն, 1923, դեկտեմբեր:
76. Մինասյան Է. Գ., Հայաստանի երրորդ հանրապետության պատմություն, Երևան, 2013:

77. Միրզաբեկյան Գ., Գառնիի գավառը 1590 թ. օսմանյան հարկացուցակում, «Կանթեղ. գիտական հոդվածներ», 2018, N 1:
78. Միրզաբեկյան Գ.Ա., 1590 թ. Երևանի վիլայեթի և 1728 թ. Երևանի լիվայի ու նրա հյուսիսային հարակից շրջանի օսմանյան աշխարհագրերը (համեմատական վերլուծություն), թեկնածուական ատենախոսություն, Երևան, 2018:
79. Մնացականյան Ստ., Նիկողոյոս Մառը և հայկական ճարտարապետությունը, Երևան, 1969:
80. Յովսեփեանց Գ., Հավուց թաղի Ամենափրկիչը եւ նոյնանուն յուշարձաններ հայ արուեստի մէջ, Երուսաղէմ, 1937:
81. Նանսեն Ֆ., Խաբված ժողովուրդ, Երևան, 2000:
82. Արզումանյան Մ.Վ., Նանսենը և Հայաստանը, Երևան, 1986:
83. Շախկյան Գ., Հերման Աբիխը և Հայաստանը, «Հայոց պատմության հարցեր», N 10, Երևան, 2009:
84. Շախաբունեանց Յովհ., Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Արարատայ, Ս. Էջմիածին, 2014:
85. Պարսամյան Վ.Ա., Ա.Ս. Գրիբոյեդովը և հայ-ռուսական հարաբերությունները, Երևան, 1947:
86. Պետրոսյան Հ.Լ., Գառնին IX-XIV դարերում, Երևան, 1988:
87. Պետրոսյան Վ., Փետրվարյան անկրկնելի պոռթկումը, «Դրօշակ», 2021, N 2:
88. Սահակյան Ռ., Սարգսյան Ռ., Անօրինական զենքի և զինամթերքի շրջանառության հիմնախնդիրը Հայաստանի Հանրապետությունում (1918-1920 թթ.), «Պատմաքննախրական հանդես», 2019, N 2:
89. Սահինյան Ա.Ա., Գառնիի անտիկ կառույցների ճարտարապետությունը, Երևան, 1983:
90. Սահինյան Ա., Գառնիի անտիկ տաճարի վերականգնումը. «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1979, N 10:
91. Սասունի Կ., Փետրուարեան ապստամբությունը, Պէյրութ, 1970:
92. Սարգսյան Գ.Խ., Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, Երևան, 1966:
93. Սիմոնյան Ա.Հ., Զանգեզուրի գոյապայքարը 1917-1920 թթ., Երևան, 2017:
94. Սուքիասյան Հ.Կ., Հոգևորականները Խորհրդային Հայաստանում 1920-ական թվականներին, «Հայոց պատմության հարցեր (գիտական հոդվածների ժողովածու)», N 20, Երևան, 2019:
95. Սուքիասյան Հ., Հայաստանի Հանրապետության իշխանության կենտրոնական մարմինների Երևան տեղափոխվելու հարցի շուրջ (1918 թ. մայիս-հուլիս), «Հայոց պատմության հարցեր», N 10, Երևան, 2009:
96. Վիրաբյան Ա.Ս., Հայաստանը Ստալինից մինչև Խրուշչով. հասարակական-քաղաքական կյանքը (1945-1957 թթ.), Երևան, 2001:
97. Վիրաբյան Ա.Ա., Ուրվագծեր Հայաստանի ոռոգման պատմության, Երևան, 1986:
98. Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993:
99. Օրմանեան Մ., Ազգապատում, հ. Գ, Ս. Էջմիածին, 2001:
100. Аракелян Б.Н., Гарни I. Результаты работ археологической экспедиции Института истории Академии наук Армянской ССР 1949-1950 гг., Ереван, 1951.
101. Аракелян Б.Н., Гарни II. Результаты работ гарнийской археологической экспедиции 1951-1955 гг. (античный период), Ереван, 1957.
102. Аракелян Б.Н., Мозаика из Гарни, “Вестник древней истории”, 1956, N 1.

103. Аракелян Б.Н., Находка урартской надписи в Гарни, "Историко-филологический журнал", 1966, N 2.
104. Арутюнян Н.В., Чтение и интерпретация урартской надписи из Гарни, "Историко-филологический журнал", 1966, N 2.
105. Буниatian Н., Языческий храм при дворце Тиридата в крепости Гарни, Ереван, 1933.
106. Материалы по археологии Кавказа, вып. 13, Москва, 1916.
107. Романов К.К., Развалины храма римского типа в Баш-Гарни, "Из истории докапиталистических формаций. Сборник статей", Москва-Ленинград, 1933.
108. Саинян А.А., Архитектура античных сооружений Гарни, Ереван, 1988.
109. Саркисян Г.Х., Обожествление и культ царей и царских предков в древней Армении, "Вестник древней истории", 1966, N 2.
110. Токарский Н.М., Архитектура древней Армении, Ереван, 1946.
111. Тревер К.В., Очерки по истории культуры древней Армении, Москва-Ленинград, 1953.
112. Хармандарян С.В., Ленин и становление Закавказской Федерации. 1921-1923, Ереван, 1969.
113. Хачатрян Ж.Д., Гарни V. Античный некрополь (результаты раскопок 1956-1972 гг.), Ереван, 1976:
114. Шопен И., Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи, Санкт-Петербург, 1852.
- oգոստոս, 1909, փետրուար, 1911, յունուար, 1913, հոկտեմբեր:
3. «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 1974, N 2:
4. «Բյուլլետեն ՀՍԽՀ ներքին գործոց ժողովրդական կոմիսարիատի», Երևան, 1922, N 15-16:
5. «Դրօշակ», Փարիզ, 1927, N 10, 1930, N 8:
6. «Երևանի քաղաքապետային գործադիր կոմիտեի տեղեկատու», Երևան, 1924, N 2-3:
7. «Էջմիածին», Էջմիածին, 1982, Ը-Թ, Ժ, 2011, ԺԱ:
8. «Հայաստանի աշխատավորուհի», Երևան, 1975, N 7:
9. «Հայկական ՍՍԴ մինիստրների սովետի որոշումները», 1964, հունիս:
10. «ՀՍԽՀ ղեկերետների և որոշումների հավաքածու», Երևան, 1921, N 3, 5, 1922, N 7, 8:
11. «ՀՍԽՀ օրենքների և կարգադրությունների ժողովածու», Երևան, 1930, բաժին I, N 10, 11:
12. «Մուրճ», Թիֆլիս, 1899, N 7-8:
13. Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, 1991, N 2:
14. Հայկական ՍՍԴ Գերագույն սովետի տեղեկագրեր, 1950, N 8, 1954, N 5, 1961, N 29:
15. Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների սովետի որոշումներ և կարգադրություններ, 1968, ղեկտեմբեր:

բ) թերթեր

4. Պարբերական մամուլ

բ) ամսագրեր

1. «Անաստված», Երևան, 1929, N 5-6:
2. «Արարատ», Վաղարշապատ, 1871, հոկտեմբեր, 1890, ղեկտեմբեր, 1907, յուլիս-16.
16. «Ամրոց», Գառնի, 1990 թ. ղեկտեմբեր, N 2, 1991 թ. հունվար, N 1 (3), փետրվար, N 2 (4), ապրիլ, N 4 (6):
17. «Անասնապահ կոլխոզնիկ», Ապարան, 1941:
18. «Արշալույս», Արուվյան, 1968-1970, 1972, 1975, 1980, 1985, 1986, 1990:
19. «Երեկոյան Երևան», Երևան, 1970:

20. «Զանգ», Երևան, 1918:
21. «Խորհրդային Հայաստան», Երևան, 1923, 1924, 1929, 1935:
22. «Կոմունիստ», Երևան, 1921:
23. «Կոտայք», Աբովյան, 1996, 1999, 2004, 2009, 2010, 2012, 2018, 2019:
24. «Հայ զինվոր», Երևան, 2011, 2013:
25. «Հայաստանի Հանրապետություն», Երևան, 1991:
26. «Հայրենիք», Բոստոն, 1924:
27. «Հովիտ», Թիֆլիս, 1910:
28. «Մշակ», Թիֆլիս, 1898, 1905:
29. «Սովետական Հայաստան», Երևան, 1970:
30. «Սոցիալիստական տեմպով», Քանաքեռ, 1933, 1934, 1936-1941, 1943, 1944, 1946, 1947, 1950, 1953-1956, 1960:
31. «Քրիստոնյա Հայաստան», Ս. Էջմիածին, 2009, 2011:
13. <https://erablur.am/hero/stepanyan-levon-hamleti>
14. <https://hetq.am/hy/article/71358>
15. <https://hushardzan.am/archives/10246>
16. <https://hushardzan.am/archives/15128>
17. <https://hushardzan.am/archives/20365>
18. <https://hushardzan.am/archives/20969>
19. <https://hushardzan.am/archives/21163>
20. <https://hushardzan.am/archives/23446>
21. <https://hushardzan.am/archives/2468>
22. <https://hushardzan.am/archives/25044>
23. <https://hushardzan.am/archives/26159>
24. <https://hushardzan.am/preservations/garni-historical-cultural-museum-reservation>
25. <https://kotayk-garni.am/Pages/DocFlow/Default.aspx?a=v&g=f4e3395d-afd4-4f1a-adee-b56c298b3a7e>
26. <https://news.am/arm/news/333630.html>
27. <https://www.aravot.am/2016/05/27/697265/>
28. <https://www.aravot.am/2022/03/21/1254907/>
29. <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=152179>
30. <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=156516>
31. <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=156559>
32. <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=26172>
33. <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=42015>
34. <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=55434>
35. <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=76188>
36. <https://www.armstat.am/file/doc/99486813.pdf>
37. <https://www.armtimes.com/hy/article/214817>
38. <https://www.ecolor.org/files/uploads/Green%20Rights%20violation%20reester14.03.2018/qaghcrashen30032018new.pdf>
39. <https://www.e-draft.am/projects/3510/justification>

5. Կայքէջեր

1. <http://www.gallery.am>
2. http://www.old.iravunk.com/index.php?option=com_content&view=article&id=26245:2015-04-25-07-09-57&catid=51:tema&Itemid=115
3. <https://arlis.am/documentview.aspx?docid=59732>
4. <https://armstat.am/am/?nid=82&id=1856>
5. <https://armstat.am/file/doc/178.pdf>
6. https://armstat.am/file/Map/MARZ_07.pdf
7. <https://erablur.am/hero/babayan-souren-haroutyouni>
8. <https://erablur.am/hero/ghazaryan-vachagan-babkeni>
9. <https://erablur.am/hero/hakobyan-artour-daviti>
10. <https://erablur.am/hero/mouradkhanyan-miqayel-arami>
11. <https://erablur.am/hero/sahakyan-vazgen-grigori>
12. <https://erablur.am/hero/sedrakyan-rashid-arayi>

40. <https://www.e-gov.am/gov-decrees/item/37086/> %D4%B1%D6%80%D5%A9%D5%B8%D6%82%D6%80-%D5%80%D5%A1%D5%AF%D5%B8D5%A2%D5%B5%D5%A1%D5%B6/2558872
41. <https://www.e-gov.am/gov-decrees/item/6073/>
42. <https://www.elections.am/Elections/HeadofCommunity>
43. <https://www.panorama.am/am/news/2021/09/02/%D4%B3%D5%A1%D5%BC%D5%B6%D5%AB-%D5%A4%D5%BA%D6%80%D5%B8%D6%81-%D4%B1%D6%80%D5%A9%D5%B8%D6%82%D6%80-%D5%80%D5%A1%D5%AF%D5%B8D5%A2%D5%B5%D5%A1%D5%B6/2558872>
44. <https://www.spyur.am/am/home/search-1/?adres=%D5%A3%D5%A1%D5%BC%D5%B6%D5%AB>

ԳՐՔԻ ՄԵԿԵՆԱՍԸ



Աղասի Ալեքի Ալեքյանը ծնվել է 1965 թ. հունիսի 5-ին Հայկական ԽՍՀ Աբովյանի շրջանի Գառնի գյուղում: 1972–1982 թթ. սովորել է գյուղի թիվ 2 միջնակարգ դպրոցում, ապա 1983–1985 թթ. ծառայել է խորհրդային բանակում: Նա առաջին բարձրագույն կրթությունը ստացել է 1985–1990 թթ.՝ ավարտելով Գորկու Ն.Ի. Լոբաչևսկու անվան պետական համալսարանի տնտեսագիտության ֆակուլտետը՝ «Տնտեսագիտական տեղեկատվության մեխանիկական մշակման կազմակերպում»

մասնագիտությամբ: Երկրորդ բարձրագույն կրթությունը ստացել է 2007–2009 թթ.՝ գերազանցությամբ ավարտելով Նիժնի Նովգորոդի Ն.Ի. Լոբաչևսկու անվան պետական համալսարանի տնտեսագիտության ֆակուլտետը՝ «Պետական և մունիցիպալ կառավարում» մասնագիտությամբ:

Ա. Ալեքյանն իր բիզնես գործունեությունը սկսել է դեռևս բուհում ուսանելու տարիներին: 1987 թ. հիմնադրել է Գորկի քաղաքի առաջին կոոպերատիվներից մեկը՝ «Գեղարդ»-ը, որը զբաղվում էր գործվածքների

նկարագարումամբ: Համալսարանն ավարտելուց հետո նա ավելի է ընդլայնել գործունեության ոլորտը: 1991 թ. հիմնադրել է «Մաքս», 1994 թ.՝ «Ռոսխիմվեստ», իսկ արդեն 1997 թ.՝ «Ավտոբան» ընկերությունները: Վերջինը 1990-ականների վերջերին դարձել է Գորկու ավտոմոբիլային գործարանի 12 խոշոր դիլերներից մեկը: Ավտոմեքենաների վաճառքին զուգահեռ՝ 2000-ական թվականներից ընկերությունը զբաղվում է ճանապարհների վերանորոգման և կառուցման աշխատանքներով, բնակարանային խոշորածավալ շինարարությամբ: 2006 թ. Ա. Ալեքյանը Նիժնի Նովգորոդում բացել է «Գառնի» հայկական ռեստորանը:

Ներկայումս Ա. Ալեքյանը ՌԴ-ում հանդիսանում է «Ավտոբան» ՍՊԸ հիմնադիրն ու գլխավոր տնօրենը, Նիժնի Նովգորոդի քաղաքային դումայի նախագահի օգնականն է, «Նիժնի Նովգորոդի հայկական համայնք» տարածաշրջանային հասարակական կազմակերպության խորհրդի նախագահը, իր բարերարությամբ կառուցված Սուրբ Ամենափրկիչ եկեղեցու ծխական

խորհրդի անդամ է, բազմաթիվ բարեգործական ծրագրերի հեղինակ:

Ա. Ալեքյանը գործարար և բարեգործական ծրագրեր է իրականացնում նաև ՀՀ-ում: 2004 թ. նա հիմնադրել է «Հով-Խաչ» ՍՊԸ-ն, որը 2008–2010 թթ. կառուցել է «Յոթնադրյուր–Գառնի» ինքնահոս ջրատարը, որը խմելու և ոռոգման ջրով է ապահովում Գառնի, Գեղարդ, Գողթ, Հացավան, Գեղադիր, Ողջաբերդ գյուղերին: 2015 թ. Գառնիում կառուցել է Սուրբ Խաչ եկեղեցին: Նրա հիմնած «Գառնի գարդեն» ՍՊԸ-ն մեծածավալ ներդրումների արդյունքում գյուղում ավելի քան 100 հա տարածքում հիմնել է ժամանակակից նորատունկ պտղատու այգի:

Իր ազգասիրական, բարեգործական գործունեության շնորհիվ Ա. Ալեքյանը մեծ համակրանք է վայելում հայրենի Գառնիի և հարակից բնակավայրերի ազգաբնակչության շրջանում:

Ամուսնացած է, ունի 5 զավակ՝ 2 որդի և 3 դուստր:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ (Հ. Սուքիասյան)	3
ԲԱԺԻՆ Ա.	
ԳԱՌՆԻՆ ՀԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ ԵՎ ՄԻՋՆԱԴԱՐՈՒՄ (Ա. Ղարազոյցյան)	5
ԳԱՌՆԻՆ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆԻՑ ՄԻՆՉԵՎ XVII ԴԱՐԸ (ՈՒՐՎԱԳԻԾ) ...	7
ԳԱՌՆԻՒ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ	23
ԲԱԺԻՆ Բ.	
ԳԱՌՆԻՆ ՆՈՐ ԵՎ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐՈՒՄ (Հ. Սուքիասյան)	33
ՊԱՐՍԿԱՀԱՅԵՐԻ ՀԱՍՏԱՏՎԵԼԸ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ:	
ԳԱՌՆԻՒ ՎԵՐԱԲՆԱԿԵՑՈՒՄԸ	35
Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանին միացման գործընթացը	35
Պարսկահայերի գաղթը	39
Գառնիի վերաբնակեցումը	41
ԳԱՌՆԻՆ XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ ԵՎ XX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ	51
Գյուղացիների տնտեսական դրությունը	52
Բնակչության շարժընթացը	53
Գառնիի հուշարձանների հետազոտության սկզբնավորումը	56
Կրթական գործը	60
Հայ ազատագրական շարժման գառնեցի նվիրյալները	64
ԳԱՌՆԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՕՐՈՔ (1918–1920 ԹԹ.)	71
ԳԱՌՆԻՆ 1920–1930-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ	82
Մասնակցությունը 1921 թ. փետրվարյան ապստամբությանը	83
Գառնեցիների տնտեսական դրությունը	92
Կրթամշակութային կյանքը	120
Հոգևորականների դրությունը	124
Բռնաճնշումները	128
Ընտրությունները	135

Համո Սուքիասյան, Արմեն Ղարագյոզյան

ԳԱՌՆԻ

(հին ժամանակներից մինչև մեր օրերը)

Амо Сукиасян, Армен Карагезян

ГАРНИ

(с древнейших времен до наших дней)

Hamo Sukiasyan, Armen Gharagyozyan

GARNI

(From Ancient to Modern Times)

Լուսանկարների համակարգչային
մշակումը և ձևավորումը՝ Արմեն Գևորգյանի
Համակարգչային ձևավորումը՝ Նինետա Ադամյանի
Լուսանկարների հեղինակ՝ Արեգ Վարդանյան

Չափսը՝ 60x84 1/8: Թուղթը՝ օֆսեթ:

Տպագրությունը՝ օֆսեթ: 39 տպ. մամուլ:

Տպաքանակը՝ 300:

Տպագրված է «ԱՍՏԳԻԿ ԳՐԱՏՈՒՆ» հրատարակչատանը:



Երևան, Գևորգ Քոչարի 21, հեռ.՝ (+374) 43 52-88-00

E-mail: astghik59@gmail.com



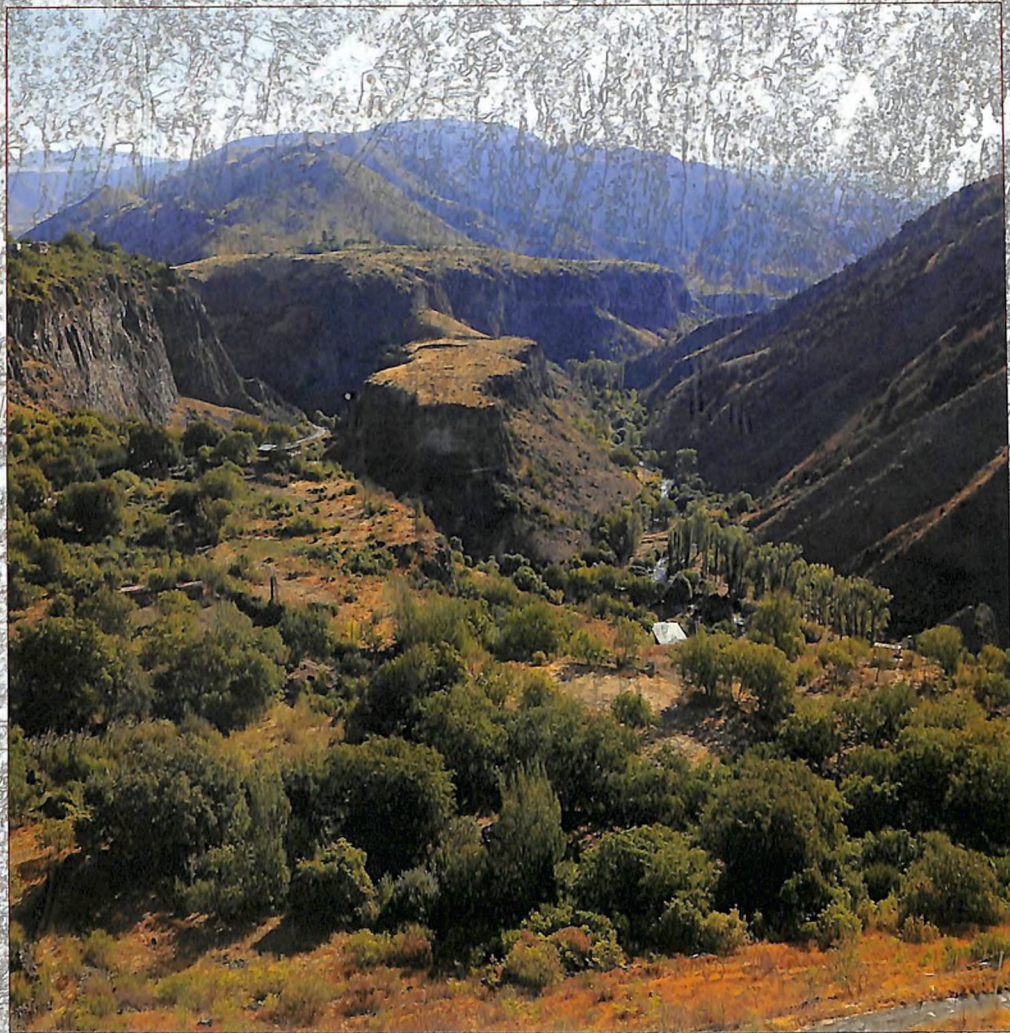
[2000m.]

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԼԽԱՎՈՐ ԳԻՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ



FL0685944

A^{III}
9745



ISBN 978-9939-74-157-4



9 789939 741574

